This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 455373 DUPL

PROPERTY OF
University of Michigan Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

Владан Ђорђевић

ДРУГА ГОДИНА

КЊИГА ШЕСТА

СВЕСКА 21, 22, 23 и 24.

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1881

AP
56
.O97
v.6

Slavic
Perlstein
9.27.54
89161

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТА?

I. ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

(БЕЛЕТРИСТИКА)

1. Песништво

Рибар, приповетка *Војислава Ј. Илијића*, стр. 38.
Ласти у јесен, песма *Н. В. Ђорића*, стр. 78.
Адлија дјевојка и Хусеин хајдук, од , стр. 120.
Златна гривна, драма у пет радња, од *Манојла Ђорђевића-Призренца*, стр. 123, 285, 448, 608.
Танаско Рајић, од *Драгомира Брзака*, стр. 181.
Последња песма, од *П. Ј. Петровића*, стр. 202.
Аллах-иљмет, од , стр. 245.
Еми-ага, балада од , стр. 342.
Обрад, приповетка из устанка на Криту. Спев *Н. В. Ђорића*, стр. 362, 518.
Прва звезда, од *Х...*, стр. 396.
Српска крв, песма од *Влад. Ст. Каћанског*, стр. 419.
Таково, балада од *Драгомира Брзака*, стр. 501.
Пао је Улцин, песма од *Влад. Ст. Каћанског*, стр. 548.

2. Романи, приповетке, новеле

Бездушници, прича из народног живота, од *Л. Комарчића*, (наставак) стр. 60, 187, 375.
Деца робијаши, криминална приповетка, од *Тасе Ј. М.*, стр. 246.
На бунару, приповетка *Л. К. Лазаревића*, стр 344.
Сургун, приповетка *М. П. Шапчанина*, стр. 506.

II. НАУКА

1. Историја, географија, етнографија, статистика

После бомбардања Београда, из записака *Јов. Ристића*, стр. 1, 161, 321, 481.
Из нове Србије. Студија *Мите Ракића*. (наставак) Стр. 107, 270, 420.
Хреља Охмућевић, у народу познати «Хреља Крилатица», од *Дим. С. Јовановића*, стр. 263.
Попис људства у кнежевини Србији, студија *Богољуба Јовановића*, стр. 430, 573.

2. Из законодавства

Нови бугарски финансијски закони, од једног Србина у Софији, стр. 567.

3. Из науке о природи

Борба за опстанак, од Дра *Р. Лазаревића*, стр. 549.

4. Из војне струке

Војница, од Unus e multis, (наставак и свршетак) стр. 140, 302.

5. Књижевност

Писма „Отаџбини“ о савременој руској књижевности, од *П. Кулаковског*, треће писмо стр. 147, 309, четврто писмо стр. 618.
Књижевни реферати: а) Од *М. Давидовића* (наставак и свршетак): А Гано-а Експериментална физика са кратким прегледом метеореолошких појава, превео Светозар Ј. Видаковић, професор. Београд 1876. Стр. 151, 315. 467.
б. Српски архив за целокупно лекарство. Одељак други, књига осма. *О школским клупама*, од Дра Јарослава Кужеља. У Београду, у државној штампарији, 1880. Од *Ј. Миодраговића*, стр. 625.
в. О Арбанасима. Историјска студија. Израдио Д. К. Јовановић. У Београду, у државној штампарији 1880. Од —ρ. стр. 634.
Из позоришта: Вилхелм Тел, драма у 5 чинова од Ф. Шилера, од *Хајима Давичо*, стр. 155. Лудвик XI, драма у 5 чинова од К. де Лавиња, од истога, стр. 476.
Библиографија, стр. 159, 320, 480, 636.

III. ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТОВАЊА У ГОД. 1876, 1877 И 1878.

„На граници“, ратне успомене из првога рата од Владана Ђорђевића (наставак)
XXI. Српско краљевство »с ону страну Мораве«, стр. 79.
XXII. Један дан из живота Черњајевљевог штаба у Делиграду, стр. 204.
XXIII. Главни напад српске војске на Турке 16 Септембра 1876, стр. 397.
XXIV. Бврба 18 Септембра 1876, стр. 532.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА.

I.

ПОВРАТАК РЕДОВНИХ ОДНОШАЈА У ЗЕМЉИ ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА. — ПРИМЕТБЕ КНЕЗА МИХАИЛА НА ПРОТОКОЛ КАНЛИШКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ. — КРВАВИ СУКОБИ У УЖИЦУ. — МЕШОВИТА КОМИСИЈА ИСЕЉУЈЕ МУСЛОМАНСКО СТАНОВНИШТВО ИЗ СОКОЛА И УЖИЦА, И РАСКОПАВА ОВЕ ГРАДИЋЕ. — ПОРТИНЕ РЕКРИМИНАЦИЈЕ ПРОТИВ СРБИЈЕ. — РУСКИ ПАРОБРОД «РАБОТНИК», НАТОВАРЕН ОЛОВОМ И ШАЛИТРОМ ЗА СРБИЈУ, НАСЕДА НА ДУНАВУ А ТУРЦИ УЗАПЋУЈУ ЊЕГОВ ТОВАР. — ПОКУШАЈИ ДА СЕ У ФРАНЦУСКОЈ НАБАВИ ОРУЖЈЕ ЗА НАРОДНУ ВОЈСКУ. — НАБАВКА ОРУЖЈА У РУСИЈИ. — ПРОПОС ТОГА ОРУЖЈА КРОЗ РУМУНИЈУ. — ДИПЛОМАТСКИ ЗАПЛЕТ. — ОПАСНОСТ ОРУЖАНОГ СУКОБА С ПОРТОМ. — НАВАЂИВАЊЕ АУСТРИЈЕ ДА СЕ СМАЊИ СРПСКА НАРОДНА ВОЈСКА. — ДИПЛОМАТСКИ ПРЕГОВОРИ. — СРЕТАН ИСХОД СТВАРИ.

---

24. Септ. 1862. г. обзнанио је кнез Михаил прокламацијом, да прима наређење, које је учињено услед бомбардања Београда, *„по сагласном закључењу сузереног двора и свију гарантних сила.“* Ово је наређење садржавало у себи закључења канлишке конференције. која смо исцрпно изложили у књизи *„Бомбардање Београда.“* Кнез је, у одговору своме (од 21. Септ.) отписао великом везиру, да *„у решеном уређењу не може поздравити нову еру свезама поверљивим и наклоњеним, постојаним и трајашним“*, али је у прокламацији, коју је на народ управио, био више уздржљив, упутивши на ферман царски, који је заједно са протоколом конференције предат био јавности. Шта више, кнез у прокламацији признаје изриком, да наређење (сила) и ако не одговара у пуној мери жељама и очекивањима његовим, опет оно

„неоспорно садржава испуњење неких досад неостварених права Србије, као и неке нове добитке.“

Сутра дан (25. Септ.) кнез је примио царски ферман; Барикаде, које су биле подигнуте у одбрану према граду, биле су порушене, војска (народна) распуштена. У земљи је повраћено редовно стање.

Ватра је била угашена, али је рана, коју је она оставила, дубоко задрла у одношаје између Србије и Порте. Кад сам отишао на Порту, да објавим како се кнез Михаил решио, да се „не противи закључењима конференције“, Али-паша примио ме је готово са неком демонстрацијом задовољства. Пружајући ми руку, „сад, рече, можемо се руковати без скрупула.“ Од како се изродила размирица, ово је био други догађај, који је Порту пријатно изненадио. Као што јој је био неочекивано драг одзив, који је, одмах после бомбардања, њен комесар Вефик ефендија нашао у Београду од стране владе српске, тако се сад успокојила повратком редовнога стања ствари — не с тога, што не би још и раније имала надања на повратак мира, но што ју је Булвер из Београда у томе надању био пореметио.

И вел. везир и министар спољних послова говорили су ми о некој новој ери, која у нашим одношајима од сада наступа, но они су се варали било то хотимице или неотице; јер и ако је заиста бомбардање Београда донело „нову“ еру, она није била ера мира и поверења, као што су је министри турски желели, но је била ера „нове“ — ладноће и запетости. А закључења Канлишке конференције далеко од тога, да нађу лека против повратка крвавих догађаја, оставила су, напротив, својим недовољним мерама квасац за нове заплете између Порте и Србије.

Кнез Михаил није ову озбиљност новог положаја ни крио Порти. У одговору своме на писмо, којим му је велики везир саопштио закључења конференције, он их је (21. Септ.) пропратио приметбама, у којима се жалио:

„1.) Што се дело бомбардања, које је узрок толиким несрећама, не куди, нити се осуђује ни посредно ни непосредно. Док се тражи, да се накнаде губитци, што их претрпеше Турци услед бомбардања, невине жртве бомбардања остављају се без и најмањег призрења и без накнаде својој жалосној судбини. Најпоглавитија тегоба Србије, узрок толиком упропашћавању, извор свеколиком неповерењу за будућност није се узела ни у какво призрење.

„2.) И ако је доказано било, да град београдски не само што није био нападнут од Срба, него је он сам напао на варош без одбране, опет зато побринуло се, да мерама материјалним, на уштрб вароши, порасте његова безбедност и јачина. Пошто је изјављено, да је за раширење градског рејона потребно да се раскопа крај назван турски (у коме међутим, има више не турских кућа него чисто српских) до линије, која би прелазила преко Текије Шеих-Хасанове и џамије Али-пашине к Дунаву, протокол даје власт војеној комисији, да може линију раскопавања спустити мало даље, ако в. Порта нађе, да је то неопходно потребно, па тако рушење вароши може узети обим сасвим неочекиван без праве нужде, а у сваком случају без свезе са слободним простором од стране других делова градских. Шта више, протокол налаже српској влади, да се споразуме са турском владом о томе, како ће се накнадити неколике куће *из краја чисто српског, за које би надлежне судије* нашле, да су нужне, да се допуни градски рејон. Па тако не само што се Србија види преварена у свом праведном очекивању, да задобије заштиту од даљег нападања са града, него би се још српске куће морале жртвовати градској угодности, и српска влада сама собом морала би суделовати, да још страшнијом постане претња, која се већ једанпут могла некажњено остварити.

„3.) Што се тиче моралних гарантија, јединих, које има протокол против понављања неизазваног нападања,

жалосно искуство од скорашњих догађаја довољно је показало, како изредне намере царске владе могу бити осујећене, и колико се дела, која се не могу оправдати, могу догодити, а да се не казне њихови виновници, нити да се да накнада за њихове жртве."

Ми ћемо у даљем току ових записака показати, како су се заиста и развиле тегобе при извршивању закључења Канлишких; како су из њих извирали све нови и нови заплети, који су водили *радикалном решењу* било путем крвавог судара, или мирног споразумљења.

Међутим је искрснуо појав један, који, тек што је мир повраћен био, за мало што није нов сукоб изазвао. То није било ни у Соколу ни у Ужицу. Соко је био порушен, а његово мусломанско становништво исељено без великих тегоба; у Ужицу, напротив, било је и крви, и ватре и жртава докле се до таког резултата дошло.

Четири дана пошто је потписан протокол Канлишке конференције (27. Авг.) појави се у Ужицу велики пожар. Турци су пуцали с града и џамија, а Срби су одговарали и пушкарали се с њима до мрака, и ако им је строг налог издат био, да се само на дефенсиви држе. Подозрење је пало на Турке, да су били изазивачи, јер су они и своје куће палили, а Србима сметали да пожар гасе по свој прилици у намери, да као што сам ја Алипаши објашњавао, жртвују варош, коју им је предстојало оставити; но турски министар није ми могао сакрити своју сумњу, да може ко своју сопствену кућу хтети да запали.

Како је стигао глас у Београд о судару Ужичком, влада оправи тамо пуковника Жабарца да стане на пут даљем развитку непријатељства, а комесар турски Алибеј пошље са истим задатком официра Ахмед-бега; но сутра дан већ је окружни начелник био успео, да се састане са Ужичким мудиром, који се обећао држати мир, што су и Срби, са своје стране, чинили. Мир је заиста

и одржан десетину дана, но 3-ег Септ. у вече Турци нападну мучки на српску стражу постављену у договору са турским комесаром и побију стражаре. То да повода новом пушкарању, које је трајало 4-ог до 10 сати пре подне. Наших је 7 погинуло, а 27 самртно рањено.

Како је тада мир повраћен, није се више ни реметио, али су духови били узнемирени гласовима, да се српској граници примиче турска војска од Босне, претећи да Ужичким Турцима иде у помоћ. И ако се могло веровати Али-паши, који ми је основаност тих гласова одрицао, кад сам ја код њега чинио кораке, да се кретање војске обустави, опет су гласови ови узнемиравали Србе и у њих подрањивали раздраженост, а Турке ужичке ободравали на непријатељски положај, који су без сваке разумне сврхе били заузели.

У круговима Цариградске дипломатије није у осталом појав овај велике сензације ни учинио; и сам раздражљиви Прокеш налазаше „да су тегобе сасвим природне". А ја сам, познавајући недовољност мера, којима се дипломатија служи, писао Гарашанину (13. Септ.), *да треба посао вршити заузимајући положаје.* Свагда ћемо, писах му, у толико више бити у добитку, у колико будемо мање питања остављали за расправљање дипломатији, јер можемо напред сигурни бити, да ће њен суд, по правилу, на нашу штету испадати.

Међутим је догађај свој ефекат произвео. Порта је ускорила да пошље упутства своме комесару у Београд, те овај предложи влади српској, да се ужички град, сходно закључењу конфернцијном, *одмах* раскопа, а становници мусломански у Босну иселе. 10-ог Септембра Гарашанин и Алибеј,у присуству консула, потпишу конвенцију у томе смислу, а сутра дан државни саветник Гаја Јеремић и портин комесар Али-бег отпутују у Ужице да приступе делу, које су, без даљих запрека, и извршили.

Иселивши Соко и Ужице, комисија се заустави у своме задатку пред М. Зворником и Сакаром, што се комесар турски изговараше, да нема упутстава, да сме и та места иселити. Ми ћемо на другом месту нацртати историју ових места, која у новијем спољном животу нашем играју не незнатну улогу, а за сада ћемо се ограничити само да навестимо, како се ту први пут опазило, да Порта хоће да одуговлачи извршење обавеза, које јој је конференција наложила. Ова намера да се од јасног права протезањем начинити питање, још се више обелоданила, кад је Али-паша почео подизати нове жалбе на Србију. Он се жалио потписницима Канлишког протокола, да се кнез Михаил тако понаша, као да се опет на рат спрема. Као факта наводио је Али-паша, да се вежбање народне војске продужава, на Сипу да се утврђују батерије, које су за време бомбардања биле подигнуте, а новине српске да су пуне врло раздражљиве претње противу Турске.

Изгледало је као да смо опет почели улазити у ону фазу рекриминација, у којој бесмо пред бомбардање, јер су, као и онда, тачке портине оптужбе биле или измишљене или претеране, или су просто замашале у наша права. Тако је и сада глас о понављању батерија на Сипу био просто измишљен. Ако се егзерзир народне војске продужавао, Србија се није ни коме ни обвезала да ће га обуставити, а претње новина београдских сводиле су се просто на полемику са полузваничним „Журналом Цариградским", који је изазивао одбрану од нападања и вређања.

Наступао је већ и новембар месец кад смо се ми тако пред судом својих гараната нападали и бранили, а закључења конфернцијна једва су само у онолико извршена била, у колико су их крвави догађаји Ужички потиснули били. У то време доби порта нову храну за своје сумње и подозревања. То је био онај појав, што

напред навестисмо да беше значајан и по опстанак мира опасан, а на име, набавка оружја и у опште војених потреба.

Око 7-ог новембра дође глас у Цариград, да је у околини Видина насео пароброд руски „Работник", који је натоварен оловом и шалитром, ишао пут Србије, а товар да му је турска власт узаптила. Товар је припадао некој трговачкој кући француској, те су на тај начин и Русија и Француска биле интересоване, да се лађа са товаром избави; но докле се још није ни знала судбина, коју „Работник" могаше дефинитивно очекивати, 13. Нов. стигоше други много немирнији извештаји. Јавише да је преко 450 кола оружја прешло из Русије у Молдавију, и праћена Србима кретаху се она, по некима, у Србију, а по другима и у Србију и у Бугарску. Глас је овај деиствовао као прави пожар.

У Цариграду се мислило, да је то оружје било поручено за време бомбардања, али је оно имало свога ранијег порекла. Како је на Преображенској скупштини (1861) решено, да се заведе народна војска, одмах се почело мислити и на то, како ће се она наоружати. У то време била је забрана од стране Аустрије, да се оружије у Србију извози, скоро перманентна, па је поред новчаних жртава, требало још савлађивати и скоро непрелазне тегобе транспорта. Покушаји неки, које је прва влада кнеза Михаила код француске владе чинила, остали су безуспешни, но пошто овај покушај није био без политичног значења, то не можемо прећи, а да га овде узгред не додирнемо. Преговори су ишли преко Манојла Јокића, што беше потпредседник Преображенске скупштине. Он је био веома одат Французима, којима је, по своме темпераменту, и налик био; и прилично вичан њиховом језику, он се трудио да Србију доведе у додир са Француском и у трговинским и политичким одношајима. Отишавши одмах после скупштине у Париз, он је

отуда јавио Ф. Христићу, тадашњем првом министру, да Француска влада допушта, да се из њених арсенала може откупити једна количина од 25.000 пушака, и пошто је она и краљевини грчкој на кратко време пре тога 20.000 пушака испод фабричке цене такође из својих аресенала била продала, ми смо себи тумачили овај појав као важан и у политичкоме обзиру по нас хришћанске источане благонаклон; јер мишљасмо тада, било да многомоћна Француска влада *хоће*, било да она само *трпи* да ми будемо наоружани — свакако се показује према нама расположење, којим ми можемо бити задовољни. Тако смо се ми већ били почели продавати маштама, и ја сам већ имао налог да саопштим порти, да ће то оружје проћи кроз Босфор. Но кад сам се уверио, да француски посланик нема никаквих упутстава о овој набавци, ја се договорим са посланством, да одложим саопштење, докле нам потпора Француска не буде извесна, јер ако нам ова не би била при проносу кроз Цариград осигурана, више је било но вероватно, да би нам оружије било или узапћено или што је најмање, натраг у Француску повраћено. Међутим се покаже, да је и сама набавка у питању. Тувнел, Наполеонов министар спољних послова, одговори телеграфом Мутију, да обећање француске владе, на које се Срби позивају, *нема никаква основа* (est denuée de tout fondement), и да са француском владом није ни било преговора о тој набавци. 18. Нов. саопшти ми Мутије Тувнелов одговор и изјави, да није овлашћен, да ми укаже ма какву потпору за пронос оружја кроз Босфор.

Јасно је, да француска влада, и ако је готова била да и Србији, као што је учинила Грчкој, уступи неколико хиљада пушака из својих арсенала, није готова била дотле ићи, да се за своју услужност изложи ма и најмањој одговорности пред Портом, па се брзо повукла натраг, пошто је, по свој прилици ближе сазнала на ка-

кве замерке може наићи у Цариграду ако би се заштитом транспорта јавно изложила.

После овог неуспеха у Француској, чинила је влада српска и друге неке но све узалудне кораке да набави оружја за народну војску, док јој најпосле не пође за руком, да изради, да може дићи из руских арсенала знатну количину оружја. Нису ми ближе познати услови, под којима нам је Русија овај драгоцени дар учинила, али држим, да су само транспортни и други узгредни трошкови нама на терет пали, а оружје само није нас ни каквих жртава стало.

То је било оно оружје, које је у првој половини новембра (1862) узнемирило Порту, па и њој и посланствима три месеца задавало бриге и посла. Преговори су били тако занимљиви, пролазили су кроз тако разне мене, да су за одношај сила у то време према истоку уопште, а према Србији на по се веома значајни, па зато мислимо да неће бити без користи, ако их опширније изнесемо на видик. И ове црте моћи ће зар нешто да објасне историју, која ће имати да покаже, с каквим се тегобама имао да бори, како се трудно развијао наш народни задатак.

Порта, чим дозна да је оружје ушло у Румунију, заиште од кнеза Кузе да га узапти. Њу потпомогну Аустрија и Енглеска, чијим конзулима кнез одговори, да му о ствари није ништа познато, но ако се глас обистини, да ће оружје узаптити, али да га „овај пут" неће издати. Кнез је на име пре неколико месеци био узаптио у Галацу и Порти издао оружје, које је на француским паробродима унесено, а за талијанске потребе намењено било, па се због тога био Француској толико замерио да су Французи његово дело именом *денунцијације* жигосали. Та околност приносила је много, те је кнез Куза у овој прилици смотреније поступао. Он је истина и кнезу Михаилу био дао реч, да се проносу оружја неће противити, али ко је познавао превртљив карактер овога

иначе заслужног кнеза, тај се није смео на њ с поуздањем ослонити. Није вероватно, да би и наше оружје Турцима издао, као што је учинио са талијанским, али је једна реч француска била довољна, да се оружје узапти и у Русију поврати.

Глас француске владе био је и у овој прилици за наше послове меродаван Пре кратког времена био је истина пао Тувнел, пријатељ и наш и начела народности уопште, а на његово место дошао за Наполеоновог министра спољних послова Друен де Луис, којим је Али-паша био усхићен, очекујући, да ће он повратити Турској старо пријатељство француско; но радост Алијна била је за кратко, јер први акат, што дође у Цариград под потписом новога министра, опомињаше Порту, да се не размеће много у Црној Гори, коју она тада беше на мир принудила, већ да се окане кула и друмова, које смераше кроз Црну Гору да подигне; а Мутије, са своје стране, објашњаваше по Цариграду, да се промена министра тиче политике цареве у Италији, али да она у политици његовој на истоку ништа не мења.

Агента румунског у Цариграду заступао је тада секретар Каликаки, млад, врло уљудан и солидан Молдавац. Ја сам се, на први глас о оружју, био са њим здружио и настојавао, да се преко њега кнез Куза одвраћа од секвестра, а доцније сам имао и налог од владе, да са румунским агентом радим сагласно.

Калимаки јави кнезу Кузи, да ће га Француска и Русија подржавати, ако би се он решио, да се одупре секвестру. Позитивног уверења ми за ту потпору нисмо имали, али нам руска расположења није ни било тешко с поузданошћу погодити, а француска смо изводили колико из понашања њеног уопште на истоку, толико и отуда, што се Мутије брижљиво извештавао о оружју у духу благонаклоном. Кнез, тако ободрен, наложи своме агенту, те (25. Нов) изјави Порти, да је он оружје, не

знајући најпре чије је оно, и куда је намењено, био узаптио, но кад је српско заступништво у Букурешту званично јавило, да је оружје за српску војску намењено, кнез је наредио, *да се скине секвестар* у толико пре што је и српски кнез нарочитим писмом исту такву изјаву кнезу румунском учинио. Кад је Калимаки додао, да је кнез његов уверен, да је према Порти најлојалније поступио, побринувши се да дозна, да оружје не буде за провинције царства намењено, — Али-паша му је одговорио, да је то смешна лојалност, против које ће Порта протестовати, и захтевао, да му овај своје саопштење писмено учини.

Одмах после саопштења да је запт са оружја дигнут, Порта оправи (27. Нов.) преко Варне четири хиљаде војника, од којих су 500 имали остати у Шумли, а 3500 ићи пут Видина. Ова експедиција војске није се, у то доба године, никако могла сматрати као редовна, но као мера Србији, или бар њеном оружју намењена.

Ствар је већ била узела озбиљан вид. С тога сам из Цариграда телеграфисао у Београд, да је прека потреба да се оружје *што пре преко Дунава претури*. Но узалуд су биле све мере, које је влада српска у томе смислу предузимала а румунска потпомагала: време је било мочарно, подвозна средства била су слаба и бројем недовољна, па се транспорат врло споро напред кретао. Време је било за Порту. Она га је и употребила, да све дипломатске жице у покрет метне, обративши се силама непосредно за помоћ. И у почетку Децембра заиста конзули не само енглески и аустријски, но и прајски па и *француски* предадоше кнезу Кузи колективну ноту, у *којој ишту секвестар и траже да се испита порекло* (provenance) *и опредељење оружја*.

Корак овај добије утолико већу важност, што се у исто време велики везир, опет са своје стране, обрати писмено и кнезу Михаилу, тражећи такође обавештења

о опредељењу оружја, и кнезу Кузи, бацајући сву кривицу на Србију и изражавајући надање, да кнез румунски неће допустити, да се његова територија вређа, но ако се не би склонио на захтев Портин (да се оружје узапти), позива се, да се с њом заједно обрати на гарантне силе.

Што је француски конзул био у дружини, која протестује, то је било за нас најнепријатније изненађење. Сва је прилика, да је кнез Куза својим несмотреним говором принудио Француску, да се придружи другим силама, које су нам мање наклоне биле, јер кад је консулима енглеском и аустријском давао објашњења, он се трудио, да протури мисао, као да је то оружје *француско-руско, намењено за сврхе, које ове две силе имају на истоку.* Кнез је, по свој прилици, мислио, да му тако ваља разумети ободравање Калимаково, докле би много мудрије био поступио, да је ствар бранио са гледишта ђумручке независности своје земље. Онако пак принудио је Француску да уђе у редове наших противника само да са себе спере сумње, које је он на њу непромишљено набацио.

Сад је на нас дошао ред да прибегнемо силама, покушав разбити њихову слогу, а нарочито одвратити Француску од њих. С тога сам ја молио Мутија, да одвоји свога конзула од те дружине, бојећи се највише његовог уплива на кн. Кузу. Доказивао сам свуда, да доба ове набавке (време бомбардања) не крије у себи никакве ратне намере и да ће се оружје у арсенале сместити; најпосле, да влада српска није без памети, да се пушта у какве оружане предузетке, које је могла пре мало месеци под много сретнијим околностима покушати, а не сада, кад побеђена Црна Гора тражи заштите у Бечу, а Грчка се сасвим предаје у руке Енглеској.

Ова је одбрана налазила вере у пријатељским круговима, али не и у круговима туркофилске дипломатије.

Ерскин, који је заступао Булвера, давао је велико значење корацима вел. везира и конзула букурешких, и схватао положај врло озбиљно. На једном састанку, кад сам се ја трудио да га доведем да верује, да ми никада нисмо били даље од ратоборних пројеката, он ми изриком пређаше, *да ће нас постићи судбина Црне Горе.* Ми нећемо, рекох му, никога нападати, а ако би Порта имала намеру да нас нападне као Црну Гору, ми ћемо се бранити, па ако будемо побеђени, *пашћемо с надом, да ћемо опет кад тад устати, као што смо већ једном били четири века под турским јармом, па нам је провиђење помогло, да станемо опет на своје ноге.*

„И то је политика, као и свака друга", одговори ми ладнокрвно енглески дипломат.

Не мањи притисак правили су конзули, нарочито енглески и аустријски, на кнеза Кузу, који је, и сам изненађен понашањем конзула француског, одмах своме агенту у Цариграду наложио, да се објасни: где је црпао своје информације, које стоје у толиком противословљу са делима француског агента. Било је тренутака, кад се могло сумњати, да се и сам кнез под разним претњама не поколеба у своме правцу; при свем том он је остајао постојан. Његов агенат у Цариграду, примив' налог да и представницима гарантних сила саопшти одговор, који је дао Порти, учини то (4/16 Дек.) актом, који показује, да Калимакија питање кнежево није ни мало застрашило. Тамо он између осталога вели: „Si à la suite des déclarations dont il est fait mention dans cette note, la S. Porte, à l' aide des raisons spécieuses, continue à exiger la saisie des armes, on ne saurait attribuer son insistance qu' à des vues déguisées dont il est impossible de garantir l' équité." Ове врсте изазвале су агенту одговор енглеског заступника, који у њима налази „*оцене мало наклоне за в. Порту*", па му напомиње, како његова влада не само дели назоре портине, но је још наложила своме агенту,

у Букурешту да се придружи својим друговима, те да да осетити влади румунској *озбиљну опасност*, којој се она излаже, ако продужи одбијати тако законито захтевање сузерене силе.

У овим тешким околностима био је од пресудног значења по судбину нашег оружја корак, који је кнез Михаил учинио. 4. Дек. обрати се он телеграфом и вел. везиру и министрима спољних послова гарантних сила. У овим телеграмима кнез одбија од себе подозрење због набавке оружја; позива се на своју лојалност у поштовању обавеза, и изјашњава се, да набавку не треба сматрати као припрему ратну, нити као акат непријатељства против сузерена, но само као потребу реда и јавне сигурности. Кнез моли, да се његово објашњење праведно оцени.

Брзо почну стизати у Београд телеграфом одговори на изјаву кнеза Михаила. Велики везир јавља, да је он о истоме предмету писао кнезу поштом и да очекује његов одговор. Смисао и тон одговара енглеског био је врло опор и немио. Лорд Русел, одговарајући преко конзула свога, каже: „изјавите г. Гарашанину, да све и да је влада кнеза Михаила сасвим независна, не би она опет имала права, да се спрема за нападање на суседну државу. Каквих доказа он има, да порта неће да изврши решења цариградске конференције? А хоће ли он да их изврши? Ако кнез Михаил не изврши своје обавезе, он ризикује, да види, како ће се против њега појавити тегобе, које ће му бити *погибелне (фаталне)*." Овако је претио енглески министар. Но он је доцније писмом, које је управио на Лонгворта, покушао да ублажи своје претње, којима се он, у осталом, радо служио према хришћанима на истоку. Он у томе писму објашњава, да је узрок подозрењу, на које се жали кнез у своме телеграму, *велика количина оружја, које је пренесено преко Влашке, и тајност његовог пронашања*. „Да се, вели, кнез обратио

султану *и потражио да дође до споразумљења о количини војске, коју може држати сходно протоколу цариградском*, па да је тражио да оружје за ту сврху може слободно проћи кроз Влашку, Порта, на сву прилику, не би чинила препреке тој мери. пошто је оружје намењено, као што кнез каже, за одржање реда и јавне безбедности у самој његовој земљи. Он не треба да оклева, да одмах испуни, по протоколу цариградском своје обвезаности.»

И ако је овај одговор смерао да ублажи упечатљење првог одзива, Лорд Русел остао је ипак противу нас. а у ствари оружја бивао је по кадшто и смешан толико, да му је барон Брунов, руски посланик, приметио, да он, истражујући толико много од куда је дошло оружје, може најпосле наћи, да оно долази из Бирмингхама (Birmingham у Енглеској), па му је разложио, како то није политично, но просто ћумручко питање, где гарантне силе нису позване да посредују. Ако би се оне мешале у сваку распру овога рода, оне би премашиле границу гарантије, којој је карактер више политичан но административан; другим речма, оне би се мешале у унутрашње послове, који их се не тичу.

Срећом били су већином назори других гарантних сила много повољнији. Одмах сутра дан (5. Дек.) одговори кнез Горчаков кнезу Михаилу, да је похитао да достави и Порти и великим дворовима уверења садржана у његовој изјави, објавивши свуда, *да им он потврди веру поклања*. Одговор прајски био је не мање повољан. Бисмарк јавља кнезу Михаилу, да је његов телеграм био у толико занимљивији за владу краљеву, «што нам је, вели, прибавио прве знаке (индиције) о опредељењу оружја, које је у питању. Услед ове вести ја сам препоручио нашем конзулу у Букурешту, да ме извести о околностима, које су дале повода дипломатском посредовању, а *до нове наредбе да се уздржи од сваког даљег*

корака." Но с највећим нестрпљењем очекивао се одговор француски, јер је, као што смо већ споменули, реч Наполеонове владе била у Цариграду од пресудног значења. И одговор, који је (5. Дек.) Друен де Луис послао кнезу, није ни мало изостао иза других пријатељских одзива. Он гласи: „Француска влада примила је многе извештаје, који су јој обзнанили, да кроз кнежевине пролази оружје и муниција *у знатним размерима, са непознатим опредељењем а под подозривим околностима.* Решена да припомогне свом својом снагом одржању мира, а не знајући *да ли ово оружје има да послужи за редовно наоружање војске ваше Светлости,* — она је, у договору са осталим сајузницима, морала потражити од кнеза Кузе изјашњења о овоме делу. Ова законита брига *не садржи у себи ништа, што би било несагласно са наклонитим осећањима* (les sentiments affectueux), *који одушевљавају срам ваше Светлости Његово Величанство, које ми налаже, да вам поновим израз тих осећања.*" И заиста у духу ових осећања прими сутра дан (6. Дек.) и Мутије упутства, која су у толико значајнија била, што су му дошла *отвореним* телеграмом. Друен де Луис препоручује му, да не чини ни каквих корака докле га Порта не позове, а и тада да не потпомаже другачије њених рекламација *но ако би обзнањена експедиција оружја прелазила размер редовног наоружања српске милиције (народне војске).* Овим упутствима дао је Мутије сљедства оним вештим и пријатељским начином, који нам је већ познат из његове радње у Канлишкој конференцији.

Очевидно, корак је кнеза Михаила код гарантних сила окренуо ствар у нашу корист. Све, што нам је у овој прилици потребно било, то је било њихово пасивно држање, њихово ћутање, докле оружје не пређе румунску територију. И то је сад било постигнуто. Мутије је и до сада ћутао, али је мање био уздржљив и конзул француски у Букурешту, Тило, коме су лични одношаји

са кнезом Кузом били поремећени, па се мисли, да је прелазно границе својих упутстава. Сад се и он повуче, а и прајски консул. Уз рекламације портине остану у Букурешту само консули енглески и аустријски. Очајавајући за успех, ови предложе својим посланствима у Цариграду, да се кнезу Кузи преда *ултимат*, али кад посланици позову своје другове на заједницу, положе им ови питање: *Ко ће ултимату дати следства, ако му се румунски кнез не покори? Ако би то морала бити Порта, какву јој потпору обећавају пријатељи кад се она завади и са Румунијом и са Србијом?* И пошто ниједна сила није била готова да развија заставу против хришћанских народа, или уопште да изазива рат на истоку, то се и овај покушај разбије.

У то су се доба и војске почеле кретати у кнежевинама и с једне и с друге стране Дунава, јер се мислило да ће Порта, неуспевши да осујети експедицију путем дипломатским, покушати да силом узапти оружје, кад се оно буде преко Дунава преносило, а сећамо се, да је одмах на први глас о оружју, нову војску у Видин оправила. Сад и кнез Куза, нешто за то, што је већ дубоко ушао у ствар, а поглавито што је био ободрен понашањем француске дипломатије, која га је заштићавала, — сад и он крене нешто војске к Дунаву, а и српска влада пошље једну батерију са нешто војске у Неготин да транспорат заклањају. Изгледало је, да је сукоб неизбежан; само се очекивало, кад ће се чути да је пушка пукла.

С тога је гњев у круговима турским и туркофилским растао и против Србије и против кнеза Кузе *лично*, но против овога несрављено више, јер говораху, да кнез, шиљући војску српској граници, смера да од ствари начини *народно питање*. Па докле се нама прећаше судбином Црне Горе, „*будући се ствари морају већ једном начисто да изведу*", мишљаше се, да је с Кузом, уз многе унутрашње непријатеље, које он у земљи имађаше, за

петнајест дана свршено. Зато ме нуђаше Ерскин, да предложим својој влади, не били она хтела извести кнеза из овог тешког положаја, што сам ја, наравно, одбио под изговором, да ни кнез сам не би хтео подлећи спољној пресији, ни уопште ренонсовати на права своје земље.

Не зна се, да ли је више Енглеска, да ли Аустрија била заузета против нас. У реду телеграфских одговора, које смо напред изложили, сетићемо се, да не беше *аустријског*. Он је тек 15. Дек. дошао кнезу у виду писма, које му је предао заступник консулатски, Васић. Ово је био Србин католик; био је, као што ми је приповедао Гарашанин, човек врло лукав, и развијао је сву ренегатску ревност, коју су обично показивали наши суплеменици, кад су туђу службу у нашој земљи вршили. Предавши кнезу одговор грофа Рехберга, он је, по налогу своје владе, и сам чинио приметбе, те изазвао одговор, који нам се чини, да је толико важан, да ми не можемо преко њега прећи, а да га овде подродбније не изнесемо, јер изредно карактерише наш тадашњи спољни положај.

Пошто је кнез казао Васићу, да остаје при уверењима, која је дао и Порти и силама у своме телеграму, приметио је како му је тешко разумети, што се гарантија само против Србије призива, докле се она протеже тако исто и на Порту. Кад Васић призна ово тумачење као исправно, кнез му рекне: „па и опет ја вас никад не видох, да ви рекламујете и код Порте против неизвршења њених обавеза према Србији; наведите ми један једини пример, где је Аустрија посредовала код Порте у корист Србије! Ми смо рекламовали толико година против неизвршења хатишерифа од 1833. па ми није познато, да се Аустрија кадгод придружила нашим протестима код Порте.” На приметбу Васићеву, да су то старе ствари, које су већ уређене, и за које је надати се, да се више неће поновити, кнез прихвати: „опростите, баш у овоме тренутку оне се појављују”, па показавши му једно место

из писма Рехберговог, настави: „ви ме подсећате на решења конференције о ограничењу народне војске (милиције), а ви као да заборављате, да ограничење народне војске има свој *corollaire* у ограничењу турских гарнизона и т. д. и ви то толико заборављате, да, докле код мене наваљујете око ове тачке, ви допуштате, да се на вашим паробродима преноси војска и муниција турска у српске градове, а то ми се ни мало не чини, да је *једнака правда.*" Пошто је, у току разговора, Васић силом разлога кнежевих био принуђен, да призна логику његовом доказивању, да Аустрија рекламује само за Турску, дошло се и на питање о оружју, где му је кнез изјавио, како би требало да Аустрија, бар у томе питању мање рекламује, но ма која друга сила, јер пошто нам је дала (1856.) формално уверење *написмено*, да ће пустити кроз своју државу једну количину оружја у Белгији поручених, и пошто је један део и пустила, она је друге партије задржала у Земуну, Бечу и Боденбаху, и влада српска, пошто је много времена изгубила и са многим тегобама борила се, била је принуђена да поврати оружје у Белгију и да га прода са великом штетом. Ако дакле ми данас тражимо да ценом великих новчаних жртава, заменимо у нашим магацинима оружје, кога смо лишени вољом Аустрије, то онда за цело Аустрија нема права, да нам тај поступак у грех упише." Васић, одговоривши, да му је непозната та околност, обратио је пажњу кнезу на тајност транспорта, која у сила подозрење пробуђује; но кнез је и у томе обзиру одбио сваки прекор, јер поручивши оружје, није, рекао је, ни био дужан, да поруку своју публикује, или да о њој говори онима, који га и не питају, али како је ствар ударила на препреке, он је објавио истину коме је требало, ни једног тренутка не затежући се. А кад је Васић приметио, да је број оружја несразмерно велики према потребама Србије, кнез га је запитао: „Како можете ви то знати? Знате ли ви шта

ми имамо од оружја, колико нам долази, те да можете учинити такво закључење?" Васић је признао, да само прави претпоставке (супозиције), а кнез је наставио: „ви рекламујете, што ми купујемо оружје за наше потребе, но ако се ми, уморени вашим рекламацијама, решимо, да га у земљи фабрикујемо, у место да га са стране доносимо, као што радимо за топове, можете ли нам ви и тада стати на пут, а да не повредите нашу аутономију, коју сте се ви подвезали да гарантујете? Зар није услед самих хатишерифа, које ви подјемчавате, у Србији сасвим слободна трговина? Зар и сами приватни не би имали права да подигну фабрику оружја у Србији и т. д. и т. д? Васић је и овде признао логику разлозима кнежевима, па је напоменуо, да понашање његово задаје страха Порти. „А је ли то довољан разлог? запита га кнез. „Споразумите се међу собом ви гаранти, па ако нађете, да страх извињава застрањивања, онда ћу ја знати на чему сам. Тако се обично правда понашање турско. По речма самога г. Лонгворта, на кога се не може подозревати, да је пристрастан против Турака, Турци се баве непрестано припремама војним. Овде понављају стара утврђења, онде опет подижу нова, а скоро свуда умножавају број своје војске, и ја сам у стању, да вам то званичним документима докажем. Они су то чинили и онда, кад није код нас ни питања било, да се уреди народна војска, а све под изговором, да их плаши наше понашање. Кад нас Ашир-паша бомбарда, каже се да погрешка једног човека не може повући за собом одговорност владину. То је заиста красан положај, у коме се ми находимо, да се све то, под европском гарантијом, може изјашњавати или правдати час страхом, час опет личним погрешкама једног чиновника!"

По свршетку разговора, кнез се растао са аустријским заступником на леп начин, поновивши уверења садржана у његовом телеграму од 4. Дек.

Но у дипломатији логични разлози нису свагда најјача средства за убеђавање. Мора бити да је гроф Рехберг на томе гледишту стајао, кад је противу Србије нове кораке предузео. Ни кнез Метерних није ваљда тако систематично радио против сваког знака живота, који је Србија давала, као овај ћесарев министар спољних послова. Кад ни оно отворено објашњење кнеза Михаила не могаше разбити његове сумње о опредељењу оружја, он предложи гарантним силама, да се преко конзула управи на српску владу било заједнички, било посебице, *нота строге опомене*, која би садржавала четири главне тачке. Конзулима би било препоручено: 1.) да узму на знање, у име својих влада, мирољубива уверавања садржана у кнежевом телегеграму од $^{4}/_{16}$ Дек.; 2.) да ишту, да кнез делима докаже своја уверавања о поштовању, које има за решења гарантних сила, као и своју попустљивост према сузереној сили; 3.) да одмах прекине своје оружање, подчинивши се закључењима цариградске конференције, нарочито уколико се она односе на члан XI. протокола; и 4.) да изјаве, да ће силе строго бдити над извршењем његових обавеза.

Као што се види сва тежина предлогу Рехбергову падала је на члан XI. протокола, који даје израза жељи, „да се кнез Михаил постара, да отклони плашње, које је ново војено устројство Србије породило у Цариграду.“ Смерало се, да се сведе број народне војске путем преговора, које тај члан протокола предвиђа; на то се вазда поглавито нишанило, кад се год говорило о обавезама, које је Канлишка конференција Србији наметнула, и ако ова обавеза није формално Србији прописана, но се уопште оставља, да се изменом поверљивих и пријатељских саопштавања између Порте и Србије дође до наређења, „које би, уклањајући, и с једне и с друге стране, све сумње, и не наносећи повреду ни каквом праву кнежевине, могло успокојити Порту о броју и о употреби војене

снаге, *која треба да је сагласна са духом хатишерифа.*" Овај је последњи израз с намером додао протоколу француски посланик, јер су Турци и њихови пријатељи тврдили, да Србија може само онолико војске држати, „*колико је нужно за одржање спокојства и унутрашњег реда* земаљског, а ја сам посланике подсећао на хатишериф од 1838 год. који Србији даје право да може држати војску за одржање реда „*и мира земаљског од сваког нападања и сваког нарушавања.*"

У то време беше се заиста чуло у Цариграду, да је Алибеј, Портин цивилни комесар у Београду, добио налог, да покрене питање о народној војсци, но није ми познато, да ли је он дао каква следства томе налогу, ако га је заиста било. Али се у посланствима гарантних сила, и од самих наших пријатеља, наваљивало, да се у томе питању споразумемо с Портом, те да се оно не износи пред конференцију гараната, која га може на нашу штету решити, пошто околности не беху повољне за нас. Ми смо, одговарао сам, готови да уђемо у преговоре и да успокојимо Порту о правоме значењу наше народне војске, као што смо то и до сада у свакој прилици чинили, но ако би се захтевало, да се број милиције сведе, то се захтевање не би могло у практици извршити, пошто милиција није редовна војска, којој би се војници могли својим кућама распустити, но се састоји из људи, који су обично *код својих кућа* Она је свагда у Србији постојала, а сада је само боље уређена, па као што народна гарда нигде нема задатка да напада, тако ни наша народна војска не може имати тога опредељења. Набављено оружје долази у арсенале, а милиција је на своме огњишту; ништа више од ње нема но закон, по коме она у случају потребе долази под заставу да брани земљу од спољних или унутрашњих опасности. Ако дакле има у земљи какве војене снаге, она потпуно постоји, па или јој се број сводио или не; а ако је у ствари нема, онда

би се претресале само уображене ствари. Готови смо дакле, да успокојимо Порту, да за њу од такве установе нема никакве опасности.

Француска је још у Канлишкој конференцији одсудно сузбијала све покушаје, који су били управљени против установе, која је наша узданица, па је лако појмити, да она ни сад није могла усвојити преглог грофа Рехберга који је смерао, да јој зада самртан удар. И ако је дакле енглеска влада пристала на аустријски предлог без предохране, француска га није хтела усвојити са оним принудним изразима, у којима су биле формуловане оне четири тачке. Друен де Луис прими, истина, предлог у основу, али препоручи посланику у Цариграду, да га састави у духу, који би био сагласан са дојакошњим назорима француске владе.

Под вештим пером Мутијевим, које нам је још у Канлици учинило не малих услуга, преобразе се оне опоре четири тачке у пријатељске савете. Ту је речено, да је француска влада *са задовољством* узела на знање уверења садржана у телеграму кнеза Михаила од $^{4}/_{16}$ Дек.; да је кнез, одбијајући подозрења, као да има нападних намера, *дао нов доказ* свога поштовања према решењима гарантних сила, и да се он, без сумње, неће устезати, да изиђе на сусрет *преокупацији* (плашњи) портиној, приставши на пријатељске преговоре са њом на основу члана XI. цариградског протокола.[1]

Француски посланик био је већ и послао ову ноту своме консулу у Београд с препоруком, да је преда, кад остали његови другови буду учинили сличан корак. Но мени није познато, да је било он, било ма који други консул, учинио какав корак у томе смислу. По свој прилици морала је Аустрија, а са њом и Енглеска, *сасвим* напустити свој пројекат, кад је видела, како је он *на мало* сведен у пројекту француском, а још *на мање* у

[1] Подвучене речи показују разлику између назора француских и аустријских.

пројекту руском, који се имао извршити *усмено* у најблагонаклонитијим изразима, и не спомињући члана XI. протокола цариградскога.

Онога истога дана (15 Дек.), кад је кнез Михаил имао онај важан разговор са аустријским заступником Васићем, одговорио је он и на писмо вел. везира од 3. Дек. И у овој прилици кнез понавља уверавања, која је дао у своме телеграму, да је набавка учињена за обичне потребе реда и јавне безбедности, а да искључава сваку мисао о ратним припремама од стране Србије. Кнез се даље позива на поштовање, које има за своје обавезе, али додаје да он, поред обавеза, које има спрећу сузерена, има и дужности спрећу земље, којој на челу стоји, па не сме оставити, да тек онда помишља на мере смотрености за интересе реда и јавне безбедности, кад се каква спољна претња већ изврши. Зато је био дубоко ожалошћен коментарима, којима се његово понашање објашњавава у прилици, каква до сада није никада давала повода рекламацијама. Јер то није првина, да се Србија снабдева оружјем са стране, па до сада в. Порта није никад подизала гласа против тога, а још се мање могло изводити закључење, да би то била повреда уређењима, која се на кнежевину односе. „*Тешко би ми, вели кнез, било и разумети, да Србија може имати права да држи војску за ред и јавну безбедност, а да нема права, да за њу и потребна средства набавља.*" Прелазећи на начин проноса оружја, кнез примећује кратко, да је то ствар набављача (лиферанта), па мисли, да нити Порта може имати намере, *нити он дужности*, да улази у претрес питања и у овоме погледу. Факат је, да се он, како је дознао, да је транспорат ударио на препреке, обратио и њему (вел. везиру) и кнезу Кузи, и молио, да се сметње не полажу. Најпосле, закључујући предусретљивим речма, кнез изражава надање, да в. везир, у својој високој мудрости, неће више прида-

вати овој ствари важности, које она нема, нити може имати.

Са прикривеном тугом примила је Порта овај одговор, који се у Пери сматрао *као опор и пун презирања за царску владу*; али је она ћутала, јер је мало по мало слабио њен ослонац, — слабила је ревност дипломатије, којој се слога разбијала о отпор кнеза Кузе. Кнеза је његов агенат у Цариграду на том путу све једнако ободравао; но највећа заслуга за његов отпор припада Француској. Како се ова повукла из онога кола, које беше у Букурешту предало колективну ноту за узапћење оружја, талијански је посланик примио налог да и сам ништа не предузима, *будући да је Француска ту ствар сасвим напустила;* Прајска се била такође повукла као што већ знамо из телеграма Бисмарковог, а Русија је била уз нас.

Све су ове силе биле Порту очевидно напустиле; она је остала усамљена уз Енглеску и Аустрију. Зато је сад, у место претњи и оштрих речи, настао неки елегијски тон, којим се она служи кад се год усами. Жалила се посланицима зашто се није искало допуштење за пронос оружја, па би нам га она дала и сада као што је „и других пута" чинила. Но та је жалба била неоснована. Кад смо год, одговарао сам ја у посланствима, могли унети оружје мимо Порту, ми је нисмо ни питали, а кад смо је год питали, она нам није допустила, да оружје кроз Цариград пронесемо. Тако је 1848. г. влада српска искала, да нам Порта или прода или позајми 5000 пушака, па је она одбила и ту владу, која јој није нимало могла бити подозрива; за време пак кримскога рата требало је труда, док се израдило допуштење, да се могу пронети само 50 (педесет) комада пушака, које су, по свој прилици, за образац имале служити.

Улазили смо већ и у последњу трећину месеца Декембра кад су се за нас овако повољно изгледи окретали. Требало нам је само материјалног времена, али су

декембарски природни елементи противу нас војевали. Транспорат се кретао трудно и споро. У то у Цариграду искрсне појав један, који мало забуни Порту.

Здравље султаново било је тада у врло раздражљивом стању; свакојаке анекдоте, које су о падиши просипане по земљи, одузимале су му потребан ауктoритет. У његовом савету био је најмоћнији министар Мехмед-Али-паша, министар марине. Као зет султанов (имао је сестру Абдул-Азисову за жену), он је преко жена био предузео сав уплив у сарају, но кад је он опет посрнуо у милости султановој, остали се министри договоре, да се не осврћу на вољу суверенову, но да раде што међу собом закључе. Султану буде донесено, да су се његови власници договорили, да га прогласе за луда и замене сином Абдул-Мецидовим. То је био довољан узрок, да им он на најопорији начин излије сву жестину гњева свог, а у исти мах да се окрене и против жена.[1]

За овом сценом следовала је велика промена министарства, која је имала само личног значења, јер ни у спољној ни у унутрашњој политици није ништа мењала, пошто је на челу прве остао Али-паша, а за вел. везира, т. ј. председника министарског савета и министра унутрашњих дела, дошао Камил-паша, човек од оне исте боје, коју представљаху Фуад и Алија; ђак т. ј. из оне школе, која има за основ својој политици: *да оклева, да развлачи, да крпи.*

И ако дакле ова промена министарска није начелно била од уплива по наше питање, она га је опет нешто

[1] Нашав' султанку валиду (матер своју) једном на клањању, он је запита: за кога се моли? Молим се, одговори му она, да алах одвоји од тебе она два демона: Зија-бега и Неврес-пашу (који су радили против министара). Но султан јој да разумети, како није без примера, да су султанке валиде ишле у прогнанство за то, што су се у политику мешале. Сазвавши затим своје министре, Фуада назове највећом лажом, Мехмед-Ружди-пашу (војеног министра) највећим ширетом, Мехмед-Алију највећим лоповом, а Али-паши задовољи се, да баци поглед презирања. Тако се онда приповедало у највишим круговима у Пери; но ако можда султан све опоре речи и није изговорио, публика је налазила, да су епитети добро изабрани.

олакшала тиме, што је Порту збунила, а нама мало више времена добавила. Међутим се оружје примицало Дунаву и преносило на српску страну баш на месту, које представљаше чудноват призор. На тромеђи Румуније, Србије и Турске стајаху три војске једна другој готово на доглед: две да бране, а трећа да смета пренос! И опет се оружје мирно пренело. На сами дан нове 1863-ће године био је и последњи сандук са оружјем на српској обали, а пушка ни једна није пукла, и ако је било тренутака, кад се мислило, да је судар неизбежан!

Но и ако је већ било извесно, да се крв неће пролити, дипломатска војна још није била свршена; да, она се сад тек, најозбиљније развила. Још кад је посланик француски одбио предлог, да се кнезу Кузи пошље ултимат, Порта је дигла руке од оружја, па стала мислити, на средства, којима би бар за унапред предупредила подобне догађаје. Она је нашла у конвенцији од 1859 год. закљученој услед двогубог избора кнеза Кузе, члан један, који је овлашћује, да сазове комисију од гаранната, кад би јој се год учинило потребно, да се извиди какав случај, у коме би се показала несагласност у тумачењу конвенције (од 1858.) односне на организацију кнежевина, па је желела, да се тим чланом користи. Но који је тај члан, који се *несагласно* тумачи? То је било питање, на које нико није умео да одговори, јер нико није могао наћи ништа, што би могло дати довољног основа сазиву комисије. Јасно је било свакоме, да је Порта тражила пута, којим би с једне стране потресла *јединство румунско*, без кога се за цело пронос оружја не би могао остварити, а с друге стране, желела је да се освети кнезу Кузи. Она је, при томе пројекту, рачунала на ненаклоност гарантних сила према кнезу, као и на партаје у самој Румунији, које би, надала се она, једва дочекале прилику да је потпомогну у непријатељским плановима спрећу свога владаоца. Због непо-

стојанства, које се кнезу пребацивало, наклоност није му заиста у већине сила ни била осигурана, а што се тиче унутрашњих партаја, било их је и противу њега уопште, а било их је, које су у питању о оружју одобравале његов поступак, изузимајући демагогију, која му је замерала, што је пуштао, да се, проносом толиког оружја, оснажава славенски живаљ а без сваке накнаде за Румуне.

Аустрија и Енглеска толико су потпомагале овај предлог, да је у први мах изгледало, као да га хоће и Француска да усвоји. Но кнез је био заштићеник Наполеонов, а јединство румунско било је градиво, од кога је Француска смерала да начини бедем против Русије. С тога се напред могло знати, да Француска неће пристати, да се комисији оно у задатак постави, на што је Порта смерала, него је Мутије желео да задатак комисијин сведе на извиђење броја и опредељења оружја; броја зато, што се није престајало доказивати, да је он грдно велики, а опредељења опет зато, што се говорило, да је транспорат оружја у више спровода растурен био, па се није веровало, да је свеколико оружије у Србију отишло.

Под овим условима Француска би била пристала на комисију, да Порта није желела, да јој још један предмет стави у задатак, а на име питање о добрима румунских манастира посвећених светим местима, које је румунска влада била узаптила. Оно је било резервисано претресању гараната за случај, да се интересоване стране не би могле сагласити; но румунска скупштина, не обзирући се на жалбе светих места, реши, да се приходи од ових добара ставе у државни буџет. Скоро једним милионом дуката буџет се румунски без сваких жртава ојачао. Порти је овај догађај већ и са тога био неугодан, што се Румунија оволиким средсвима оснажила, а прилика била јој је добро дошла, те на тужбу калуђера спреми кнезу Кузи писмо једно, коме је не само тон био опор, но је још и

увредљиве изразе садржавало, назвавши поступак кнежев отмицом (spoliation). С тога румунски заступник не хтедне примити писмо, но га поврати Али-паши, кад овај не пристане да му изразе ублажи, а Али-паша изјави да тај поступак сматра као крваву увреду.

Овај заплет да повода те Булвер, који се међутим био повратио са свога одсуства, предложи, без сумње у договору са Портом, да комисија, која би се у Букурешт послала, извиди, поред питања о оружју, и оно о манастирским добрима. Ово невешто захтевање наших противника сад тек сасвим поколеба Француску против предлога о комисији. Она је на њ и до сад противу воље пристајала, а сад се сасвим окрене против њега кад види, да ће имати у тој комисији да се појави и као поборница за интересе *православних* манастира на истоку.

Булвер позове себи све представнике гарантних сила на састанак (8. Јан. 1863.), за који се поуздано претпостављало, да ће бити неки вид конференције. Он као дојен дипломатског тела, заиста и отвори саветовање подсетивши своје другове на портин предлог о комисији. Ту се говорило, да би она имала да извиди у Букурешту не само питање о оружју, но и предмет о добрима манастирским, а поред тога још и тужбе странаца настањених у Румунији, јер се Прокеш жалио, да су тамо поданици аустријски, којих има на двеста хиљада, изложени непрестаном гоњењу. Мутије прихвати, да он зна само за питање о оружју, но да ни за то нема од Порте ни какве изјаве, а кад му се примети, да се она обратила њиховим кабинетима, одговори он, да то није све једно. Приступивши затим ствари, у виду *приватног* саветовања, а оставивши сваки претрес права, Мутије, потпомогнут својим друговима, талијанским и руским, представи да од комисије нико не може имати користи: ни Европа, ни Турска, ни кнежевине, јер никоме није у интересу, да се ствари распаљују. С тога он предлаже

као средство стишања, да кнез Куза пошље у Цариград нарочито Порти *угодно* лице, које би јој имало дати сва објашњења, која би она желела; тиме би се и њено частољубље задовољило.

Булвер, који је од времена свога путовања у Београд, био ублажио своје назоре о Србији и њеном кнезу, на не мало изненађење дружине, пристане на предлог Мутијев; пристане на њ и Прокеш, али аустријски посланик не заборави ни овде сетити се Србије у ономе мало наклономе духу, којим према њој дисаше и његов министар у Бечу: он захте да и српски кнез то исто учини, што би и румунски имао учинити. Готово се хтео и овај предлог усвојити, да му руски заступник Новиков не стане на супрот. Кад је Булвер хтео закључити говор питањем: „дакле прима се и тај предлог?" Новиков одговори, да прима предлог у колико се односи на кнеза Кузу, па и то партикурарно до одобрења своје владе, јер нема овлашћења да може ма каквој конференцији приступити, али да не прима предлог и за кнеза српског за то, што се комисија имала послати у Букурешт а не и у Београд, и што је кнез српски дао Порти сва потребна објашњења и уопште према њој предусретљиво поступао, а кнез Куза још никаквих објашњења није дао. Мутије је ћутао, бојећи се, да се једностраним наваљивањем не би опет повратио предлог о комисији, па је само приметио, да за Србију није толико потребе хитати, колико за Румунију.

После овог састанка опазио сам, да и самим пријатељским круговима дипломатије беше завладало убеђење о потреби, да и ми што учинимо, те *да ствар једном већ легне*, но поред те потребе стајаше за нас и друга, да ствар легне *без нашег понижења*. После телеграма кнежевог, после његовог одговора (од 15. Дек.) великом везиру, па и после мојих многобројних расветљавања питања, разуме се, да Порти не беше до новог објашњења

српског, но до тога, да јој дође когод на подворење из „горде“ Србије, од које, чињаше се Али-паши, да му само „презирање” долази. Обраћајући пажњу посланицима на ове околности, ја сам изражавао сумњу, да ће се предлог у Београду примити. Наваљивањем би се одношења наша с портом само погоршала, а намера је поправити их; но ако би се, против мог очекивања, и примио у Београду предлог Прокешов, сумњам, да би се могао извршити, јер се тражи лице Порти „*угодно*” (agréable), а ја не верујем, да би когод у Србији смео и после бомбардања Београда на себе узети титулу лица порти „*угодног.*”

Кад је, међутим, кнез Куза одговорио, да прима савет посланика, и шиље у Цариград Негрија, на означену већ сврху, ја сам добио новог основа за одбрану, примећујући, да кнез шиље у Цариград свога редовнога агента, који је код куће на одсуству био, па извршује савет сила без сваког понижења, докле би смо ми морали тражити „нарочито” лице, кога би пут у Цариград обратио на себе пажњу и нашао опште осуђивање у земљи.

Разлози су ови толико оцењени од стране пријатеља, да се почело мислити на друга средства, којима би се постигло, да „ствар легне.” После ових објашњења са мном и са Новиковим, Мутије, пошто није могао коначно одбити предлог Прокешов, ублажи га толико, да му је сасвим други облик дао. Он је, преко заступника француског Дозона, саветовао кнезу Михаилу, да учини што год, што би Порти *драго* било, а његово чуство достојанства не би врећало. Мутије је држао, да је прека потреба оваквим кораком предупредити, да се Аустрија не поврати на ново на свој предлог. Прокеш је био једини, који је свој предлог сматрао као *усвојен* у конференцији, па је сутра дан одмах, у томе смислу писао у Београд, и доцније му се, на велико наваљивање, придружио и Булвер; но кад је дознао, како је Мутије „млако” писао, Прокеш се горко жалио, што му није

јављено, но је он сам онако категорички на среду изишао, али, као што је између њих било разлике и у конференцији, тако је, одговорио му је Мутије, морало ће бити и у извршењу. Новиков се до краја одупирао предлогу Прокешовом, докле му најпосле није дао следства сасвим у приватном облику, а посланик талијански, Маркиз Карачиоло, и заступник прајски, барон Штефенс, усвоје пројекат депеше Мутијеве.

Сад је за нас настало питање: на који начин да дамо следства савету Мутијевом, од кога нам не беше могуће не држати озбиљног рачуна. Прокеш препоручује, да кнез пошље у Цариград нарочито, Порти „угодно" лице, *а из највишег положаја*; Булвер пристаје, да кнез учини Порти овај акат подворења и *писмом*, али под условом, да то писмо донесе један ађутант кнежев мени, као заступнику српском, па ја да га предам вел. везиру, јер наводио је енглески посланик, да је влада његова, ради свога оправдања пред парламентом, приморана захтевати, да се ма шта учини према Порти. Пошто је царски диван изгубио био суштину ствари радило се, да јој се спасе форма — привидност; но ми се, после бомбардања, нисмо ни осврталн много на портину осетљивост. Овде је за нас било од важности то, што су скоро сви гаранти саветовали, да се према Порти учини какав акат учтивости; а још нам је више било од значења, што су у реду тих гараната и наши пријатељи, па смо дужни били да очувамо положај људи, који ће нам вазда потребовати, а особито у оним приликама, у којима имаћаху многобројна питања да се расправе између нас и Порте.

Сврћајући пажњу својој влади на ове обзире, ја сам се и сам њима руководио. Француски је посланик био свео све предлоге на мањак; природно је било, да је остало да чујемо његово мишљење о томе, шта он сматра да би Порту задовољило а нас не би понизило,

нити уопште одношаје раздражило. У томе духу ја сам предложио Мутију на оцену што следује:

1.) Није ни мислити, да ће се у Београду пристати на нарочиту мисију, коју саветује интернунције, из узрока, које сам напред изложио, и са којих француски посланик није ни спецификовао никакв начин у својој депеши, но га оставио избору Његове Светлости. Исто тако није вероватно, да ће се пристати на посланство аћутанта, што саветује Булвер, јер, с једне стране, та парада нема ни какве практичне вредности, пошто би у томе случају аћутанат вршио дужност простога курира, а с друге би ефекат те мисије био у земљи онакав исти, као кад би се слало какво лице „из највиших кругова."

2.) Нема разлога, да кнез пише писмо вел. везиру, те да по други пут улази у објашњавања, која је већ двапут дао; но

3.) Не би ли било довољно, да министар, по налогу кнежевом, пошље мени специјалне инструкције, којих бих копију ја имао да предам Порти? На тај бих начин ја имао да извршим од стране Србије ону исту мисију, коју Негрија врши од стране Румуније.

Француски посланик, посаветовавши се свестрано о мојим приметбама са првим секретаром својим и првим драгоманом, као лицем, које добро познаје расположења турска, нашао је за добро, да се две последње тачке мојих примедаба тако споје, како бих ја био довољно наоружан, па да од њих само онолико употребим, колико се покаже као потребно. Кнез би, по савету Мутијевом, писао вел. везиру писмо, у коме би изјавио, да је своме агенту препоручио, да поднесе в. Порти потребна објашњења о свему, што би она желела, надајући се, да ће она у томе кораку наћи нов доказ његове лојалности, који ће бити довољан, да јој и последње сумње растури, а у инструкцијама могло би се мало више ући у појединости, но не би се спомињало, да се оне издају по на-

логу Њег. Светлости. Кад Негрија изврши своју мисију, онда би се видело, по његовом пријему, колико ће бити потребно, да се од тога употреби: да ли и кнежево писмо и инструкције, или само ове

Новиков се потпуно придружио овоме мишљењу. Он је, уопште, у последњим преговорима развио радњу, која је смерала, да отклони од нас и мајмање понижење. То је било појмљиво. Отклањајући од нас понижење, он га је отклањао и од Русије, јер је Али-паша њој поглавито и приписивао узроке овога заплета и жалио се, *како Русија порту никако на миру не оставља.* А и аустријски посланик одбијао је отпор руски под истим изговором. Новиков је био и лично одан Србима, те нас је и по срцу заклањао, а у исти мах чувао је достојанство своје земље, што му је кнез Горчаков нарочито препоручио, кад му је заступништво у Цариграду поверио, подсетив' га, како „на широком постољу стоји, па треба заставу Русије високо да држи."

У почетку фебруара стигне Негрија у Цариград и изврши своју мисију и на Порти и код посланика гарантних сила. Да његова мисија није отклонила непријатељска расположења портина, могло се одмах изводити из тога, што она није престала, под разним изговорима, радити, да пошље у Букурешт комисију, коју је била наменила и против румунског јединства и против кнеза Кузе А и при самоме објашњавању пребацивао је Али-паша једовито Негрију, што кнез Куза улази у свезе са Србијом, која Турској добра не жели, но тражи да с њоме свађу замеће. Посланик кнежев није боље прошао ни код енглеског посланика, који је прогласио, да је његова мисија без значења, *кад нема никаквог акта.*

Међутим стигну и мени инструкције из Београда. Кнез Михаил није се склонио, да пише ново писмо вел. везиру, но се влада његова зауставила на томе, да мени, у његово име, пошље инструкције (1 фебр.) раздвојене тако,

да су једне од њих биле намењене за представнике гараната, а друге за Порту. Једне од других разликовале су се само у форми, а у суштини садржавале су један исти ред мисли.

Суштина ових инструкција налази се у овим врстама:

„В. Порта, као да хоће све једнако да види у нашој набавци оружја неку ратну припрему и неку повреду уређења. Но очевидно је, да се дело, које је учињено у тренутку, кад наша земља беше у озбиљној опасности, а пред собом имађаше тавне изгледе, не може никако тумачити ни као дело непријатељства спрећу в. Порте, ни као ратна припрема; а још мање може оно бити повреда наређењу, које је доцније углављено. Оно може само оно бити, што заиста и јесте: мера у интересу реда и безбедности, коју заповеднички налагаху тешке околности, у којима се онда земља налажаше.

„Кад су такве побуде, које су изазвале поруку, онда се могло разумети, колико је Њег. прејасна Светлост наш кнез био искрен, кад је, изишав, по својој властитој побуди, на сусрет бризи, (преокупацији) в. Порте, рекао јој у своме телеграму од 4/16 Дек.; „Ја одбијам подозрења, која се подижу против мојих осећања, подозрења, од којих ме је имала заклонити постојана лојалност мога понашања као и дубоко поштовање за моје обавезе; ја се ни мало не устежем изјавити, да је ово оружје, далеко од тога да би имало бити припрема ратна, или непријатељско дело спрећу сузерене силе, набављено једино за потребе реда и безбедности моје земље.”

Прелазећи затим на „грдну” количину и „тајни” пронос оружја, акат овај каже, да се не може „грдном” количином обележити набавка, која једва достиже тридесет хиљада пушака; и која ни близу није оној мери, коју изискују обранбена средства земаљска; а што се тиче „тајнога” проноса, изражава се на кратко, да се о томе не може озбиљно говорити, нити влади српској

прекор правити; у осталом, изјављује да се треба сетити околности, у којима је била Србија кад је оружје поручено.

Кад сам овај акат саопштио Али-паши и изјавио наду, да ће в. Порта бити задовољна овако лојалним кораком и отвореним говором, који ни у најмањем детаљу, као што је н. п. број оружја, неоставља неизвесности, Али-паша ми одговори, „да је задовољан, што се тиче одвојено овога питања.“ Незнам наставих ја, шта би друго и могло бити, што би с наше стране задавало сумње? Гласова има, који се разносе на рачун и једне и друге стране, но ја се надам, да људи, који су позвани да пословима управљају, неће приклањати уво гласовима, но ће претпоставити, да траже поузданије изворе за своје информације. Одвојено пак у овоме питању, надам се, да ће корак овај закључити период немилих одношаја, па отворити одношаје искрене и поверљиве; докле год не прекинемо једном са прошлошћу, коју сажаљевамо и ми в. Порта, нећемо никада доћи до потпунога споразумевања, које желимо и једни и други. „То је истина, одговори ми паша, то желимо и ми. Ја ћу овај акат (кога је копију заискао и добио), поднети својим друговима и султану, *и надам се, да ће он добар ефекат произвести*“.

Овако изразивши се, а то беше у обичају Али-пашином више но добро, закључио је он говор у нади, „да ће од сада све на боље ићи“; што сам и ја, са своје стране, предусретљиво прихватио.

Код представника гарантних сила не мање сам добро прошао; они су ми честитали сретан исход заплета. Само је интернунције понављао своје примедбе, доказујући ми, да није требало сматрати у посланству нарочитог лица какво понижење, пошто се и највећи суверени изјашњавају, као што је, на прилику, сад „Прајска дужна да се изјасни: зашто скупља војску, па не држи, да је то изјашњење испод њеног достојанства“. Прокеш је и

даље улазио у критику и нашег понашања и овога акта, но ја, желећи му дати да разуме, да он ваљда неће тражити, да буде ревноснији бранилац Турске и од самога Али-паше, приметим му, да ме одговор, који имам од царског министра овлашћује веровати, да је Порта нашим кораком задовољна; а задовољан је и енглески посланик, који сад сматра ствар као свршену. Ова је примедба вредила више но и најјаче умовање, јер на то Прокеш одмах изјави: „Кад је Порта задовољна, и кад је и Булвер истих мисли, онда ни ја не тражим ништа више, но и сâм сматрам ствар за свршену.“

Тако се закључио овај дипломатски заплет, који је и Порти и силама задао готово онолико исто и бриге и посла, колико и само бомбардање Београда. И онда и сад вођене су *три месеца* ватрене препирке у дипломатији, а колика разлика беше у узроцима, који их изазваше: онда бомбардање престолнице српске, а сад пронос неколико хиљада пушака! Но пушке беху само *спољни* повод, а у суштини вођаше се ова војна око — будућности Србије. У души Порте и њених пријатеља имала је ова прилика послужити: *да се Србија понизи, а њена народна војска да се уништи или бар сведе на мање*; но Србија је изишла с достојанством из ове кризе; њена је народна војска остала недодирнута, а 50.000 које пушака, које сабаља ушло је сретно у Србију. Пушке су доцније, под Намесништвом, претворене на Пибодин систем и раздате народној војци.

Много смо за овај сретан излазак дужни захваљивати заштити Француске и Русије; дужни смо за њ не мање поштовати и спомен кнеза Кузе због услуга, које нам је овај румунски кнез указао. Кнез Михаил дао је израза својој захвалности обдаривши богатим поклонима све органе кнежеве, који су нам били на услузи, а своме румунском брату послао је на дар скупоцену почасну сабљу. Кнез Куза, у жељи да покаже своме народу символ но-

вога пријатељства, које је у Србији стекао, у првој прилици, кад је отворио народно представништво, носио је о бедрима припасану српску сабљу, на којој се блистао латински натпис: *amico certo in re incerta.* (извесном пријатељу у приликама неизвесним).

Р И Б А Р

ПРИПОВЕТКА

Још давно некад, у прастаро доба
Живљаше Рибар.
По ваздан божи и у ноћно доба,
Ловљаше рибу — једино имање!
У подне жарко кад сунце прижеже
Ил' поноћ тија кад превали, оде,
Обали скочи и чуниħ привеже,
А жељна мисо блуди преко воде:
Далеко тамо, иза чарне горе,
Сеоце мало где се тијо свило,
Он чује гласе фрула, где се хоре,
Он види крдо весело и мило;
И мрачне куле, што се небу дижу,
Око њих бршљан до врха их скрива,
А уске стрехе, што у небо стижу,
Злато и сребро грли и покрива;
Господски двори — господство у њима,
Шарено руво, мачеви и копља:
Ал' много лепше што је: тамо има
Анђелак добри у гомили робља!
Ах, њему, њему, на криоце меко,
Љубавна жеља рибарева жуди,
Ал' тако силно, да би чисто реко:
Чујеш му кроз ноћ како крши груди!...

Један пут тако ловио је дуго,
И ноћ већ паде — али лова нема;

Уморан, најзад, шта је знао друго,
Обали пође будан да продрема.
И у сну чудном васкрснуше махом
Громадне куле, а у њином крилу,
У тихом санку, к'о да плови зраком,
Угледа драгу, слађану и милу:
К'о бледа сенка лагано се краде,
Нечујно, немо, тихо и полако,
Па онда жељан крај анђела стаде,
Стежући срце да не куца јако;
И грли, љуби, све више и више.
Дркће и стрепи, заноси се, пада...
Одједном... речи!... јест, то речи бише!
И занет Рибар пробуди се тада;
Расу се миље у једноме мигу! —
Он трља очи а глава му гори:
Пред њиме — Демон, у чудноме лику,
Кроз једак осмех овако му збори:

Демон. — Дивна је искра божанскога дара,
Свемоћна, снажна, у небеској сласти!
Ал' пут да к' њојзи спречи ил' отвара,
Та свемоћ лежи у демонској власти!

Рибар. — О ко си — да си, помоћ ми пружи!

Демон. — Где један оре, други сјајом сјаје,
Ту моја сила може да послужи —
За суво злато шта се још не даје!
Ти немаш злата...

Рибар. — О паклени створе!

Демон. — Ви'ш како чудо у вечности влада!
Сила, што диже планине и горе
Чрез људске страсти, а пред-а-мном — пада!

Рибар. — Ах тешко мени — истина је права!
Но несрећнике самрт радо прима! — (пође реци). —

Демон. — И то у часу ако разум спава. —
Почекај, стани, још помоћи има:
Пред мојим гласом и земља и море
Богатством шире обилате груди,
Тамо се дижу алмазове горе
И сваког блага што ти срце жуди:
Гле, ти си млађан, поносит и чио,
Богом је теби и лепота дата,

Па за што не би и ти љубљен била?
Усхтеш-ли само? Ја ти нудим злата!

Плануше очи Рибару; а крвцу
Нејасна мисао потстаче и крете,
Нудећи свемоћ заљубљеном срцу
И бујно врело од милине свете!
И занет с' нова у снове се даде,
Топи се, грца у пучини сласти.
Све што год фали свачега имаде,
Његовој све је подчињено власти:
У вите куле, у њејзине дворе,
Сад су му широм отворена врата,
И Рибар стрепи а усне му зборе:
— Ја хоћу злата! чуј, ја хоћу злата! —

Демон. — Још нешто само. Ти ћеш и сам знати
Да залуд ништа не бива у свету:
Па и ти мени мораш нешто дати;
Година кад се наврши у лету,
И бурни оркан разавије крило,
Гонећи поноћ питому и благу,
Слетићу тада у сеоце мило
Да носим твоју невестицу драгу...

Рибар. — О вечни Боже!

Демон. — Ти се ломиш, је — ли?
Ал' брзо само с' одговором хити,
Јер исток жури зором да забели,
А тада морам у подземљу бити.

Рибар. — Зар ти је мало што ми душу узе,
Но иштеш душу, коју жарко љубим,
Са које лијем најсветије сузе, —
Због које небо и спасење губим?!

Демон. — Луда је човек, који сузе лије
Са пусте маште што у зраку тоне;
Луде су, који, где им места није,
Ломећ' се срећу у неповрат гоне!
Гле, ја ти нудим господство и силу
За цео живот; и годину целу
Љубави жарке на њејзином крилу,
Зар ниси вољан тако добром делу?
И Демон стаде. К'о детенце, које

Ломећ' се — шта би? а лепог је много,
Тако и Рибар бујне жеље своје
У часу није разабрати мог'о...
И, најзад, танка копрена се диже,
Кроз тајни сумрак звук се тихо вије,
У часу грмне па му ступи ближе,
А сад се опет у даљини скрије...
Промичу сени непознате, бледе,
Витези неки, а сад она стиже,
И сви га љупко, пријатељски гледе.
Погледом, који скроз душу прожиже;
Она му пружа са висине руке
Уз мио осмех, што потире собом
Живота пучког невоље и муке
Које се тавним завршују гробом:
Свршено све је! .. У његовој души
Истина покри светлост лика свога
Демону приђе — па му руку пружи,
Отпадник нови од Господа Бога! —

То није више колебица мала,
Где недирнута истина почива:
Величанствена дворана се дала,
У којзи Рибар разблуду ужива,
К'о нежно чедо сладострасних жеља,
У разврату се покреће и тоне,
Окружен збором младих пријатеља,
Што беспут љубе — беспућем га гоне;
И често пута у вртлогу томе
Кајање сијне у његовој души,
Па шкрипне зуб'ма у помаму своме,
Ал' Демон дође — и кајање сруши!
У тајном збору непојмљивих речи
Васкрсну давно забачени снови,
Тим' жудње плану, кајање се спречи,
И Рибар с' нова по разблуди плови...

Вече је. Месец објасао давно
Азурног неба пучину бескрајну,
К'о круна ноћи на обличје тавно,
Китећ' је вечно поносну и бајну ..

Мирно је свуда, само мирно није
У белом двору младога Рибара:
Над њиме Демон тавно крило виј е,
У њему бесрам оргију отвара;
У дивљој шали накићених људи
Часове вином протер'о је дуге;
Распалив страсти изнурених груди,
Сад махну руком на понизне слуге:
И кроз ноћ тихо зајечаше фруле,
К'о благи звуци с' небеских висина,
Пратећи собом полунаге цуге,
У бурно море сласти и милина;
А слатка песма извила се летом
Уз гласне фруле, са усана бајни,
Па лети, звони над заспалим светом,
Далеко кроз ноћ до звездица сјајни.

1.

Нек нас вечна љубав прати
Кроз редове горких дана,
Нек нам песма живот злати,
Слатка песма са усана!

2.

И кад сјајна зора сијне,
Нек се хори песма наша!
И кад светли данак мијне,
Нек се хори песма наша!

3.

Љубав, песма, небо даје,
Благо оном, ко је љуби!
А ко љубав не познаје
Тај на небо право губи! —

Весела дружба церека се, смије,
Тек један витез намрштена лица,
Хладан и ћутљив насмеј'о се није,
Нит' слуша песме веселих цурица:
Налакћен на сто Демон је ужив'о
У бедној судби понижених људи,
И њоме блажен прогонство је снив'о,
Што вечна мржња у сећању буди —
К'о грешник неба земљом је прелет'о,
Сакривши спољност у прошлости билој,
Ругајући се свему што је свето,
Љубави чистој и слободи милој;

Очајна жеља у његовој души
Покреће руку свемоћну међ људ'ма,
Ударом кобним да божанство сруши,
Што престо диже на невиним груд'ма...

И поноћ паде. Дружба се разиђе
Кад дремеж сађе на уморно око,
Но будан Рибар ка прозору приђе
Па баци поглед на небо високо:
Далеко негде разлежу се гласи,
Чаробне песме, што кроз поноћ тоне,
Он слуша, слуша... и вид му се гаси,
Па му се чини к'о да звона звоне:
И тајна искра преживелих жеља,
К'о света луча над гробом се диже,
Будећи хрпу старих пријатеља,
Што немо грозно приступају ближе ..
Један му носи поздравље од мајке,
За њ' што се моли молитвом у рају;
Други му прича неке старе бајке,
А трећи прошлост у родноме крају —
И млади Рибар заципљен је гледо
Безлична лица, обнажене груди,
И облак паде на чело му бледо
С' прекора горког од умрлих људи...

Рибар је снев'о; а Демон, над њиме,
Слушаше боле, што му груди крше,
Ал' кад је бож'је споменуо име
Демон га дрмну — и Рибар се трже.

Демон. — Шта си то снев'о?
Рибар. — Горку судбу моју
Блаженство, срећу увенулих дана,
И чисте душе — и ругобу своју! ..
Демон. — Зар прошлост има и Зорица рана
Светлију, лепшу него она што је?
Сети се суза, што си некад лијо,
Немоћи, туге — и љубави твоје!
Рибар. — Тамом незнања ја сам срећан био!
Ко' јасна звезда, што трепти и блиста,
У тамном низу бесконачних снова,

Душа је моја била ведра, чиста,
Чиста, док светлост не засија нова!
Дотле сам само назиро с' висина
Живота људског непојмљиве тајне,
И душа моја плану од милина
Тражећи слике варљиве и сјајне..
А време стиже. Целом својом снагом
Пливах по шумној задовољства реци,
Дарове бога поразивши благом
Ја небо дадох — за девет месеци!
О где су дани, кад сам живот дав'о
За мроки тренутак садашњега доба,
И свет, кога сам некад обожав'о,
А ког сад мрзим к'о вољнога роба!
Заситив жеље — и жеље сам дао
На грешни олтар подземноме Богу,
И пуст тај живот мрзак ми је стао:
Јер напред — не бих, а натраг — не могу!

Демон. — Поштујем тугу, што ти душу мори,
О Евин сине! И знам шта ти креће
Језик, који ми незахвалност збори,
Кад сузе сматра као чеда среће;
Но циљу томе корак ми се спрема...

Рибар. — Жељан тек жели — а ко свачег има,
Тај нема жеља, па ни циља нема!

Демон. — Хм. Чудна лудост! А зар међе има
Вечности света и жељама људи?
Погрешно судиш. Но чуј, што ћу рећи:
То жарко срце живом жељом жуди
Незнаном крају, непробаној срећи;
Мртвило лажно нови дух си тражи,
Да с' нова плане снажнијим животом;
Ја нађох крепост, што ће да оснажи
Омрачен живот зорином лепотом:
И клонуо цветак диже се, кад с' неба
Сунашце благо трепери и сјаје,
А пустом срцу чиста љубав треба,
Љубав, што крепи, што живота даје;
Ил' ваљда не знаш оно место драго,
Где свега има, што у тебе није?

Љубав и крепост и небројно благо
У месту знаном чува се и крије...

Рибар. — Не требам блага!

Демон. — Онда драгу прими;
То живо небо између' живих људи —
Ал' прво с' чела хладну сумњу сними,
И мрачну поноћ из млађаних груди. —

Рибар. — И мислиш, збиља, да ћу срећан бити
У њеној срећи вечно и на свакад?

Демон. — Следство се може пред људима крити:
Небо и пако не вара се никад!

Рибар. — Е добро, дакле; на крило се мећем
Промисла твога, што ми помоћ нуди:
У име твоје — ја се на пут крећем
Да тражим срећу, код несрећних људи! — —

И трећа зора кад на исток стаде,
Јекнуше бубњи и свирале гласне,
Блистава чета на путе се даде
До сјајног двора невестице красне...

Демон. — Је-л' опет жеља, што те к' мени гони?
О сине среће!

Рибар. — О срећи не збори!
Док њоме плове силни милиони,
Милион мука моју душу мори!
Прошло је доба најсретнијих дана,
Где бујно срце сахрањено лежи,
И узрок можда залечених рана
Нејасном нечем непреклоно тежи!
Јест, ја се дивим љубавноме жару,
Што спаја срца за лепоте света,
И врисак жртве на њеном олтару
Злурадост будећ', мртвилу ми смета;
Па шта је живот кад могућства није
Да живот стигне, куда мисао стиже
Ономе циљу, што га вечност крије
И слутњом разум узноси му ближе!
Ах вечност, вечност, пуна благог мира,
У свете тајне разум ми привлачи!...

Демон. — Јасније, — шта би?
Рибар. — Вечности — ил' мира,
Ил' сатри жељу, што ми душу мрачи!
Демон. — Праведан захтев! Ал' у мојој моћи
Једно је само, што ти дати могу:
Где живот пада — разум може поћи,
У сјајно крило побеђеном Богу!
Над мрачним гробом кратковечних сласти
Истина вечна ко гранит се диже,
С' ње мудрост влада у божанској власти,
До које само дрски разум стиже.
Ал' стани мало. У животу твоме
Јеси-ли им'о задовољних дана?
Ил' тренут среће у животу своме
Јеси-ли стек'о без крвавих рана?
Зар ниси плак'о, док си Рибар био,
За лепши живот, пун варљивих жуди?
Зар, познав њега, ниси сузе лио
У смешној збрки судбине и људи?
Па где је љубав, овај ремек неба?
У вечној борби у неврат је пао!
Свега ти дадох, што човеку треба,
И све си вољно за спокојство дао!..
Па лепа Зорка ..
Рибар. — О сирота Зорка!
Лептирак мали — на увелом цвету,
Најлепши анђ'о — а судбина горка
Демона њојзи поклана у свету!
Демон. — Па ти је љубиш
Рибар. — Ох не реци тако!
Досада, мржња у мом срцу живи,
И њено срце кад закуца јако
Моје се буди — будно да се диви!
Шесдесет ноћи прелетеше летом,
Палећи искру угашених сласти,
И тријест дана најтромијим кретом
Брисаху печат божанствене власти!
Слободан сам! О ако ме љубиш
Носи ме горе, у пределе красне
Онога Бога, кога и ти служиш.
И сјајно сунце и звездице јасне!

Носи ме тамо, где обмане нема,
Ни бајних снова, што их лахор руши,
Где вечну мудрост бесконачност спрема,
К'о стални основ разуму и души!...

Демон. — Да живи тренут, што буктињу диже
Челичном руком у истине праве!
Да живи разум, што им гордо стиже,
Увенчан венцем тријумфа и славе! —
О ликуј славо, беславна што паде
У мрачни понор проклества и злобе,
И ти, о смртни! што је њојзи даде,
Победне смрти непобедни робе!
Нек вечно сија ова искра света,
Далеко, дуго кроз векове тавне,
Светлећи стазу забаченог света,
Скривену мраком из прошлости давне!...

И враг се диже, загрљен с' човском,
Из земског круга у небеске сфере,
Па тавним крилом, по крају далеком,
Кроз сјајне звезде лагано се вере...
Ноћ беше ведра. На истоку само
Облаци тавни дизаху се летом.
И страшне муње трептијаху тамо
Крвавим блеском над заспалим светом!
А Демон лети неуморним крилом,
У милом друштву ученика свога,
Слушајућ' тутањ неустрашном силом,
Громовит узвик разгњевљеног Бога!
Рибар је дрхт'о, гледајући немо,
У вечни закон надземног живота,
И титан духом, ка земљи се спрем'о
Опијен чаром трајашних лепота;
А тавни облак истоком се виј е,
Све више, више. . а олуја хујн...
И сјајна звезда за звездом се крије —
Сва вечност широм пролама се, брујн!
И Демон стиште као стрела доле,
Међ' ситне људе — од божијег гњева
Што срцем стрепе, а страхом се моле,
Док с' Божјег гњева тавна поноћ сева!

И расташе се. Демон с' буром оде,
А Рибар дому занесен у снове,
Да чека тренут удесније згоде,
Ил' спрема жеље све нове и нове...

Ал' кад је био близу дома свога
Сијну му поглед у крвавом зраку:
Он зачу пољуб — и анђела свога
Спази, где прати туђинца у мраку ..
Ко беше с' њоме? То ће поноћ знати,
И мрачна кула, што је за се спрем'о:
Ал' тавна поноћ не хте муњом сјати,
А стара кула — ћутала је немо...

И као живот у трошноме телу,
Кандило бледим трептијаше зраком;
Пред њиме Рибар будан, у оделу,
Слушаше холуј, што се витла мраком —
К'о сумњив поглед, кад кроз ноћ идемо,
Што страву баца — да је магла скрива:
Суморан поглед упр'о је немо
На оно место где Зорка почива;
И тајни израз, непојмљивих јада,
По њеном челу лагано се вије;
Тај чудни израз гледао је сада,
Ког никад дотле приметио није!
Беше-л' то печат нечијег растанка,
Што нежну душу успоменом мрачи?
Ил' светли спомен сретнијега данка?
Ил' израз овај браколомство значи?
Ил' можда сумња варљивице ствара,
За сопствен живот да му родом плати?

Он залуд књигу познања отвара:
Са *можда* пође — да се к' *можда* врати...
Да, то је тренут грозничаве страве,
Где горди разум тајни ужас мути:
И лажни значај, преживеле јаве,
К'о кроз мрак неки страшне коби слути...
Шкрипнуше врата; кандиоце трне,
Пред хладним ветром, што са хуком стиже:

И као призрак из поноћи црне,
Коракнув' Демон до Рибара стиже...
Ах, како мрзак, како страшан беше,
Противник Бога и прогнаник раја,
С' уснама оним, што се вечно смеше
У наточ смисла и небеског сјаја!
Како се чудно представити знао,
Свезнање нудећ' огњевитој души,
На цветну земљу кад је ногом стао
Да стару зграду из темеља сруши!
Па где је мелем, вечни јад што блажи?
Ил' миран спомен преживелих јада?
Демон је дош'о награду да тражи,
И бедни човек платиће је сада!...

Демон. — За што си тужан?

Рибар. — Неверство ме мори,
И смртним болом обара ми груди!
А ум се губи, као звук у гори,
Што тражи помоћ од заспалих људи!
Погледај тамо! На њезином челу
Ведрину лика тајни израз мрачи:
Ах смакни вео скривеноме делу,
Па смело кажи, шта тај израз значи!

Демон. — Чудноват пос'о! Ал' за неву милу
Могу те само послужити тиме:
Кад драга тужи на драговом крилу
Значи да није задовољна с' њиме!

Рибар. — Демоне страшни!...

Демон. — Слушај што ћу рећи:
Ко срцем жели да заслади дане,
Тај никад не сме у насиље прећи;
И сретан онај, ко се свега мане!
Разумем немоћ најстраснијих мука,
Што с' правом тражи неправу од људи,
Ал' заман! Љубав не полаже рука,
Већ вољно срце из огњених груди!
Хоћеш ли среће? Онда узрок хити,
Што вечни немир подиже и крепи:
Одбаци Зорку — и срећан ћеш бити,
Јер њено срце не припада теби...

Рибар. — Па коме дакле — ако мени неће?
Зар оној сенци, што се кроз ноћ краде,
Да мути извор, кога љубав креће,
Из чистог срца невестице младе?
И украј двора онај јавор млади
Рођеном месту хладовином служи,
Док дрска рука корен не пресади
Да туђем месту ладовину пружи:
До беса с' њиме! То је смешна шала,
Кад когод дрзне да јој место смени!
С' руком је мени своју љубав дала:
По сваком праву и припада

Демон. — *Мени!*
И као самрт на средину крочи
Да сатре цветак пролетњега доба;
Светлошћу чудном блистаху му очи,
Налик на жижак што трепти са гроба!
Рибар се прену. И копрена тавна
К'о густа поноћ с' очију му паде:
И сјајом плану успомена давна
Кад себе ради њезин живот даде!
Па где је живот без ледене студи,
Коме се некад заношљиво спрем'о?
Ничега нема!... И на болне груди
Уморну главу спустио је немо...

Демон. — Време је!... Слушај, час за часом бије,
Још мало, па ће и зорица рана:
И тавни оркан под небом се вије,
Да носи узрок најмучнијих рана!
Сећаш се, ваљ'да, оне тихе ноћи,
Кад прими крила твоја душа млада:
Тада сам рек'о да ћу ноћас доћи,
И с' правом својим дошао сам сада:
Имаде место где уговор вели,
Да њену душу моја рука прими...

Рибар. — Не иди даље! Гу нас љубав дели,
К'о чврста међа, што је човек има;
Кратак је простор за малене људе,
Да могу стићи на прелазу томе:
Не може човек то исто да буде,
Што може Демон у полету своме —

О, заклињем те успоменом давном,
Што краси небо живовања твога,
И вођеном звездом у бескрају тавном,
К'о верним другом очајања свога,
Не дирај оно, што ми живот крепи
Мелемом благим човечанских сласти,
Што догна разум да за њиме стрепи,
У јасан доказ надмоћја и власти!
И шта је човек, да љубави нема,
Но мртва сламка, што је лаор диже?
Љубав је моћна — она вечност спрема,
Кроз коју гордо са разумом стиже!
Гле, занет једном, више ситних људи
Презревши срце с' разумом се диг'о:
Ал' кад ми сумња устала са груди
Ја страстан опет међу људе стиг'о....
Јест, ја је љубим!... У клонулим груд'ма,
Љубав је извор што ми живот даје,
И тврда свеза, што ме роди с' људма,
И сјајно срце, што ми небом сјаје;
Љубав је живот! — Чуј, ако ме љубиш,
Не гаси лучу животворног зрака;
Тако ти огња, коме верно служиш,
И крајњег мира у пучини мрака!
О ишти свега, што си рад...

Демон. — Довољно!
Несталност само на средини пада. —
Цел ми је иста, ти је примаш вољно,
И рад те цели вргни љубав сада! —
Или си, ваљда изгубио веру
У лепши живот, што ти знање спрема?
Ил' можда држиш да у моме делу
Доказа тврдих за искреност нема?
Па ко ти даде немерено злато,
С' којим си диг'о ове силне дворе?
И сво то благо за што ти је дато,
Око кога се милиони боре? —
Јеси-ли и тим наградити знао
Свемоћну силу, што те свачим снажи?
Не! Ти се ломиш да-л' би оно дао,
Што срећа твоја тебе ради тражи!...

Рибар. — Ишти ми свега, што ти само треба,
И све ћу вољно у руке ти слати,
И земске даре и дарове неба:
Ал' љубав — *не дам!*
Демон. — Ти је мораш дати!
Рибар. — Ја кажем — *не дам*; сад нек' небо суди!
И палош сијну. Рибар неви приђе
Па упре челик у њезине груди,
Са смрћу готов да у срце сиђе...
Демон. — Безумни створе!
Рибар. — Ни корака ближе!
Страшног' ми Бога што невиност штити;
Спазим-ли само ход да ти се диже:
Невеста моја лешина ће бити!

И Демон клону; у ужасу своме
Безуман поглед на невесту врже:
И чудна стрепња у тренутку томе
Савлада вољу те се натраг трже....
К'о сува листак задрктао је цео,
Гледећи немо на недарца мила:
Тек један покрет — да је само хтео,
И лепа нева лешина би била!
Ал' нешто, страно за његове груди,
Задржа удар, што се смрћу свио:
И тавни спомен поче да се буди,
Докле је јоште чисти анђ'о био:
Тихо и благо разлежу се гласи,
К'о свете химне од безбројних тица
И вечна радост, што небеса краси,
Чистоћом трепти с' анђелских лица;
Па за тим... преступ, и проклетства жртва,
И немир, што га кроз векове прати,
И после свега равнодушност мртва,
Спрам свију страсти — што их давно страти....
Па одкуд ужас на његовом лицу?
И за што спомен баш сад да се буди?
Ил' је љубав оживела клицу
Божанским дахом спрам света и људи?

Мирно је свуда, — и с' челика зраци
Трепере кроз ноћ. Сатана се прену,

Па крвав поглед на Рибара баци,
И оштрим крилом под небо се крену;
И оде... оде, пун туге и јада,
Још уздах само с' висине се хори,
Па и он тоне... губи се... и пада,
К'о тајни шумор гранчице у гори....

На цветна поља и дубоке горе
Благо се вече полагано свија,
И као весник светлости и зоре
Вечерња звезда трепери и сија....
Ни шумор лишћа, ни звонаца звека
Кроз мирну поноћ не одаје гласа;
Све живо пада у криоца мека
Шареном санку надземнога краса!
И као стена, пуна хладне студи,
Иђаше Рибар путем дома свога:
Нити му груди тајна поноћ буди
Одећом часном свемогућег Бога!
Одбачен светом — по свету се крет'о,
Немоћан умом да лепоту схвати;
И људских дана задовољство свето
Силом је проб'о свом духу да врати;
Но залуд жеља! Јер обмана мила
Копрену тавну с' васионе диже,
И бришућ' тачку човечанских сила,
Човечи разум божанскоме стиже!
Почетак и крај у љубави лежи,
Љубав је мати вечности и душе,
Ка њојзи тежи — савршенству тежи,
И сретни они, који њојзи служе!
У чврстој вези, што је она снује,
Божанска крепост диже се и шири,
Но истом везом заблуда се кује,
Из које пак'о са Демоном вири:
Јер једна вечност почива у души,
И једна душа кроз сву вечност леће,
Па тешко оном, који складност руши,
И у туђ облик разумом се креће!

Већ седам пута зорица се плави,
И седам пута тавна поноћ слеће:

А Демон оде — па ни да се јави!
И можда никад јавити се неће...
И на што Демон, кад већ Рибар више,
Не држи веру ни у једног' Бога?
Кад љубав не зна — а познање брише,
Леденом руком презирања свога?
Одјекну поноћ; и Рибар се прену,
Па мрачан поглед у даљину врже:
Паклена сенка, што се пољем крену,
Чудом га срази — те се лако трже.
И густи прамен, фантастичног' лика,
Задрхта, звизну па се небу диже:
То беше адска бесомучна слика,
Што с' дивљим смехом из даљине стиже.
Је-л' Демон ово? Је-л' то израз страсти,
Што ломе душу страховитим болом?
Зар вечност има и такових власти
Да руши покој и подземљу холом?

Ох како чудно потресају звуци
Тишину ноћи очајничким гласом!
Како се чудно разлежу у муци,
Светињом мира и поноћним красом!
Задрхта Рибар. Ова страшна јека
Силином муње прожма га и прође;
И тајна слутња подузе га нека
Те брзим ходом своме двору пође.
Месец се давно за облаке скрио,
Да тавни вео по земљици свуче,
А мир да сруши, што се санком свио;
Јеина црна у даљини хуче...
Но Рибар жури — и кад сморен стиже
Шипражју густом, око врта што је,
Он зачу говор, па приступи ближе,
Упревши поглед да распозна ко је?
И гле! у мраку, што га дрвље гради,
К'о бледа сенка најстрашније јаве,
Стајаше витез непознати и млади,
Крај њега Зорка, оборене главе...
Пак'о се смеје... У бунилу своме
Осветом плану Рибарева душа,

Он стиште палош у помаму томе,
Па свиреп стаде — да им љубав слуша...

Она. — На отров-биље, што се цветом дичи,
Мамећи живот да га гробу хити:
Мој чудни супруг у многоме личи —
Ти тужиш, видим, али на што крити?
Горка је судба! у пучини јада
Суза је само, што нам тугу блажи,
Где и ње нема, стократно се страда!

Витез. — Ах тешко оном, кога суза снажи!

Она. — Свирепо срце, што ме студом гони,
Чудећ' се збору огњевитих страсти,
За љубав не зна. Док се суза рони
Оно се диви божанственој власти!
И често пута, кад се шапат вине,
Нудећи чари, што их скромност крије:
Непојмљив осмех по лицу му сине,
И док ја горем — он се хладно смије;
О срама!...

Витез. — Тише... Ко да неко збори?

Она. — Хватајући га за руку. —
То листак шушти; и кроз росно цвеће
Сребрни поток тече и ромори...
Што дрхћеш тако?

Витез. — К'о да ужас креће
Потмуо уздах... чуј!

Она. — Преблаги Боже!

Рибар. — Удара је ножем. —
Умри!...

И кад се из заноса трже,
Он рикну бесно — и крваве ноже,
С' ужасом неким у даљину врже.
Бледи се месец полагано диже,
Љубећи чело убијеног злата:
И сјајем плану и копрену диже
С' витеза младог — невестиног брата...
А он је стајао зацимљен од чуда,
И кад се прену у невреме неко:
Тишина беше наоколо свуда,
А бесни Рибар далеко, далеко..

Ах моћни душе, којим небо влада,
Љубави чиста, о љубави мила!
Како да појмим узрок оног' пада
У коме тону Демонова крила!
Заљубљен Демон!... И прогонством с' нова,
Прогнаник неба — у небо се диже;
И свети занос најчистијих снова
Молитвом благом у небеса стиже!
Заљубљен Демон!... Од Евиних дана
Сунашце јарко заблистало није,
Ни бистра роса, ни зорина рана
На блудног духа, што се у ноћ крије..
Заљубљен Демон!... О бесмртна сени,
Што немо тонеш у пучини јада,
Самртни ропац у крви и пени,
Спасењу твоме уздиже те сада!
Нежна је љубав — кад пламеним мачем
Ноћника враћа у државу сјаја;
Са плачем прогнан — повраћа се с' плачем,
На цветно крило изгубљеног раја;
И светли спомен љубављу се лепи,
К'о благи мелем вековечних рана;
И нада сија, да му живот крепи
Будућим миром освештаних дана...

И пакла прогнан, од људи се крио
У тавне шуме и гудуре неме,
Бесилан оном, ком' је узор био,
Спремаше удар и — чекаше време.
И страсне душе, у заносу своме,
Дрхћућом руком идола је диг'о,
То беше слика, што је занет њоме,
Поништен, с' нова у блаженство стиг'о.
Ту близу поток тече и ромори,
Леденом струјом, из дубоких гора,
И ту се хучно падајући хори,
У вечну поноћ страшнога понора...
Очајан, страстан, он је дуго гледа'о
На хладни камен; и љубећи ти'о
Пеленом горким увенчано чело
Праг мртве слике он је суз'о лице;

И тог је доста!... У криоцу снова,
Он баца поглед у даљину сиву:
Па нашто слика — и обмана ова,
Кад види Зорку веселу и живу!
Он љуби камен — она камен љуби,
И опет срећа од њега се крије!
Ах то је мис'о, што му душу уби,
Те болан уздах за уздахом вије...
Шест бурних дана прелетеше летом,
Од како љуби и нељубљен страда,
И седми прође — и над мирним светом
Суморна поноћ полагано пада...
Све беше немо. С' лаорових крила,
Из цветних поља благи мирис стиже;
До пола ноћи тишина је била,
Од пола ноћи олуја се диже!
Забрује гора... И по голом стењу,
Блистава муња с' тутњавом се крете,
Пржећи груди суроме камењу
По коме ветри у помаму лете.
А у сред муња, оборене главе,
Стајаше Демон крај идола свога,
И сморен силом страховите јаве,
Сневаше милост расрђеног Бога;
Водопад пршти . у немој даљини
Тајанствен узвик с' олујом се жури,
И Демон види, или му се чини,
По оштром стењу како Рибар јури...
И чудна мис'о, у тренутку томе,
Узбуни душу, те је из сна трже:
И жељан жртве очајању своме
Огњевит поглед у провалу врже!
Јест, ту је онај што му право своји,
Кога му љубав огњевита даје;
И хладна стена, што им срца двоји,
Те љубав жарка љубав не познаје!
Тек један покрет... И паклена тама
Ту мрску смегњу у себи ће скрити!
А после... после невестица сама
Избора свога госпођа ће бити.
И он је спреман. Грозничавом жуди,

Чекаше жртву, да је руком сруши
У мрачни понор, у земљине груди,
К'о узрок бола, што му покој руши...

А као тигар јураше убица
Попрскан крвљу. Из дубоких гора,
Презаху звери с' бесомучног лица
И јата птица из мрачних понора....
Капљица крви у море се ствара,
Што баца талас страховитим скоком,
Па часом рикне — и груди отвара,
А час се стиша....
Преплашеним оком
Гледаше Рибар громовите вале,
И страшну сабласт крвавога мора,
Док нису очи укочено стале
На хладну пропаст мрачнога понора;
Ту сморен клече...

Демон. — Паклена је тама
По кршној гори раширила вео,
И муња блиста.... У сред овог плама
Сулуди створе, куда-ли си хтео?

Рибар. — Крв... Крв ме гони!

Демон. — Непојмљиве речи!
Куда си наг'о?

Рибар. — Тешко мојој души!
У пак'о мож'да...

Демон. — Он те давно жели. —
Незнана сила, што светове руши,
Рушећ' ти смис'о — судбину нам дели! —
О вечна правдо!... Али с' њоме шта је?

Рибар. — И нежна душа, као мирис благи,
Блажена оде у бесмртне краје...
Крв... Крв ме гони!... О мој Боже благи!

Демон. — Ох грми небо — опореци ово!
Затми те с' уши самртничким болом,
Пред страшним делом, што је пак'о сков'о!...
А ко је уби?

Рибар. — Подземаљском вољом
Убицом зови — узданицу њену!
Гле, крв се пуши... и море се диже...

Смилуј се небо!
И у томе прену
У понор хтеде — ал' га Демон стиже;
И чврстом руком притиште га јаче,
Па с' њиме журно крај идола стаде:
Помамљен Рибар трзати се заче,
Кад дивљи поглед на идола паде!

Демон. — Погледај добро! Познајеш-ли ко је?
Рибар. — Проклети враже!
Демон. — Дај ми срећу моју,
Ил' мрски живот у пакао хити!
Ти дрхћеш... стрепиш, а невесту своју
Мирно си мог'о у заборав скрити!...
Погледај добро! Ово лепо лице
Трепери сада к'о кандило ноћи,
Послано руком једнога убице — —
А плавом небу ја не могу доћи!
Рибар. — Са мном ћеш моћи!
И безумној снази
Титанска снага у помоћ се крете:
Он бесно рикну — и к' понору гази,
Демона носећ', к'о слабачко дете...
К'о бесни оркан, што се небом гони,
Задрхта... крочи... и у понор оде!
И — све је мирно; само хуком звони
Студени талас падајуће воде...

И бура бесни, са леденом руком
Кидаше пелен с' идолове главе:
На четири стране сипајући хуком
Сведоке тужне најстрашније јаве...

У новембру
1880

Војислав

БЕЗДУШНИЦИ

ПРИЧА ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА

(НАСТАВАК)

IV

Орлушине стрвину увек нађу

«Много звани —
Мало изабрани!...»

Кућа Пуре Гаушића једна је по једна — некад била. Она је велика и белим митровачким црепом покривена; а начињена је по старом сремачком крају, те изгледа као да је на два боја, — као и све новије мачванске куће. На доњем су боју две собе — једна велика за госте а друга омања за кућну чељад. Пред овим је собама велика пространа оџаклија. С' лица куће је отворен трем с округлим сводовима што се држе на зелено обојеним и мајсторски ишараним растовим стубићима. На горњем боју, под самим кровом, имају две собе — једна повећа за спавање. а друга омања за успрем. Из трема воде горе стрми, но лепо начињени, степени. На целој су кући стаклени прозори а с поља зелене шалоне. Авлија је с' три стране ограђена лепо отесаном и озго под конац подрезаном тарабом, а с' лица зеленим филаретама. С' улице је начињена велика капија за кола, а до ове капицик за обичан улаз у авлију.

У авлији су свуд унаоколо поређани вајати, амбари, кошеви за кукуруз и друге омање оградице. У самом зачељу начињена је и као од сира срезана грдна качара од самих граничевих брвана; а иза ове вири висок кров

од коњушнице. Све су ове зграде, рекао би, у једно доба и једном руком подигнуте и црепом покривене.

На сред авлије још стоји велика и стара кућа шиндралија са високим кровом, ниском стрехом и малим прозорчићима — стоји као она кошница, из које су се изројили сви остали ројеви овог богатог кованлука.... Дуге године, — киша, снег, ветар, и друге непогоде дубоко су урезали свој траг у ову стару осаћанску грађевину. По крову је свуд избила маховина, те се из далека зелени као травом обрасла ледина. На самој стреси високо штрче неколико чуваркућа, те причају да је и у овој кући с вољом чувано име дома и брижљиво негована љубав задруге која никад није дала да се ватра на огњишту угаси и глас међу браћом и далеким пријатељима умали

Јес — ал' то је само некад било. Напредак и берићет овој су кући давно и давно окренули леђа: Мал' је преполовљен — па и оно што га има, окржљавио је. Зграде су опале, забрани отворени, ограде разнешене, тараба на авлији посрнула, филарете изотковане, капија се нагла, кушаци попустили, на капицику отпала горња шарка, прозори полупани и подлепљени жутом и чађавом пенцерлијом.... У авлији нигде ништа видити — сем' што се под стрехом старе куће шћућурило неколико кокошију, а на вратима чучи стари зелов — мршав, да му се свако ребро могло пребројати.... вид'ло се, да је и њему дошла зла година и да му је давно украђена вечерња амама.... Све, ама баш све изгледаше сетно и невесело.... Оно живо и весело марвинче, што се негда играло по зеленим ливадама, — лежи данас мртво на отвореној авлији!... Око њега се купе златице мухе, а грабљиве орлушине напале, те кидају мртво месо са мртвих костију. — —

Овако пролази свака кућа, у којој се домаћин ода уживању, банчењу, трчкарању за властима, кметовима и

сукметицама; који не води бригу: да ли су ограде претресене, струге затворене; да ли је марва намирена; да ли је на време поорано, посејано, окопано, пожњевено, покошено, покупљено, зденуто, овршено и у сувоту свучено!... Тако пролазе све куће, у којима се дају масне части, дочекују беспослени гости, бадавације и друга врста чанколиза — и кад се дете роди, и кад се крсти, и кад ко умре и кад се сахрани, и о трећини и о четрдесници, и о полугодишњици и о годишњици; тако пролазе све куће, у којима се по неколико дана о крсном имену слави, а о преслави преславља — у којима се више празнује но ради, више троши но привређује!... Тако пропадају не само поједине куће но и читава села, срезови, окрузи, — сва земља!.... „Ко без рачуна живи, он без рачуна и умире!...“ Ово је утврђен закон како за појединца, тако и за читав народ. Изнимака никад било није. — — — —

*

Смиља, Пурина домаћица, беше зовнула Јелу Гачићеву да јој тога дана помогне вечеру зготовити; а Јела је баш и била вична у готовлењу, њу би обично звали да готови, кад би ко кога женио ил' давао коме подушје.

У старој Пуриној кући наложена је велика ватра. Она се разгорела и лонци су у велико кључали. Било их је пет. У једном се кувао посан пасуљ — без запршке, у другом са зејтином, у трећем пребранац, у четвртом посна сарма и у петом проколе с белим луком. С' друге стране ватре крчкаше пуна пунцита тенцера пилава с моруном.

Од некуд беше Пура набавио и „тазе“ рибе: два-три шаранчета, три-четири кесежице, два смуђа и једно сомче од три литре. Ову је рибу Јела Гачићева лепо очистила, испорила, исекла на комаће, одвојила главе и репове за киселу чорбу, а остало уваљала у пројино

брашно, па почела да пржи на зејтину. И док је она ово радила, непрестано су две мачке око ње преле и увијале репом око њене сукње. —

Ко је тога дана пред вече прошао поред Пурине куће, морао је осетити мирис од запрженог пребранца и пржене рибе на зејтину. По неки су одманули главом и прошаптали:

„Међер зна бог шта ради!... Ето за што нас мори две године глад!... Часни је пост — па још чиста недеља.... а ови прже рибу на зејтину и крвљају!...“

Али то није било за Пурину кућу никакво чудо. Колико се пута десило, да се у његовој кући уз божићни а по кад што и уз часни пост пекли прасци и готовила мрсна јела, кад су каква господа с газда Симом Ћатом долазила Пури на ручак ил' вечеру?!.. „Није грех у јелу, већ у злу делу!“ рекао би газда Симо Ћата, кад би се о посту повела реч. У осталом он је више волео рибу но месо. Нарочито је радо јео пржену рибу на зејтину. Он не би ручак рачунао ни у што, на ком не би појео бар једну суву кесегу; а кад би чуо да је који алас уловио у Дрини ма и најмању младицу, он би с' места послао чича Ранка бирова ил' ма кога другог — да се риба у село њему донесе. И док би риба дошла, он би се постарао где да се зготови. Обично би одлазио газда Вулу Брби, код кога је, поред остале згоде, увек било и добра старог вина.... Газда Симо Ћата био је доброг бата: Увек би се нашло ко ће за њ' ревену платити.... Сад нам је већ јасно, за што се у Пуриној кући спремао пилав с моруном, готовила кисела рибља чорба и пржила риба на зејтину.

Па како је сав комшилук знао да се у Пуриној кући спрема голема вечера, то се и од деце није могло сакрити. Беше их се око десетак искупило и навешкало на капији Пуриној. Међу њима беху и два синчића Радована чича Пејиног, оног истог злосретника, чију је

кућу газда Симо Ћата купио на јавној лицитацији и препродао је општини за сеоску судницу. Деца ова жељно гледаху у авлију Пурину. Она би можда и у кућу ушла, али су се бојали од проклетог зељова, који од врата не одмицаше. И њега је очарао мирис јела, па се необично провреднио: Већ се неколико пута налетао на децу и жестоко лајао; а кад би деца побегла, онда би се он, машући репом, вратио и опет чучнуо пред кућна врата, те њушкао мирис пржене рибе, који је из куће долазио, и с часа би на час тужно заскичао — баш као да је хтео рећи:

„Болан, болан, немојте ни мене заборавити!..“

С' Јелом Гачићевом бејаху дошла и њена деца; њен најстарији синчић беше одвећ несташан — пакосан. Он је неколико пута натуткавао зељова на децу, што су се на капију пела и у авлију вирила и чисто завидила деци Јелиној што онако слободно трчкарају час у стару кућу, где се готови, а час у нову, где се трпеза за госте поставља — а и зељов им ништа неће.

Деци Радована чича Пејиног не даде белај да оду кући онда, кад их је зељов с' капије отерао. Она се опет вратише и на капију попеше; али и како не би?! — у кући Пуриној готовила се вечера, а она јадна од јуче ништа окусила нису! — Чинило им се, да ће се и њима ма шта дати, да окусе.

У том онај Јелин несташко истрча на улицу и за собом остави капицик отворен.... Кад хоће несрећа да буде — хоће! Он се злобно поднесе малом Станисаву, млађем синчићу Радованову, — под сам нос, па му заједљиво стаде пркосити:

„Ја имам пржене рибе, а ти немаш!.. Ја ћу да вечерам с мајком.... теби не дам, не дам — да цркнеш!...“

Станисаву се даде на жао, — он бризну у плач. Али у тај исти мах зељов јурну као помаман на капију, па уад смотри, да је капицик отворен, он излети на улицу....

Деце стаде вриска. Хтедоше да беже. Било је доцкан. Зељов их у два-три скока стиже и као бесан скочи на малог Станисава. Дете писну и — паде; а зељов га стаде клати као курјак јање!...

И док су жене из кућа на писку деце истрчале да виде шта је, — дотле је зељов свршио своје. Дете је лежало у блату, сво у крви; а зељов је скакао око жена — као да им је бог зна какву услугу учинио.

У тај мах долети и Селена, мати несретног Станисава, па кад виде шта је зељов учинио од њеног детета, она писну као гуја, паде по детету, стаде га дрмати, викати, превртати и — страшно: дете је мртво!... Детиња јабучица под гушом беше прегрижена, десни обрашчић одваљен, трбушчић раздеран, лева ручица смрскана и два прста на десној руци одгрижена.

Страшан призор.

И деца и жене беху се скаменили. Само је зељов још једнако махао репом и умиљавао се. —

А несретна мати — шта је она радила?... Она је, као изван себе, укочено бленула у бледо и нагрђено лице свог мртвог сина.

*

Од прилике у ово исто доба седео је газда Симо Ћата за једним столом у ардији газда Вула Брбе. Био је нешто до капетана у Богатићу, па се вратио и узгред свратио у дућан газда Брбин. За столом је седео и газда Вуле. Пред Ћатом је стајало пиштољче црног вина и мала винска чашица. Ћата никад није хтео из другог срчета да пије. Он би имао обичај да рекне: „Дајде ми једно буре вина!", и онда би му се донело његово пиштољче и његова чашица. То су већ знале све мачванске механџије. Газда Симо Ћата није пушио; али опет он није био човек без свог „ћеифа" — он је бурмутисао. Имао је лепу црну бурмутицу од некакве црне смесе и с два лица. Озго на бурмутици беше као неко фреско:

слика, која представљаше старца, који је повук'о добар вучљај бурмута, па се спремио да изараменице кине. На другој страни беше та иста слика — престављена после кијања. Лице у старца изгледаше весело, а две крупне сузе потекле му низ образе. Вид'ло се, да се старац добро искијао, па се чисто смеши — што се имало благодарити изредном дејству добра бурмута. Неки, који се у вештини сликарства разумеју, тврдили су, да су слике на бурмутици, вештачки изведене. У осталом ово се могло и веровати, кад се узме, да је газда Симо Ћата ову бурмутицу добио на поклон од неке одвећ уважене личности на скупштини баш оне године, кад је усвојен „закон о сеоским дућанима", за који је, како се прича, гласао и газда Симо Ћато, што ми овде с опрезном оградом напомињемо

Газда Симо Ћата је од некуд мрзио на варошане, па за то, ваљда, и на варошко одело. Он би обично рекао:

„Гуњ и опанак — то је народ, униворма то је народна власт."

Па и опет он није хтео понети ни гуња ни опанка. Њему се чинило, да је он увек нешто више од сељака. Ту је разлику хтео да покаже и својим ношивом. Чакшире од фине зеитуни чохе с малим пачалуцима од свиленог скадарског гајтана; горе копоран од праве турске ћитабије извезен мајсторским каришик-везом, а по врх копорана кратко верменче од праве бринске четворне чове, опет с дуплим скадарским арчом — то су аљетци, које је газда Симо Ћата носио и зими и лети, и свечаником и нако — у радне дане. Сва разлика у Ћатину руву ова је: лети је носио сламни шешир, а на ногама плитке ципеле од „викс-ледера" и чарапе од вуне исплетене и куповном вуницом лепо нашаране; а зими астраханску шубару и чизме до преко колена. Од сеоске рукотворине волео је тканице и крмезом обојене подвезице с малим кићанчицама, поткићеним ситним шљокицама. Он се вазда носио

чисто као мачка. Ни на једном његовом аљетку ниси могао видети ни најмање мрљије. У неку руку може се казати да је био „кицош", само што му сав његов кицошлук није могао дати лепши изглед његовом стасу и његовом лику, а да и не говоримо, што је био претурио педесет година.... Он беше омален и дежмекаст. Коса му је црвено риђа, а очи мале и нешто буљаве, које су летиле као на зејтину. Вредно је поменути црвене пирге којима беше попрскана зеленкаста периферија око зенице и кукаст нос, на коме беху израсле три повелике модро црвене брадавице, те изгледаше више на ћурију главу с малом крестицом, но на нос у иксана. Бркови су му били повелики, — налик на отобољена врапчија крила. Они су му, душа ваља, закламњали несразмерно велика уста с дебелим и модрим уснама. Црте његова лица, на први поглед, биле су без икака особита израза; али ко би га из ближе стао посматрати, ко би завирио у дубину његових пиргавих и немирних очију, — тај би у овоме човеку опазио злобну, подмуклу и грабљиву душу. — —

— Дакле риба је уловљена? упитаће газда Симо Ћата и куцну с два прста по отвореној бурмутици, — да се бурмут боље стресе, како би могао узети међу прсте позгоднији вучљај.

— Бр.... миш је улетео у мишоловку.... кад из ње изађе, пашће у — мачкове шапе; а онда? — шта му бог да!... За кога нису чизме — нек' носи опанке! а ко ни опанке нема — нек' иде бос! одговори Брбо и необично жмирну очима.

— Ваљда је већ и облигацију начинио? упита Ћата и повуче два вучљаја, па чекајући одговор, спремаше се да кине.

— Бр.... она је већ и потврђена — друкчије не би вредила ни марјаша.... Такви је закон — ти то већ и боље знаш, одговори газда Вуле и саже се да допуни чашу Ћатину.

— Ај, ај, онда је она прешла преко пет стотина, кад се морала у Богатићу потврђивати ?! додаде Ћата тоном неког тајанственог задовољства.

— Бр.... богме прешла је и преко шест стотина — 'сем онога што ми има „газда Пуро" давати обашка.... Облигација гласи „од готових новаца"; а што „моји људи" код мене пазаре у еспапу, ја то бележим у „потврђене" протоколе.

— Ене, ене!... да л' си ти то нанишанио на онај забран у „Бресју" под растовом гором, да л' на онај у „Алузи" јасенак.... И један и други твога нишана вреде.... Покојни чича Јевто вељаше: да не би ни погледао на три оке дуката... Како се времена мењају?!.. Данас могу да оду за два осредња ручка!... à... пих!... истина је!... рече газда Симо Ћата, пошто је баш добро кинуо.

— Бр.... гледај само да мени моје не пропадне; а теби цаба и забрани и ливаде и њиве и пашњаци — то је за тебе.... доста ми је да очувам и ово мало *сиротиње*.... Дућан.... то је моја и њива и ливада!...

— А... пих!.. à... пих.... ха, баш добар бурмут!... послао ми га је из Београда г. Јово Ружић члан варошког кварта.... Био је две године наш капетан. Но мало је онаквих старешина.... Ако не знаш који је кмет, капетан — добар, а ти питај на кога букачи вичу, па ћеш знати. Тако је и с г. Ружићем било. Беше се дигла читава хајка против њега. Хиљаду је тужби послато у Београд.

— Бр.... па шта су се хаснили?... Они су мислили, господин ће министар обесити г. Ружића.... Преварили су се! У место Богатића, он доби Београд, па још и класу.

— Зна власт шта ради.... Да видим у коју ће мишију рупу сад они букачи?! Овај је капетан како треба.... 'Ваког до сад имали нисмо: Већ је расписао по свој капетанији, да се пази на сумњиве људе, на које-

какве смутљивце и пискараче што завађају и наводе народ на парнице. Препоручио је најстрожије да се сумњиви међу под надзор, и да се у свему „строго по закону поступа,“ иначе ће за све сами кметови одговарати.... Једва већ једном!... Ја сам то одавно погледао. Сад ћу и нашим букачима сабити рогове у главу! Одавно они много по селу муте. Чујем, да су ово дана купили и потписе, да ме туже што нисам сазв'о село, кад је њима воља, због ових признаница.... Не зна нико Бојуша Бељуша!... И он се нађе да помогне народу. Знам ја све чаршинлије. Они гледе само свој џеп. Кад је хтео народу помоћи — шта ће му признанице? Знам ја што ће му. Да нам после за неколико ока кукуруза продаје бакраче и пољаве из куће.

— Бр.... шта два не мисле?!.. Истина је што говориш. Од куд се баш он — чак из другог округа — нађе, да даје народу храну на исхрану?! Па још хоће да веже све једне за друге!... Бр.... ту има неки ђаво! Зар не видиш да је бачена ватра у сву Мачву? Полетили људи — хоће џабалука. Скупо ће их то стати.... Ти добро чиниш, што не даш да се људи сарањују.... То је за њихно добро. Они то не знаду. Доцније ће тек видети шта им вреди. Сад само џаба вичу. Да си ономад слушао Радована чича Пејиног — би се зачудио! Развалио вилице — чак се овде чује — као да му је Бељуш платио да за њ виче и адвоцира. Њему је крив и кмет и капетан и началник и сви. Не уме да гледа своју кућу — жену, ситну децу и оног старог оца — да му од глади не помру, већ тражи врага онде, где га оставио није!...

— Ха, он, је ли?! повика газда Симо Ћата а очи му сенуше неком сатанском ватром. Знам ја, шта он тражи! — Наћи ће — не бој се! Он хоће да је најпаметнији човек у селу: хоће да зна шта ради кмет, шта капетан, шта началник, па чак и они у Београду.

Нема чорбе у којој он није био мирођија. За то је остао без куће и кућишта.... Мој је отац био кнез над свом Мачвом, па ме опет није могао до краја школовати; а он, једна проста сељачина, хоће да му син, штене од штенета, сврши вилософију, права и шта ти ја знам! Ето куд му је имање. Сад су му криве власти: оговара њихове поступке, ропће на закон. То ће му присести ако ја будем жив! Али шта ћеш — ко га је само родио?!.. од шта пало поштапало! Зар ти мислиш да је она матора Пејина боља? — боже сачувај. Не зна се — или је гори отац ил' син. Њих би ваљало прогнати из овог села — да ми не трују народ.... Ја сам се старао да их поучим — па ништа. Награбусио сам. Пре неког времена рекнем оном старом: „Пази-дер ти на своју кућу и на свог сина!...“ Он плану:

„Шта велиш?!“ повика ми, као да је са мном свиње чувао; „зар ја да пазим на своју кућу и на свога сина? — Какву ли им то махну нађе?.. хоћу да ми је кажеш! иначе ћеш ми платити, што ми срамоту на моје име и на моју кућу наносиш. Ја мислим да је моја кућа, од како је — била чесна и поштена. Нек' изађе на среду сваки комо је она, ма за длаку натрунила!..“

„Твој је син немиран,“ рекох му; „он много мути и буши по селу. Ти си му отац. Ја ћу и тебе и њега за врат.“

„Шта велиш — мој син мути и буши по селу?!“ цикну он као помаман. „То је твој посао и био и остаје!... Гледај-дер ти шта се за тобом вуче; помисли дѐ ти на твог оца — како би му било да нешто сиромах из гроба устане. — Образ би му поцрвенио од стида, кад би видео, каквог је душмана родио овом селу!...“

Ја сам онда ућутао, али нисам заборавио. Ја за такве ствари ником нисам остао дужан — па ни њему. И њима опет не да ђаво да мирују: још нису ни старо потпуно измирили, а већ товаре ново. Нека! Платиће ми и главно и интерес, и интерес на интерес!...

Овде је газда Симо Ћата застао и јетко лупио прстима по бурмутици, те захватио међу прсте позамашан вучљај бурмута, шмркнуо и у десну и у леву ноздрву. И покрет његове руке, и начин како је шмрк'о, и израз његова лица показивали су неку, само њему својствену, дрскост, која је кадра много више да учини но што говори. —

— А ко је чуо, кад је Радован „*опорочавао*" поступак власти на јавном месту? упитаће газда Симо пошто је мало дошао себи од љутине. Мени требају само два „сигурна" сведока. То је по закону доста. Ја мобе не тражим.

— Бр.... била је пуна механа света. То би могло сво село осведочити; али кад велиш да је доста два сведока, онда запиши чича Обру Миражића — то је човек стар, има му преко седамдесет година — њему ће се боље веровати, но другој двојици; а после, сам знаш, на њ се човек може слободно поуздати. За другога ја ти не умем казати. Чудан је овај свет. На њ се нико ослонити не може. Сваки ће повући страну Радованову. Ја не знам од куд је то — што год Радован рекне, а они сви у глас: „Тако је!.." као да им сваки дан колаче меси — док овамо нема чим ни децу да храни.... Најпосле запиши мог момка. Миле је добар. Он ће сведочити — ако што не дометне, неће изоставити. На њ се мо'ш ослонити као на себе самог. Он је и мени — десна рука у свачему. Нек иде он — за таку ствар, не марим, макар се нешто и издангубило. У осталом и ти си мени ваљао, а и ваљаћеш ми. Дрво се на дрво ослања, а човек на човека.

Газда Симо Ћата извади свој „нотес" — тако је звао књижицу у коју овако којешта прибележава — те забележи и чича Обру Миражића и Мила момка Брбиног, па устаде да пође...

— Довече ћемо заједно вечерати код нашег газда Пуре Гаушића! рече он.

— Бр... Ја богме не могу. Није ме ни звао. Толика наша љубав — па баш ни да се нашали. Ето какав је данашњи свет! Учини му бог зна шта — он ти не признаје.

— Зар ти чекаш да се зовеш у Пурину кућу? Тамо су ти врата отворена у подне и у поноћи. Али кад већ хоћеш и да си зват — ја ћу „*наредити*" нек' те зовне. Вечера ће бити. Чуо сам да је добио и „тазе" рибе. То је добро. Казаше ми да поп неће бити. Ако! И није за њега; ко не ће с народом — неће ни народ с њим. —

И тако се газда Симо Ћата и газда Вуле Брбо растадоше. Ћата оде механи, где га је чекао чича Ранко биров да с њим, кад буде време, оде Пуриној кући — ко зна, може му што и потребовати — кмет није на миру ни дању ни ноћу, ни боговетником ни свечаником. Газда Вуле опет оде у дућан да нешто момку каже, да уради што је требало извршити још пре подне, ал' се није могао оставити сам дућан. — — —

*

Одавно у Црној Бари није било онаке части и пијанке, к'о што беше у Пуриној кући у очи Младенаца.

У великој соби домаћиновој совра је с краја у крај била постављена.

Кум, што је крстио Пурино дете, беше некакво момче из Бановог Поља. Он беше, како је већ ред, сео у горње чело. Њему с десна газда Симо Ћата, а с лева газда Вуле Брба. Остали беху поседали редом где је коме место по годинама и по виђености. На дну совре беше сео Машан син старог чича Обре Миражића, а побратим Пуре Гаушића.

Домаћин је служио око совре, и жене су приносиле кад је чему ред био.

До прве здравице све је ћутало. Сваки је чуо за несрећу, која се данас десила пред кућом домаћиновом. Није шала — дете је погинуло! а опет нико није знао

шта може отуд произаћи; Ћата је сигурно знао, али је и он ћутао. И то је већ био знак, да по Пуру неће бити најбоље. Домаћица се нарочито била препала. Није смела сама ни преко авлије да пређе. Она је стрепила, кад ће Радован чича Пејин банути па врата да их упита — шта учинише од сина његова; она је знала, да је он хала човек, да је своју децу више волео но и живот свој и да су му она још једино благо, које му зли људи не могоше отети. У осталом, Смиља је била добра и жалостива срца. И она је имала мушке деце, па су јој помрла, и она је знала, како је срцу материну кад чедо своје види мртво и хладно како га мрачни гроб прождире. А како јој је опет било, кад у авлију изађе и чу како се по мрачној и тихој ноћи тужно разлеже запевка и нарицање несретне матере малог Станисава? — казати се не може. И она је плакала и јецала, — суза је сузу стизала. — — — —

Прву је здравицу, обичаја ради, морао да наздрави кум свом малом кумчету. За тим су се, мало по мало, осуле и остале здравице: прва, друга, трећа, за здравље домаћиново, његове чељади, његових кумова и пријатеља, за кућански примак — у пољу, у тору, у амбару, и сваком другом добру његову; за гостинско здравље и далеке знанце и пријатеље. Па и газда Симо Ћата није заборавио да напије у здравље г. капетана, начелника и све остале господе, што се брину о добру земље и народа ... Еле, вино и ракија учинили су своје: оне прваше суморности нестало је са свим; а на место ње оживи весели жагор и певанија. Само што домаћин беше још једнако сетан и невесео — док ће му рећи газда Вуле Брба:

— Бр.... газда Пуро — шта је теби вечерас?!.. де реци и ти коју! Ти знаш, кад домаћин није весео — онда ни гости не могу бити весели....

— Тако је, прихвати Машан, ја не знам шта то значи, побратиме? — Зовнуо си госте на весеље, и они

су миловали и дошли, а ти си се сад скуњио и сневеселио....

— Право вели Машан, додаће Јова Ћушак, — твоји стари нису тако госте дочекивали.... Шта си се смрз'о.... Оди овамо да запевамо:

„Шта то везеш Маро?!..“

— Хе, људи, није то тако, рећи ће газда Симо Ћата и стаде куцкати прстима по бурмутици, — оставите ви њега.... Кад човека каква несрећа снађе, не може се лако од ње открљепити. Он мора да брине. Ето човек ни крив ни дужан и, што но веле, нити био ни очима видио — па опет може да страда!...

То рече и два пут шмркну у нос бурмута, а очи му сташе играти као у миша кад мâчка угледа.

— Бр.... а ја опет велим: нек' наш газда Пура савије теби руке око врата, па нека се ништа не боји! А и право је, да се човек спасе од напасти....

— Вала и ми тако велимо, повикаше сви у глас.... Ако газда Ћато не помогне — нико други. Он најбоље зна где треба коју прозборити.... Зар је Пура крив, што Радован не уме да пази на своју чељад и своју децу?.. Шта ће његова деца на Пуриној капији?.... Што не мирују од пашчади?.... Пашче је пашче — хоће да налаје и наједе, оно није иксан да зна. Добро би било говорити и господину попи. Он добро живи с Радованом, па нека гледа да та ствар легне, Радован је сиромах човек.... Заувар му је ишта но ништа, а дете је — мртво те мртво, рећи ће Среја Шуваковић пашеног домаћинов.

— Каквом господину попи, повика газда Симо Ћата, — зар он зна, како те ствари иду.... Ако се ико у то умеша, ја ћу — да дигнем руке, па нек' иде куд је пошло.

— Бр... не, не, о том попу не треба ништа говорити. Он може ствар још горе да поквари. Газда Симо

Ћата зна најбоље како то иде, рече газда Вуле жмиркајући очима.

— Вала ни ја га не бих молио за то, да бих знао, да ће ми сво имање у стромором отићи, прихвати домаћин и мало слободније дану душом. Ја и онако жалим на њега, што се та несрећа пред мојом кућом догодила.... Да сам јутрос ногу сломио волео бих, но што сам пошао његовој кући да и њега, злеудно, зовнем на вечеру....

— А шта је то било с тобом и нашим попом? упиташе сви као из једног грла.

— Хе, шта је било, питате? Кад вам кажем, ни ви нећете веровати. Ја пођох јутрос, као што вам казах, право његовој кући. Ја га сретнем баш пред нашом судницом. Скинем капу и поздравим га. Он ме упита: „Ако бог да?" — Ја му рекох да сам к њему пош'о; а он: „којим добром?" — И ја га позвах, к'о свог попу — да и он дође да коју попијемо — к'о људи; кад јес — ја ударих на сијасет:

„Каква те вечера нашла, бог с тобом!" викну ми; „сад, кад се нема ни у кошу, ни у амбару, ни у нађвама, ни у бурету — зар си наш'о да се частиш и да вечерадајеш?!.." И још ми је којешта начитао, што вам ни казати не умем. Не знате, људи, како ми је било Као да ме човек поли врућом водом — окренем леђа и одем....

— А што се он стара о твом дому и о твојој чељади?... неће му она пасти на врат — па се прибојава твога трошка — повика Јово Ћушâк.... Твоји су старг још боље своје госте дочекивали па су ти, нек' бог не украти — доста оставили — да ништа не радиш, опет мош' као бег живити....

— Бр.... да се није господин попа поплашио, да га нећеш моћи дочекати и прочастити, како је он научио; нек' се не боји!... Бр.... овоме дому не могу доћи гладне године, рече газда Вуле Брба; и жмирну очима на газда Симу Ћату.

— И наши су се стари призивали и један код другог, о благим данима, долазили — па им је добро ишло, приметиће неки од најстаријих гостију. — Људи, никад више село неће имати свог попу, к'о што беше покојни отац Иван!.. Зар би он мог'о човеку тако што рећи?! боже сачувај. Бог да му душу прости! — он је с народом лепо живио. Хтео је сести са сваким, попити чашу ракије, вина, јабуковаче, појести залогај хлеба или — што је бог дао.... Ово је сад пошло све наопако. За то нам је бог и посл'о гладне године.

— Јесам ли ти данас рек'о, окрене се газда Симо Ћата газда Вулу Брби, — да ми овај поп и сувише мудрује. Знам ја о њему и других ствари, које овде нису за казивање... Јадан ти је он!... Добро би било да он поболе припази свој требник — но што забада нокте у сеоска посла и мој званични рад. Нико није добро прош'о који је забиљежен у мој „нотес"!... Он је запопљен да учи народ вери, а не да наврађа људе на парнице и да „омаловажава" власти у очима народа. У оној тужби на коју су купљени потписи да се тужим што не сазивам села због ових признаница, — све ми се чини да има и поповог масла. Нека! Уђи ћу ја, ако будем жив, свему у траг, па ће се неко чешкати иза ушију ал' му помоћи неће.... Ене — шта је оно људи?!.. Каква је оно светлост?... Да се није шта упалило? — повика Ћата зачуђено.

Сви погледаше на прозоре. На њима је необично играла некаква зрака од светлости, која је из домаћинове авлије долазила. Сви поскакаше да виде шта је. У том улети Јела Гачићева с поља — задувана и преплашена. Она повика дркћућим гласом:

— Људи божи, шта сте стали?... Изгоре ар домаћинов!...

И док су људи излетили у авлију — пламен је већ био обузео целу ону страну од ара, од куд се сено убацује и скида.

Сви су се били скаменили. Пура поче да се грува у груди а Смиља да запева. Нико није умео да каже шта да се ради, те да се ватра спречи да друге зграде не дохвати. Само што се газда Симо Ћата саже на ухо газда Вулу Брби и полако му рече:

— Ово је освета Радованова. Он је — нико други.

То рече па се окрете осталима.

— Људи, можете — ли знати ко ово човека запали?

— Бр.... душман газда Пурин, — ко би други, одговори газда Вуле.

— Душман; али који душман? запиташе неки.

— Пура има данас само једног душмана у селу.... њега знамо сви, одговори газда Симо Ћата....

У тај се мах зачу запевка Селенина. Она се тужно разлегаше по тихој и немој ноћи:

„Куку мени до вијека, —
Станисаве!
Што глад црна не учини,
Ресо моја!
То душмани учинише, —
Бог их клео!
Без крова нас оставише —
Куће наше!...
Срамоту нам нанијеше —
Пред свијетом.
Па им и то не би доста —
Душманима:
Пса зељова натуткаше —
Проклетници,
Мајци срце ишчупаше —
Шта ће више?!..“

Ћата плану:

— И ја велим, да је он и нико други.

— Бр.... то је јасно као сунце, додаде газда Вуле Брба.

— Вала и ја тако мислим, прихвати Машан Обрин.

— А да ко би други ноћас запалио човека до — пакост и освета....

— Камо мој биров?...

— Ево ме газда Симо, одговори чича Ранко, који је већ одавна стао, па слуша шта се говори.

— Ти Машане и ти Јово, и ти Срејо — да сте овог часа са Ранком отишли кући Радовановој, изазовите га на лепо... а ако се и најмање успротиви, ви га тврдо вежите и доведите сеоској судници. Тамо ћу и ја бити — да напишем известије господину капетану.... Гвожђе се кује док је вруће. „Основи подозрења" ту су. Сутра је и онако село сазвато. Најпре ћу наредити — „јемчење...." Закон нек' чини своје. То је највећа воља у земљи. Ко јој се противи, пуђ'е му ребра. Власт зна шта ради!...

И заиста у оно време — тешко ономе ко се „успротиви" заповести сеоског кмета — газда Сими Ћати! —

Његова је заповест и оног вечера тачно извршена.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Л. Комарчић

ЛАСТИ У ЈЕСЕН

(АЛЕГОРИЧНО)

Ласто, мала ласто!
Лети тако, лети:
Љути мраз је наст'о,
Снег је пао клети.

Цвркутаљко мила!
Жао ми те јако.
Кад би још остала
Да нам певаш тако!

Како ли си чило
Долетала амо
Да ти, тиче мило,
Песму саслушамо.

О тек сад познајем
Како беше мила,
Кад пошетам крајем
Где си негда била;

Где си песму своју
Певала до мрака,
У злаћану рају
Сунчанијех зрака.

Сад је туга тамо,
Сунца више нема,
Снег се види само,
Све сумртво дрема.

Мраз и мени паде
Око срца јадна,
Гле, и мени јаде
Посла зима хладна.

О докле ће бити
Све сумртво тако?
Зар ће нам се крити
Пролеће једнако? —

Не, не, — Лепши дани
Настануће. — Је ли?
И на овој страни
Где те сваки жели?

Ти ћеш тицо доћи,
Кад процвета цвеће,
Кад ледене ноћи
Разагна пролеће.

Оно тебе чека,
Дођи нама с њиме
Из краја далека,
Отми нас од зиме.

Ти већ широш крила?
Дружина те зове. —
Збогом тицо мила
До године нове!

Н. В. Ђорић

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XXI. Српско краљевство „с ону страну Мораве"

Првог септомбра у вече, пошто сам вечерао у штабу, и пошто смо попили по једну по две чаше чаја, пођемо сваки у свој „квартир". Већина штабних официра (сада их је било око 40) становала је по баракама и земуницама које изникоше као печурке за кратко време око делиградске школе, и то често тако без паметног рас-

пореда да су биле закрчиле сав терен пред главним делиградским редутом, те би за случај артиљеријске ватре са тога редута прво плануле наше бараке и земунице.

Ја сам имао једну собицу у „горњој" механи делиградској. Ту ми је била и канцеларија и ручни депо санитетски, и стан не само за ме но и за мога пријатеља, проф. Бадемлијћа, који је сада био главни казначеј моравско-тимочке војске.

Еле 1-ог септембра у вече, после вечере, ја и Бадемлијћ одемо у нашу палату с' излепљеним прозорима од хартије.

Наш разговор у вече свакога дана, када није било борбе, беше за нас права срећа Ту смо се разговарали о нашим кућама, сваки је причао о својој деци, о њиховим невиним шалама и играма, о нашим плановима с' њима, зидали смо куле по ваздуху. у којима смо заборављали несрећни положај у коме смо, и после таког разговора спавали би мирно и сањали би о нашим кућама и породицама докле нас год не би у јутру топови пробудили, јер то није скоро ни један дан фалило. Свако јутро отпочињаше канонада било с' наше, било с' турске стране, без икакве озбиљне намере или команде. Угледају наши на Бобовишту да Турци хоће да напоје коње на Морави, па одмах ожежи из топова, а турске батерије са трњанских висова стану одговарати, па та канонада траје тако до 9 или 10 сах. пре подне. Или н. пр. Турци угледају са својих позиција према В. Шиљеговцу какву год нашу трупу, често само два три коњаника, па им одмах пошљу по неколико граната. Наши им такође одмах стану одговарати док и с' једне и с' друге стране не увиде да нема смисла у лудо трошити муницију, па престану. На те канонаде бесмо тако навикли да их нико није зарезивао и тако је често једна или друга страна била изненађена, кад се из обичног јутрењег топовског поздрава развила каква озбиљнија чарка У том

узалудном арчењу муниције особито су се одликовали по гдекоји руски официри. Тако н. пр. орденлија Петерсон, кад је командовао позицијом испред оне на вису Св. Нестора, добивши један пут госте (а било их је много Schlachtenbummler-а, који су нарочито из Русије долазили да на нашем ратишту проведу своје ферије, које иначе проводе по луксузним бањама европским, који су просто долазили „пољубоват са војноју"), који му се тужаху да још несу имали прилике видети Турке, нареди одмах својој батерији да отвори ватру на турску позицију, да би Турке измамио, те да их његови гости виде. Чим наши топови загрмеше, стаде севати ватра и преко пута, и гранате турске стадоше падати у српску батерију тако, да је за час било четири убијена српска војника... У нас је обичај частити госте слатким, ракијом и кафом, а Петерсон није жалио на такву част потрошити не само бојеве муниције, која нам у то доба беше већ почела нестајати (из Крагујевца се морало слати свако вече, оно што је преко дан израђено граната), него и по четири људска живота, и по четири српска војника... Није ми познато да је Петерсон кажњен за тако послуживање гостију.

Али ја несам хтео о томе да причам. Материјал је тако огроман, да не знам шта ћу пре да уврстим.

Дакле, ја и мој собар Бадемлијћ свукосмо се, легосмо у своје постеље, угасисмо нашу лојаницу-свећу, и стадосмо разговарати на нашу најмилију тему.

— Шта ли сад раде код наше куће?

Такав разговор никада нема краја, он се само прекидао кад би нам се очи и нехотице склопиле савладане сном.

Тек што заспасмо, а неко на врата бум — бум — бум!

Ђипимо обадвоица.

— Ко је? —

— Каваљерист из штаба! —

Упалисмо свећу, и ја онако босоног отрчим преко цигаљ- те отворим.

— Шта је? —

— Зове вас г. ђенерал да одмах дођете! —

— Биће да си се ти упознао, ја сам мало пре из штаба! Кога су ти рекли да зовеш?

— Па вас г. потпуковниче! —

— Добро, иди па реци да ћу одмах доћи, чим се обучем! —

Каваљерист оде а ја гунђајући стадох се на ново облачити. Бадемлијђ ми се смеје. Вели, ја сам Бога ми мислио да је по мене дошао, јер и мени често у по ноћи по 5—6 руских официра пште „жаловање" (плату).

— Ама да ми је само знати какав је то посао који не трпи одлагања до сутра. Да се мисли сутра нападати, могао ми је издати заповест отоич, ван ако је сад тек добивено извешће да ће Турци што озбиљније да предузму сутра... —

Пошто сам се обукао отрчим у штаб. Дежурни ордонанс-официр рече ми да ме ђенерал чека.

Ја уђох у стан Главнокомандујућег. Тај се стан састојао из једне мало веће собе, намештене са приличним комфортом, у којој је ђенерал радио и примао („пријомнаја") и једнога кабинетића, у коме је спавао.

Прозори у „пријомној" беху застрти тешким дуплим завесама, под покривен ћилимима, канабета, столице, фотељи, све то беше просто али пуно укуса. Пред канабетом једним стајаше ђенералов писаћи сто, претрпан артијама и депешама. Два ћошка од те собе беху врло карактеристична за ту околност, колико је Черњајев биоомрзнута и омиљена личност у то доба. У једном ћошку беше проста гвоздена *фуруна у којој је слуга*, кад је хтео први пут наложити ватру *нашао две пуне гранате турске*... у другом ћошку стајаху оне драгоцене заставе и оне златом претрпане иконе светитељске које су стотине

хиљада рускога народа свечано испраћале из Москве и других руских градова у Делиград, као знамење саучешћа рускога народа са српским „подвигом", као поздрав „матушке Расије" њеном омиљеном јунаку, или као што га Чеси називаху, томе Гарибалдију словенског уједињења...

Ко прочита све што су сами Руси написали о народном покрету, који је наш рат с Турцима изазвао у Русији, ко угледа на какву страшну висину беше руско јавно мњење издигло свога љубимца Черњајева, тај се неће ни мало чудити што се Михаилу Глигоричу на тој ненаданој висини смркло пред очима, што му се мало мозак заврнуо. Далеко јачи карактер, далеко мање частољубив човек, него што је био Черњајев, па би на тој страшној висини посрнуо. Ја се тој појави тако исто мало чудим као и оном другом екстрему, у који је руско јавно мњење пало из свог обожавања, пошто Черњајев није успео у свом предузећу, оном недостојном грдењу, опадању и подметању најпрљавијих мотива, као да је само хтео да се накраде „словенских" новаца и т. д. Не чудим се с тога, што је то судбина свију „народних љубимаца" свију „идола", да их најпре дижу у звезде, а после их вуцарају по блату.

По моме мишљењу Черњајев није ничим заслуживао величанствени пједестал на који га руско јавно мњење беше подигло, али за цело још мање је заслужио све оне прљавштине које су му после ђуниске катастрофе бацали на главу како наши тако и Руси.

Он је добар војник, добар и поштен славенофил, чист идеалиста који је сваког тренутка готов положити живот за његову „идеју", али он беше лош организатор за једну велику сељачку војску, па му још за несрећу словенски комитети шиљаху у помоћ такве људе, који махом не беху вредни ни да му ципеле обују, и ето за што је пропао

Према урнебеској висини на којој Черњајев у почетку септембра стајаше у Русији, неће никога зачудити ово што ћу сада причати.

Када уђох и поклоних се, ђенерал ми пружи руку а ордонанс-официру рече:

— Јавите Начелнику штаба да је главни доктор код мене, и да не могу више никога примати! —

Ордонанс оде, а ђенерал ми показа један фотељ до себе, па ми рече да седнем.

— Пре свега, г. докторе, молим вас да ме извините што сам вас дигао из постеље.

— О молим. Свагда сам готов да послужим Ваше високопревасходство.

— Али видите, ствар је тако важна да не трпи никаквог одлагања. — Вама ће бити познато да је несрећна дипломација јевропска после битке од 20-ог прошлог месеца, дочепала нашу ствар у своје шапе, и да ради на томе да нас помири с Турском, или ако за сада у томе не могне успети, да нам натури на главу јарам под видом примирја, које би она после лако настављала док не изради да начини мир под каквим му драго условима? —

— Да, читао сам нешто о томе! —

— А знате ли какве услове мира полаже Турска? —

— Ако се не варам ја сам читао у бечким новинама овакве: да Србија плати ратне трошкове, или ако не може, да јој се данак увећа за интерес на ту суму, да поруши сва нова утврђења, да прими опет у своје градове турске гарнизоне, и да њен владалац иде у Цариград, да га на ново потврде за кнеза од Србије?

— Ни мање ни више. И верујте да су у томе новине добро извештене, јер ево ја имам једну депешу од Ристића, која то потврђује. Мислите ли ви да има Србина, који би пристао на такве услове мира?

— Ја не верујем, бар не међу онима, који имају решавајућега гласа у том питању!

— Добро. Али претпоставимо да дипломација успе откинути од Турске једно по једно од њених закерања, да је натера да пристане на оно, што она проглашује као неприкосновено начело, а то је на Statusquo ante bellum, мислите ли да би Србија требала да пристане на такав мир?

Ја поћутах мало, па му онда одговорих:

— Ја би био врло несрећан кад би имао да дам гдегод решавајући глас у том питању, јер с једне стране не могу пристати да пропадну тако огромне жртве, које је наш народ у овом рату до сада поднео, а с друге стране не видим могућности да се рат с оваквим средствима успешно настави...

— А ја вам кажем, докторе, да би после овог рата, status quo био за Србију политичка смрт. Она би тиме дала за навек оставку на своју политичку мисију, и претварање полусамосталне српске кнежевине у аустријску провинцију, било би само питање времена, и то врло кратког времена. Србија треба пре да пропадне борећи се, да подлегне сили, него да сама себи метне нож под грло. Срећом има начина, да покваримо јевропској дипломацији њен сан и њену жудњу да умири Србију на основу Status-a quo!

Ја га погледах врло радознало.

— На безобразне услове мира, које ставља порта, ми можемо само један одговор сложити с достојанством Србије, овога рата, и покрета који је он изазвао у Русији, а то је, *да ми с војском прокламујемо српско краљевство, и српскога кнеза да прокламујемо за српскога краља*. Шта ви велите?

Мора бити да сам га ја врло зачуђено и врло дуго ћутећки гледао, јер он понови питање.

— Морам признати, в. високопревасходство, да сам прилично изненађен таквом мишљу.... Да је наша војска победоносно ушла у Ниш, или бар да се одржала на

својим границама, можда би такав војнички пронунцијаменто имао смисла, и ако је по дисциплину и дух у војсци, опасно навикавати је на такво самовлашће, али после изгубљенога Књажевца и напуштеног Зајечара, после наше поразе код Прћиловице, кад већ стојимо на претпоследњој етапи земаљске одбране, не знајући докле ћемо је још моћи држати, чини ми се, да би се учинили смешни целоме свету...

— Пре свега, драги докторе, ово не би био пронунцијаменто једне праве војске, ово не би било никакво солдачко самовлашће, већ би ово била одлука највеће народне скупштине каква је икада решавала о судбини народа. Ко је у нашој војсци? Просто цео народ, почевши од највећих чиновника, па до најнезнатнијег сељака. Нема законитијег представника народног, него што је овако састављена народна војска, и кад она реши да поцепа и последњу свезу, која још везује Србију с Турском, кад она свога кнеза прогласи за краља, онда би ја рад био видети тога, који ће рећи да је тај корак самовлашће. Апстрахирајући од користи коју би нам тај корак донео у строго војничком погледу, јер би се људи, који су тако величанствену мету сами себи поставили, са свим другчије тукли за њу, него кад знаду да сва њихова напрезања и жртве не могу донети Србији ништа друго до Status quo, не гледајући велим на то, Србија би имала још једну огромну корист од тога корака, па ма како се свршио рат, а то је, што би се курталисала устава, који је већ до сада био извор многој њеној несрећи —

Ја сам на то ћутао, само сам у себи промрмљао: „И избави нас от лукаваго!"

— У осталом — настави Черњајев дошавши у ватру — решивши се да то учиним, ја сам врло добро знао да Србија нема снаге да *сама* постигне такву мету, и баш за то треба да учини тај корак! —

Ја га погледах.

— Вама то изгледа као парадокс? Кад би ви прочитали ове гомиле писама и депеша, које ја сваки дан примам из Русије, ви би видели да ја несам тако лакомислен, као што вам можда у овом тренутку изгледам. Још никада у Русији није било такога покрета народног, као што је садашњи. Одушевљење рускога народа које је упропастило Наполеона I-ог, беше са свим што друго, беше израз очајне самоодбране. Али до данас још никада није једна *идеја* заљуљала у Русији такве масе народне као што је идеја помоћи хришћанској браћи, као што је идеја рускога рата за ослобођење Словена. Тај је покрет тако силан, да нема те владе у Русији која му се сме ставити на супрот, јер ће народ све смрвити, макар да би се сутра дан крстио од ужаса шта је урадио. То врло добро знају они, који се зову „званична" Русија. Ви знате да се руски конзул у Београду, г. Карцов врло непријатељски понашао спрам мене, ви знате да је враћао новце, који из Русије преко њега беху за ме послани и т. д., и ви ћете појмити да му је такво владање спрам мене било заповеђено. Међу тим данас погледајте на ову депешу из Ливадије, од једног човека који је врло близу Цара! — и он ми показа једну депешу.

У њој се јавља Черњајеву, да је Цар за ручком у кругу своје фамилије пио у здравље Черњајева и његове војске, и да је од срца пожелео успеха њиховом оружју.

— Као што видите, то је први резултат силнога народног покрета, лед је проломљен, сада треба само прионути, па је све добивено. Када Србија прогласи своју независност, своје краљевство, она званичну Русију ставља пред алтернативу: или да призна српско краљевство, и онда оглашује рат Турској, или га неће признати, и онда ће је народни руски покрет приморати да даде оставку на управљање Русијом. На место садашње званичне Русије стаће друга, народна влада. И у једном и у другом случају српска и словенска ствар добија. Треће се према

стању ствари у Русији не може ни замислити. Ето ради тога сам се и решио на тај корак. Ја сам већ говорио с Хрватовићем и с осталим командантима, и сви ме уверавају да би такво предузеће нашло у целој војсци одушевљеног одзива! —

Помислих у себи: наопако, зар ће таква ствар да се предузме без знања и одобрења Господаревог! С тога се усудих да запитам:

— Његова Светлост сигурно је одобрила намеру в. високопревасходства? —

— А не — одговори Черњајев — Његово Величанство још не зна. Пре него што би ствар изнео Њему на решење, ја сам хтео да се најпре за моју намеру осигурам у самој војсци. Сад је тренутак да се иште пристанак Његовог Величанства. И за ту мисију ја сам изабрао вас г. докторе! —

— Мене?! упитах ја запрепаштено.

— Ви сте лични лекар Њ. Величанства, и као такав у положају да примите таку деликатну поруку, а ако затреба да приволите Њ. В. на пристанак, и према томе, ви би ме веома обвезали када би се хтели примити те мисије! —

Ја се нађох у чуду.

— Ја се бојим, г. ђенерале, да се варате како у појму, који имате о моме личном одношају спрам Њ. Светлости, тако и о мојој сили наговарања. Бојим се да поред најбоље воље нећу бити у стању да потпомогнем вашу мисао онако живо, као што ви имате права очекивати од човека, коме поверавате такву мисију! —

— За што, г. докторе?

— Видите, високопревасходство, ја ни мало не сумњам у основаност вашег разлагања да би прокламовање краљевства у Србији ставило званичну Русију у алтернативу, коју изволесте поменути, али мени је такође ја-

сно, да би Русији, ма која од оних двеју последица наступила, у сваком случају требало бар неколико месеци да мобилише своју војску, и да дође до Дунава, а дотле ће наша војска пропасти, ако не од турског оружја а оно од кише и зиме, јер танке блузе на првокласцима су се исцепале, друга их класа није ни имала, цела војска нема обуће, ни опанака здравих а камо ли чизама за зиму, осем тога довлачење хране за људе и фуражи за стоку, које и сад иде тешко, постаће немогућно кад точкови стану пропадати у блато до главчина, осем тога и артиљеријске муниције нам нестаје, јер крагујевачка фабрика не може да најами толико, колико се овде троши, даље....

— Све ја то знам — упаде ми у реч ђенерал — и ја од вас ништа друго не тражим већ само да предате Њ. Величанству ово писмо, које баш сад довршујем, и да усмено предате оно, што ћу вам још рећи, и што ће и вама показати да су ваше све зебње неоснноване. —

Мислим, шта да радим? Ако не пристанем, послаће некога који ће Књазу цртати стање наше војске у најружичастијим бојама, а ја му могу барем казати голу истину. С тога рекох:

— Располажите са мном, високопревасходство. Шта ми ваља осем писма предати Њ. Светлости? — И ја узех парче артије и перо са стола да бележим, а Черњајев стаде говорити.

— Кажите Њ. Величанству да не суди Русију по г. Карцову, који је мајушни представник једне чиновничке клике у Русији, коју ће народни покрет одухнути као да никад није ни била, покрет за који можете рећи, да је већ тако силан, да га никаква влада руска не може зауставити или зајазити. Званична Русија већ данас мора у рат с Турском хтела не хтела, објава рата само је питање краткога времена, и прокламовање српскога кра-

љевства само би ускорило то решење. Дотле, докле би један руски кор или бар једна руска дивизија дошла нама у помоћ, ми се поуздано можемо држати у нашој садашњој позицији. Ах, та да сам имао само *једну* руску дивизију, Турска војска не би ни крочила на српско земљиште! У осталом, турска се војска тако залетела на левој обали Мораве, она се тако непаметно заглавила у ћошак нашег отвореног угла, да мени треба само да иза ње савијем моје десно и лево крило, па су Турци у клопци, неће ни један жив видети Ниша. Наша је позиција, благодарећи турској глупости таква, да се ја надам и пре него што нам стигне руска дивизија у помоћ, свршити с Турцима, али за случај, да се у томе варам, толико је сигурно, да се на овој позицији можемо дуго, врло дуго држати, ако је потребно целу зиму. Ако би Њ. Величанство исказало иста страховања што се тиче зиме, која нам се приближује, реците да сам ја већ купио у Бечу толико хиљада шињела, да су ми из Русије послали толико хиљада чизама, бунди и полушубака тако, да ћу ја трупе обући за зиму и без помоћи српске владе. У осталом ако је зима незгодна за нашу војску, она је сто пута незгоднија за турску војску, која ни из далека није навикла на хладноћу као што је српски сељак и руски добровољац, а нарочито за њене египатске трупе, међу којима већ сад влада помор. Реците Њ. Величанству, да из саслушавања заробљеника и рањених Турака, који су нам у руке пали, излази подударно да Турци још сада почињу гладовати, да само два пут у недељу добијају парче меса, иначе живе од пексимита и пиринча, да им је интендантура и санитет испод сваке критике, јер прва није у стању да храни војску, и ако је тако близу њене базе — Ниша, — а о другом не може бити готово ни речи, јер им је Ниш препун рањеника и болесника, који умиру у страшном проценту, немајући скоро никаквих лекара ни лекова. У таким околностима није вероватно

да ће се Абдул-Керим-паша решити на енергичну офанзиву која би га у случају успеха још више удалила од његове базе, које се он тако страшљиво придржава, још од почетка нашег рата, у пркос турског успеха на Књажевцу; али као што рекох, ако би ипак покушао ту офанзиву, он не може нигде продрети. Ако добију још војске у помоћ једино што могу учинити то је ,да нас потисну с линије Љубеш-Кревет-Гредитин-В. Шиљеговац, али у том случају ми ћемо заузети висове Св. Нестора и висове на левој обали ђуниске реке, коју позицију сада утврђујемо, и пред којим висовима је на далеко така чистина, да нам их Турци не могу отети ван да имају крила. Дакле баш и за случај успешне турске офанзиве с' ојачаним силама, ми имамо у резерви једну позицију, на којој можемо спокојно чекати док Русија објави рат Турској, па макар то трајало целу зиму. Наше трупе имају где зимовати : у Алексинцу, у делиградским земуницама, у сеоским кућама дуж целе наше позиције, а турска војска која је у свом дивљаштву спалила сва села на српском земљишту које држи поседнуто, нема где, и снег ће је за цело отерати да зимује у Нишу, а на пролеће нека нам отима још један пут онај теснац од Суповца до Тешице, и висове прћиловичке и адровачке, ако јој је по вољи. Као што видите, из прокламовања српске независности и краљевства не можемо имати никакве штете, а на сигурно можемо очекивати огромне користи, како у војном тако и у политичком делу нашега предузећа! —

— Молим, високопревасходство — рекох ја пошто је ђенерал своју реч завршио — је сам ли добро ухватио ваше главне мисли? — и прочитах му оно неколико тачака, у којима сам побележио главне разлоге ђенералове.

Черњајев их саслуша па онда рече:

— Врло добро! —

— Када заповеда ваше високопревасходство да пођем у Београд? —

— Ако вам не би тешко било, још ноћас... —

— Ја сам за четврт сахата готов. Телеграфисаћу у В. Шиљеговац да начелник санитета бањскога кора, г. мајор Др. Лонткјевић врши моју дужност, док се ја не вратим, и онда могу одмах поћи! —

— Врло добро. Дотле ће и моја каруца бити запрегнута да вас одвезу до прве поштанске штације у Ражњу, а одатле до Београда имаће све штације телеграфску заповест да вас очекују са спремним коњима, како нигде не би дангубили. Само вас молим да завршим писмо Њ. Величанству.

Док је Черњајев то радио, дотле и ја написах депешу пуковнику Хрватовићу да упути мајора др. Лонткјевића у Делиград, и пошто је ђенерал своје писмо запечатио и мени предао, дадох му и ја депешу на потпис.

— Е, сад вам желим срећан пут, и хитајте да нам донесете повољан одговор! — рече ђенерал.

Ми се руковасмо и опростисмо.

Похитам кроз ходник да предам депешу, ал Комаров ме дочека и уведе у своју собу. Ја му казах да одмах полазим за Београд са писмом и поруком главнокомандујућег за Господара. Висарион Висарионич стаде ми држати читаву придику о важности моје мисије, о томе како ја треба да је извршим и т. д. У Комарова беше тако много мисли, да су му се преко реда отимале из уста, и изговорио је такав галиматијас, да га несам у у стању сада испричати, али да сам га могао стенографисати, био би врло интересантан по карактеристику нашега тадашњег шефа штаба.

Најзад се откачих и од њега те отрчим у моју собу да „пакујем" што ми је најнужније за пут.

Бадемлијић још седи на кревету па ме чека.

— Шта је? Што си се задувао? —

— Ваља ми се спремати на пут, слатко-горки Бадеме! —

— Какав пут, куда ћеш? —

— На вилајет, на Белиград, сад ће ми доћи сепетка да ме носи?

— Којешта. Истина куда ћеш?

— Бога ми у Београд, кола тек што несу дошла пред механу! —

— Благо теби — уздахну Бадем — ти ћеш барем да видиш све твоје. Што неси предложио да и ја идем с тобом, ели бува една? Да сум знао да си таку.... —

— Жао ми је Бадеме, али није по „казначејској части."

— А вала није сигурно ни по „санитарној части", не би те рад тога ноћу будили да одмах идеш у Београд.

У тај мах зазврјаше каруца пред механу. И ја бејах готов.

— Збогом Бадеме! —

— Истина оде? О вашме оца! На баш нећеш ни речи да кажеш? —

— Хоће попа да одсече језик! —

— Кажи, бре! —

— Не смем, Бадеме, баш у твом сопственом интересу, јер какав си ти, би се одмах растопио од радости, и моравско-тимочкој војсци остала би у место главног казначеја, једна доза Emulsionis amygdallarum. Збогом слатко млеко од бадема! —

Он ме испрати до кола, и ја одјурих кроз помрчину.

До Ражња сам стигао као на крилима. Телеграфиста баш примаше депешу из Делиграда у којој се заповеда поштару да ме чека. Готово на свима штацијама стизао сам пре депеше. Ко ће разбудити толике људе, а друго ја сам измислио методу врло брзог путовања, која је метода проста као колумбово јаје.

Чим седнем на кола ја питам постиљона:

— Колико ти треба да стигнеш до прве штације? —

— Па, има четири сахата добрих, али ако терамо можемо стићи и за два!

— Јес' чуо? Ако стигнеш за један сахат имаш рубљу напојнице! —

— Разумем господине. Ђи-и-и! Султан, ђи! — а камџија зафијука, и коњи пођу галопом, и висока поштанска кола стану се љуљати, да човек мисли сад ће све у паран-парче.

Један чиновник, који је после 3—4 месеца путовао поштом на истој линији, слушао је од постиљона читаве приче како горопадно путује књажевски доктор; „чим седне у кола — причаху му — а он ухвати кочијаша за раме: Јес' чуо, за мене нема уз брдо, за мене нема низ брдо, за мене нема ходом, за мене нема касом, за мене је све равница као длан, и по њој се вози само галопом, разумеш? О анатема га било!"

У Јовановцу постиљон заустави па се окрете мени:

— Господине, да пустимо да одану мало коњи? Далеко је до Параћина.

— Добро, чича, ја идем у механу, а ти кад одмориш коње, дођи да ми јавиш!

Кочијаш стаде трљати уши коњима а ја се упутих у велику јовановачку механу, из које се кроз тију ноћцу разлегаше громка руска песма:

„Вниз по Матушкје па Волгје
Разиграла сја пагода."

У механи затекох више руских официра где пију, и ако се на први поглед видело, да би с тим већ могли престати, без икакве опасности по своје весело расположење. Међу њима беху од наших, професор Вуле Паштрмац и адвокат Драгутин Петровић, који ме позваше да и ја седнем за њихов сто', и да попијем чашу вина, на што ја с драге воље пристадох.

И пођоше престављања и упознавања: „Јункер такој-то", „Поручик такој-то и т. д. „Очењ рад", „Пазвољте

познакомит са», „Чест имјеју рекомандоват са: Иван Иванич Головосеч», „Покорно благодарју, моја фамилија: Доктор В.»

Ах, доктор — голупчик, ви ћепер из Делиграда? — Да-с! —

— Скажите, пожалујста, как наш герој-то, Михаил Глигорич? —

— Ничево себе, здоров слава Богу! —

— Екаја молодчина, ха? Всја Расија стремит са к нему. Прелест что за полководец! —

И доиста, апсолутна већина руских добровољаца слабо је знала ко је и шта је та Србија, за што она ратује, она је само знала да тамо негде „за Дунајем» хришћане и „Славјан рјежут», да их брани Михаил Глигорич Черњајев „Герој Ташкента», и да цела Русија треба да иде у помоћ не Србији, већ Михаилу Глигоричу! In vino veritas, и према томе ја сам ту истину имао прилике врло често да чујем, а не само те ноћи у Јовановцу.

Не прође 10 минута, ето ти мога чиче-постиљона.

— Хајдемо господине! —

— Хоћеш да попијеш полић ракије чича? Или волиш вина?

— Хвала ти. Помрчина је као тесто. Ваља ми добро очи отворити! —

Пре овога рата ја сам држао да наши људи много пију, а сада сам често имао прилике да видим како зазиру од једног полића, и ако наша ракија по мишљењу руских добровољаца само је за четири градуса јача од — моравске воде....

Кад стигосмо у Параћин, у пошти нигде жишка или свеће, све затворено, свуда мрак. Мене беше тако савладао сан, да се пруђих на једну клупу, па оставивши постиљону да пробуди поштара и момке, и да промени коње, заспах као заклан.

Можда сам спавао четврт сахата, кад ме неко стаде дрмати за руку.

— Готово је господине! —

Ја устадох, дадох чичи обећаних 20 гроша, али тако остентативно да нови постиљон види, па седох у кола. Чича је нашао за добро да новом постиљону и и са своје стране нешто пришапће, и ми излетесмо пут Ћуприје тако брзо, да је мој приступ у сваку нову штацију био излишан.

Кад је зора зарудила, око 4 сахата из јутра већ бесмо на великоме мосту преко Мораве, а кад је добро свануло, већ бесмо код развалина јагодинске џамије, где је јагодинска пошта. Ту беху већ коњи изведени, и добричина поштар већ ме је чекао.

У таквоме темпу прејурих целу моравску долину, и око 3 сахата после подне стигох у Београд, пред жандарску капију Господаревог дворца.

Ту отпустих поштанска кола, па онако прашњав какав сам био одох у аћутантску собу да се мало очистим, док ме јаве, кад ал тамо, чујем да се Књаз извез'о. На коју страну? Крагујевачким друмом. Шта да се ради? Решим се да идем за њим, те да што скорије предам писмо ђенералово. Дежурни аћутант брзо нареди те ми спремише једна дворска кола, и ја на њима одјурим крагујевачким путем.

На бањичком брду угледах дворска кола и гардисте где у крај пута чекају. Књаз се са својом свитом поред пута шетао.

Кад ме је Књаз видео, он стаде и зачуђено упита:

— Од куда ви овде?

— Јављам покорно, Ваша Светлост, да сам овога часа стигао из Делиграда, и донео ово писмо од главнокомандујућег ђенерала! — одсалутирах ја и предадох писмо, рад кога сам се сву ноћ и ваздан по џепу пипао да га не изгубим.

— Шта ради ђенерал, је ли здрав? питаше Господар отварајући то „судбоносно "писмо.

— Здрав је Ваша Светлост! — Посматрао сам црте на лицу Господаревом док је читао. Он прочита, сави писмо, метну га у џеп као да је то рапорт гарнизонара: „Све исправно, нема ништа ново", као да није понуда краљевске круне. Ама да је брком мрднуо. Нит' се намрштио, нит' насмешио. Он само рече:

— Хвала вам на труду који сте на се узели. Дођите довече на ручак код мене. Треба да ми причате како је у Делиграду! —

— Разумем Ваша Светлост! —

Књаз се дотаче руком обода на капи.

Ја бејах отпуштен.

После по сахата био сам код моје куће. Јуче ваздан несам ни слутити могао да ћу је данас видети.

У 8 сахата у вече био сам опет у аћутантској соби.

Дежурни аћутант рече ми:

— Књаз је заповедио, да одмах идеш к Њему, чим дођеш.

— Је ли у Његовој канцеларији?

— Није, већ у плавој сали. —

Навукох брзо рукавице, те кроз сјајно осветљено предсобље прођох вратима плаве сале.

Један лакај обријаних бркова, с „покенпортима," са бечки заковрченим зулувима, обучен у ливреју господарских слугу (фрак од модре чохе са црвеним испускама и сребрним дугметима, на којима је круна и монограм књажеског дома; панталоне од беле чохе до колена; чарапе до колена; на ногама кицошке изрезане ципеле) отвори ми врата и затвори их замном тако нечујно, као да смо у некаквом очараном дворцу.

Ја сам у тој плавој сали био пре тога небројено пута, па опет ми се она сада, после толиких бивуака и логоровања, после толиких преживљених опасности, после

толиких огромних догађаја, учинила са свим нова и необично величанствена. Алабастарна попрсја првих Књажева из фамилије Обреновића, Милоша и Михаила, која стоје на мермерном камину, заграђено златним решеткама, и која се огледају у огромним огледалима између оних тешких завеса од плавог атлаза, изгледаху ми вечерас некако много свечанија, као да мермерна лица славних покојника осећају од колике је важности све што сада ради њихов потомак на престолу српском који су они на ново подигли из развалина некадашње српске државе. Око једне дивне групе тропскога биља у сред сале савија се у округ један од оних раскошних француских миндерлука, који ме по свом облику свагда подсећају на галерије славних слика у Бечу, Дрезди, Минхену, Берлину и Паризу, јер сам на њима заваљен проводио читаве сахате тражећи у сликама славних уметника оно што им је стекло славу. И овде, у плавој сали имају четири слике талијанских кичица, у тешким позлаћеним оквирима, али ја сумњам да их домаћин дуго гледа, јер ја мислим да би он по кад што волео бити на камењару и у трњу „Змијине главе" него на меким атлазним фотељима, балзацима, табуретима и козезама своје плаве, или црвене, или ружичасте, или голубије сале, у којима толики полијелеји расипљу тако раскошну светлост, у којима се све цакли, блиста, сјаји... Ко зна колико је за последњих 20 година кануло горких владалачких суза на ту свилу и кадифу, на то злато и драго камење, ко зна колико се мучних уздаха отимало из груди, које су дисале само за добро народа српскога, али које су често осећале оно што је владалац-песник Његуш изрекао о себи:

„Једна сламка међу вихорове." Има људи који завиде сјају што окружава владаоце, и за тај сјај проливено је много крви, учињена су многа злочинства и у нашем народу од оне ноћи у краљевском дворцу у Звечанима,

када је издахнуо Стефан Дечански, па до кобне шетње Књаза Михаила у Кошутњаку, 29 маја 1868. Али се варају људи. Нема тих милијуна ни тога сјаја, који би из далека могао платити страдање човека од чије речи зависи срећа или несрећа читавих милијуна, када настане историјски тренутак, у коме се крха судбина читавих народа, у коме се ваља решити:

„Земаљскоме ил' небеском царству".

Владалац гледа у какав диван узор уметности који вреди стотине хиљада, а пред очи му на један пут излази згариште једне питоме вароши његове коју је непријатељ победилац опустошио, замењујући поштену борбу вандализмом, и он види да је рат који је он отпочео за све што је најсветлије, уродио ужасом, разореним благостањем које су толике генерације полако текле и једна другој предавале.

Он је данас примио некаквог новог посланика. Сутра је свечан дипломатски ручак. Он мора свакоме да се милостиво насмеши и ако му душа плаче. Испод његових прозора разлежу се најлепше мелодије које постоје у свету тонова, сви пљескају рукама и хвале оркестар који тако дивно „егзекутира" најтеже музикалне „пијесе," а он? Он у сред најлепше Росинијеве увертире чује само јаук рањеника на бојишту, чује самртнички ропац јунака који су по Његовој заповести умрли не рекавши ни речи. Он чује кукњаву њихових удовица и сирочади, то му душу раздире, и у том тренутку комшија с десне стране каже му:

— Sire, ви имате изванредно доброг капел-мајстора! — И Њему се ваља опет насмешити.

Најзад се сврши то мучење, скине се златна униформа, скину се блиставе звезде и ленте, од владаоца остане само човек, муж и отац. Жена му брише хладан зној с чела, његово дете грли га својим белим ручицама и прислања своје анђелско лице уз његов успламћени

образ, али све те милоште које другом мужу и оцу разгале тугу и растерују бригу, њему изгледају као туђе, као отете од другога, између њега и његове породице разјапи се амбис ужасних страдања једнога читавог народа....

Доносе му депешу:

„Одсудна битка свршена је. Твоја је војска уништена. Непријатељу су врата отворена да продре у срце твоје државе. Толико вароши и села стоји већ у пламену.“

Он уседа на коња и јури на бојиште, да погине с последњим остатцима своје војске... Разбијена војска угледавши свога владаоца, добије новога живота, прикупља се са свију страна, и у масама иде за њим, кличући непрестано да се планине разлежу:

— Ура! Ура! Ура! Живео Господар! —

Али и то не помаже. Кроз сјајну свиту која га окружава, Он опет види у крај пута, у снегу и блату, једну жену расплетених коса, где стоји међу жалосним остатцима некадашњег покућанства, где једном руком покрива своју нагу дечицу и завија их у последње ћилимче које јој је остало, а другу руку пружа к њему, и кроз урнебес одушевљених „Ура!“ Он чује где га она жена пита:

„Господару, где је муж мој и хранитељ наш? Где је кућа моја?“

Много подобних мисли прошло ми је кроз главу за оно неколико кренутака док сам непримећен остао у дну плаве сале, гледајући Господару у лице. Књаз је седео за својим писаћим столом, на коме беху два велика сребрна канделабра који бљештавом светлошћу обасјаваху Његово лице, тако да се свака и најфинија цртица на њему могла из далека прочитати. Колико страдања, колико пробденисаних ноћи, колико горких часова беше исписано у томе лицу! И сада, перо се укочило у сред писања, а очи стоје непомично упрте у једну тачку. Ко зна, где су мучне мисли владаочеве?

Ја се помакох за два корака, начиних мало звекета сабљом и мамузама и поклоних се на ново.

Књаз се тржо као из каквог тешког сна.

— А, ви сте докторе?... Ходите ближе. Седите. С нестрпљењем очекивах прве речи, из којих би се могло закључити, какав ће одговор добити Черњајев.

Књаз поћута мало, па онда рече:

— Ама, какве су то опет сада идеје код вас тамо у Делиграду? Зар мени није положај и онако ужасно тежак, него хоћете да ми га учините немогућим којекаквим пронунцијаментима? Зар је сада томе време?

— Ваша Светлост, и ја држим да се не приличи војсци која није победила непријатеља, која још није за свој опстанак на садашњим позицијама сигурна, да инсценира такве ствари, али Главнокомандујући ми је заповедио да усмено саопштим Вашем Величанству... —

— Хоћете ћутати? Само да вас когод чује у дворцу...

— Молим за опроштење Ваша Светлост, али ја само саопштавам сопствене речи ђенералове. —

— Дакле шта вели Черњајев, али без те титуле ако је по вољи? —

Ја испричах све што ми је Черњајев о својим побудама за прокламовање краљевства казао.

Кад сам свршио, Књаз рече:

— Цела зграда, коју Черњајев из логичких закључења изводи, има само једну махну, што је основана на једној претпоставци, која не стоји, а то је: да је тако звано јавно мњење у Русији већ тако силно, да му се и сам Цар покорити мора. Одзив који су словенофилске тежње нашле у народу да помогне нашој ствари, тако је изненадио саме словенофиле и тако их је заслепио својом величанственошћу, да они сада мисле, да могу натерати и самога Цара, да ради онако како се њима хоће. Али се они љуто варају Цар Александар II и његов канцелар Књаз Горчаков остарили су управљајући огром-

ном руском царевином и њих не превари никакав публицистички ђоз-бојацилук. Сваки владалац и свака влада зна врло добро како се прави јавно мњење, и према томе зна и колико оно вреди. Кад би ја пристао на предлог Черњајевљев, те би допустио тај ваш пронунцијаменто, званична Русија не само да не би признала српско краљевство, него би постала спрам нас непријатељски расположена, јер би јој ми тиме створили нових тешкоћа. Цео свет би држао да се ми не би одважили на такав провокаторски корак наспрам Аустроугарске, да нас није сама Русија на то наговорила, и она би, да би противно доказала, била принуђена да нас са свим напусти нашој судбини, која није врло ружичаста. Ви видите, чим се извуче она неоснована претпоставка о сили данашњег руског јавног мњења, одмах се цела палата Черњајевљевог фантастичног краљевства сруши у прах. Могао би даље говорити о опасности, која би у пркос рајхштатског тројецарског састанка запретила Србији од Аустроугарске, чим би она у садашњој политичкој ситуацији учинила тако велику државну будалаштину, као што је прокламовање краљевства, кад је непријатељ још у земљи. Али ја држим да је и оволико довољно за сваког паметног човека да увиди неупутност корака, који је Черњајев наумио да учини! —

У тај мах уђе један господин у салонском оделу, поклони се и рече:

— Hoheit, sind serviert! —

Књаз устаде и рече:

— Хајдемо да ручамо. —

За време ручка донеше једну депешу. Књаз је одмах посла шефу штаба да је дешифрира.

Тек што смо после ручка у црвеној сали добили кафу, донеше ту депешу дешифровану.

Књаз је прочита, па онда пође у плаву салу давши ми знак, да и ја идем за њим.

Кад затворих врата, Књаз рече:

— Они су тамо врло нестрпљиви у Делиграду. Ургирају да им пошљем пристанак по телеграфу. Веле да војници љубе земљу од силне радости што ће да добију краља. Одушевљење је, вели, такво, да се никаквом силом не може уздржати. Ви сте, докторе, били довољно иза кулиса, ви знате како се „прави" одушевљење народа. Зар нема никаквог лека којим се оно може зауставити?...

— Има В. Светлост, међутим ја сумњам да је одушевљење тако неукротимо у Делиграду. Да *наши сељаци љубе земљу?* Сумњам. Тај начин исказивања радости још је са свим непознат *српскоме* сељаку. У осталом ја молим Вашу Светлост да напише одговор, ја ћу се још ноћас кренути назад и сутра до подне бићу у Делиграду! —

— Боже сачувај — рече Књаз па стаде писати једну депешу — ви останите сутра мирно код куће те се одморите од пута, а међутим пошљите ову депешу Љуби да је шифрира и пошље на телеграф. У њој препоручујем Черњајеву да ништа не предузима, док се ви с Мојим одговором не вратите. Тако, а сад знам да једва чекате да одете својој кући. Лаку ноћ. Дођите сутра рано. Имам много којешта да вас питам! —

Сутра дан морао сам да причам Његовој Светлости све што сам у нашем рату до сада видео. Господар се интересирао чак за поједине рањенике, а за сваког официра је питао поименце. Када споменух мајора Светозара Хаџића, који је оздравио од ране добивене 20-ог јуна на Мрамору и вратио се у Делиград, и кад додадох да је он једини од заслужнијих рањених официра остао без таковскога крста, при свем том што се то одличије раздаје у Делиграду и капом и шаком, Књаз одмах устаде, оде у свој оближњи кабинет и донесе један пакетић који предамном запечати и предаде ми с речима:

— Имате право. Предајте ђенералу и овај пакетић. У њему је декорација за мајора Хаџића. Ја не знам како сам до сад на то заборавио! —

У зору 4-ог септембра ја сам се кренуо из Београда са писмом Њ. Св. Књаза за Главнокомандујућег. Три пут су ми се кола преврнула на путу, али око 9 сахата у вече био сам пред делиградским штабом.

Пролазећи кроз авлију чујем из трапезарије како се разлеже громопуцателно:

— Ура! Живео краљ Милан Iви! — Шта наопако, помислих, несу хтели дочекати одговор?

Кад сам дошао до на праг од трапезарије, имао сам шта и видети.

Огроман сто' на покој, и за њим ваљда 60—70 официра, међу њима пуковник Хрватовић, *и сви команданти.* С десне стране ђенерала седео је војвода Машо Врбица у свом живописном црногорском оделу, окићен свима орденима, али он као да не беше тако весео као остали гости ђенералови тога вечера, јер и он истина држаше чашу шампањера у руци, али нешто врло замишљено гледаше преда се. Доцније причаху како је тога дана била велика парада у Делиграду, како је сва војска прокламовала Књаза Милана за краља, како је цела војска на ново положила заклетву на верност Његовом Величанству, како је састављен акт са много хиљада потписа, како ће једна депутација састављена из свију одељења војске, а јака колико два батаљона, отићи одмах у Београд да буде гарда краљевска, и да допрати Његово Величанство у Делиград. Даље ми причаху како је на тој вечери на којој сам их ја затекао, ђенерал говорио врло фулминантну здравицу, која је међу официрима изазвала највеће одушевљење. Како је војвода Машо такође говорио беседу у којој је казао да он све што се данас догодило сматра као добре и патриотске *жеље*; и ништа више. Кад смо се после вечере састали

ја и он, ја му рекох како се љутим што је Черњајев инсценирао тај пронунцијаменто не добивши одобрење од Господара, и не сачекавши ни његов одговор.

— Па онда — додадох ја — и краљ Вилхелмо прогласио се за немачког цара, али тек пошто му је краљ баварски у име свију осталих немачких владалаца понудио круну Карла великог. Ако се хтело штогод код нас, требало је да ствар иде тим путем! —

Војвода Машо само ми дубоко погледа у очи, па ми онда verständnissvoll стиште руку....

Али да се вратимо трапезарији. Ја сам стајао на прагу и слушао здравице Њиховим Величанствима краљу и краљици, Њ. краљевској Висости Престолонаследнику, Народној војци и т. д. Многољетствију и усклицима не беше краја. Најзад ме угледа Черњајев, па весело устаде, дође к мени, ухвати ме за руку и одведе ме у своју собу.

— За Бога, в. високопревасходство, шта сте учинили? Књаз вас је молио да причекате док не стигне Његов одговор, а ви га не хтедосте дочекати? —

— Није било могуће, гошпчик-доктор — рече ђенерал врло весело, раскопчавши мало своју блузу, беше му мало врућина — одушевљење је било такво, да га никаква људска сила није могла зауставити.

Коме ти то? помислих у себи па му предадох Господарево писмо и пакетић.

Он стаде читати писмо, са његовог лица нестаде израза веселости, најзад испусти писмо на сто, а слеже раменима.

— Шта знам? Сад се не може натраг. Ствар је свршена! —

Па онда распечати пакетић; у њему беху две кутијице. Он пружи једну мени.

— Њ. Величанство краљ благоволео је подарити вам таковски крст на прсима! —

— Биће неспоразумљење в. високопревасходство. Тај је крст намењен мајору Светозару Хаџићу! —

— За њега је овај други. Примите одличије и будите весели. Није то тако страшна ствар, што се данас учинило у Делиграду, као што се вама чини. Ви ћете се брзо уверити, да сам ја имао право.

С овим речима отпусти ме краљефактор Черњајев, пошто ми је крст прикачио на прси.

Чим дођох у моју собу написах депешу за Њег. Светлост Господара Књаза, и јавих да сам доцкан стигао, да је пронунцијаменто свршено, и у којој благодарих за крст.

После по сахата вратише ми депешу, с телеграфа.

— Неће да је прими! рече мој посилни Василије.

— Што болан не био? —

— Телеграфист каже да у Србији нема више Његова Светлост нити Књаз, и да је то увреда адресирати краљу српском као да је још књаз.

И ја сам морао да поправим адресу, само да приме депешу.

Сутра дан већ почеше подизати тријумфалне капије за дочек Њ. Величанства, са врло патриотским натписима; али цвеће и шума на тим капијама увенуше, јесењи ветрови и кише разнеше и те једине знаке српског краљевства с ону стране Мораве, а Краљ не дође.

Књаз се већ био спремио да опет дође у средину своје војске, чим је Њена Светлост Књагиња преболела своје тешко боловање — али сад није могао да иде преко Мораве, јер тамо беше краљ... Цела би Европа повикала, да је он ипак у споразумљењу са тим „преторијанцима" с ону стране Мораве....

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

XII

СОФИЈА

Од Пирота до Софије рачуна се 18 часова; али, добри коњи и кола, па се стиже и за 12.

Пут води на југоисток, преко пиротског поља. Насип је права „царска цада"

После два часа стиже се у *Суково*, или, боље рећи, пред суковски хан, јер је село Суково удаљено од њега једно по часа на запад, преко реке. Од суковског хана удесно, одваја се на југ насип за Трн, Брезник, Радомир; а испред њега тече и друм просеца река *Јерма* (на картама *Сукава*), те да се одмах за тим, после једно сто корака, слије у леву страну Нишаве.

Овде негде, као што мисли Др. К. Јиречек,[1] био је Mutatio Translitae.

Од суковског хана стешњује се поље пиротско, и пут иде уз Нишаву, левом обалом њеном.

После један час и по, на утоку *Лукавице* у леву страну Нишаве; а одавде за по часа у *Цариброд*, велико село, с обе стране реке (Нишаве), у једној доњи међу бреговима. Нисам могао сазнати зашто се Цариброд овако зове.

Цариброд је столица власти среза височког, а ту је и ђумрук наш према Софији.

Од Цариброда до Драгомана има два часа. Један час има до села које се зове *Калдтинце*, у лево с пута.

[1] Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel p. 24.

Ту се оставља у лево, на запад река калотпиначка, а улази се у једну тесну и красну клисуру, кроз коју тече једна мала речица.

Ову клисуру путници обично зову по турски *дервен*, опште име за све теснаце, кланце и клисуре; интелигентнији, који се не задовољавају овим општим турским називом, него би ради и име имати, зову је, једни *царибрдска*, а други *драгомáнска клисýра*; речицу пак сви зову *клисурска рéка*. Али сељаци одавде, и воденичари из клисуре, зову клисуру *Јежéвичка клисýра*, а речицу *Јежéвица*, и веле да им је то име од старина. Ми обично не питамо њих, и између њих оне који су најпростији, који се нису по властима и по варошанима повели; него питамо чорбаџије, ханџије и путнике који ретко кад зову места онако како их мештани зову. Страни путници извештавали су се од турских заптија који су их пратили, па су за то, место *Јежевице*, и спровели клисуром *Нишаву*, која никако не може овуда тећи.

Где је и ко је она, ја ћу на другом месту казати.

И Јеротије Рачанин, идући из Софије овамо, помиње планину *Јежевицу*[1] која је, без сумње. ова клисура, јер нигде на овом путу нема друге какве Јежевице.

Клисура Јежевица држи један час хода, и из ње се излази пред *Драгомáн*, село 10 минута с пута у лево.

Код Драгомана била је, мисли Јиречек[2], римска Meldia.

Драгоман, Калотинце и Цариброд били су некад својина везира Мехмеда Соколовића.[3]

Драгоман је сада граница наша, и ту је, малко унапред, и нека природна граница, водомеђа, од које се спушта чувено софијско поље.

Дошав довде, ја нисам могао одолети срцу да не видим ову стару земљу наших старих Немањића, и

[1] Гласник XXXI. 310.

[2] Die Heerstrasse, p. 24.

[3] Jireček, Ibid. p. 127.

да се не поклоним ћивоту светога краља нашег Милутина.

С неким чудним узбуђењем спустио сам се од Драгомана к Софији. Путем сам се дивио красоти природе и лепоти стаса и облика људског, и одела и мушког и женског. Све су то крупни, високи људи, али махом — ћосави. Њихово је ношиво најлепше. То је права старинска српска ношња: панталоне (чакшире, али ја кажем панталоне за то што су са свим тесно скројене) од белог сукна; *дорамче* (капутић) од плавог сукна, скројено на струк, ишарано белим и црвеним гајтаном; на грудима, на левој страни, џепић, наниже исечен, исто тако ишаран; рукави кратки, до пола мишке, као кошуље у наших дама; појас, широк са две шаке, бео, малко прошаран, а утегнут другим, мањим и много ужим, који је и онолико широк и онако израђен као повој у београдске деце, а зове се *колан*; шубара, али лепа, не као у Влаха; кад је дажда или „хладовинка", кожух од беле јагњетине, опточен црном, скројен малко на струк, тако да одабира боре. Женскиње се носи као и у пиротском округу, само што им *литак* није црн, него плав, и, као и у мушкиња, ишаран; косу спуштају низ леђа, у триста ситних витица, које су у дну свезане уједно, тако да изгледају као каква фино исплетена лесица

Говори се као и око Ниша или у сврљишком крају.

Два часа од Драгомана, *Сливница*, турска *Халкалија*, велико село (140 кућа), на реци Сливници, коју неки зову и Алдомировачка река, јер долази од села Алдомироваца, у нашој области. Сливницу је била посела наша војска, па је после напустила. Сад није ничија, ни руска ни наша, јер Руси још нису послали амо какве *џандарине*, нити порезе покупили. Сељаци страхују од тога, и желе да дођу под нашу управу. „Стари су нам, веле, били Срби; и ни хоћеме да сме Срби."

Од Сливнице, пут иде пољем које је равно као длан, а широко неколико часова.

Пространа је земља толи,
Да тко гледа сјемо, тамо,
Стало му се свуд околи
С пољем небо види само,

вели *Гундулић* баш за ово исто софијско поље.[1]

Чудесна равница! Шест часова има је одовуд, а осам одонуд Софије! Пресецају је многе ситне речице, између којих једна се зове *Белица*. Око пута порушена черкеска села, која су, види се, била велика. Са свију страна дигле се велике балканске планине, које, камените и ћелаве као што их је Бог дао, мрко изгледају. На четири часа пред Софијом, виде се три четири минарета њена, али никако да се до њих дође. Што више јурим, све даље, чини ми се, беже од мене! Сунце сија, припека; преда мном трепери Софија, а иза Софије бели се и на сунцу чудесно сија величанствена *Витоша*, а далеко од ње издигао се вечито снежни деда *Рил*. Диван призор! После седам година, опет видим Алпе, али балканске, и, по народу њиховом, смем рећи, српске Алпе! Ово нису Бугари; ово су Срби! Бугари говоре за моје ухо варварским језиком и акцентом: „*Аз съм...*"

Ушао сам у Софију, али разочаран. Чим сам наступио у област вароши, иза страховито дебелих шанчева турских, одмах сам видео још никад дотле невиђене гомиле ђубрета, и одмах забазди страшан смрад. У место богате и сјајне вароши, какву сам у памети замишљао, нашао сам сиромашно, јадно и прљаво место, према коме је Ниш то што је Београд према Нишу. Нечистота и неуредност софијска пркоси сваком описивању. Радње су врло мале; никакве живости; Јевреји се једини виде; њих је, кажу, највише у Софији, и сада трче око Руса, нуде, дају, узимају, лиферују, подваљују — права берба

[1] Osman, III. 65, p. 35.

њихова! И странаца има доста; нарочито Француза и Талијана. То су људи који су имали посла око турских железница, па оставши, овим ратом, без зараде, предузели су, као практични људи, ма какву радњу, тек само да се хране. Тако један инцинир железнички држи отел, други отворио пекарницу: Boulangerie marseillaise — Pain de I qualité. Има и неколико Црногораца. Они, као и свуда, не раде ништа; живе сербез; боје их се и Руси и чорбаџије — хоће да бију. У целој вароши имају само две три велике зидане куће; то су јеврејске. Имају два три отела; у њима нечистоћа софијска, а скупоћа париска: кава по динара; соба, пуна гада и стеница, шест динара. По сокацима врзмају се пробисвети који, пре две године, бејаху закрчили Београд; они исти и онаки исти. У чаршији има остатак од старог великог безистена. Близу њега, у сред вароши, бања, лепо купатило за мушкиње и женскиње, две зграде за себе; испод њих жене перу рубље на овој врућој води.

Софија има велику прошлост; читава књига могла би се о томе написати. И као *Сердика*, *Средац*, *Триадица*, и *Софија*, увек је била славна и чувена. У околини њеној родио се римски цар Максимин, и Галерије, који је заједно с Диоклетијаном владао. Константин Велики с поносом је рекао у римском сенату Mea Roma Serdica (Мој је Рим Сердика). На софијском пољу, цар Ветераније, избраник илирских преторијана, скинуо је са себе царску круну и предао је Константију, сину Константина Великог. У петом веку спржио ју је Атила; у деветом (809) је постала бугарска, под Круном; у дванаестом веку, за кратко време, мађарска (Бела III) и Немањина; после опет бугарска, док је 1382 не узеше Турци; 1443 освајају је савезници краљ Владислав и Ђурађ Смедеревац; на измаку шеснаестог века, 1595, две хиљаде српских хајдука заузимљу је и плене;[1] после тога, у 17

[1] *Мијатовић Чед.*, Шта је мислио српски народ у XVI веку, *Годишњица* I, 65.

и 18 веку, поседала ју је и остављала аустријска војска; српски добровољци у аустријско-турском рату долазили су до Софије.

Сад је Софија, благодарећи Русима, бугарска. Руси у њој заводе ред и управу; *полицајмејстер* без сумње ће је уредити као што ваља; за сад је варош подељена на квартове који су, по ћошковима, овако обележени: *одјеленије Гурко, одјеленије Скобељев*, итд. *Комитет* пак, — он осваја земље и градове, Пирот и Ниш, и шири границе Бугарској до Параћина и Ћуприје, све до Мораве. Али друго једно веће зло смета Софији; то су периодички земљотреси који је дрмају, и од којих је, 1858, четрнаест дана страдала.

Видео сам што је најзнатније у Софији — *Бујукџамију*, и развалине потурчене цркве *Софије*, и цркву *Св. краља Милутина*.

С оним двема нећу да говорим: и онако сам се сувише задржао.

Црква Св. Краља Милутина нова је и врло лепа. Лепша је, већа и солиднија од нишке, а стил је један исти — василички. Ступови, по пет са стране, од правог зеленог камена, у три комада; главице (квпитли) су на њима лепо украшене руком неког Дебралије. Дрворез је право чудо и дивота. Живопис оамоковско-шарлатански, једна ретка ругоба.

На левој страни, пред самим иконостасом, онде где је обично образ Богородичин, ћивот је светога *Краља Милутина*. Црква га слави; али Бугари, и у натпису на капији од порте, и на прочељу саме цркве, брижљиво избегавају да кажу да је то *српски* краљ. На ћивоту, од црвене кадиве, има, на преклопчићу који се диже те се мошти показују, сребрна па позлаћена икона, лик краља Милутина, на којој пише: Свети Милутин „*серпскіи краль*“; али је то дело од 1803. Чудо је да ово још трпе апостоли бугаризма!

Ћивот је покривен црвеном свиленом плаштаницом, на којој је златом извен велики грчки натпис, који ја не умедох да прочитам, и испод њега, такође извезен, лик свечев, коме око главе пише *Αγίος Στεφανος*. Унутра су некакве црне мошти, без главе. Глава је, веле, у Кијеву; однели је Руси. Кад? то нико не зна. Несрећни попови! Историју свечеву не знају, а, заражени пропагандом панбугаризма, и ако знају граде се да не знају ко је и чији је ово краљ. На ова питања одговарају са свим глупо:

— Свети̇ кра̇љ! Кој си је други него свети краљ Милути̇н!

— Знам, него ко је тај свети краљ Милутин? Чији је он краљ?

— Христијански краљ.

— Без сумње! Али знате ли чији је он краљ? Да није грчки? или латински?

И онда лукава сорта, нерада да свеца погрчи или полатини, а ни да га за Србина призна, „смигне сас рамешки" и животињски глупо одговара:

— Кој знаје!

Рукописа о свецу нема никаквих. Кажу да их је било, али да их је однео Кнез Милош, кад је прошао овуда, враћајући се из Цариграда.

Да ли је то тако?

У ћивоту је била *и риза* краљева, одело које је он носио. Мени је било важније видети краљевско руво немањићско, него све друго, и замолим да ми га покажу; али ми рекоше да су га, сада скоро, узели Руси, па га још нису вратили. То ми и у вароши потврдише.

Ах, ја се бојим да и оно не буде автосано, као и многе друге историјске драгоцености наше.

Св. краљ Милутин пренесен је, у XV веку, у Софију из његовог манастира Св. Стевана у Бањској крај Косова, где је био сахрањен. Умрьо је 29 октобра 1320.

Црква је свршена 1865.

XIII

СТРУМА И МРАКА

Имам још да видим Брезник и Трн у пиротском округу. Тешко ми је враћати се путем који ме је у Софију довео, па ићи преко Сукова у Трн и даље.

За то се реших да идем на *Радомир*, па оздо да подухватим Брезник и Трн.

Од Софије до Радомира има 6 часова. Пут води на југозапад, на Алкарал-капију, поред Витоше.

Под самом Витошом, један час од Софије, село је *Бали-Ефенди*. Лепо и красно место, али сада ратом опустошено. Бали-Ефенди је Софији што Топчидер Београду; и још више: овде има чувена бања, коју свет много полави. Кроза село тече река *владајска*. На десној страни, на реци има једна велика кућа, двокатна. То је, рекоше ми, *Исла-Хана*, коју је, као и у Нишу, подигао Митад-паша за сирочад свију вера, да се у њој издржава и занатима учи, а нарочито савршенијем *табаклуку*, фабрикацији кожа. До Ислахане била је и једна фабрика чохе, коју је такође Митад завео. Све је ово сада пусто и порушено.

Време није најлепше. Облаци притисли и спустили се на земљу, а из неба ромиња мајска китица, а поврх облáкâ, дигла се, за једну трећину, величанствена снежна Витоша, па се старачки љупко смеши овим испод себе натмуреним облацима што нам дажду дажде.

Од Бали-Ефендије улази се у врло тесну клисуру владајску, кроз коју иде, левом обалом реке, рђав пут. После једног часа долази село *Владај*, лево од пута; а по часа даље од Владаја, одваја се, на југ, пут у *Добрањ* и *Дубницу*.

Овде сретнем једног овчара, и, између осталог, питам га шта је он.

— Каўрин! одговори ми.

— Тако су те Турци звали, али како ти себе зовеш?

—Христијанин, господине.

— Знам да си хришћанин; али хришћани су и Грци и Руси, — је си ли ти Грк?

— Несам.

— Е па што си?

— Не смем да ти кажем.

— Што да ми не смеш да кажеш? Ја нисам Турчин; не ћу ти ништа, не бој се; кажи слободно!

— Србин сам.

— Откуде знаш да си Србин?

— Има *прикажња* (прича) да су наши стари били Срби, па и ни сме Срби.

После један час тешког путовања искваренним путем, стигох на *Струму*, која извире из јужне падине Витошине.

Струма се пређе, мостом, па се онда левом обалом њеном путује један час до *Перника*.

Перник је једно мало село, на Струми, с обе стране њене, у једној рупи.

Перник је римска *Aelea*.

Враћајући се из Средца, који је „сакрушио и коначно опустошио," Немања **иде са силою своєю на градь Перьникь, и ть съкроушивь силою своєю и въ опоустѣніе сътвори.**[1]

Погрешно стоји на карти аустријског ђенерал-штаба да из Перника има колски пут за Брезник. Одатле преко брда, има само коњичка стаза, а нема правог пута. Ко путује на колима, као ја, тај мора прећи још једном Струму испред Перника, ићи лепим радомирским насипом по часа, па онда завити на десно. То место обележено је на карти једном малом пругом, као да би

[1] *Павловиħ Иван*, **Житиѥ краль србьскыихь** p. 12.

туда водила нека пешачка стаза, а оно је широк и добар насип.

Дошав на ту тачку, према *Голом Брду*, које је у лево, ја сам се, за 20 минута спустио низа Струму левом обалом њеном, у *Радомир*, те видео и ово сасвим незнатно местанце, које је наша војска имала зимус у рукама, па га после напустила, те му сада један руски капетан суди.

Близу Радомира има дивотан водопад.

Од Бали-Ендије довде начињен је насип за железницу Софија-Ђустендил-Скопље. Требају само мостови и коловози.

Одморив се у Радомиру, ја похитам да се за видела дочепам српског земљишта, осећајући се на овом туђем врло несигуран.

Радомирски крај (његов округ) зове се у народу *Мрака*. За то сам ја и ставио ово име у прочеље овом путу.

Ово пределно име није скорашње, него је од старина. Знају га све до Пирота.

Краљ Дечански, пошто је разбио цара бугарског Мијаила 1330, на Земљну, пошао је одатле на исток, у државу земље бугарске, **и иды сь вои своими и приде вь мѣсто глаголемо Мракоу**,[1] где је чуо да цар грчки, који је био пошао у помоћ Бугарима, дознав за пропаст њихову, бежи с војском откуд је и дошао. Из Мраке, Дечански се кренуо с војском **вь мѣсто рекомо Извори**, и баш кад је хтео „пустити скиптре своје" да узме земљу бугарску, а то се појаве поклисари Белаура, брата Мијаиловог, и великаша бугарских, молећи за милост, и тако га умоле те поклони Бугарску своме сестрићу Стевану Шишману II.

Извори су десет километара јужно од Радомира.

[1] *Павловиħ Иван*, **Житиѥ краль србьскыихъ** р, 282.

Цар Душан дао је, 1348, манастиру Хилендару **црьковь на м р а ц ѣ свѣты Николае сь всѣми правнилми сї.**[1] Овај је Св. Никола одавде, из овога краја.

XIV

ГРАХОВО

Из Радомира стиже се за три часа у Брезник. Пут води с југа на север.

Ја нисам могао стићи за вида у Брезник, зато сам пао на конак у село *Батановце*, један час од Радомира, на утоку реке *Грла* у Струму. Село је повелико, на обе стране Струме. Има две механе.

Киша је ишла сву драгу ноћ.

Кад устадох ујутру, а на механама и још на једној кући српске заставе. Синоћ их не беше ни једне.

Село није под нашом влашћу, него под руском. Оно припада Радомиру.

Питам механџију шта је то, и он ми рече како су сељаци чули да је дошао један господин из Србије, па им је мило, те су дигли барјаке, и хоће да дођу да ме виде.

Ја рекох нек дођу.

И неколико њих, с кметом и механџијом (оним код кога нисам одсео), дођоше и здравише се са мном, и рекоше ми како су они ради да дођу под Србију; како су многи радили у Србији, па знају како је тамо добро, како је велика „слободија", и како народ рât живи; како жале што их је наша војска оставила, те сада не знају куд ће ни како ће: у Бугарију неће нипошто, јер су они као и Турци, наплаћују све што и они, и још више; како они још нису ни под чијом влашћу, итд.

[1] *Шафарик П.* Památky dresního pissemnictví Jihoslovanuv, p. 102

Од Батановаца пут иде уз *Грло* реку, левом обалом њеном; насип је нов, па није добро утрвен, те је, по киши, тешко путовати.

По часа од Батановаца, на путу је село *Јарђиловце*, велико и лепо. Има нову и добру цркву.

Овде сам чуо да се од Струме наниже к Радомиру и цело „радомирско" зове Мрака̂.

Од Струме к Брезнику, до *Искер* планине на истоку, и села *Брусни̂ка* на северу и *Љуба̂ш* планине на северозападу, — зове се *Грахово*.

Од Брусника навише, на Цариброд, па до Сливнице, и отуд до Искера, — то је *Бурѐл*.

Од Сливнице до Софије зове се *Софи̂јско Поље*.

Од Софије „на доле", „до *Побијен Камик*", — зове се *Буца̂к*

Од Грахова и Бурела на Суково, Влашку планину, и Сто̂л, до Буковика и села Власи̂не (у врањском), — то је *Знѐпоље*.

Иза Јарђиловаца, у десно с пута, на исток, долази село *Се̂лични До̂л*, а после овога *Ги̂ги̂нце*.

Гигинце су под *Црном Гором* планином; око њега су села *Но̂јевце* и *Га̂бров До̂л*.

У Гигинцима има манастир *Св. Бесрѐбрници*, кажу стар, али мали и незнатан. У њему нема никаквих старина.

И у *Бела̂новцима*, по часа не дошав у Брезник, има једна стара понављана црква, такође без икаквих старина.

Брѐзник је мала варошица, на речици *Брѐзници*, у једном тесном склопу између брегова. У Брезнику су и Турци живели; и за то он има и цркву и џамију. Место је сасвим незнатно.

У Брезнику је столица власти среза брезничког, као што се званично зове народно Грахово.

Овај срез има 60 села, 13 општина, 2205 домова, 9101 мушку главу, 8573 женско, 17.674 душа и 7 пореских глава.

Земља је у Грахову добра и родна. Народ је добар и радин. Једно му је велико зло, — нигде шуме нема; свуда голе и камените планине.

Граховљани говоре лошије од других крајева у пиротском округу. Знепољци се подругују и њима и Бурелцима тога ради. Примера ради да наведем како један јављаше ореском начелнику да је неко отимао нечију девојку, те било неког нереда:

„Једно момйче дало си своје пâвте на једно момчѐто у комшилâк, а момчето на момиче нишâн: једну жьлтйцу и три шестака; момиче зѐмало прѐд вечер опьнци, да ги кòрсем на чешму опѐре, а цреве си обуло; момчето је шчекâло, зѐмало је за рукâта и побрало га на кьшта-си; момиче виднâло татка си, па се тргнâло, а момчето је силом влâкло," итд.

Од Брезника до Трна има три до четири часа. Пут води на северозапад; насип добар.

На северној граници Грахова, под *Грловском* планином, један час од *Бабе*, села које припада Знепољу, а својина је капетана Ранђела из Трна, има село *Бйлйнце* и у њему манастир *Св. Рâнђел.*

Црква је стара, зидана каменом, 20 корака дуга, 2 хвата широка. Не зна се чија је ни кадашња је. Записа ни старина никаквих. Има остатке од старог живописа, који се не може назвати најлепши. Нема кубета, ни форме крста.

Говорили су ми да овде има пуно старих књига, али сам ја нашао само пуно руских минеја.

Манастир је врло имућан: има добру шуму, најдрагоценије благо у овом бездрвом крају, амбари пуни жита, ћелије пуне вуне, земник са 6 каца сира и 4 масла, — и у овом благу и имању, у сред беспримерне не-

чистоте, живи један једини мурдар-калуђер, коме човек не може прићи колико базди смрадом.

У цркви, пред олтаром, имају, поред два нова тучна, два стара гвоздена светњака. Њих је Карафејзија заплени из неке цркве у Србији (1809), па их овај манастир купио од његових крцалија. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

М. Ракић

АДЛИЈА ДЈЕВОЈКА И ХУСЕИН ХАЈДУК

Боже мили, чуда големога!
Колика је Аџем земља равна,
Љепоте јој у свијету нема,
Још је љевша Гасна поносита,*
Ђедовина Ибрахима краља,
Од Авгапа па до Ђурђистана,
Од Едина па до мора сиња!
У њег', кажу, чудо невиђено,
Троје кула са девет тавана,
Једна кула од цаклн биљура,
Друга кула од ђули мерцана,
Трећа кула од дробна бисера,
И у њојзи тица пауница,
По имену Адлија дјевојка,
Мила шћерца Ибрахима краља!
Њу ми чува страховита стража,
Тридес'т и шест сивих соколова,
Тридес'т и шест брата рођенијех.
Колико им сеја мила бјеше,
Од Адлије Златијом је зваху,
На мушки је хадет поставише,
Па је воде у лов у планину.
Боже мили, чуда големога!
Ја каква је Адлија дјевојка!
Коња јаше кано ђувегија,
Сабљом маше кано и делија!
На њојзи је диван кабаница,
Сва се гора од алема сјаје!
То гледају из горе хајдуци,
И са њима харамбаша Баша,

* Махмуд Гасневнн († 1029) ступио је на престо после смрти оца свога Себектегин-хана, који је први засновао царство Гасневидско и освојио многе земље у Инђији, Аџемски, Анадолски, Мисирски и Арабистански кнежевници немогу да се начуде богатству Махмудовом. Кажу, да је имао и једну кулу од самога сребра 30 аршина дугу и 5 широку, пуну бисера и драгог камења. Пред смрт дао је изнијети преда се благо, и заплакао се над њим! Његов праунук, Ибрахим био је веома побожан и добар султан, имао је тридесет и шест синова и четрдесет шћери. По смрти Ибрахима (1098) владао је у Гасни син његов Масуд III. Но над овога брат његов, Бахаром, отјера са пријестола и погуби помоћу Санџар-хана Селџукскога, онда Хусеин прогна и њега и сина му Косру, и сам завлада царством Гасневидским. Хусејин је освојио Хорсан и многе земље у Инђији.

Па говори харамбаша Баша:
„Нуто ћара, а нуто шићара
„За нашега Хусеин бећара
„Но ме чули, ропче Хусеине,
„Ево има један мјесец дана,
„Од како те јесмо заробили,
„Ти нам' згуби до дванајест друга,
„Докле тебе заробисмо млада,
„Земан дође, да ти цевап дадеш,
„Да окајеш до дванајест друга,
„Што си нама тадер погубио!
„Ну појаши вранца од мегдана,
„Па ти иди на друм у планину,
„Ако теби Бог и срећа даде,
„Те добијеш на коњу дјевојку,
„Теби цура, нама кабаница!"
То је Хусо једва дочекао,
Па узјаха вранца од мегдана,
Па он оде на друм у планину,
Дочека га Адлија дјевојка,
На ђогату коњу помамноме
Боже мили, чуда големога!
А да ти је погледати, побро,
Кад се двоје поћераше млади,
По онојзи по гори зеленој,
Стоји звека рахта и ђердана,
Стоји јека зелене дубраве!
Под њима се хати узвијеше,
Из копита жива ватра сјева,
Из ноздрва жива ватра лиже!
Гонише се летњи дан до подне,
Поломише стр'јеле татаренке,
Побацаше она коња бојна,
И миздраке вите убојите
Но да видиш Адлије дјевојке!
Она махну пребијелом руком,
Те подиже тулбент преко главе,
Своме ђоги попусти дизгине,
А повади сабљу аламанку,
Колико је зорли кидисала,
Попуташе ковче на прсима,
Просу јој се бисер по њедрима!
Кад то виђе ропче Хусеине,
Догна коња до назли дјевојке,
На топуз јој сабљу прихваташе,
Паде сабља у зелену траву.
Па бесједи ропче Хусеине:
„О Бога ти, назлијо дјевојко!
„Који тебе јади доћераше,
„Међ' хајдуке у гору зелену?"
Адлија му по истину каже.
Кад' то зачу ропче Хусеине.
Он повади троструку канцију,
Па ошину помамна ђогата,
Бјежи ђогат право своме двору,
И на њему Адлија дјевојка!
За ђогатом вранац пристануо,
И на њему ропче Хусеине!
То гледају из горе хајдуци,
То гледају тридес't и шест брата,
Тридес't и шест сивих соколова,
Помислише побратиме драги,
Е побјеже у гору зелену,
За Хусом се браћа натурише.
А за њима тридесет хајдука,
Најнапријед харамбаша Баша,
Прав' одоше Гасни на капију.
Кад' то виђе тридесет хајдука,
Хтједоше се натраг повратити,
Бог убио црног циганина,
Те повика из грла бијела,
А са њиме дванајест цигана:
„Чала, чала, кићени сватови!
„Куд' водите на глухо девојку?"
Па у бубње они ударише,
Харум коњи па се поплашише,
Па одоше у град на капију,
За градом се затворише врата
Ухватише тридесет хајдука
И са њима харамбашу Башу,
Бијеле им завезаше руке,
Недаде се ропче Хусеине.

Већ окрете вранца од мегдана,
А потеже сабљу димишћију,
Сербез чини тридесет хајдука
И онога харамбашу Башу,
Па он води Адлију дјевојку,
Одведе је краљу у сараје,
Сабљу баца краљу на криоце,
Па бјеседи ропче Хусеине:
„О чули ме, Ибрахиме краљу!
„Ето сабље, ево моје главе!
„Кад' но мене Бог и срећа даде,
„Те сам добар ловак уловио,
„Недам лова за живота мога!"
Гледа сабљу краљу Ибрахиме
Па бјеседи краљу Ибрахиме:
„А Бога ти, незнана делијо!
„Одклен ли си, од кога ли града?
„Како ли се зовеш по имену?
„Одклен теби сабља димишћија?
„И на сабљи тура ђеда мога?"
Њему Хусо право казиваше:
„Ја сам главом од Лахора града,
„Хусеин се зовем по имену,
„А синак сам краља Сам бен Сури,
„Од лијепе земље Ларистана!
„Једно јутро бјеше освануло,
„Књига стиже од Аџема краља,
„На кољено мојему бабајку,
„У књизи му 'вако бесјеђаше:
„„Да си здраво од Лахора краљу!
„„Свјетла круно, драги пријатељу!
„„Ми одавна јесмо доставили,
„„За младости од бирда земапа,
„„Хајде, краљу, да се ородимо
„„Да сједе окитимо браде,
„„Драгим ђулом и руменом ружом!
„„У мен' има благо небројено,
„„И још к' томе цура на удају,
„„А у тебе синак на женидбу,
„„Да њих двоје младих саставимо,
„„Да будемо главни пријатељи!""
„Тако збори од Аџема краљу,
„А ја цуре ни виђео нисам,
„Ни виђео ни прстеновао.
„Кад је бабо књигу проучио,
„Те он виђе, што му књига каже,
„Он опреми тридесет ђемија,
„Па пођосмо у нову тазбину.
„Но је нама лоша срећа била,
„Велро бјеше, пак се наоблачи,
„Из убаха вјетри ударише,
„Занијеше лађе на мраморје,
„Утонуше тридесет ђемија.
„Сам ја остах на стијени хладној,
„Па се маших гори у планину,
„Хајдуци ме заробише млада!
„А што питаш Ибрахиме краљу,
„Одклен мени сабља димишћија?
„Сабља ми је од прађеда мога!
„Ја сам чуо, ђе казују људи,
„Кад'но Махмуд сефер учинио,
„На Инђију, на земљу проклету,
„Зароби га од Сараџа Раџа,
„Па га врже на дно у тамницу,
„А мој прађед срца жалостива,
„За њег' даде благо небројено,
„Седамдесет и седам товара,
„Док је њега ропства избавио,
„И тада је сабљу задобио,
„Баш из руке славног Падишаха,
„Од Махмуда од ђеда твојега!"
Кад' то зачу Ибрахиме краљу,
Удари се руком по кољену:
„Авај мени до Бога милога!
„Све је тако, драго дјете моје!"
Па он скочи на ноге лагане,
А са њиме Лале и везири,
Доведоше Адлију дјевојку,
До онога Хусеина млада,
Бијеле им руке саставише,
Саставише и прстеноваше,
Кума куме велйког рицала,

Старосвате Харамбашу Башу,
А ђевере тридест и шест брата,
Тридест и шест сивих соколова,
И тридесет горскијех хајдука,
Па дозваше хоџе и ваизе,
Те њих двоје привјенчаше младих
Боже мили, чуда големога!

Свадбу чине три недеље дана,
И што ћу ви дуљит' лакрдију?
Силно благо они похарчише,
Док њих двоје у ђердек сведоше,
Па се вије Адлија дјевојка,
Око' оног горскога хајдука,
Ка'но свила око ките смиља!

* *

ЗЛАТНА ГРИВНА

ДРАМА У ПЕТ РАДЊА

НАПИСАО

МАНОЈЛО ЂОРЂЕВИЋ — ПРИЗРЕНАЦ

Л и ц а:

Трико Копривић, златар.
Војислав Мишљеновић, сауредник »Народног листа«.
Иконија, сирота удовица (слепа).
Милунка, њена кћи, шваља.
Перуника Лепотићка, млада удовица.
Добрић, члан полиције.
Кубурић, истражни судија.
Председник поротног суда.
Државни тужилац.
Писар полиције.
Кесегић, судски практикант.
Судски лекар.
Један грађанин.
Један поротник.
Судски сражар.
Љубисав, Милоје } младићи.
Прва, Друга } девојка.

Суседи и суседке, стражари, поротници и слушаоци при судском претресу.

Догађа се у једној великој српској вароши.

Прва и друга радња на улици пред Копривићевом кућом и у Иконијином стану; трећа радња у писаринци код истражног судије; четврта пред судским зданьем, промена у алејама; а пета радња у судској дворани.

(Писац задржава сва права)

ПРВА РАДЊА

„БОГАТСТВО СИРОТИЦЕ"

С десне стране (од гледалаца) зачеље Копривићеве куће. — С леве стране (скоро до половине позорнице) унутрашњост Иконијине собе. На два прозора, која су спрам Копривићеве куће, виде се саксије с цвећем; испод првог шивећа машина, а испод другог сто са разним женским радовима, — покрај њега две столице. На дну, до зида, само мало у страну, шкриња са разним лепо размештеним порцеланским и стакленим посуђем и међу њима неколико разних алата (мали чекић, турпија, клето и друге), а у једној прегради стоји нешто књига. С преда, спроћу прозора, једна наслоњача, у собу се улази на врата из кулиса. — Са свим на дну позорнице улиц којом се прелази с једне на другу страну.

Појава 1

Перунка (изађе из Копривићеве куће, замишљено) Сад управо не знам на чему сам. Већ од дужег времена чинило ми се као да сам му постала скоро равнодушном — па сад на један пут поче ме опет обасипати поклонима, и то још каквим поклонима! (Гледајући на руке.) Ове златне гривне тако су лепе и скупоцене, да се не би застиделе невестинског обиљежја. (Тргне се). Ах, да не мисли ипак..... (Лагано) Истина, ја га не љубим, нити ћу га игда љубити, — ко би се још могао заљубити у његово једно зелено око и проседу косу? — али његово богатство... његово богатство вредно је и најватреније љубави. (Замишљено). Љубав — хм, љубав! Зар има веће љубави од безбрижног и задовољног живота? Али нема ништа смешнијег од таквог проседелог селадона са његовим будаластим обожавањем — младости. Ех, најзад нека се луди колико му драго, — само из мојих шака не испетља се на лијо. Можда ми сад само ласка да би лакше заметнуо траг; враг би веровао таквој старој занешеној луди. — Ех, па нек му је срећан пут! Само немој смести с ума, господар Трнко, да нам ваља пре тога пречистити рачуне! И онда ће ми бити сасвим право, (осмејкује се) јер мој млади укућанин, лепи Војислав, истина није тако богат, али је веома добродушан и наиван — ах! Истина, кад човек чита његове громопуцателне чланке у „Народном листу", мислио би да је то бог зна какво чудовиште. Ето и моја прија члановица, вели да јој је муж причао, како од тога младића почињу зазирати и многа велика господа, — а он је сиромах такав добричина, — миран као бубица! Кад почне говорити, чисто ти се чини да из оних малих, вечито насмешених усана тече сам мед и млеко! Па оне његове љупке црне очи, што те гледају тако унило, она лепа кудрава коса, оне мале као снег беле руке... Ах! Све како се може само пожелети. Па зар би могао човек или управо

која год жена одолети да га не заволи, да га не љуби из свег срца и свом душом?!... Најзад, што не бих и ја једном окушала са љубављу? Ову стару луду за цело нећу оставити са празним рукама, па што не бих после живила како ми се прохте?!... Истина, сада бих могла казати, као оно у причи, да је „пола готово“ кад ја хоћу, — само што не достаје још оне друге половине, тј. да и он хоће. А, као за што не би? Зар ја нисам доста лепа, млада (осмејкује се) и — удовица? — Та он је тако наиван, да се сав збуни и поцрвени чим почнем с њим иоле љубазније зборити; и што год сам спрам њега више нежнија, то се и његови образи све више румене — као у какве цветајуће, стидљиве девојке. Већ ме више и не избегава као у први мах, а тек је месец дана како сам му дала под најам моју велику намештену собу... О, за цело ће ми се приволети.... (одлучно) он ми се мора приволети.... (У том је дошла до дна позорнице, па хтевши скренути десном улицом, тргне се, зачуђено) Ах! Је л' могуће!?... Он?!... И са том просјакињом — Милунком?! Ха, гле, како је љупко погледа, па како јој живо и топло говори; а оча оборила очи у земљу као светиња каква.... Чисто не могу да верујем.., А ја мишљах да тај не зна ни две унакрст — па гле сада!? (Љутито). Тек што сам наумила, — не, — то не сме да буде... Гвожђе ваља ковати док је вруће. Не ће мени та просјакиња бркати рачуне... (Замисли се.) Али како да отпочнем.... Војислав Мишљеновић... Мишљеновић... чини ми се... Да... јест, тако је! Сад се сетих тога имена! За неког Мишљеновића страдао је њен отац. Опомињем се добро, како је једном стара Иконија изустила то име са толико горчине... Па кад би јој пустила у уши да је овај његов сродник, макар и син... Можда ће ми на сумце веровати — та она је тако слаба и слепа.... (Погледајући, тргне се.) Ха, ево их управо овамо.... Не морају ме одмах уочити. Боље је да их изненадим (зађе левом улицом).

Појава 2

Војислав и Милунка

(изађу с десне улице од дна позорнице).

Војислав (држећи свежањ разних новина). Верујте ми госпођице, да је од постанка света женско срце било вечитом загонетком и за највеће мудраце, а камо ли за мене — сасвим обичног новинара! Али ипак зато, немојте мислити, да су новинари баш тако сасвим обични људи. Видите, стари народи имали су грдне кубуре са њиховим божанским сфинксима, а данашњи свет опет се бочи са сфинксима à la mode, као што су на прилику Бизмарк, Горчаков и други. Па

ипак, ми, новинари знамо вам нашарабатати ваздан чланака шта они све мисле и не мисле; — али чему се могу надати од једног женског срца — рецимо на прилику (значајно, љупко) *вашег*, то не могу а не смем ни да слутим. Ви се смејете — но ја говорим сасвим озбиљно; јер такво „источно питање" не разреши лако ни највећи конгрес на свету!

Милунка (с оборевом главом, чупкајући плетно, које држи у рукама). И ви се томе чудите?! А ја бих рекла да дипломати решавају и најзамршенија политичка питања — једино по разуму. — док осећаје срца....

Војислав (брзо) — како?..

Милунка (полугласно) — *само срце може разумети.*

Војислав (радосно). Срце?! О, сад вас разумем. Сасвим . Оно ће ме научити да читам из тих лепих очију, као из вечне књиге. —

Милунка (прекине му реч) из које нећете моћи наједан пут исчитати све — до краја. С богом. — мати ме давно исчекује. (Пође.)

Перунка (изађе, заједљиво Милунки). Могла би и дуже чекати... Та она је већ и тако стара... слепа и болна... дани су јој давно избројани.

Милунка (трже се, па покривши лице рукама, одјури). Ох, мени несретници...

Војислав (зачуђено и мало љутито). Нисам се надао од вас госпођо, да можете тако немилосрдно —

Перунка — али сасвим основано опоменути младу госпођицу на њену дужност спрам јадне старе матере. Можда је јадница, док јој кћи проводила време у пријатном разговору, хтела да дохвати чашу воде, па како је слепа, можда се спотакла и повредила ..

Војислав (брзо). Ви сте дакле с њима изближе познати?

Перунка Та волела бих да нисам. Али пошто су нам породице биле од вајкада у присном пријатељству, то не могу баш сасвим изаћи из обичаја да се не здравимо, и ако то не заслужују.

Војислав (зачуђено) Не заслужују? Зашто? Да није какво бесчасно дело.... Молим вас објасните ми...

Перунка. А што се то вас тиче? (озбиљно) Да се нисте толико заборавили...

Војислав (збуњено) Ја... знате... случајно...

Перунка (осмејкује се) Да, да — као обично, пуки случај.. мало пајезије... нешто забаве... а младост као младост (смеје се).

Војислав (озбиљно) Госпођо! Ја не знам за такове шале.

Перунка Е да? — Збиља?! Онда је што друго. Извините! То ми је за чудо — како и куд се упознасте.

Војислав. У трговини мога пријатеља Лазаревића, код кога се често свраћам на по коју пријатељску реч. Једног дана разматрајући са задовољством разноврсна понашања појединих муштерија при пазаривању, паде ми у очи једно младо лепо девојче у простим али лепо и укусно удешеним хаљинама Њено сморно, сасвим природно невино понашање, чист и љубак говор, — а што је најглавније бистар поглед, трезвене примедбе и разборит избор у свакој ствари тако ме пријатно изненадило и, признајем отворено, очарало, — да сам одмах распитивао чије је то девојче. Мој пријатељ не знаде ми више казати, до само да често пазари код њега, и судећи по њеним куповинама, мислио је да мора бити шваља. После тога сам одлазио моме пријатељу још чешће и гледао сам свакако да се с њоме упустим у разговор, и једва успем после дугог околишења и сваке могуће опрезности. Из разговора уверих се, да и ако по оделу изгледа проста ипак надмашује духом и срцем многе женске и из тако званих виших сталежа. То ми улило такво поштовање да сам у сваком погледу штедио женску јој осетљивост. Али после дужег времена, ипак бих срећан да стечем њено поверење и наклоности те ми данас дозволи да је могу и пратити.

Перунка (заједљиво). И ви се сад осећате тако срећни —

Војислав. О, немам речи да искажем.

Перунка. Колико сте још неискусан! Није вам ни замерити, — у тим младим годинама. —

Војислав (устукне). Госпођо! —

Перунка. Та за бога није баш то тако страшно, ако се човек занесе за лепом и вешто удешаваном спољашношћу. Не верујете? — А верујете ли народној пословици, да јабука не пада далеко од стабла? —

Војислав. Ваљда мислите с тим наследство врлина и порока?

Перунка. Ја нисам тако учена, али чини ми се да ће бити тако нешто.

Војислав. У то не може веровати разуман човек, — јер иначе би с тим порекао сваки напредак бољему. —

Перунка. Али ми простији држимо да у тој пословици ипак има нешто истине. Па потоме, да и Милунка, покрај свију њених лепих врлина, које су вас тако занеле, ипак остаје ћерком бесчасног оца, који је са свога злочинства скончао у заточењу као (заједљиво) робијаш.

Војислав (трже се, упропашћено). Шта рекосте? Она — кћи једног робијаша — О! (покрије лице рукама).

Перунка. Видите — она је ипак занимљива личност. Велика штета што њину прошлост не знам подробно — могла би вам као књижевнику послужити за грађу какве интересантне приче (чује се купање часовника с торња) Већ три часа по подне? (Војиславу) Новине ваља да изађу до шест часова, а ви још нисте у редакцији.

Војислав. (тргне се буновно) Ја вас нисам чуо, шта рекосте?

Перунка. Та за бога знате да сте ви душа „Народном листу". Похитајте у уредништво, да се не задоцне новине, — ви не знате с каквим нестрпљењем очекује публика сваки нови број.

Војислав. Новине? Имате право — пожурићу се. —

Перунка. О, знам ја како је то заморан рад, — особито како сте ви вредни (нежно) Али кад дођете кући — наћи ћете сваку удобност, да се одморите као на свом огњишту. Ослоните се само на мене. Будите уверени да вас веома, веома (отежућим гласом) поштујем, — а ви сте тако усамљен... (нежно) Јел'те, ви се не ћете на мене љутити?!

Војислав. (збуњено) На вас? — боже сачувај. Ви сте и сувише добри. (пружи јој руку) Хвала вам. (сетно) Ја сам тако усамљен..... несрећан!

Перунка. Немојте се сетом морити. Тако племенито срце као што је ваше, наћи ће у свако доба нежних руку, које ће га пригрлити и неговати, — а можда је већ.... и — нашао. Ја вас већ морам оставити, имам дома сијасет послова, а ви се немојте дуго задржавати. Чекаћу вас, — све ће бити спремно. (полазећи за себе) Морам пазити на сваки његов корак, — с њом се не сме више састати. (оде)

Војислав. (сам гледајући замишљено у прозор собе Иконије) Овде је дакле њен стан. Како су јој прозори лепо урешени, све цвећем које од кога краснијим. И она га сама, њеним нежним рукама негује — те је тако питомо и дивно; — па зар њено срце да не зна за племенитије и узвишеније осећаје? Зар је она крива што јој је отац био несрећан? Не, зацело не! — Њено је лице сушта невиност и доброта, не ћу се маћи одавде док је још једном не видим, још једном поздравим, та нисам јој ни збогом казао! (повуче се натраг мотрећи пажљиво на окно).

Појава 3

Милунка (улази у лаком домаћем оделу, носећи у једној руци нешто воћа, а у другој материју и друге ситнице за женски рад, говорећи иза кулиса) Ето ме одмах нано, — само док видим имам ли све што ми треба за рад. (Метнувши ствари на сто разгледа их) Да ли сам све купила? —

Тако сам данас била нешто збуњена да и сама не знам шта сам куповала. Ово је за хаљину наше газдарице (уздахне). Једва се и она спрам нас једном одобри, — за чудо ми од куд то? Већ нам је била и стан одказала, да јој, вели, не срамотимо кућу. О боже мој, зар је сиротиња грех? Јадна нана, како се била уплашила, — једва је умирих. Не бој се мамице, говорах јој, ја ћу радити и дању и ноћу — шат не останемо без крова и залогаја. А она ме сирота загрли, пољуби јецајући дуго... дуго... (брише сузе). Јадна моја мајко, немаш никога на овом широком свету сем мене, па ипак мајко нисмо убоги, јер ми је милостиви бог дао здраве руке и чисто срце, — и он, који дели правде и милости, неће нас ни на даље заборавити.. (пређе руком преко чела мирно) Ах, какве ме мисли море! Ја не смем бити слабодушна, ради ње не, — јер је она тако стара, слаба и слепа. О да може бар на тренут прогледати, да се увери како је љубим, како је штујем, — само да једном види! О — како би јој срцу одлануло!

Иконија (иза кулиса). Мило!

Милунка (тргне се). Ето ме одмах мамице (за себе). Баш сам сањалица, а толики ме посао чека. (па метнув воће у један тањир, постави га на сто, осмејкујући се). И ако је воће још доста скупо, ипак сам купила само да је обрадујем, — та то нам је једина могућа посластица. Тако! Сад још да отворим прозоре, — чист ваздух половина здравља (отвара)

Војислав. (за себе). Ено је на прозору! како је љупка.

Милунка А моје мило цвеће (разгледа га и намешта) како је вазда весело! Расте, листа, цвати (радосно). Гле ове ружице, о како је дивна... (разгледа).

Војислав. И зар то анђелско срце није образ племените душе?...

Милунка. Ево још једне... (откине и мирише). Дивотан мирис — краснога цвета (међутим је метнула ружу у косу, погледа кроз прозор). Најлепши накит (тргне се). Војислав! (измакне се збуњено). Боже мој, он ме је гледао... чудноват младић... (застане, па погледав прозору, мирније) па ипак (лагано). Он је тако (уздахне) добар и искрен... А ја... ја сам убога сирота (обори сетно главу и оде лагано).

Војислав. Нестаде је! Зацело ме је опазила... Како је смерна... Па зар да она пати с тога што јој је отац срамно умр'о? Зар сам ја био срећнији? Нисам ли ја син — самоубијце? Истина не знам са чега се мој бабо толико огрешио, остао сам нејак после тог несрећног случаја, и његови пријатељи удалише ме овамо да се о њиховом трошку васпитавам (замисли се). Доцније ми израдише и бла-

годејање, јер по оцу не остаде ми ништа друго до једног запечаћеног писма, које треба да отворим кад навршим двадесет другу годину. — И сутра ће ми свануги тај жељени дан, — ко зна каква је тајна у њему скривена. Али нек буде што му драго, — устукнути нећу.... ти, који си с пером у руци ступио у борбу за слободу и срећу народну, не смеш се обзирати на људске недотупавне предрасуде и лажне појмове. Ти можеш бити срећан само са доброте и искрености, а Милунка је добра као сами анђео! (оде.)

Појава 4

Милунка и Иконија

Милунка (водећи Иконију ућу лагано у собу). Само се наслони, мамице. Ја те добро држим.

Иконија (слабим гласом). Ти се са мном намучи дете моје. — Остави ме само .. Нисам ја баш тако сасвим изнемогла. Да, да, ти си добро дете. Нека те милостиви бог благослови за све твоје труде, — а нада мном нека се смилује да ме што пре к себи позове, те олакша и мени и теби (у том су дошли до наслоњаче и Милунка је посади у њу).

Милунка (пољуби је ватрено, сетно:) Не говори тако, слатка мамице. Зар можеш и помислити на то, да ме саму оставиш.. (плаче) саму саморану. О боже мој! Немој ме тако љуто казнити! Та ја немам никога на овом белом свету до моје мајчице! (клекне крај ње, метнув јој главу у крило).

Иконија (милујући је) Ти си добра душа. Милостиви бог, који се брине и за најслабијег црвића, неће те оставити да се изгубиш, — тебе тако добру као добар дан. А ја ћу се код његовог престола молити за тебе, и он ће услишати моју искрену молитву, — веруј ми дете моје, он никад не заборавља праведних....

Милунка. Не заборавља праведних? Па шта смо ми тако љуто згрешили, да смо сада остављени од света? Што се бар са тебе не сажали, — та ти си толико ... толико трпила, само од како ја знам за тебе, а колико си морала трпити још пре тога?

Иконија. Не хули на бога, драго дете. Зар нисам за све моје патње стоструко награђена, што ми поклони тебе, мој анђеле?! Зли нам људи отеше част, мир и спокојство; али за сва та изгубљена блага милостиви бог поклони ми у тешким данима искушења тебе, да у теби живим, да се твојим дахом наслађујем, да се твојим красним врлинама величам. О! ти не знаш шта ово материнско срце све осећа, кад те загрлим, кад те пољубим и притиснем

на моје болне груди. [Пољуби је] Тад сам срећнија богатија и задовољнија, но да ми бог дао не знам каква небројена земаљска блага.

Милунка (нежно.) Не тако мамице, нашто ми хвале? Зар сам ја теби каква туђинка, те да чиним за те што особито? Зар ти ниси моја добра, слатка и једина мамица? (умиљава се.)

Иконија. Али ја сам —

Милунка (устане метнувши јој руку на уста, несташно.) Ти си за мене једина радост, — па крај! Немој ме тако више жалостити. — Него, узми мало овог воћа те окваси уста (узме тањир с воћем и метнувши јој у крило, избира и чисти). Хоћеш крушке или јабуке? Или грожђе? Шта волиш највише?

Иконија (тронута). Остави то за тебе, дете моје. Ти си тако уморна од рада —

Милунка. О, не брини се за мене, мамице. Ја се никад не уморим. Ево узми овај грозд, права тамјаника, како лепо мирише. Па знаш, кад свршим хаљину за нашу газдарицу!, — али ће бити лепа. —

Иконија. Онда ваљаш да купиш што год и за тебе. Скоро већ две године како ниси ништа кројила за себе.

Милунка. Имам ја доста хаљина, лепо их исперем и углачам па изгледају свакад као нове. Него, знаш, читала сам у новинама да се сад праве неке нове наслоњаче, врло удесне], — може се на њима сасвим удобно седити, спавати у каквом год хоћеш положају. То би било за тебе, — и ја ћу ти једну купити. О знам шта ћу све да чиним, само да ми будеш здрава и весела, — ја сам лекара за све испитала —

Иконија. Не, не, дете моје. Такве ствари могу набављати само богаташи, а ми смо сиротиња.

Милунка. Сиротиња! Сиротиња! Чудно ми чудо. Та ваљда нисмо ми ни одрасли у просјачким ритама? Па даће бог, нећемо ваљда остати вечито сироте. Само здравље и рада. — Видићеш, драга мајчице, како ћу се и ја трудити и радити све више и више.

Иконија. Истина, нисмо били богаташи, али нисмо били ни пука сиротиња... већ у свему срећни и задовољни. (уздахне) Кукавни твој отац — како те је љубио! За тебе је радио, за тебе је само живео. Кадгод је прекорачио кућни праг прво му твоје име прешло преко усана, — кад је одлазио, ти си му свакад била последња реч (обори сетно главу).

Милунка (загрли је). Исто као и ти драга мајчице. (сетно) Био је тако добар, па ипак ми ти не хтеде никад о њему што причати, — кад год га споменух ти си ме вазда другим чим заговарала,

— а ја би тако радо о њему слушала; јер веруј ми мамице срце ми је пуцало од туге и бола кад су ми други —

Иконија (брзо). Други? Који су то —

Милунка. Нису ми истина ништа говорили, (болно) али укоре — да сам његова кћи, често сам морала претрпети.

Иконија (горко). Зар је мало том свету, што су ти оца нагрдили — на правди бога, — него још киње и његово невино дете? О, како су људи зли и опаки!

Милунка. Мора да је то било нешто страшно, — о мамице, ја нисам сад више дете, — немој ме том тајном и даље мучити. Ти не знаш колико сам с тога трпила!

Иконија. И ти си с тога трпила? (загрли је) Што то досад не рече, — само мени ваља трпети и за мене и за тебе. Дуг је живот дете моје, дуг и горак; а ти тек од сад почињеш живети, почињеш познавати га. Судба твога оца нека те увери, да сиротиња коју данас трпиш, није највећа на свету.

Милунка Ја ћу те пажљиво слушати, мамице. Причај само.

Иконија. Наше родбине живеле су у слози и љубави још од времена ослобођења Србије. Пријатељство везано на бојном пољу, ретко се у животу прекида. Наши дедови желели су, да се та пријатељска веза учврсти још јаче сродством, али како један тако и други добише само мушког потомства. Кад сам се ја родила као јединица и најмлађа унука, весељу не беше краја, и одмах ме наменише твоме оцу, који већ беше дечак — такође најмлађи — од осам година. Твог оца даду да изучи златарски занат. — Ја међу тим останем саморана, и твој покојни дед — бог да му душу прости! — узме ме к себи. Пошто му син изучи занат, дође кући и ми се венчамо. Како се сиромах старац радовао, и кад је умирао благосиљући световаше нас да и даље живимо у слози и љубави као што смо за његова живота. И бог му је услишао молитву. Ми смо били срећни и задовољни. Он је неуморно радио. Оне алате на шкрињи сачувала сам као најмилији спомен тих блажених дана. И ти их кћери чувај. —

Милунка. Хоћу, мајко, та то је спомен ваших блажених дана!

Иконија. Али као да људи завидеше нашем срећном животу, те ти оца отераше пре времена у хладни гроб. Неки богати златар из Темишвара — нећу да спомињем проклето му име, — дође по несрећи овде не знам ради чега. Случајно уочи радове твог оца, и тако су га задивили, да му с места понуди велику плату позвавши га за деловођу његове радње. Ја сам га одвраћала од тога, али он је радио и мислио само да теби осигура безбрижну будућност. Био

је занесен том понудом. „За неколико година“, говорио ми је пун одушевљења, „биће и наше дете имућно, а ми срећни у њеном задовољству“. —

Милунка. Јадни мој бабо! Видиш ли нас с небеских висина, како сам сада и без тога ипак срећна и задовољна!

Иконија. Он је сиромах добро мислио. (уздахне) Одселисмо се у Темишвар. За кратко време добије код господара толико поверења да му се сасвим одао — као рођеном брату. Једном га пошље неком богатом оближњем спахији са многим скупоценим адиђарима, које је био на избор тражио за његову невесту, и после два дана чујемо да је власт твог оца затворила, пошто се нашло да су неки адиђари били лажни. Он се сиромах правдао, да су све те драгоцености из радње његовог господара. Нареди се судски претрес, но истог дана кад је власт прегледала радњу, — господар се сам убије. И ма да је у самој радњи било нађено још неколико таквих лажних адиђара, отац ти се не могаше избавити. На пуку предпоставку, да је за то морао знати, осудише га на годину дана робије. И он јадник не могав да поднесе толику срамоту, пресвисну у затвору. А био је невин ко од мајке рођен, — на смртном часу тобом се заклео!

Милунка (метнувши главу у мајчино крило). Јадни мој бабо!

Иконија. Како сам после њега живила, то зна само бог и ја. Надала сам се била, да ће ипак изаћи дело на видело, те остадох у Темишвару. Неколико добрих људи, — нека им господ њихову доброту награди! — сажале се и гледаху да ми олакшају тешку судбину. Али ја не могах више доћи к себи. Од велике туге и плача изгубих вид. Чинило ми се да ми је живот на измаку, те се повратих овамо, да бар умрем онде, где ми је била и колевка. Па, да ми милостиви бог, не удели у теби, анђеле мој, утеху и потпору, можда би давно и скапала под туђим плотом (обори главу).

Милунка (загрли је). Драга, мила моја мајчице, немој више тужити, ја те молим (бришући сузе, усиљено) ето и ја сам мирна... сасвим мирна.. Је ли, мајчице, ти се не ћеш срдити на мене, што ти сад позледих старе ране, јер сад бар знам да је мој бабо био добар и предобар... (плаче).

Иконија (загрли је, тужно). Јесте кћери драга, био је добар и предобар...

(Почивка, међутим)

Појава 5

Трнко. (Изађе из његове куће, у свечаном оделу, држећи у десној руци штап, а у левој повећу, лепу киту цвећа, осмејкујући се.) Баш су о ве женске

лаковерне. Лепа реч гвоздена врата отвара, вели се од старина, па ако си још вешт у згодном тренутку уговети њиховој сујети (осмејкујући се) макар и лажним златом — можеш се надати успеху. А ја сам успео да ову удовицу заслепим док.. док се не осигурам код (погледајући на Иконијин прозор, осмејкујући се) моје лепе, младе и смерне суседке. Само кад би знао — хм! (замисли се.)

Милунка (тргне се и скочи, брижући очи). Ах мамице. —

Иконија. Умири се, кћери! Заборавимо прошлост, — она је давно минула; а за будућност —

Милунка (упадне јој у реч) — не брини се мамице. Знаш како се вели: „после кише грануће сунце". Да, да мајчице, ја верујем да ипак има правде у свету, само не треба клонути духом (за себе) Тако писаше ономад Војислав у „Народном листу".

Иконија (климајући главом.) Томе си се зацело научила из тих твојих књига.

Милунка. Погодила си, у њима је свет и живот, у њима налазим највеће задовољство и утеху. О, да знаш мамице, од како их почех разумевати, чини ми се да живим новим, узвишеним животом. Чекај, да ти само нешто прочитам.... (претура међу књигама.)

Иконија (осмејкујући се тужно.) Та ја сам и у несрећи ипак срећна...

Трнко. Ех, лудорије, чега се имам бојати. Сироте су — а ја и сувише богат. Помогао сам их у највећој нужди, — а сиротиња *мора* да буде захвална. А најзад, — све су женске сујетне, само ваља вешто разапети — златну и свилену мрежу... — Па што не бих чинио што ми годи, — кад ми се може. Богат сам... А како сам дошао до тог богатства, никога се не тиче... Станко Мишљеновић а и онај занесени Браздић, неће ми никад тражити рачуна, — одавно су већ сами прах и пепео, — од помена нема ни спомена. Па и кад би се знало — шта би ми наудило? Ништа, баш ништа, та свет је скуп људи, — а човек је за сребрник бога продао (оде смејући се.)

Милунка (међутим изабравши једну књигу, претурала је листове, па лупи главом). Ево мамице, да чујеш само. Књига се зове: „има ли среће у свету" (седне крај ње). Да чујеш само (чита.)

„Не зна се кад је постала пословица „сваки је своје среће ковач", — али из тога што се срећа сравњује са занатом, — даје се закључити да је дошла у питање, кад су људи почели стварати засебне целине, т. ј. бринути се сваки за се. У данашњем свету сматрају се за срећне известан број људи „изабраних", — код првобитних

народа, које ми са не знам какве висине називамо дивљацима, срећан је сваки појединац, — јер живећи палази задовољства у *самом свом животу.*"

(чује се куцање)

Иконија. Чини ми се неко куца.

Милунка (устане). Ко то може бити? Да видим (отвара врата.)

Трнко (с поља.) Добар дан желим, госпођице!

Милунка. Ах, то сте ви, господар Трнко! Изволте само!

Трнко (уђе. Иконији:) Како сте? Шта радите? (па оставивши цвеће на сто рукује се.)

Иконија. Хвала вам, господар Трнко! Ви сте спрам нас и сувише добри. Извол'те сести под наш сирстињски кров.

Трнко (седне.) О молим, молим, немате на чему захваљивати. [Милунки.] Па како сте ми ви? Имате ли довољно посла? Трудите се?!

Милунка (збуњено.) Налази се... прилично ... (за себе.) Цвеће — свечано одело, — шта то значи?

Иконија. Од како се ви заузесте за нас, не можемо се тужити, хвала богу. Не само да нам ви дадосте рада, но нас топло препоручисте и вашим пријатељима. А сумњам, да и изненадна доброта наше газдарице, није плод вашег заузимања. За све то ја вам могу благодарити само молећи бога да вам дâ свако добро на овом и на оном свету.

Трнко. Ви ме тим вређате, честита старице. Јесам ли што год учинио, учиних једино из хришћанске љубави, јер верујте ми ја сам и срцем и душом прави хришћанин. Ниједан пост нисам омрсио, свакад идем у храм божији.

Иконија. И за то вам бог даје свега изобиља.

Трнко. Хвала њему. Чинићу добра колико могу — из љубави према њему. Зато се можете у ме свакад поуздати. (Милунки.) О, ја сам уверен да се трудите колико можете .. Теретно је то, врло теретно. Не знате како ми је жао, што се толико мучите

Милунка. О, ни најмање. Рад није никада терет, — а још мање кад нам рад доноси (погледа нежно на мајку) мир и срећу у кући.

Трнко. А, ви сте врло добро дете. Тако и ваља. Зато вас високо ценим и штујем, и у знак мога искреног поштовања, примите ову киту цвећа. (Да јој, Милунка се устеже.) Но, узмите само. (Озбиљно.) Ваљда сам толико заслужио, да — не добијем кошар?!

Милунка. (Хладно.) Хвала вам — у име моје матере. (Прими и одмах га остави где је и био.)

Трнко. Ваша је мати врло добра, па ваља да се трудите како би јој усладили последње дане њеног мученичког живота, — та она је већ једном ногом у гробу.

Милунка. О, ми смо сасвим срећни и задовољни, па ћемо и даље живети, — је ли драга мајчице? (загрли је).

Иконија. Како је Богу воља, чедо моје!

Трнко. Не заборављајте и људе, драга старице, и људе! Ето, ви сте се и сувише намучили. Праведно би било да остатак живота проведете сасвим спокојно и у пуном задовољству. А ваља помислити још и на то, кад вас бог на истину позове, како ћете оставити самохрано ваше дете, јединче, какав ће бити њен живот без вас? А она је за цело заслужила бољу срећу но што јој предстоји.

Иконија (тужно) За њу ће се милостиви бог побринути (Милунки) је ли кћери?

Трнко. Опет велим и људи, мамо, добри људи. Истина, да у свету није сваки човек добродушан, али ипак се нађе по који. Ето видите, ја вас нисам ни познавао док се не населисте у мом суседству, па ипак чиних колико могох што ћу и у будуће чинити јер поштујем и ценим врлину и добро срце. Зато вас и сажаљевам да се тако мучите. Радо бих вам помогао што издашније, па сам нешто смислио. Видите, ја сам колико веле људи, богат човек, т. ј. имам толико, колико је довољно за свакидашњи удобни живот. Али кућа ми је *усамљена*, данашњим млађима не може човек у свему веровати. Да ми је наћи добру и поуздану газдарицу, не би ми било жао *златом* је одмерити. Па како сам се уверио о свима вашим врлинама, то сам наумио да вам понудим управу моје куће.

Милунка. Мени? Говорите ли то збиља?

Трнко. Да богме, вама. Цео ваш рад биће да надгледате и заповедате млађима. Најмићу их колико вам воља, хвала богу, имам чим да их плаћам. А вашу мајку гледаћу и пазићу, као своју рођену матер, — на то вам дајем моју поштену реч. С мојом кућом располажите као права госпођа, — што год зажелите, све ће вам стојати на расположењу свакад и у свако доба. Вашу будућност осигураћу у свему, — и кад би сте ме преживели —

Иконија (хоће да устане, тресућим се гласом). Господар Трнко —

Милунка (клекне крај ње, горко). Мамице, је си ли чула, мамице?

Иконија (клоне). О, боже мој! (почивка).

Појава 6

Перунка (дође с леве улице). Мотрила сам, хоће ли одмах доћи, још га нема у уредништво. (невољно). Ако се овде задржао, — (гледа свуда) нигде га не видим (пође на десно).

Иконија (очајно) Ми смо истина сиротиња —

Милунка (устане, строго Трнку) — али *поштење* ценимо више највећег земаљског блага. (Узме киту цвећа, озбиљно). Хвала вам на досадашњој доброти, не ради мене, већ рад моје старе мајке. Да имам ваше појмове о поштењу рекла би: жао ми је да сте се у нади преварили, али се ипак радујем што могу одбацити вашу „хришћанску" понуду. Примите је натраг и са вашом наменом. (даје му цвеће)

Трнко (скочи). Ви се пренагљујете, врло се пренагљујете. Размислите само: што сте једном примили, зар да *тако* враћате?

Милунка. Ја мислим да сте ме могли добро разумети, говорила сам јасно и разговетно. Извол'те (опет му даје).

Трнко (смејући се силом). О верујте ми, ја разумем добро девојачке шале.

Перунка (враћајући се) Да није нешто код њих? (прође ближе прозору)

Милунка. Са чашћу нећу се никад шалити! (баци киту кроз прозор). И сад мислим да ћете се о томе потпуно уверити.

Иконија (озбиљно). Ја сам је томе, господар Трнко, учила од како је за себе сазнала.

Перунка (опазивши цвеће, зачуђено) Кита цвећа из њеног прозора, шта то значи? (подигне цвеће па се приближи, гледајући кроз прозор). Ах, Трнко?! Охо!

Трнко. За моја досадања доброчинства и племените намере, — такву увреду? Не замерам вам, јер нисте кадри на мах оценити благодет коју вам нудим. За то вам остављам времена, да се размислите! Ја вам могу учинити много добра, али и за увреду знам се осветити Размислите се добро, велим, врло добро (оде).

Милунка (клекне, мајци:) Мамице, драга мамице, ја не могох друкчије. Опрости ми!

Иконија. Ја те благосиљам! (загрли је)

Перунка (тргне се). Он јој се удварао!? Дакле тако господар Трнко? А нећу ја то вама заборавити, ни теби ни њој, — особито њој ће! (оде на дну позорнице).

Милунка (устане). Не брини се ништа, драга мамице. Мени неће заплашити његова претња. Ми смо већ толико кубура претурили преко главе, да не може горе доћи. И од сад ћу радити још више, с новом снагом и поуздањем, а ти ћеш бити у за ме да ме храбриш и чуваш, па ћемо и одсад као досад живети срећно и задовољно. (пољуби је у руку)

Иконија. Ради кћери, како те бог учи.

Милунка (прође машини, размештајући комаде рубља.) Да, радићу [сеине и ноћне да шије], о ја ћу радити мајчице и више и боље но досад.

Иконија (за себе.) Јадна моја мученице! (склони главу.)

Трнко (изађе с леве улице, замишљено.) Па ипак злато није свемогуће....

Перунка (држећи цвеће, злобно.) И то си научио данас од једне сиромашне, просте девојчице!?

Трнко (тргне се). Ти си —

Перунка. Ја сам видела, како је ова лепа кита цвећа сасвим неуљудно бачена кроз прозор.

Трнко (осврће се). Ћути —

Перунка (злобно) Да нико не чује, јел!? (смеје се). Ваљда не мислиш још једном окушати срећу? Слободно изби ти то из главе, јер има и — лепших од тебе (пође, смејући се). разумеш ли ме — лепших (за себе). Још сада, одмах — бацићу прву замку (оде на лево).

Трнко (уплашено). Она је видила, — све зна, може ме још пред светом и обрукати (замисли се). Проклета жена! Морам је какогод заварати. (одлази вртећи главом) Право ми вели ћир Ставро, море чувај се ти младих удовица, — а ја не. Тако ми и треба! (оде у кућу).

Појава 7

Перунка (уђе у собу, Иконији:) Добар дан, тета Иконијо (пољуби је у руку).

Милунка (тргне се). Ах!

Иконија. Добро ти бог дао!

Милунка (у страху). Шта ће ова сад?

Иконија. А од куд ти тако?

Перунка. Чула сам да си била болесна, па се свратих да те обиђем. Знам да немате никог свог; а ми као старе познате још из Темишвара, не треба да се заборавимо.

Иконија. Да, да, ти си добра душа. — Хвала богу и мом детету на неној нези, — сад се опет добро осећам.

Перунка (претворно). А, збиља Мило, ја те и не видим. Ти си се задубила у рад па и не гледаш. Радиш ли, радиш? (пригрли јој).

Милунка (лагано). Ето, колико се може.

Иконија. Мора јадница да се труди као свако сироче. —

Перунка. Ех, сироче! није она сироче! (зајељиво). Скоро ће ваљда спремати и свадбене дарове. —

Милунка (молећим гласом). Перко —

Иконија (мирно, али горко). Ти збијаш шалу као да си још она негдашња несташна Перка, — али за моје дете такве шале не доликују.

Перунка. Ко се шали? Ја збиља мислим да ћете ме скоро позвати у сватове.

Милунка (уплашено). О боже!

Иконија (зачуђено). Од куд — како то говориш?

Перунка (заједљиво као чудећи се). Па ја сам је често виђала у врло поверљивом разговору са неким младићем. Чујем да је врло ваљан момчић, а и Мила је доста угледна, — то ће бити зацело леп пар људи.

Иконија (упрепашћено, хоће да се приближи) Мило!

Милунка (притрчи јој, клекне, плачућим гласом). Мамице, драга мамице, не карај ме, ја —

Иконија (тресућим се гласом). Ти — о боже мој (по краткој почивци строго). С ким си то била? Да чујем, — казуј!

Перка (значајно). Отац му је из прека, чини ми се да је био тамо негде имућан трговац — златар, шта ли. А овај сад овде, ради код неких новина. Чини ми се да му је име Војислав (ударајући гласом) Мишљеновић.

Иконија (врисне). Мишљеновић?! (и клоне у наслоњачу)

Милунка (уплашена). Мамице, дођи себи мамице! Јао ј мени несрећници! (приближе је).

Перунка (за себе осмејкујући се). Добро је, нисам омашила.

Појава 8

Војислав (дође с десна читајући неко писмо). Боже мој — да ли је ово збиља! Не — па ипак ја читам ове за мене тако грозне редове. Мој отац невин — а онај други, — (тргне се) да не буде то њен отац? Страшна помисао, — па ипак одкуд то да ме после оних злокобних газдаричиних речи, обузе такав немир, да мучен неком чудноватом слутњом не могох дочекати сутрашњег дана те отворих још данас ово кобно писмо! (одлучно) Ја морам све потанко дознати, — све, све! (Замисли се) Али како? ха! њу ћу да питам. С њом се морам састати, — она ће ми зацело истину казати (извади парче артије и пише писаљком, говорећи у себи). Сутра око 5 часова изјутра да се састанемо код варошког шеталишта. (пише даље).

Иконија (приближе се) Кћери! Кћери! Зар тако знаш поштовати спомен твог бабе!

Милунка (уплашено). Мамице, слатка мамице, опрости ми.

Перунка (претварајући се). Ја се нисам надала да ће вас моје безазлене речи тако узбудити. (Иконији) Немој да сте, тета, на крај срца. Та она је још млада и неискусна. (Милунки) Мамица је добра она ће ти опростити, је ли тета Иконијо? (пољуби је у руку) Остајте здраво, морам дому хитати (за себе, задовољно) Почетак је добар. (оде).

Иконија. Опростити? Никад! Ти с Мишљеновићем? Са сином убијце твога оца?

Милунка (упрепашћено) Мамице, шта је теби, о коме то збориш?

Војислав (пишући, говори). Дође извесно, тиче се спомена мог и твог оца, који су неправедно окаљани. (прегледа писмо)

Иконија (прибрав се). И ти ме још питаш? Добро, — чини што год хоћеш, али ја не ћу да доживим, ја не ћу да те чујем са сином онога, који је твога оца осрамотио и — убио. Чујеш ли ме? Ја те не могу благословити.... не ћу те ни проклети.... али ти... ти ћеш ме носити на душу и овога и — онога света! (клоне)

Милунка (вриспе). Он, — син убијце мог оца? (клекне крај матере) Оче, опрости грешници! (клоне у мајчино крило)

Војислав (пошто је прегледао, савијајући). Тако! (па се приближи прозору и баци у себу).

Перунка (која је међу тим изашла с лева улице, видећи то). Ах тајни договор?!

(Завеса пада) (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВОЈНИЦА

(НАСТАВАК)

Аустро-Угарска

Угледајући се на Швајцарску, и Аустро-Угарска узаконила је наплаћивање војнице.

Овде војницу плаћају:

1, Сви они, који су лично неспособни за војену службу и због тога избрисани из регрутских спискова. Исто тако и они који годинама стигну за војску па се од службе поштеде или се поштеде из ове доцније у годинама у којима на њима још лежи обвеза војене службе.

2, Сви они, који буду ослобођени из личне службе одмах чим дорасту за војску или доцније буду отпуштени из ове због фамилијарних прилика.

3, Сви они, који се ослободе од војске пре рока због болести добивене после уписа у војску. Ово вреди за оне, који онеспособе за војску али којима та неспособност не смета да раде друге послове и кад та неспособност није последица војничке службе, и

4, Сви емигранти који за границом нису провели потпуно све године у којима је на њима лежала војена обвеза.

Као што се из овога види, Аустро-Угарска и ако се у овоме угледала на Швајцарску, опет за то код ње нема оних извесних граница као код Швајцарске: нема одредбе за плаћање половине војнице нити има изузетног рока за плаћање. Овде и емигранти морају плаћати војницу редовно за сваку и онолико година колико је на њима била обвеза војене службе.

А по примеру Швајцарске, ослобођавају се од плаћања војнице:

1, Они, који нису кадри да зараде издржање а имања немају.

2, Они, који живе о трошку благотворних друштава, и

3, Они, на којима лежи обавеза службе а записани су у ландштурм или који су обвезани на службу према 28 члану војеног закона. Ова одредба односи се на ниже чинове морнарске, који, добив техничког знања, за време путовања по мору да до ступања на службу, служе за једну годину мање од општег рока. Ови последњи не плаћају војницу само за ону годину у којој су на служби били.

А прекидање плаћања војнице бива у овим приликама:

1, Кад обавезни умре.

2, Кад добије издржавање од добротворних друштава, и

3, Кад ко пређе из једног дела монархије у други, али у овом случају настаје обвеза онде где пре дође.

Главна разлика код ове установе између Швајцараца и Аустро-Угарске лежи у опредељењу и размерама а у неколико и у самом значају.

У Аустро-Угарској приход од војнице намењен је:

1, На повећање пензија.

2, На издржавање удовица и сирочади нижих чинова дејствителне војске, флоте и ландвера, који су изгинули у борбама или помрли од болести и рана добивених за време рата, и

3, На издржавање сиромашних фамилија: привремено отпуштених, резервиста и нижих чинова регрутске резерве, кад се ови у времену мобилизације позову на службу.

Ова установа стоји као засебан фонд под управом министра финансије, али за рад увећавања пензије и издавања издржавања сиромашним фамилијама привремено отпуштених резервиста и њима подобним одвајају се засебни делови, од општег фонда, са засебним рачуноводством.

Величина тих делова, за краљевине и покрајине које имају своје представнике у рајхсрату, јавља се сваке године са цифром од 1,142.530 форината.

У случају рата цео фонд може се утрошити без икаквог остатка.

На тај начин цео приход од војнице у Аустро-Угарској одређен је на давање издржавања разних облика.

Размерица за плаћање војнице уређена је овако: они су усвоили систему класа, а све обвезе на личну службу поделили су на 8 класа.

Тарифа је удешена овако:

I	класа	плаћа	80	форината	V	класа	плаћа	10	форината.
II	»	»	60	»	VI	»	»	5	»
III	»	»	40	»	VII	»	»	2	»
IV	»	»	20	»	VIII	»	»	1	»

Ко ће доћи у коју класу, одређује се према имању или приходу сваког, који је дужан да плаћа.

Непунолетни и они на којима лежи обвеза плаћања, а ови живе у задрузи са родитељима, долази у класу према имању или приходу родитеља, са обзиром на број чељади који живе у једној породици.

Окружна власт одређује ко у коју класу тарифе долази на основу прикупљених података за ово, а спискове прегледају и потврђују више грађанске власти у покрајини. Кад обе те власти даду једнако решење, противу тога нема више жалбе, а у противном случају жалба иде на дотичног војеног министра.

Мађари су опет узели за се са свим другу систему. Следујући класификацији, прописаној законом о плаћању војнице, они су прописали и детаљне размере за плаћање свију могућих редова: слуге, кочијаше, надзорнике, чиновнике и т. д.

Према томе и величина војнице неједнака је у целој држави; у аустријским покрајинама цифра је 1 и 80, а у мађарским 3 и 100 форината.

Германија

Прошло је већ неколико година од кад је војена и политичка штампа покренула питање о плаћању војнице у Германији. Од по-

четка ове године све су се више и више јављали поједини чланци и нарочите расправе и студије о овом питању у германској литератури. Поборници ове нове идеје траже да плаћају војницу сви они који не буду позвани под заставе, а циљ им је: да се постигне у практици потпуна примена принципа опште војничке обвезе. Разлози су им: држава нема могућности да употреби за војску све млађе људе способне за то. Известан број ових ослобођава се од војске, а сем тих, ослобођавају се многи као неспособни за војску, док међутим они су потпуно способни за све могуће радове у грађанству. До сада су обе те класе биле потпуно поштеђене од дужности бранити домовину — неправда, која се сад мора исправити. За то, и кад се узакони плаћање војнице, ни један млад у земљи неће бити поштеђен од војене службе. За пример узимају Швајцарску у којој се прво појавила идеја о плаћању војнице и у којој је та идеја и оживела у 1877 год. усвајањем општег закона за цео савез. Тако исто позивају се на мњења, за решење овог питања, изјављена на политичко-економном конгресу 1862 год. и на борбу, вођену о овом питању, у аустријском рајхсрату у 1878 год. која је имала за последицу израду основе за закон у 1879 год. На послетку штампа обраћа пажњу на факт, да су на овоме путу већ биле неке јужне државе германске пре војне од 1870—71 год. Тако у Виртембершкој, на основу закона од 12 марта 1862 год. морали су плаћати војницу сви они који су били обвезани да служе у војсци а нису у ову уврштени и новац добивен од тога трошен је на побољшање стања под-официрског који остају у војсци преко одређеног рока. У Баварској практична примена овој идеји дата је законом од 29 априла 1869 год., покупљен новац од војнице трошен је на побољшање стања свију оних који су остали у војсци преко одређеног рока. Оба ова закона изгубише силу уједињењем германске царевине.

У данашње доба принцип, признат у Швајцарској, Аустрији, Италији и стављен на дневни ред у Француској признат је и у Германији. У априлу ове године војено министарство предало је на разматрање савезничком већу пројект закона о војници. Интересантан по своме озбиљном значају како за германску тако и за војске осталих држава, које ће а пре а после бити принуђене да познају логичне последице принципа обвезне и личне дужности, овај нови пруски пројект закона о војсци заслужује нарочиту пажњу.

Прво питање које решава тај пројект закона о војници, то је питање о онима на којима лежи обвеза плаћања. По томе, војницу плаћају сви они који нису одслужили потпуни рок у стајаћој војсци, ландверу, флоти и резерви I класе. У ове рачунају се:

1, Сви они, који по својој прошлости нису достојни да служе у војсци или флоти, а тако исто и неспособни за војену службу.

2, Сви они, који долазе у регрутску резерву I или II кл. или у резерву — општу II кл.

3, Сви они, који су ослобођени од војничке службе пре истека потпуног рока.

Обвеза за плаћање војнице лежи и на сродницима оних који долазе у једну од предњих три врста, све док су ти сродници дужни издржавати ове, што значи да је отац обвезан плаћати војницу за свог непунолетног сина. Највећа периода времена у којој се плаћа војница, то је време од 12 година, што значи да је она равна општем року службе у војсци — три године, — резерви — четири године, — и ландверу — пет година. — Но, као што ће се видити из следећег, код Пруса сразмерно мали број плаћа војницу у периоди од 12 година. Трећи члан тога пројекта има неколико нарочитих одредаба које у многоме ублажују општу циљ. Пре свега, време проведено у пољској војсци, флоти, ландверу или резерви I кл. одбија се од општег броја година у којима се плаћа; тако исто позив на војену службу ослобођава од војнице за време проведено под заставама а равно томе и они, који су увршћени у регрутску резерву I кл. одмах после једног стројног упражњења, плаћају од тада само половину војнице. За овим прописан је цео ред оних на којима неће лежати обвеза плаћања војнице. У ове долазе:

1, Сви који су до 1 јануара 1872 год. испунили прописне године за војену службу.

2, Сви који постану неспособни у след времена војене службе као и они, који немају права на пензију.

3, Сви који постану неспособни, у след болести, да зараде себи издржавање а који немају са стране доходака за издржавање своје породице нити су законом обвезани, и

4, Сви који добијају издржавање од добротворних друштава.

У опредељавању размера за плаћање војнице германски се пројект закона удаљује од постојећих закона у Швајцарској и Аустрији. Овде је као у Швајцарској усвојена система плаћања на главу — четири марке — а повишица пропорционална према дохотку. Али докле код Швајцараца војница не сме прећи цифру од 3.000 динара дотле у Германији нема тога ограничења. Овде је за полазну тачку узет годишњи доходак од 6.000 марака а све што пређе ову цифру плаћа на име војнице 3%; за тим, са сваким увеличањем доходка од 1.000 марака увеличава се и војница са 30 марака тако, да при годишњем доходку од 6—7.000 марака пови-

шица војнице излази на 180 марака; од 7—8.000 марака дохотка на 210; од 8—9.000 марака на 240 и т. д.

Где је годишњи доходак мањи од 6.000 марака, ту се војница плаћа по овој таблици:

Од	5.400	марака	до	6.000	марака	закључно	плаћа	се	148 марака.
»	4.800	»	»	5.400	»	»	»	»	120 »
»	4.200	»	»	4.800	»	»	»	»	96 »
»	3.600	»	»	4.200	»	»	»	»	72 »
»	3.000	»	»	3.600	»	»	»	»	52 »
»	2.400	»	»	3.000	»	»	»	»	36 »
»	1.800	»	»	2.400	»	»	»	»	24 »
»	1.500	»	»	1.800	»	»	»	»	18 »
»	1.200	»	»	1.500	»	»	»	»	12 »
»	1.000	»	»	1.200	»	»	»	»	10 »

Они, чиј доходак не прелази цифру од 1000 марака, плаћају само личну војницу.

За изворе дохотцима узимају се: пољска добра, капитал, право на добивање прихода ма каквих, зараде занатске, трговинске и т. д. Размера за повишицу војнице узела се према општој цифри дохотка, али у исто доба дозвољено је и скретање од општих правила. Пре свега, доходак родбине онога који је обвезан да плаћа војницу рачуна се само у половину а кад су ту и деца, онда се и та половина дели према броју деце. За тим, наређено је да се при опредељавању повишице могу узети у обзир и разни изузетни случајеви, који могу бити од уплива на доходак онога који је обвезан да плаћа војницу. Под тим условима разуме се: већи број деце, обвеза издржавања сиромашних родитеља, дуготрајна болест, дугови разни, случајне несреће, рђаве године за доходак. У свима овим случајевима дозвољено је смањити војницу за један степен. А који спадне у последњу класу, тај може са свим бити ослобођен од плаћања војнице.

Пада у очи, да у германском пројекту закона о војници нема ни речи о томе, шта ће се употребити сума добивена од тога и по томе, не зна се да ли ће се она употребити на лична издржавања или на опште потребе војничке.

Даље, у пројекту закона изложене су разне појединости које регулишу практичну примену напред казаних потреба. Прво се говори о обвези плаћања војнице оних који имају стално седиште у царевини, који таквог немају и на послетку оних, који живе ван домовине. Плаћање врши се на рокове од три месеца, а почиње се првих осам дана од кад се разашљу разрезне листе. Међутим до-

звољено је плаћање и за дуже време, за целу годину од једном. Тужбе противу неправедног разреза, сем оних који прелазе у надлежност судова, морају се поднети у року од 4 недеље после објављеног разреза или разашиљања специјалне разрезне листе. Решења на оваке жалбе доноси управа месне благајне, а против ових може се апеловати, и то у року такође од 4 недеље, на више финансијске управе у покрајинама. Разрез плаћања војнице, кад је већ свршен, не може се више мењати у след смањеног или увеличаног дохотка у тој години. У осталом, ако доходак, на који је рачуната војница, са свим престане после разреза, онда може престати повишица војнице рачунећи од оне трећине када се је то догодило. У опште финансиским управама остављено је право смањити војницу при изузетним штетама у имаовини обвезне личности. На случај несразмерно мало прорачуњене војнице забрањено је доцније повишавање. Свака држава германског савеза има права да задржи 4% процента од целокупне наплаћене суме, за измирење административних трошкова.

Пројект овога закона, ако га потврди законодавна власт, ступа у живот 1 октобра ове године.

Годишњи приход од војнице прорачуњен је у Германији на 10,272,000. марака.

И ако војница у Германији има много својих поборика, опет за то он има својих противника. По мњењу ових последњих, главни недостатак лежи у самом принципу војнице, што ће код оваке установе лекари у регрутним комисијама, са више лакости признавати регруте неспособним за војену службу. Факт овај неби требало никако испуштати из вида док међутим министров пројект о томе нема никаквог прописа. За овим у број недостатака, као што смо напред поменули, рачуна се и то, што није одређено на шта се има трошити наплаћена сума и на послетку изазиље дивљење она онако мала цифра при почетку плаћања нове војнице. Но ма како било, нема сумње да ће бити узакоњен овај пројект.

У колико је ова нова мера војене организације германске озбиљно примљена и код других држава, види се и из тога, што је одмах по обнародовању овог пројекта француска палата, на предлог свог члана Р. Каза, решила, да се стави на дневни ред и питање о војници упоредо са другим питањима која чекају на решење, не чекајући на иницијативу министарства. (свршетак се)

Unus e multis.

ПИСМА „ОТАЏБИНИ“

О СУВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

III

Од последњег рата учесташе у руској књижевности засебна изучавања и већа дела о словенству у свима његовим одношајима.

Онима којима је пало у део да остварују какву велику идеју, треба увек да се дуго и систематички спремају, да би је могли применити у практици, да би јој могли дати израза у живим фактима. Словенско питање, узето у ширем смислу, показује у своме развићу много епоха, а од последњег рата, мора се признати, знатно је коракнуло напред. Природно је што се и у руској књижевности одмах дало израза свршеним фактима, ономе што је на делу већ постигнуто. Руска књижевност, у којој је и пре овога времена било читавих низова проучавања словенства, сада се за последње 2 године обогатила и таквим делима о словенству, која треба да стоје на столу свакога пријатеља словенства.

Ја не мислим у овоме писму критиковати једно или више таких дела, јер то се не би слагало с намером и правцем ових мојих писама, која нарочито пишем за „Отаџбину,“ а друго таквој критици могло би бити место само у каквим вишим специјалним журналима. И тако ја ћу само да обратим пажњу читалаца „Отаџбине“ на неколико од главнијих студија о словенству, које су угледале света за последње две године.

Почећу с књигом, која се Срба понајвише тиче, а то је: „Хрватска, Славонија, Далмација и војничка граница, — од Л. В. Березина. Два тома. СПетербург, 1879. цена 6 руб.“ која је посвећена Царевићу Наследнику Александру Александровићу.

У првом дѣлу тога списа, уз који је приложена географска карта јужно-словенских провинција у Аустро-угарској, описује се Хрватска и Славонија (стр. 1—520); у другом дѣлу, у коме има 590 страна, описује се напред Далмација и војничка граница, па онда се говори о општој етнографији тих јужно-словенских провинција.

Г. Березин провео је неколико година у јужно-словенским земљама у Аустрији, и доста дуго времена био је руски конзул у Реци (Фујуми). Он је за тим у Петрограду радио пуних пет година на том своме спису, путујући често у јужно-словенске земље које описиваше, да би попунио своју студију. Он се користио многим српским, хрватским, немачким и руским списима, и ако се из спискова његових извора види, да је пропустио гдекоје проучавање које би му било врло корисно за његову књигу. Г. Березин није хтео да потпуно самостално обради једну или другу област, он је хтео, као што сам вели (приступ, Том I, стр. II) да „напише књигу у којој би се свестрано проучио приватни, друштвени и државни живот Хрвата.“ И у том смислу може се рећи да је његова књига потпуна и удесна за проучавање поменутих земаља.

Писац почиње свој опис географско-статистичким нацртом који је за Хрватску и Славонију заједнички, а засебан за Далмацију и границу. Описавши топографију, и климу дот. краја, при чему је обратио пажњу и на флоту његову, писац казује број становништва на основу званичних података. Ту нам ваља приметити да он по кад што казује број Хрвата и Срба уједно, не градећи никакве разлике између та два сродна племена, али кад говори о судбама православне и католичке цркве, онда строго разликује те две народности. За тим г. Березин црта административно устројство и судско уређење у тим земљама, и он их проучава у њиховом историјском развићу. Тако, пре него што ће описати садашње устројство Хрватске и Славоније, писац у кратко али врло занимљиво црта унутрашњу политику Марије Терезије, Јосифа II-ог, недавног централизма и садашњег дуализма, који је толико оштетио Словене у Аустрији. У првом тому овог списа читалац може наћи тачан списак свију жупанија, поджупанија и општина, по последњим законским одредбама.

За оне, који се мало разумевају у разним судским и административним изразима, те су партије списа врло занимљиве, јер ће они ту наћи не само шта који термин значи, него и значај и сваке поједине дужности, кад је установљена и какве су њене прерогативе. За тим долазе главе о трговини и индустрији. Г. Березин заустављa се опширно код сваке гране народнога газдинства у тим земљама, казујући узроке напретку или опадању појединих грана. Често је у стању да докаже како ова или она грана народне привреде или трговине пропада једино због притиска аустријске политике или због борбе између немачке и мађарске половине у тој држави. Не можемо а да не поменемо брижљивост са којом писац скупља по-

датке о трговини и радиности у земљама које описује. Тако н. пр. проучавајући како стоји с риболовом у Далмацији (књ. II, стр. 37), он потанко описује услове риболова, побраја тачно све феле риба које се лове на приморју јадранском, које је иначе врло сиромашно те с тога је риболов за њ од највеће важности. Г. Березин доказује да риболов није организован и да становници сувише исцрпљују тај извор народне привреде. Што се тиче ловљења корала, то је порез који аустријска влада узима, тако несразмерно велики, да не вреди радити на томе послу. Даље писац проучава стање сеоског становништва, при чему прича историју законодавства о томе сталежу, добре и рђаве стране сељачкога газдинства. Он констатује жалостан факт да сељаци у Хрватској и Славонији мало пазе на унапређење своје земљорадње, свога сточарства и свог винарства, јер нити хоће да поправљају своју земљу, нити се брину за приплод своје домаће стоке, нити о рационалнијем грађењу вина, него све раде по предањима.

За тим г. Березин описује положај племства за које вели да се отпадило од народа и да не учествује у словенском народном буђењу на југу аустријскоме.

Особито су занимљиве и богате податцима оне главе у спису г. Березина у којима се црта просветно и религиозно стање народа. Он ту даје кратак али потпун нацрт књижевног покрета у тим земљама, много података о појединим писцима и радницима, набрајајући све поглавите радове њихове. Заустављајући се с особитом пажњом на црквеној историји, он црта уједно и политичку историју словенских племена која живе у тим аустријским провинцијама. Говорећи о положају православне цркве у Хрватској и Славонији, г Березин црта доста потпуно историју Срба до времена када је Србија потпала под Турке (књ. I, стр. 242—296) и даје кратку историју Срба који живе у Аустрији (стр. 296—341). У глави о војној граници наш писац прича и како су тај крај населили Словени (књ. I, стр. 319—339). г. Березин са жалошћу прича страдање православне цркве у тим земљама. Може се рећи да су оне партије у његовом делу, које говоре о цркви, најлепше, а оне заузимају и највише простора.

После православља г. Березин црта стање католичанства, протестантизма и уницајења у Хрватској и Славонији, на коме је тако много радила аустријска влада у своје време.

У одељцима о народној образованости читалац ће наћи не само тачан број школа, њихово материјално стање, њихов уплив на васпитање и развиће народа, не само податке за историју просвете

У тим крајевима, за књижевни покрет, него ће наћи и занимљиве податке о штампаријама, библиотекама, архивама, музеима, ученим друштвима, о штампи и т. д. У свему томе говори наш писац статистичким податцима.

Далмацију је описао г. Березин доста потпуно. Описавши њен положај у поменутој системи, он се заустављa подробно код историјско-археолошког описа. Ту (стр. 190—313 књ.), даје тачне податке о сваком поле важнијем месту далматинског приморја и његових острва, прича историју старих далматинских република и живим бојама црта садашње стање некадашњих славних и богатих словенских градова у далматинском приморју.

Половина друге књиге г. Березина заузима глава која се зове „Општа етнографија јужно-славенских провинција Аустро-угарске.“ Ту је писац скупио изванредно потпуне податке о митолошком веровању, домаћем животу, обичајима, сеоским забавама, и народним играма; та је глава написана не само на основу проучавања списа, који о томе говоре, него на основу личних посматрања и испитивања самога писца. Заустављајући се на задрузи и њеном садашњем стању, писац тражи узроке њеном опадању, и уз то говори о пореклу породичких имена. Као пример да наведемо један од начина којима та имена постајаху. Говорећи о пореклу имена „Ружић“ г. Березин вели: Ако је старешина неке породице умро пре своје жене, онда су његова деца додавала мајчином имену додатак „ић,“ те тако, ако им се мајка звала Ружа, прозивали су се Ружић, ако се звала Стана, онда Станић и т. д. па су онда та имена ишла од колена на колечо.

Као што се из овог кратког нацрта види, књига г. Березина може да послужи онима који се интересују за аустро-угарске јужне Словене као неки род енциклопедије за Хрватску, Славонију, Далмацију и војну границу. (свршиће се)

Платон Кулаковски
професор.

У другом писму — в. 18 св. „Отаџбине“ — поткрале су се ово важније штампарске погрешке, које кваре смисао:

На стр.	312	врста	20	одозго	место:	Опекулин	треба:	Опекушин,
„	„	313	„	20	„	„	неостатак	„	сувишност,
„	„	314	„	1	одозго	„	Штелевски	„	Шпилевски,
„	„	315	„	17	одозго	„	топова,	„	типова,
„	„	316	„	12	„	„	Барженев,	„	Бартенев,
„	„	„	„	10	„	„	председник,	„	председн. друштва,
„	„	„	„	9	„	„	Потемкин,	„	Потјехин,
„	„	319	„	10	„	„	Ане,	„	Арине,

„ „ 320 „ 2 „ после: све форме, треба још да дође: литературних продукта пуни су оригиналности народнога духа и језика.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

„**А. Гано-а** експериментална физика са кратким прегледом метеореолошких појава. Превео *Светозар Д. Видаковић* професор, Београд 1876.“

(НАСТАВАК)

Видаковићев превод: .... А други члан (т. ј. у једначини $F(e'-e) = \frac{1}{2} M (v'^2 - v^2)$.... Рецензија.) половина разлике између живих сила Mv'^2 и Mv^2, које су имале за кретање после времена t' и t стр. 17.

Француски текст: .... et la second membre la demi-différence entre les forces vives $Mv^{2'}$ et Mv^2 possédées par le mobile après le temps t' et t.

То значи:

.... А други члан полуразлика између живих сила, што их је имао мобил после времена t' и t.

У овом правилу говори се о једначини $F(e'-e) = \frac{1}{2} M (v'^2 - v^2)$. Ко год се иоле разуме у физици разумеће колико је поруге за српску науку, кад се на толико година после смрти Вука Маринковића горњи образац о живој сили преводи да је „половина разлике између живих сила Mv'^2 и Mv^2, које су имале за кретање после времена t' и t.“

Видаковићев превод: .... Но ако полуга не чини прав угао (сл. 17) с правцем сила, као у другој слици, краци су *ca* и *cb* *спуштени перпендикуларно од ослонца ка правцима сила*. Стр. 25.

Француски текст: .... Mais si le levier est incliné par rapport à la direction des forces (fig. 18), les bras de levier sont les perpendiculaires *ca* et *cb* abaissées du point fixe sur les directions des forces.

То значи:

.... Но ако је полуга према правцу сила нагнута (сл. 18), онда су краци полуге перпендикуларне линије *ca* и *cb* спуштене са ослонца на правац сила.

У 20 св. «Отаџбине» поткрала се у овој критици једна погрешка: На стр. 699, врста 9 одо, место: постојала, треба: постојана.

Видаковићев превод: „Није доста да су једнаки краци ђермови, него треба да њихова дужина за време клаћења остане стална. За то се вешају тасови о две призме, које при сваком клаћењу одговарају тачкама вешања.“ Стр. 27.

Француски текст: Il ne suffit pas que les bras du fléau soit égaux, il faut que, pendant ses oscilliations, leur longueur rest constante. C'est pour satisfaire à cette condition, qu'on fait reposer les plateaux sur deux prismes aux arêtes vives desquels corespondent, dans toutes les inclinaisons, les points de suspension....

То значи:

Није доста да краци ђермови буду једнаки, него ваља да и њихова дужина за све време клаћења ђерма остане постојана. Да би се пак овом услову одговорило, тасови теразија окачени су о две призме, и оштрицама ових призама одговарају тачке вешања у свима нагибима.

Видаковићев превод: — „У механици се доказује, да за осциловање просте шеталице вреде ова четири закона.“ Стр. 44.

Француски текст: .... On démontre en mécanique que les oscillations du pendule simple dans le vide, sont soumises aux quatre lois suivantes....

То значи:

Механика доказује да за клаћење просте шеталице у *празној просторији* вреде ова четири закона.

Видаковићев превод: — .... Изохронизам малих осциловања шеталичних остаје исти како у безваздушном простору тако и у атмосфери. Заиста, математичним се рачуном доказује, да ваздушни отпор, увећавајући трајање полуосциловања падног, умањава у истој мери трајање полуосциловања напредног, и тако се амплитида уједначује. Но ако ваздух својим отпором не квари изохронизам малих осциловања, он им увећава трајање тиме, што шеталица губи тежину у ваздуху (165) (— и сада се, сирота шеталица, јамачно без тежине клати! Рецензиј. —) јер је овим губитком сила (а овамо се прича да је тежина потрвена! Рецензиј), што креће шеталицу, да осцилује, мања. Страна 44.

Француски текст: — .... L'isochronisme de petites oscillations du pendule persiste dans l'air comme dans le vide. En effet, le calcule fait voir que la résistance de l'air, augmentant la durée de la demi-oscillation descendante diminue d'une quantité égale celle de la demi-oscillation ascendante, en reduisant son amplitude. Mais, si l'air ne trouble pas l'isochronisme des petites oscillations par sa resistance,

il en augmente la durée par la perte de poids que subit le pendule dans l'air (173), car par cette perte de poids la force qui sollicite le pendule à osciller est moindre.

То значи:

. . . . Изохронизам малених шеталичних клаћења бива како у празној просторији тако и у атмосфери. И збиља, рачун нам показује, да ваздушни отпор увећавајући трајање полуклаћења озго на доле у истој мери смањује трајање полуклаћења оздо на горе смањујући му амплитиду. *Али ако ваздух својим отпором и не квари изохронизма малених клаћења, он им опет за то увећава трајање оним губитком у тежини*, *што га шеталица има у ваздуху*, јер је овим губитком у тежини мања и сила што шеталицу креће.

Видаковићев превод: — „На различним ширинама, или на неједнаким географским дужинама трајање је осциловања обрнуто сразмерно квадратним коренима из јачине тоже" стр. 44.

Француски такст: — Sous des latitudes différentes, ou à des altitudes inégales, la durée des oscillations, pour des pendules da même longueur, est en raison inverse de la racine, carée de l'intinsité de la pesanteur.

То значи:

На разним географским ширинама, *или на неједнаким висинама — разуме се над нивоом морским*, Рец. — за шеталице исте дужине трајање је клаћења у обрнутој сразмери са квадратним кореном из тежине јачине.

Ето како се преводи наука. Аутор спомиње да клаћења исте шеталице на разним географским ширинама н. пр. Београду, Бечу, Паризу и т. д. нису једнаког трајања као што нису једнаког трајања ни клаћења исте шеталице на разним висинама, н. пр. на врху и подножју Авале или Копаоника. Преводилац пак преводећи ово правило додаје: — по свој прилици с намером да Гано-а поправи —: да и на разним географским дужима клаћења исте шеталице нису једнаког трајања, те тако по његовом оваком тврђењу излази да на читавој земљиној површини ни два места нема где би клаћења исте шеталице била једнаког трајања, и да је према томе интензивност теже на сваком месту друкчија. Какав ли би облик морала имати наша земља, кад би овако у истини било? Не знам до душе какав, али тврђење, да је она елипсоид, било би неосновано и наш физичар, оборивши досадање мишљење у науци, стекао би славу новога Њутна у научном свету.

Видаковићев превод: — „Кад је једном одређена вредност од *g* за дано место, онда се рачуном може одредити даљина површине

тога места од центра земљинога, а следствено из више таких посматрања и њен облик.“ Стр. 47.

Француски текст: — „Une fois la valeur de *g* connue en chaque lieu, on en déduit, par le calculle la distance au centre de la terre, et, par suite, la forme de celle-ci.“

То значи:

Кад је једном вредност од *g* за свако место позната, онда се одатле да̀ рачуном извести даљина до средишта земљинога, *па кроз то и облик земљин.*

Видаковићев превод: — „Ако је осциловање шеталице једновремено (зар може друкчије и да буде! Реценз), сукобни точак, а заједно с њим и цео сахатни механизам, који је с њим у свези, креће се и зауставља за једнака међувремена и услед тога може да послужи као њихов показивач“ Стр. 48.

Француски текст: — Or, les oscillacions du pendule étant isochrones, la roue de rencontre et le mécanisme de l'horloge, qui en est solidaire, marchent et s'arrêtent à des intervalles égaux, et, par conséquent, indiquent des divisions égales du temps.

То значи:

Али пошто су шеталична клаћења изохрона, сукобни точак и сахатни механизам, који је с њим у тесној свези, *крећу се и заустављају за једнака међувремена, и тако показују једнаке разделе времена.*

Видаковићев превод: — „Одиста је доказано, да се код многих метала еластичност увеличава ладноковом, т. ј. зближењем њихових молекила, било хлађењем, притиском ваљка, ударом маљем.“ Стр. 51.

Француски текст: — .... On constate, en effet, que l'élasticité de plusieurs métaux ets augmentée par l'écrouisage, c'est à dire par le rapprochement des molécules, à froid, au moyen de la filière, du laminoir ou du marteau.“

То значи:

Одиста се потврђује, да се еластичност многих метала увећава хладноковом, т. ј. зближењем молекила у хладном стању влачаницом, тиском или чекићем

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

М. Давидовић

ИЗ ПОЗОРИШТА

Вилхелм Тел

Драма у 5 чинова од Ф. Шилера, превод Н. Н.

„Не дирајте у народна веровања, па била она и погрешна, јер је домовина на њима зидана.“ Тако говоре још данас после две хиљаде и триста година противници строгог Тукидида, тако проповедају повесничари, којима је милија слава од истине. Али од како је Немац Нибур, правник, филолог и старинар својим наученим духовитим сумњичењем доказао, да историја постанка Рима, није ништа друго, до у прози сакупљена збирка митских јуначких балада, која без разлике код свију народа, претходе историји, од то доба дрзнуше и други научари метнути руке на колевку постанка живећих народа.

Кад је Кандолова књига о Хелветској легенди изишла, Швајцарци препадоше се од чуда. Пробуђени из небуха из дугога сна, стадоше гњевно питати, с каким правом могоше се писци усудити, да их узнемире у њиховим навикама и усколебају у њиховој вери? Песници се стадоше разметати, да све карте земнога шара, могу порећи истинитост легенде, па да ће се ипак швајцарске стене усправити и тврдити, да је Вилхем Тел живео. Али скоро за тим, име Кандолово ућута лармације. Сваки је увидео, да има посла са силним једним духом, који улази у борбу наоружан до зуба; да је то неумитни критичар, који стреми својој цељи, не зазирући од предрасуда, не штедећи илузије и не поштујући идоле.

У опште узевши сваки се народ вара, али не вара се са свим; он радо измишља, али не измишља све. Његове су уобразиље само улепшана сећања. Под утиском једнога човека или каквог догађаја народ у мах ствара чудеса, у која он први верује, и која за тим постају историјска факта патриотским историчарима. Тако су пре двадесет година беспослени лазарони измишљали за Гарибалдија така чуда и приписивали му таке особине, да је он за живота постао легендарни талијански јунак. Између осталог веровало се тврд-

до и у то, да Гарибалдија не бије куршум, да је он улазио у најжешћу кишу танади, и увек неповрђен излазио из боја, тресући са бора свог огртача хиљаде пушчаних зрна У данима одушевљења потресене су душе у особитом неком заразном расположењу, склоне, да верују у највеће бесмислице и неприродности. Кад се тако што могло десити пред нашим очима, како ли је морало бити у она јуначка времена, кад људи дисаху у претераном заносу? Чуда беху дневни догађаји и нико не налажаше, да су Херкули, Тезеји, Самсони и Роланди неистините личности. Песници, који тада представљаху оно, што су данас наши новинари, не имађаху потребе, да сами измишљају. Требало им је само сагнути се, бирати и прикупљати. Они пак песници, који из митског врта народних сказака могоше оделити и догађаје са неком општом истином, а при том задржати првобитни облик и колорит тих чудотворности, ови песници обесмртише своја имена, овековечивши своје баладе, као песничке рудименте људске повеснице Наравно да историја губи много од свога ауторитета и чара, кад се њени најлепши листови приписују уобразиљи, а не истинским догађајима; кад се Ромулус, Хорације, Тарквиније, па и сам Кориолан и Виргинија представљају, као измишљена лица старих римских балада. Али чим историја одбаци једном своје идеалне дроњке, истина, ма како опора била, омилећи више, но басне. Данас су се једва најдрскији историчари усудили ударити овим правцем, али већина још преза да из повеснице исцепа ове чаробне листове „славних људи.“ Само ми Срби заузимамо у том погледу особити положај. Немајући свога Омира, да нам скупи Марковијаду и да нас окује патриотским заносом, нестрпљиви наши повесничари похиташе да скину вео са лица нашег легендарног јунака и баце на њега ниску и подозриву сенку и прљу у ситној једној примедбици.

Да се вратимо Телу.

Прво што нас изненађује у овој хелветској легенди јесте то, да она није произишла као друге легенде из народне фантазије. Онима, који се баве испитивањем митских прича, познато је из Волтерових списа, да је извор Вилхему Телу данска једна басна. По њој Токо, војник краља Харолда, имао је непријатеља, који доставише краљу из злобе, како се Токо хвали, да може из далека скроз прострелити јабуку, учинише, да краљ нареди Току, да прострели јабуку на глави свог рођеног детета, а ако не хтедне извршити заповест, казниће се смрћу. Очајни отац прибра све своје снаге, приправи кришом још једну стрелу, па за тим прострели јабуку на детињој глави. Кад га краљ запита, на што му она прикривена стрела?

Токо одговори: „Намењио је бејах теби, што таке грозне наредбе даје ш, да сам случајно био промашио.“ Ова басна из данске једне хронике од 1430 год. пренесена је на швајцарско земљиште први пут у једном спеву, названом, због повеза, „бела књига“, а из ње као преко ноћ изникоше стотине песама о Талу — Телу. За тим појави се неки калуђер, Чуди, који прикупи научењачким фанатизмом све те приче и пронађе произвољно датуме како рођења појединих лица ове легенде, тако и свију тих чудноватих збића. Остало је само, да се легенда преобуче у лепо приповедачко рухо, са китњастим стилом. Ову декорацију предузео је Јован Милер. Писац овај имао је све особине речитости, тако да је брзо стекао име патриотског народног повесничарѣ. Тити-Ливије наравно, успевају боље, но Тукидиди, и они који историју сматрају као једну грану елоквенције — речитости, боље пролазе, но они, што тврде да је повесница један део критике. —

Кад је Шилер започео свог Вилхема Тела, пут му је био у велико утрвен сурадњом Јована Милера; а њему било је још остало, да верзифицира велику народну драму, на којој су радили заноси и уобразиље од пуна четири века. Шилер је тиме дао поезији, што је њезино, али је он уз то и природности историјских догађаја дао верност што им припада. Он је започео своју драму довршењем декорације. Чим се завеса дигне, ми се налазимо пред дивним оним дивљим пределом. Све је ту: језеро, кршеви, шуме, у даљини глечери — једном речи, права панорама алпијских врлети са оквиром од чистога песничког злата. Рибар наднео се над водом, која га рајском милошти на купање мами; пастир уздише за летом што одлази и гине од чежње за новим прамалећем; а ловац губи се у заносу самоће својих гудура. За тим долазе неколико метеролошких појава из сточарства, који предсказују буру. Рибе искачу високо над површином воде. Бура је страшна већ ту. Све је ово описано тако живо, декоративно, да је без измене могло претворити се у једну од најлепших опера Росинијевих.

Јован Милер има само једну буру, Шилер је описао две; песнику је више дозвољено но историку. Шилер није никад видео Алпе, или их је видео само очима своје жене и свог пријатеља Гетеа. Али он их је из даљине проучавао и сањао у најлепшим сновима; он их је сместио у облаке не ради позоришне декорације, него да их прикаже као храм, тврдињу и прибежиште слободе. У тим горама нема ропства и само рогата марва мелхталских дубрава риче и бије помамно роговима пљачкаше. У тим висовима нема тесногрудих међа, које раздвајају људе и државе, јер у грудима свију

бије једно исто срце нестрпљиво, да стресе ланце туђинскогига. Но и ако Шилер није својим очима видео Алпе, то му ипак ни најстрожији критичари не нађоше више од две или три топографске погрешке и нико не би у њему упознао странца, да није и сувише нагомилао локални колорит, претрпао се детаљним описивањем и местимице узвицима чуђења сам издао се, да је странац. Многе примедбе о швајцарским кравама и дивокозама, многа страховања од отворених понора, својствени су утисци само туристама, а не горштацима и алпијским чобанима. Јован Милер у томе је прави Швајцарац, али је за то Шилер у сцени на Ритлу, сретнији у опису историјског јавног живота и политичких назора тог племенитог народа. Народна скупштина на Ритлу, како по својој садржини, тако и по несравњивој лепоти драмског ефекта, једна је од оних ретких сцена које су могле извести само највећи драмски вештаци. Представници народни *најбољи* и *најчеститији* људи скупили се ноћу, али не боје се, да им се дела обелодане, јер им је савест чиста. Бирање ландамана (извршитеља) врше дизањем два прста. За тим наступа већање о првенственом праву владавине над Швајцарском. Своја, аустријска и царска права међу на исту вагу, а заборави ли се који те својом пристрасношћу хоће да претегне вагу на извесну страну, кнез га само позове, да се сети заклетве и мир се опет повраћа. Кроз читаву расправу питања на коме ли је царство провејава републиканско примитивно достојанство, које изнуђује поштовање. Изузимајући двојицу мало бујнијих нарави, сви су остали мирни, одважни и стрпљиви. Они ће чекати, ма превршиле мере тиранског господарства, али своју мисао напустити неће. Штауфахер их распушта речима: „Што ћете још донде трпети, сносите мушки. Нек прекипи злоба душманова; једног ће дана платити за све мале и велике грехове своје. Нека сваки савлада праведни свој гњев и причува освету за општу ствар. Јер похару општег добра чини сваки онај, који у сопственој ствари сам себи задовољења да.“ У то се у висини указује и месечева дуга, знак казне и праштања.

Придржавајући се легенде, Шилер се трудио, да се приближи општој истини и оно што је он додао, умесније је него цео догађај са простреленом јабуком. Изгледа као да и Шилер није много веровао у Телову стрељачку одважност, а још мање, да јој се дивио. Отуда толико његових напора, да оправда Геслерову грозну ћуд. Његово сумњичење огледа се и у гнушању Хедвиге, Телове жене: „Та зар је могао да гађа на тебе? Како је он то могао учинити? О, он је човек без срца!“ Сем овога дела, Шилер се много намучио, да оправда и убиство Геслера. Узалуд је позвати се на

убијства Кордајеве и др.; убијство, остаје убијство. Отуд оно одуговлачење, она опрезна хајка на Геслера, који сваким кораком гази несрећне жртве свог бесомучног насиља. Шилер доводи најзад и једног братоубицу пред Тела, који га се гнуша, да би оправдао извршено убијство над Геслером. Сва ова упињања, да спасе истинитост легенде, пуна су дубоких и силних драмских момената. Али се Шилер није само задовољио, да опере љагу убијства, него је учинио све, да оправда његову незнатност у јавним пословима, али да нам опет за то остане мио. Отсуство његово од зборова на Ритлу Шилер мотивира правилним психолошким описом Телове нарави. Његов је Тел занесењак, који не живи, као остали људи. Он воли необичност, иде увек сам и не тражи у ничему туђе помоћи. У тим назорима обучава и сина. Тел не пристаје да се меша у завере, „јер" вели, „у бури може се човек најбоље сам извући." — „Стрпљење и ћутање. Ја морам да живим за своју децу, будимо мирни сваки у својој кући. Мирне људе нико не дира." — Он није рођен за договоре и саветовања. Његов је говор кратак и одсечан. На делу пак, он је први; има ли да се што излаже и изврши са опасношћу, он је на свом месту. Душа су му опасности и он не ужива кад не може сваки дан, да меће своју главу на коцку. Без дугог размишљања он скаче у узбуркано језеро, или се спушта у поноре, да спасе каквог човека или јагње. Овај дрски ловац пун самопоуздања, прегоревања, увек чио и бодар, описан је најбрижљивије и описан тако, он искаче из оне заборавности и искључивости, у коју га је легенда забацила.

За таквог Тела, и само за таквог, устаће доиста не само швајцарске стене, него и последњи људски нараштаји и тврдиће, да ће живети, догод је света и века. —

Хаим Давичо

БИБЛИОГРАФИЈА

Б. К., Пастир краљ или ослобођење Србије. Историјска приповетка. Написао — —. Накладом и трошком штампарије К. Трумића у Митровици. 1880— «Фрушкогорка» бр. 43, стр. 135.

Вакић Војислав Др., Поуке о васпитавању деце у родитељској кући. За образованије српске матере и за употребу у вишим девојачким и учитељским школама написао — — —, професор. Ово је дело наградила «Српска Матица» из

закладе Ј. и Т. Остојића. Сомбор, наклада Милвоја Каракашевића. Штампарије Фердинанда Битермана у Сомбору. 1880— 8-на, стр. II., 2 л., 137., 1. л.

Ван Матија, Marojica Kaboga, tragedija u 5 čina — —, pisana 1880 i dubrovačkoj vlasteli posvećena. Prestampana iz «Slovinca.» U Dubrovniku, Naklada tiskare D. Pretnera. 1880. — «Глас Црногорца» бр. 46.

Вуличевић Људевит, Мојаі мати. Друго издање. Списатељем поправљено. У Бечу. Штампарија јерменског манастира (В. Хајнриха) 1880. 16-на, VII стр. 76.

Државопис Србије. Statistique de la Serbie. Свеска X. Volume X. Из статистичког одељења министарства финансије. У Београду, штампа државне штампарије 1880. — 4-на, 1 л. стр. 341. 1. л.

Ђорђевић Владан Др., Племенити грађ Нићифор Дучић. Херцеговачко-црногорско-јаворско-београдска приповетка XIX века. Написао — — —. Продаје се у корист инвалидског фонда по 50 пр. динар. У Београду, у државној штампарији 1880. 8-на, стр. 54., 1. л.

Јеремић Јован, «Вјеру дадох, вјера ми је света» и Љубав и Патриотизам. Од — —. У једној свесци. Накладом и трошком штампарије К. Трумића у Митровици. 1880. — «Фрушкогорка» бр. 42, стр. 136.

Лучић Коста, «Мудар старешина» или поука оца деци, написао — —, парох сусечки. Накладом и трошком штампарије К. Трумића у Митровици. 1880. «Фрушкогорка» бр. 43. стр. 136.

Миловановић Ј. Ј. Српска стенографија, по Габелсбергерову систему израдио — — —. Ово је дело наградила школска комисија. У Београду, штампано у државној штампарији. 1880. — 8-на, стр. II., 73., 1. л.

Митров Л. П., О народности. С руског. У Вршцу 1880. Издање књижаре С. Марковића. Штампарија удове Кирхнера у Вршцу. 8-на, стр. 14, 1.. л.

Ораовац П. Тома, Вилосава. Пјесма Тома П. Орановца. Трошком списатељевим. У Дубровнику. Штампарија Д. Претнера. 1880. 16-на, 36 стр.

П. Л., Надежда. Приповетка из руског народног живота. Превео — —. 16-на, стр. 45. — «Застава» бр, 146.

Павловић Иван, Смрт краља Стефана Првовенчаног и сина му Владислава, у хронолошком погледу. Од — —. Прештампано из «Отаџбине.» Београд у државној штампарији. 1880. 8-на, стр. 16. — Без насловног листа.

Pappafave Vladimir Dr, O ovrsbenosti bilježničkih spisa — — —. U Spljetu tiskom Iv. Krst. Soregotti-a 1880. 8-на, стр. 23. — Прештампано из «Prava.»

Пелагић В. Јавно писмо Гледстону. На једном табаку. — «Јавор,» бр. 35.

Петровић Ј. Ник. Др., О управи у кући и у школи. Предавао у ученом друштву у Берлину Др. Карло Ф. Стој, професор универзитета јенског и директор једног васпитног завода. Превео — — — —. У Београду у државној штампарији. 1880. 16-на, стр. 38, 1 л. На по се штампано из »Просветног гласника.»

Податци о установљењу закладне српске дјевојачке школе Божа Бошковића у Дубровнику. Печатња Др. Претнера, у Дубровнику. 1880. — «Српски лист» бр. 33.

Поздрав Његовом Височанству кнезу Бугара Александру I. о доласку у српску престоницу. Београд, штампа задруге штампарских радника. 1880. 8-на, стр. 6.

Поповић А., Скуп земљописних резултата за V разред а по потреби и VI разред народне школе и за повторну школу. Написао Др. Емерици Карпати превео — —. Властитост угарске државе. — «Застава» бр. 144.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

Јов. Ристића

II

ПОСЛЕДИЦЕ СРПСКО-РУМУНСКЕ ПОБЕДЕ У ПИТАЊУ О ПРОНОСУ СРПСКОГ ОРУЖЈА КРОЗ РУМУНИЈУ. — ПОРТА РАЗАПИЊЕ СВОЈЕ МРЕЖЕ И ПРОТИВ ЈЕДНЕ И ПРОТИВ ДРУГЕ КНЕЖЕВИНЕ. — ОРУЖАЈУ СЕ И ПОРТА И СРБИЈА. — ПОРТА ОПАСУЈЕ СРБИЈУ ВОЈСКОМ И РАДИ ЈА ЈЕ УСАМИ. — ТРВЕЊЕ ИЗМЕЂУ ПОРТЕ И СРБИЈЕ КОД ГАРАНТИНИХ СИЛА. — ПОРТА ТРАЖИ СЕБИ САВЕЗНИКЕ И У СРБИЈИ МЕЂУ НЕЗАДОВОЉНИМ СТИХИЈАМА. — ТЕШКЕ ПРИЛИКЕ ЗА СРБИЈУ. — ОДНОШАЈИ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И РУМУНИЈЕ. — ОДЈЕК НА ИСТОКУ НАПОЛЕОНОВОГ ПРЕДЛОГА ДА СЕ САЗОВЕ ЕВРОПСКИ КОНГРЕС У ПАРИЗУ.

Победа, коју су Румунија и Србија одржале над Портом у питању о српском оружју, које је кроз Румунију пронесено, није могла проћи а да не остави у души владе отоманске дубоке трагове гњева и жеље за осветом. Ако је привидно мир учињен на једном бојном пољу, отварала су се друга бојишта под разним облицима. Извршени догађај проноса колико је био важан количином оружја, коју у то време ни сама Порта, према стању својих финансија, није могла лако набавити, толико је још значајнији био тиме, што је утрьо пут за тешње односаје па и за саму алијанцију између Србије и Румуније.

Руковођена овим побудама а проникнута плашњом, Порта је сад почела разапињати своје мреже и против једне и против друге кнежевине и њихових владалаца; са чега ћемо се и ми морати чешће осврта ти и на судбину наше суседке румунске.

Против Румуније давало је Порти маха само унутрашње стање, које су многобројни домаћи претенденти на престол експлоатовали, користећи се не малим слабостима кнеза Кузе. 36 народних посланика поднели су били против кнеза тужбу Порти, која употреби ту прилику; да нотом од 11 фебруара свима представницима гарантних сила *„обрати пажњу на стање ствари у кнежевинама.“* Усмено објашњавао је Али-паша, да је задатак ноти само тај, да се чује шта се тамо догађа, докле није ни за кога било сумње, да јој је била намера, да изазове конференцију сила те да ободри партаје против Кузе Два дана после те ноте (13 фебр.) Булвер, као дојен дипломатског тела, заиста и сазове своје другове на састанак привидно као за друге послове, а у ствари *да понови питање о шиљању комисије у Букурешт;* но француски посланик дао му је још пре састанка разумети, да ће се његова влада томе пројекту противити, пошто би комисија изазвала преврат стања ствари што у Румунији постоји и пад кнеза Кузе, а *Француска да је решена да држи и једно и друго.* Нешто поколебан овом изјавом, а нешто и плашњом да на место Кузе не би какав стран принц дошао на румунски престол, Булвер одустане од намере, па место комисије, предложи на састанку, да се преко консула у Букурешту настане *да се одржи законити ред ствари.* Но као што би такав савет могла свака партаја тумачити по својој потреби, француски посланик захте, да се у телеграму, који је с места отправљен, дода још и то, *да се не вређају кнежева права.* Колико овим додатком, толико и другима, које је вешто перо Мутијево увело у телеграм, корак, у место да буде управљен против кнеза, као што је Порта са својим пријатељима желела, испадне у његову корист. Извесно је било у Цариграду, да је Булвер, од како се вратио из Србије, био мање заузет против кнеза Михаила, а више против кнеза Кузе, докле се Про-

кеш, не желећи зар видети странога принца на влади у суседству Аустрије, показивао мање рђаво расположен против Кузе, али је против Србије постојано дисао одсудно непријатељским духом.

Пред овим дипломатским демонстрацијама кнез Куза држао се крепко и чврсто. Сазнав за пројект о комисији, он јави у Цариград преко свога агента, да је он у стању одржати ред па да комисија није потребна, но као што би она, ако дође, ободрила партаје, он је решен да се *неумољиво* против њих окрене, па зато напред скида са себе одговорност за мере, које буде приморан да предузме; штаъ више, скида са себе одговорност и за догађаје, који би се тим поводом унутра и *споља* могли изазвати.

Претња кнежева, да ће против партаја устати „*неумољиво*", допала се представнику аустријском, али је мање по вољи било Порти и њеним пријатељима што се претило „*спољним*" догађајима, на које је, као што беше свак уверен, кнез Куза нишанио јак новим пријатељством, које у Србији беше стекао.

Тим се догађајем облаци над главом кнеза Кузе растурише, али је то било само до нове прилике. А међу тим беше на реду Србија. Земљиште у Србији не даваше ни каква изгледа каквим комесарима на успех, јер је кнез Михаил био ауторитетом јак, а догађај бомбардања беше у земљи све духове уједно шљубио. Ту се морало дакле из далека спремати земљиште. Али је за Србију бомбардање било и озбиљна опомена, да се не сме у нераду успавати. Последњом набавком оружја она је још далеко била од тачке, на којој је могла мислити, да је свршила свој задатак око оружања; много је још што шта остајало, да се у томе реду ствари предузме. Природно је, да је та нова струја, коју је бомбардање покренуло, задавала бриге Порти и изазивала њене противне мере. Почеле су искршавати разне комбинације о војеном уређењу Турске. Било је решено, да се сва војена снага пренесе из Ца-

риграда у Румелију, одакле би се имале пред очима Србија и Грчка. У Шумли био би главни стан, а друга три стана била би у Софији, Нишу и Монастиру. У колико су финансије допуштале, нису ни тренутка застајале војене припреме, међу којима је био поклон Исмаил-пашин од 25.000 пушака Минијевих, најважнији добитак.

Положај је наш био веома тежак. Дужност је била неизоставна, да се земља што пре наоружа, али слабо спремна као што тада беше Србија, не смеђаше се она оружати јавно да не изазове Порту, којој је положај према нама био у толико јачи, што у то доба устанак пољски беше дошао да раздвоји наше пријатеље Русију и Француску, те и оне саме свим својим упливом наваљиваху на нас, да ничим Порту не изазивамо. Та је потреба и за нас саме била довољно увиђавна, јер пријатељи наши с једне стране међу собом у завади, а с друге, заузети пречим пословима, не могаху нам дати довољно потпоре, пошто им реч, као што ми и сам Мутије говораше, не могаше имати онога ефекта, који би иначе имала.

Докле овако нама положај налагаше највећу смотреност, Порта предузимаше све, да нас и Грке, које такође за опасне сматраше, усами од других источних народа. Црквена распра, која по несрећи, раздвајаше Грке и Бугаре, ишла јој је удесно на руку, да свој нови политички правац обилато развије. Главни спор, који је тада постојао, тицао се питања о попуњавању синода васијонске цркве, и Али-паша реши га у корист Бугарима тако, да се за основ представништву у синоду узме број становништва у епархијама, које је свуда *већином* бугарско, а не, по старом обичају, број епархија као што су Грци желели. Чомаков, главни вођ бугарски, који је дотле уз Русе и Србе чврсто стојао, промени у то време свој правац толико, да је и мени саветовао, да се са Турском тврђе вежемо, те да, с једне стране, причекамо

већу зрелост народну, а с друге, да истиснемо елеменат грчки из надмоћног положаја, који је у царству заузео био. Узалуд су остала наша доказивања, да црквено питање има да дође за политичним, а раздор народа источних да може у неизвесност да баци, а можда и да осујети ослобођење њихово, — нова политична вера, којој се бугарски патриоти обрнуше не остаде само у кругу поверљивом, она се поче и на јавност да износи. Бугарски орган „*Сѣвѣтникъ*," проповедајући је јавно, преузношаше толеранцију „*благородног племена османског*". Но и ако је то могло бити у рачуну, да се олакша успех у црквеном питању, не виђаше се ни мало потреба да се пише: „*Како ће тесна свеза са Турском сачувати Бугаре, да се не прелију ни у Србе ни у Грке.*" Ако се и могло посумњати, да је оваква политика налазила одзива и у средини самога народа бугарског, неоспорно је, да нам је она у случају каквих догађаја могла сметати, јер је уплив људи, који су стојали на челу црквеном покрету бугарском, био у томе питању, толико одсудан и меродаван, да је мало по мало привео потпун антагонизам између цркава ова два народа, па је било бојати се, да би могао и у политичним стварима наћи одзива.

Исто тако трудила се Порта да привуче к себи, а од нас да одвоји и Црну Гору. У почетку марта био је дошао у Цариград сенатор Матановић са секретаром Вацликом, да под заштитом Аустрије исправи последице последњег уговора, који је Ц. Гора била приморана да потпише са Турском на своју штету. Порта је толико изишла на сусрет депутацији, да је Црној Гори учинила више но што је она и захтевала. Старе је карауле напустила, а нове, обећала је, да неће подизати. Поред тога поклони Порта Ц. Гори по милиона ока жита, а Султан 250.000 гроша. Кад је Султан примио депутацију, питао ју је, да ли је Црна Гора имала, у последњем рату каква договора са Србијом, па је претио,

да ће он *сам собом* повести војску на Србију, ако се она макне. Порта је држала у толико јаче, да је успела привући себи Црногорце, што је била уверена да су они последњим ратом толико изнурени били, да су бар за 20 година за рат неспособни постали. Великаши турски, афектујући неки особито поверљив тон, *дражили су Црногорце против Србије.* Тако се Омер-паша исповедао депутирцима, да је, при појаву лањских београдских догађаја (бомбардању Београда), тако рђаво стајао, да би извесно био пропао, да је Србија устала: једва, рекао је, ако би доспео, да своју главу из Скадра изнесе. И стари Прокеш одзивао се својим турским пријатељима у истоме духу. Говорећи о истој евентуалности, рекао је и он Црногорцима: „*ich weiss nicht ob die Türkei diese Krisis überlebt hätte.*" И у Цариграду и у Бечу владало је тада уверење, да су одношаји између Србије и Црне Горе до непријатељства раздражени, па је чињено све, да се Црногорци у томе расположењу одрже.

У тежњи, најпосле, да Србију и Грчку одвоји од сваке заједнице са источним народима, Порта у то доба предузме још једну меру од важности. Она разашље у све крајеве царевине комесаре, који су имали задатак, да извиде стање народа и контролишу власти. Сам избор лица показивао је озбиљност намере, јер су се међу комесарима налазили Суби-беј, Вефик-ефендија и Цевдет-ефендија, све личности озбиљне и уважене. По свој прилици Порта је била саветована да задовољи своје народе, те да их, у случају сукоба са Србијом, за себе задобије, а у исти мах мислило се, да је била прилика за Турску удесна, да одвоји Словене од уплива, који се свуда назире, т. ј. од уплива Русије, која тада беше збуњена догађајима у Пољској.

Остала је дакле једина Грчка, на коју смо ми, у таквим околностима, смели рачунати; но ту су Порту, без сваког њеног суделовања, снажно потпомагали до-

гађаји, који се збише приликом пада краља Отона. Беше прошло више од пола године од тога догађаја, а стање у краљевини представљаше такво растројство, да ни реч *анархија* не беше довољна, да га потпуно обележи. Буре посланик француски у Атини, овако сликаше то стање у једном писму, које ми је Мутије показао: „Шта има да нађе тај бедни краљ (очекиван је тада краљ Ђорђе) кад овамо дође? војску разуздану, предану пљачки и разбојништву; народну гарду, која је својим фанфаронадама превазишла наше Гасконце; финансије уображене, у опште растројство и деморализацију". Рецимо, да је Буре, који је познат као непријатељ грчки, и сувише *црну* слику правио, али је стање заиста тако било поремећено, да је и сам заступник грчки у Цариграду, Занос, исповедао, „*да Грчкој требају године да се опорави и прибере.*"

Кад нас је Порта овако војском опасала, кад је овако метнула руку раздора између нас и наше суплемене браће, онда је поновила своју стару игру, подижући против нас рекриминације пред представницима гарантних сила, *да се Србија непрекидно за рат спрема и да јој о злу ради.* Она је представљала свуда, да се 100.000 људи ставља на војену ногу; подижу се нова утврђења (шанчеви) тако, да их има преко седамдесет; Ћуприја се варош утврђује, раскопани град ужички обнавља; у војеној фабрици у Крагујевцу 1500 раденика раде дан ноћ под управом талијанских официра; са кнезом Кузом закључује се уговор о издавању бегунаца (traité d' extradition) у тренутку, кад се овај ставља на чело својој војсци; по Европи да се агитује, а на име преко кнегиње Јулије, која је, праћена државним саветником Ф. Христићем, просула у Лондону гомилу брошура против Турске.

Све ове појединости заједно давале су повода, да се изводи закључење, да се у Србији појављује неко из-

ванредно кретање. Мишљаше се, да се Србија спрема за неку евентуалност, а то или би било против Турске, или је увучена у ствар европске револуције. Ово друго закључавање чинило се по појаву генерала Тира на Дунаву, по присуству талијанских официра у српским војеним радионицама, па чак и по томе, што је талијанска влада предала јавности упутства, која је била издала својим агентима, сврх питања о рејону града београдског. Држало се т. ј. да се онолике симпатије према Србији обелодањују за то, да се она лакше компромитује, па, хтела не хтела, у ствар револуције увуче.

Разуме се, да су се уз Порту осећале узнемирене Аустрија и Енглеска, а што би се можда мање очекивало, то је, да је у њиховом реду била и Русија. Њу је заплет пољски нагонио, да сузбија сваки покрет на истоку, докле су јој год руке везане. С тога ми је Новиков живо и дуго разлагао потребу, да учинимо што год за успокојење узнемирене Порте. Као најснажније и најдовољније средство предлагао ми је, да се обустави вежбање народне војске. То не би, мишљаше он, ни каква уштрба нанело нашем народном достојанству, јер није без примера да и велике силе чине подобне кораке, кад н. пр. објашњују своје војничко кретање, удаљују са границе војску своју и т. д.

Није тешко било објаснити се са послаником, који говораше колико са гледишта својих обзира, толико не мање из пријатељства и бриге за нас, па и доказати му, да би обустава егзерцира у неким приликама значила уништење народне војске, — али је теже било успокојити оне, који нас кривљаху или за то, што заиста беху против нас предубеђени, или за то, што с рачуном против нас тужбе подизаху. Кад сам свршио овај немио задатак у енглеском посланству (11 јуна), сир Ханри Булвер узимао ме је у сажаљење, што сам жртва неистинитих обавештавања, и толико је убеђен био о основаности инфор-

мација, на које се заједно с Портом ослањао, да сам му морао изнети писмо Гарашаниново, у коме је писано, *да од лане ни једна мотика није у шанчеве ударена*. И будући, да је енглески посланик чешће понављао речи: „не говоре вам истину", морао сам му приметити, да се са овако позитивним уверавањима неће ни која влада титрати ни зато, да не би излагала свога агента, који јој и за други пут треба. Најтеже је било бранити пред послаником мисију кнегиње Јулије, јер је она долазила у судар са његовом политиком. Он одаваше правду високим личним својствима кнегињиним; он не одрицаше да ми не можемо стећи нешто и партизана, јер има људи, којима је занат да траже прилику да држе беседе; но тврђаше, да можемо добити *три рђава* пријатеља, а изгубити *пет добрих, а најпосле да ће платити трошак они, о којима се расира води*, пошто је у Енглеској спољна политика у рукама неколико људи. Но сир Ханри, и ако је био човек досетљив, није, бар овај пут, погађао. Онаквих „*добрих*" пријатеља, као што смо их ми имали у влади Палмерстоновој, могли смо и више и од „пет" дати — не за „три" но за једног новог, али правог пријатеља; а није се обистинило ни пророковање, да ће Србија трошак распре платити, но су постигнути резултати, које је, као што ћемо даље видети, Порта најбоље оценила.

У овоме процесу заслуживаше нарочито да се узме на знање, што ми турски министри *непосредно* никад не казиваху шта против нас имађаху. Морао сам им дакле, у сред толиких маневара, сам изићи на сусрет (27 јуна). И Али-паша, противу свога обичаја, прими смело бој. „Опажа се, одговори ми он, заиста неко изванредно оружање, и то може бити намењено само за нападање или против Аустрије или против Турске. Оно прво није вероватно, јер се Србија не може бојати од аустријског нападања, стојећи под заштитом трактата, а од Турске би била махнитост, кад би напала на Србију, те погазила своје

обвезаности и раздражила против себе Европу. Остаје дакле мислити, да се Србија не боји нападања, *но хоће да напада.*"

„Аустрија, одговорим ја, сигурно се и не боји Србије, па није потребно ту тему ни испитивати, а ако би била погрешка од в. Порте да нападне на Србију, то колико би била већа погрешка од Србије да нападне на царство, коме је она само саставан део? Но да се дође до тога питања, требало би најпре знати, има ли основа, да се оно постави: требало би видити, јесу ли претпоставке основане, на којима је утврђено закључење, да се Србија оружа, и у чему је то оружање." Кад ми паша изнесе на среду 100.000 народне војске и шанчеве, ја му разложих „како ни по закону нема више од 50.000, пошто се од две класе народне војске, само једна вежба, па и то не свуда; а у погледу на шанчеве, да Србија једва ако има хиљаду квадратних миља, па да се у њој замисле 70 шанчева, морало би се претпоставити, да је она сва шанчевима испрекрштана. Ко би до тога степена хтео на себе сумње навраћати? Ја се надам, да ми нећемо требати шанчева, а ако би их устребали, не би ли мудрије било оставити, да се подигну у тренутку потребе као што су и прошле године подигнути? Ако нам не верујете, барем нас не држите за тако просте." Најпосле сам представио паши, „како би за обе стране корисно било сазнати, од куда извиру ти гласови? Изгледа као да их неко с намером износи; изгледа, као да има људи, који своје послове на наш рачун врше. Ако се Грци и Бугари свађају, они износе наше име на среду, називљући једни друге „*следбеницима планова кнеза Михаила.*" Какви су ти планови? Да ли није ко са стране интересован, да нас не види у споразуму са в. Портом? Сваки експлоатише на своју корист положај, који нам створише догађаји од прошле године. Не би ли било нужно да в. Порта обрати пажњу, те да изнађе руку, која се између нас увлачи?"

„Ви говорите са убеђењем, одговори ми Али-паша, као човек савестан, но, на жалост, ја морам додати, *да ево од три четири године не би ни једног корака, који би показао, да се хоће споразумљење с нама*; но, на против, новине се српске отварају свакојаким клеветама против Порте, а нарочито у погледу на Босну, и кад се ми тужимо, Гарашанин одговара или одричући или извијајући. У Лондону се формално буни против нас: то чини једно лице, које прати кнегињу, један чиновник прве класе (државни саветник).“

Ову је позицију најтеже било бранити, јер ту говораху јавна, необорива факта; но пошто се и ту трудих да одбијем напад, како се могаше, Али-паша ми одговори сетно невесело: „Неће се дослук, неће!“

„Јест, рекох му, има заиста међу нама једна препрека за дослук, а то је М. Зворник. Он је за нас од највеће важности, и докле се год не испразни, дослук је тешко постићи ма колико га ми желели.“

„Важан је за вас, али је важан и за нас,“ одговори ми он. „Кад изгубимо М. Зворник, изгубљен је и град (велики Зворник), а с друге опет стране чује се, да га Србија хоће да отме, па према таквом расположењу ствар се тешко решава.“

Ми прелазимо преко даље дискусије у овоме питању, које ћемо на другом месту у целини разложити, а ако смо га овде додирнули, то је било само за то, да покажемо у опште колико је на свима тачкама било једовито расположење Портино спрећу Србије.

Неколико дана за тим (1 Јула) јавио сам у Београд, да се војска знатно на Варну шиље, и да нема сумње, да је ова експедиција нама намењена у потврду речи, које ми том приликом Али-паша такође изусти, а на име, „*да их наше оружање приморава да отворе очи.*“

У исто време управи Порта на мене ноту, којом се жаљаше, што је новине српске клеветају, докле оне го-

вораху само о злоупотребама и притиску власти по царевини, а нарочито у Босни. Ова нас је жалба могла у толико пре изненадити, што и новине, које излажаху у престоници Турској, ни мало не изостајаху иза српских у томе погледу. Тако н. п. Courrier d' Orient јављаше у то исто време, како је Вефик-ефендији, на првом месту, које је походио у својој визитацији, предато било 6.000 тужаба од којих се хиљада односило само на злоупотребе Хасан-паше, бившег губернатора; како из целог округа није ни један човек изостао, који није био дошао на тужбу тако, да је било нестало штемпловане артије за тужбе, те је она из Цариграда поручена била.

У жалбама портиним провиђавала се очита тенденција, да са сваке стране навали на нас одговорност. Она је у неколико могла и зазирати од војених припрема, које су тада заиста биле у Србији на дневном реду, али Порта није могла ни знати, да, с једне стране, у положају, који нам је створила, а с друге, према приликама, које Наполеон III беше изазвао у Европи поводом Пољског устанка, покушавши да састави коалицију свију држава европских па и северне Америке против Русије, — да у тим приликама Србија није могла тражити заваде. Плашње дакле њене претезала је тенденција, да што више стровали на нас терета, којим би се у повољним околностима користити могла пред судом гарантних сила.

С тога је била прва дужност влади српској, да сузбија портине тужбе, а пред гарантима да их опровргава и слаби. У томе духу спремим ја пројекат одговора на ноту против београдских новина и примим из Београда одобрење да га могу предати. Али је не мање била потреба, да се *у једном акту* резимују и опроврг*ну* или објасне и друге жалбе Портине. За то ме Гарашанин и овласти, да на основу његових обавештења, саставим такав акат у виду инструкција, које он на мене управља

па да их, у његово име, употребим где год нађем за потребно. Тај задатак није ми био тежак, јер Гарашанин, лак на перу, писао ми је често, а доста вешт дијалектичар, знао се он у нужди добро и довијати.

Инструкције сам себи брзо спремио. 11-г Јула прочитам Али-паши овај акат, којим се он чињаше да је задовољан, као што се свагда показивао, кад бих му год отишао са објашњавањем. Овај је министар нарочито представљао опали понос мусломански, који, кад није могао суштину ствари задобити, чинио се да прима и љуску њену за готово, премда је овај мудри државник турски знао добро разликовати језгру од мехуне. Он ми не учини никакве примедбе и ако ми се чињаше, да би имао што рећи, но се задовољи, да ми заиште копију, коју сам му ја доцније и предао.

Представници пријатељских сила примили су такође наша објашњења без поговора; но није тако било и код представника Енглеске и Аустрије. Обојица су ми они правили примедбе управљене поглавито *против народне војске*, а нарочито аустријски заступник, гроф Лудолф (који је доцније био и редовни посланик у Цариграду). Нешто по положају простог *заступника* уопште, а нешто и по своме темпераменту, овај је дипломат био у својој дискусији са мном врло ревностан; био је жив, па шта више, и насртљив. И будући, да су ми ови представници изјавили, да су се договорили, да нам никакве потпоре не указују, докле год не извршимо својих обвезаности, које нам протокол налаже, ја сам обележио наше гледиште тако, да ми не тражимо од Порте, као што она тражаше од нас, да најпре ми наше обвезе поизвршујемо, па онда она да приступи својима, но да желимо, *да се сва питања, и с једне и с друге стране, у исти мах развијају.*

Кад сам се са аустријским заступником објашњавао, даде он израза убеђењу, као да се у народу српском и

не опажа она мрзост против Турака, *коју сриска влада показује*. Ово гледиште не беше ново. Ми смо већ на другом месту обележили, како и Порта мишљаше, да јој сва опасност долази *лично* од кнеза Михаила, па нам је понављање овог уверења од стране њених пријатеља требало узети на знање. И заиста, она, као што је у време бомбардања очекивала помоћи од унутрашњих потреса у Србији, тако као да је и у овој запетости односаја своје очи на ту страну упрла. Кад нас је војском опасала, кад је, не без неког успеха, потражила савезника против нас у царевини и ван ње, она их је потражила и у Србији. Користећи се нашим унутрашњим трвењем, она се често служила овим средством можда успешније но да је и самоме оружју прибегавала, па га се и сада прихвати.

Кад се кнез Милош повратио у Србију, једна шака чиновника, понајвише сродника пале династије, застрашена неразумном ревношћу потчињених органа нове владе, побегне (1859) у град београдски, а одатле оде у Цариград. Порта прими бегунце предусретљиво и одреди им плату, рачунајући да јој могу кад год затребати. Кад кнез Михаил, ступајући на владу, обзнани у својој прокламацији (14 септ. 1860), општу амнестију, поврате се у Србију и ови бегунци, и неки од њих добију државну службу, а неки редовну пензију.

Ови су људи живели мирно, под заштитом законитости, коју је кнез Михаил прогласио био. Сад, на три године после њихова повратка у крило своје отаџбине, сети се Порта негдашњих својих гостију па почне за њих разбирати. $^{9}/_{18}$ Јула 1863 г. велики везир отправи на Али-бега, цивилног комесара у Београду, телеграм, који је овако гласио:

„Кад су Срби Н. Н. Н. Н. Порти у заштиту дошли, она им је одредила плату. Доцније су се они повратили у Србију. Вама се сад препоручује, да јавите: јесу ли

они употребљени у српским службама; јесу ли код владе добро примљени, или их она гони и презире; како се владају, т. ј. како су расположени; шта раде; заслужују ли да им се плата и даље издаје или да се укине?

„Све ово имате најтачније и *најбрже* овамо јавити.“

Ова многобројна запиткивања довољно показују какви су планови према Србији тада занимали Порту, макар да она хоће свој корак да покрије питањем: да ли дотична лица заслужују, да им се плата и даље остави? Ово се питање у толико пре сме узети за оно, што је, т. ј. за просту образину намењену да заклони праву намеру, што се од бегунаца, о којима је реч, *само један* (Трифковић) *није хтео користити амнестијом Кн. Михаила, но је и даље плату турску примао*, а о њему није могло бити питање у Београду, пошто је он и даље у Цариграду живео.

И корак турски управљен против унутрашњег мира Србије, а поглавито против Кн. Михаила, и не остане без сваког ефекта; но као да се у оној дружини, којој су била намењена она љубазна питања турског телеграма, само један нашао готов да изневери српска осећања. У току тога истога лета министар унутрашњих дела заиста и наиђе на неке тајне договоре између Мајсторовића и турских старешина у београдском граду, а под јесен те исте године открију се у земљи и неке мутње, које су познате под именом „*Мајсторовићеве завере.*“

Тако је борба између Србије и Турске била отворена на свима позицијама. Порта је нападала негде тајно, као овде путем завере, а негде и јавно, поткопавајући Србију код гарантних сила; а Србија притешњена околностима, морала се непрестано држати на дефенсиви. Положај јој је отежавало и понашање кнеза Кузе. Обвезан услугом, коју му је Куза учинио, кнез Михаил давао је сваком приликом израза своме осећању захвалности,

а кнез Куза, у борби са тегобама и унутрашњим и спољашњим, трудио се да извуче свуколику корист из ових одношаја. И у званичним актима, и органом својих агената он је често нишанио на српско пријатељство, које је представљао као *своју снагу*, па њоме претио Порти. То је задавало бриге Али-паши, те се жалио посланицима, да српско-румунски одношаји постају озбиљни, *и да не смерају ни на што мање, но да приуготове одцепљење трибутних кнежевина.* Нешто су ту веру подгревали и поклони српски, који су у то доба (под јесен) у Букурешту раздати били, а нешто и присуство наших официра на румунским маневрама тако, да су гласови о српско-румунској алијанцији постали најпосле опште вероватни. И у самом француском посланству толико се веровало у њихову основаност, да је мени говорено, да ми не можемо предупредити, да ствар најзад не престане бити тајна; а Порту није знао Мутије ничим боље да успокоји, до тиме, што јој је разлагао, да одношаји између Србије и Румуније *„могу имати значења само за будућност.“* Још је можда најблаже карактерисао ствар посланик прајски, граф Брасије де Сен Симон, који ми се изражаваше једном приликом, кад сам сузбијао портине жалбе, да је сасвим природно, што она нерадо гледа на наше добре одношаје с Румунима, као год што с друге стране, налажаше он, да су и ти одношаји природни тако исто као што није ништа необично видети, да два стабла, што упоред расту, једно другоме гране пуштају. Па ако би, прихватио сам ја, та стабла руке имала, она сигурно не би допустила, да им се те гране подсецају. „По свој прилици не би“ одговори ми Брасије.

Као што се види, јасније нам се не би могло рећи да *се на своме путу не дамо поколебати, него што* нам је наговестио овај стари, искусни дипломат, који је своју земљу представљао у Италији за време њеног преображења, и био лични пријатељ Кавуров.

Мислило се, да је алијанција закључена ванзваничним путем, или можда приликом доласка у Србију генерала Тела, који је, у осталом, долазио просто да проучи наше војене установе.

Скоро би било излишно додавати, да се у овој алијанцији више видела озбиљност на страни Србије, но на страни наших румунских суседа, јер, докле је Србија била у Цариграду предмет мрзости, на Румунију се гледало с презирањем. Тако ми енглески заступник Ерскин говораше тада, да Порта нема право, што се онеспокојава оружањем Румуна, јер их се оружаних треба тако исто мало бојати, као и неоружаних.[1]

Но није тако равнодушно узимао ствар и мудри Алија. Он је делио са својим једноверцима и осећања мрзости противу Срба и презирања противу Румуна, али је био далеко од тога да и њихове одношаје гледа с презирањем. То најбоље сведочи његов протест, који је у то доба подигао против оружања кнеза Кузе, за кога се тада у Цариграду било дознало, да је набавио до 30 топова и преко 50.000 пушака; то сведочи Алијно усиљавање, да румунску војску поврати на оно бројно стање, које је, по његовом нахођењу, предвиђено старим регуламентом од 1830. и конвенцијом париском од 1858. а то је само 6000 војника. Нема сумње, да је и Али-паша налазио, да је, у овим одношајима, већа озбиљност на страни Србије, па, докле ни Румунију није из очију губио, трудио се да и Србију учини безопасном. Зато су непрестано довлачени, са стране аустријске, топови и муниција у град београдски, а да се ефекат тога спремања покрије, Алија је продужио своју систему подривања, и жалио се посланицима, а ови су рапортовали својим кабинетима,

[1] У ово време десио сам се једном приликом у једном конаку турском, кад се један ефендија разметаше претњама противу кнеза Кузе. «Дајте ми, рече, само једну чету низамз, па да одем у Букурешт, да ухватим Кузу жива, да вам га у кафезу доведем, па да га изнесем на пазар и само по 20 пара да наплаћујем од оних, који би хтели да га виде.»

да је кнез Михаил поручио у Белгији сто опсадних топова, а семинарију, која лежи спрећу града, да намерава претворити у касарну. Све је давало основа, да се верује, да Порта разапиње замке и очекује прилике, које ће собом донети, да кнез Михаил плати рачун „дунавске алијанције."

Но прилике европске, које су две последње године биле веома неповољне Србији, почеше се сад и против Порте по мало окретати. Наполеон III. који је непрестано размишљао, како би свој народ одвратио од унутрашњег трвења, усвојио је био и *начело народности* као средство удесно за свој смер, па у томе правцу, отварајући $\frac{\text{24 октобра}}{\text{5 новем.}}$ (1863.) законодавно тело, изнесе на среду предлог један, који уз Европу, узнемири и Порту, а народе охрабри и испуни благим надањем.

Говорећи „у име Француске", Наполеон тврђаше у својој беседи, „да је сила ствари оборила уговоре од 1815. или смера да их обори готово свуда. Они су поцепани у Грчкој, у Белгији, у Француској, у Италији као и на Дунаву. Немачка се миче да их промени; Енглеска их је великодушно предругојачила уступањем Јонских острва, а Русија их гази ногама у Варшави."

Кад се овако на све стране дере основни уговор европски, бујне се страсти распаљују, а моћни интереси на северу као и на југу траже решења за расправу тих питања, Наполеон предлаже врховни суд, конгрес европских суверена, који би учинио крај стању, које није ни рат ни мир. Но најзначајније по исток биле су цареве речи: „Не дајимо више привидне важности превратноме духу крајњих партаја, одупирући се тесним рачуном *законитим тежњама народним* (aux légitimes aspirations des peuples)."

Дан пре него што је своју беседу изговорио, био је Наполеон већ отправио $\left(\frac{\text{23 октобра}}{\text{4 новембра}}\right)$ свима суверенима европским позив на конгрес. Већ и сама идеја о конгресу

довољна је била да потресе неугодно турске државнике, а кад су из Париза телеграфом извештени, да је и за султана отправљен позив на конгрес, дошли су они у не малу забуну. У разговору са Мутијем, нису они могли сакрити неодлучност и оклевање. И сам султан, примајући позив из руку посланикових, одговорио му је, да је његова свагдашња жеља била, да обиђе Европу и да се позна лично са царем француским, али да не зна, да ли ће ту жељу моћи овом приликом да испуни. И од султана дакле имао је Мутије да чује затезања и оклевања. А и како би се могла у Цариграду наћи већа готовост, да се усвоји предлог, у коме се отворено чита наклоност *„тежњама народним?"* На ту су се тенденцију и жалили турски министри, представљајући какав ће она утисак учинити на хришћанске народе у царевини, а нарочито на Србију, коју су они као своју Пољску сматрали, а пољски је устанак и био повод да се конгрес сазове. Зато се са свију страна и почело распитивати за осећања, која је у Србији покренула беседа царева. Ерскин нас је опомињао, да се не предајемо обманама, јер би у каквим конгреским погодбама Србија пре могла припасти коме као каква накнада, но што би имала изгледа да отуда што добије. Ја нисам ни крио енглеском заступнику, да, и ако илузије нису наша слабост, ипак се ми надамо, да ћемо овом приликом бар толико успети, да се ослободимо топова, који су над нашим главама наперени, на што ни он мени не хтеде сакрити, да нам дојакошња расположења његове владе у тој тачци нису наклона.

Но Порта није делила спокојство енглеског дипломата нарочито од како је била извештена, да је намера Наполеовова увући и источно питање у програм париског конгреса. Не зна се поуздано, да ли је портин извештај био основан, али то стоји, да Србија не би ту прилику пропустила а да не изнесе пред конгрес питање о градовима. Ми смо, од времена бомбардања, стојали као ловац са запетом пушком те вребали прилике. И већ су се

биле почеле наше мисли у томе правцу кретати. Кад сам у посланству француском сондирао земљиште, одговорено ми је начином, који нас није могао од тога пута одвраћати: речено ми је т. ј. да би наша ствар „*могла наћи места на конгресу, кад би је која сила хтела предложити.*"

Д кле год није била извесна судбина Наполеоновог предлога, Порта се трудила, да му разбије сваки утисак на своје народе, који су се већ толико почели надати на конгрес, да је и грчки краљ Ђорђе, у одговору своме на позив, нашао за добро да препоручи Наполеону „*интересе и права источних хришћана*" И грчки одговор, као и остали, био је одмах предат јавности, и производио је на народе своје дејство, које је опет Порта са своје стране побијала. Она је грчком заступнику објавила, да препоруку краља Ђорђа сматра као „увреду за султана"; а да се Србија сузбије, доказивала је негде, да Србија није „народ", но „*правительство*"; негде опет као у своме полузваничном органу (Journal de Constantinople), да у Турској нема народности, но да се она састоји из „*верозаконих општина*" (Communautés réligieuses). Једва допушташе, да су Срби и Власи неке „*мале народности*", но и оне су, говораше, доста слободне, да могу бити сретне, и доста сретне, да су често неблагодарне.

Нема никакве сумње, да би Порта ово гледиште изнела била и пред европски трибунал, да се он састао, но као што је предлог Наполеонов ударио на отпор великих сила, нама је ипак био од користи, што је струји народносној дао нову снагу, што је изнео на светлост назоре европске дипломатије. и у неколико почео на боље обртати ситуацију, која је дотле за нас била већ довољно тешка.

ТАНАСКО РАЈИЋ

(† 4 маја 1815)

«.... Благо оном ко до вјека живи
Имао се рашта и родити!»

Како си дична, поносна, сјајна;
Како си лепа; како си бајна!
Како су добре, издашне руке,
Та твоја поља, те твоје луке;
Колевко српских дива-јунака,
Дичних синова, дичних првака!.....
Кад бурни вали сиње Адрије,
Широке груди снажне Србије,
Стану пиркати;
Када ускрсне Србија Стара;
Кад светли дани Душана Цара,
Стану свитати:
Тек ће се тада потомство твоје.
Сећати с диком колевке своје!.....
Та, к'о се не би с тобом дичио
Ој, Шумадијо!.. .....

Ноћ је.....

Поносно небо лице смрштило,
У тамни покров све се увило,
Као да крије од грешних људи,
Сјајних медаља препуне груди,
Што му дадоше владари силни,
Векови.....

Црно је небо, к'о црни вео,
Што се над грешном земљом наднео!

Црна је поноћ; пуста и страшна,
А кроз њу тутњи бура ужасна;
Подиже вихор... полете летом..
Бесно, помамно широким светом;
Љутито тресе високе горе;
Љутито шиба дебело море;
Беснећи кида, обара, дере,
Као да хоће да собом спере,
Прљаву земљу крвљу препуну,
И нове раке где леже, труну,
Робови!.....

Кроз поноћ страшну, кроз силну буру,
И кроз јаругу, бездан, гудуру,
Веру се сенке по голој стени,
Нечујно... тихо... к'о гробне сени...
Веру се сенке, ништа не зборе,
Али им очи к'о ватра горе,
А руком стежу свог знанца стара,
Крвави балчак гује-ханџара!.....

Нису то сени, по голој стени;
Нису утваре пакла страшнога;
Већ су синови рода српскога,
Ојађенога и — несрећнога!....
Хај, то је шака врлих синова,
То је остатак од витезова,
Од пађеника... од мученика!...
То је једино српско уздање,
Једина срећа, зебња, надање...
Па ето лете братскоме збору,
Заклетви братској и договору.....

Поноћ је страшна Ал' је страшнија
Паклена душа у крвопија!.....
Врпком је пуна чаша стрпљења;
Врпком је пуна чаша мучења; —
Врпком су пуне рајине груди,
Пуне отрова, препуне студи;
Па куну мајку и оца свога;
Проклињу живот; проклињу Бога;
Проклињу правду!.....
Тако и треба
Ње нема — ваљ'да — ни у сред неба!.....

Хитају браћа дубље у гору,
На време да су на страшну збору,
Где треба рећи речцу једину:
Ил' смрт оташтву, ил' — душманину!....
А бура јоште пролеће летом,
Бесно, помамно широким светом; —
Од силна беса тресе се, љуља,
Гора Букуља!.....

. . .

И заклеше се!....
Ој на Љубићу.
Пали табори страшних војника,
Тамног погледа, грозногa лика;
Пали табори ојађеника
И мученика —
Ал' — осветника!.....
Све што је раја имала саде,
Сву своју децу на олтар даде;
На олтар своје слободе миле,
Хај потоње је напрегла силе;
Та све је дала, све жртвовала!
Па сада треба — ој Бого свети! —
Ил' победити или — умрети!.....

Пали табори војника српских;
А с друге стране душмана мрских,
Љутога звера бесне ордије,
Пустих синова пусте Азије.....
Између' њих река Морава јури,
Па се далеко... далеко жури;
Преврће вале сићане своје; —
А вали беже к'о да се боје,
Нове бујице, нове навале,
Па лете дале од стрме обале,
С које пљуснуше валови први
Румене, вреле јуначке крви!.....

К'о што се тица, тај сиви соко,
Поносно вије небу високо:
Тако се Рајић у шанцу вије,

Топове пали, тиране бије,
Па делом храбри војнике своје,
Да се душмана ништа не боје!...
Дубока старост од шесет лета,
Седом старини ништа не смета,
Да мишицу стару окуша своју,
Вичну мејдану и љуту боју....
Он се још сећа минулих дана,
Минулих боја, страшних мејдана;
Сећа се Рајић јуначких рана
И џевердара и јатагана....
Сећа се Рајић Гушанца Алије,
Тог нечовека, те љуте змије;
Сећа се Рајић кад Крџалије,
— Ти бесни скоти, те крвопије! —
Јурнуше Гружи, срцу Србије;
Сећа се Рајић боја љутога
На венцу брда Врха Црнога.....
Свега се сећа.....
Свију несрећа!.....
А данас опет старина седа,
Мрског душмана пред собом гледа;
Хај, па би хтео ударцем једним,
Да дâ слободе Србима бедним!.....
А ти бедници... ојађеници,
Све своје благо, сву своју снагу;
Своје уздање и наду драгу;
Крваво суве и тешку муку;
Целе Србије десницу руку;
Гласнике среће, понос и дику
Сваком Србину, сваком војнику;
Две муње божје по среди боја,
Два лава своја, два топа своја;
То су Рајићу у руке дали,
Свети аманет њему предали!....
А он?!...
Куне се клетвом јуначке среће,
Да их никада оставит' неће!.....

И пушка пуче и тане звизну,
И врела крвца из рана бризну;
И војске страшне ударише се,

И оорци грозни помешаше се...
Грмљавч, тутањ небо пролама,
Љубићско поље притисну тама...
Хај, у сред таме, у сред тамнине,
Лакше ће јунак да мре... да гине!.....

И бој се бије, и крв се лије,
И Срб се бије, Турчин се бије!
Али Турчина, те љуте змије,
Све нове чете извиру, ничу,
Шанцима српским ближе с' примичу.....

У заман мука, залуд старање,
У заман вођâ пожртвовање;
У часу пуном судбе, значаја,
Без цебане је остала раја!.....

Куд је пристало кукавно робље?!...
Куд је пристало то живо гробље?!...
Па зар баш нигде помоћи није?!...
А сунце јарко још земљу грије!.....

И доњи шанац већ је пропао; —
Срб га је скупо Турчину дао,
Скупо продао!...
Одатле сила турска се диже,
Па горњем шанцу све ближе... ближе...
У шанцу Рајић, срца лавова,
Облеће око својих топова...
Он је једини јоште остао,
Од турске пушке што није пао.
Остала браћа — тобоније страшне —
То мало деце грозне, ужасне
Хај, сви су пали!
Сви попадали!.....
И он ће старац код аманета,
Да збаци својих шездесет лета;
Ал' пре нег' што се седи му власи,
И руса глава крвљу накваси.
Хоће још једном топове драге,
Да их опали на мрске враге.....

И стиже сила!
Кроз палисаде,
У шанац беспо скакати стаде!...
Ал' шанац празан...
Још Рајић стоји,
Не пушта лако топова своји.....
„Хај, за крст часни и за слободу,
„Мом јадном, тужном, кукавном роду,
„Грмите гласно лавови горди,
„Јер где се збори о дичној слободи,
„Ту треба муње!
„Ту треба грома!
„Ту треба крви!
„Ту треба лома!".....

И јекну шанац!.. Небо се дрмну!..
К'о муња! к'о гром! кроз поље грмну!
Запишта тане, ваздух потреса;
Пуче палисад од громка треса!
А кроз редове душмана љута,
— И застрашена и забленута —
Зјапе отвори к'о грдне ране;
Леже трупине испреметане!.....
Рајић то гледну... па се осмехну..
„Хвала вам децо, топови моји!"
И дочепа се кубура своји.
Топове грли.. кубуре пали..
Ал' ето јуре, к'о мутни вали,
Мрског душмана одморне чете,
Па право старцу Рајићу лете!.....
И сто кубура, сто џеверда́ра,
Згодише груди Рајића стара!.....
Паде старина к'о соко сиви,
Паде Танаско да довек живи!.....

. . .

Да ли ће скоро родити мајка
Таквог витеза, таквог јунака;
Таквога дичног, поносног тића:
Танаска Рајића?!....

28. Новембра 1880.

Драгомир Брзак

БЕЗДУШНИЦИ

ПРИЧА ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА

(НАСТАВАК)

V

Сеоско Јемчење

«Сачувај те боже
Беде невидовне!...»

Ево нас једном пред сеоском судницом. Давно смо је оставили. Али нека. Тако је морало да буде.... Друкчије се не би разумело много што-шта у нашој причи. Прича је, у неку руку, што и свилена преља. Она мора да се завлачи и у најтамније кутиће где станују њени работници — да покупи и уједно спреде све растркане конце који састављају целокупно ткиво његовог тајанственог и живописног рува. — — —

У општини црно-барској, у доба наше приче, било је 258 кућа, 485 пореских глава, а — 996 душа — и мушка и женска и стара и млада. Од свију само се шест кућа није јавило да ће тражити од Боја Бељуша храну на исхрану. Сви остали поделише се на 44 признанице: двадесет и осам признаница по пет, а шеснаест по осам кућа, свака имућнија кућа узела је по коју сиротнију. Овакав распоред удесио је с људма г. попа. У томе га је помагао и господин учитељ из Глоговца. Они су људима начинили и признанице. Сами су људи причали, да за то ни од ког нису хтели ни паре узети. Најлепша страна овог распореда та је, што ни најсиромашнија ко-

лебица није остала, а да није примљена ма у коју од поменутих признаница. И да је ово овако остало — можда ни ове приче не би било. Газда Симо Ћата нађе у свакој признаници по некакву махну. За то није хтео ни једну да потврди. Кад га неки упиташе: „шта вали признаницама?" — он им у кратко и шмрчући бурмут одговори: „Нису начињене како закон прописује" или: „не одговарају ворми законској". На по неког би се и осеко: „Иди и подај ову признаницу ономе који ти је и градио, па му кажи: да би боље за њ било да се не плеће у послове, које он не разуме, и да људе не навраћа на већу дангубу и трошкове!... Сваки нек' гледа само свој посао — поп свој требник и петрахиљ, учитељ своје ђаке и своју школу!... Тако овде у овој плавој књизи пише!!" — то би рек'о и срдито лупио руком по грађанском ил' кривичном поступку, ил', најпосле и по шумској уредби — ако би се она баш ту пред њим од некуд десила.

И тако јадни људи морадоше све признанице да изнова прерађују. Али како да их начине, ко да их напише? то још нису знали. За то је управ и сазвато село.

У први мах беше речено, да су за тај посао нужне све кућне старешине; али ево бедаја — чича Ранко биров — оног дана у сам расвитак — викну по ново по селу да на састанак морају доћи и све млађешине које плаћају порез. „И ко не дође", вељаше чича Ранко, „нек' препише себи, што ће га по закону снаћи!" —

Па и ово је доста људе бунило. — —

— Шта ли оно јутрос зваше и млађешине из кућа да морају на састанак доћи? упитаће Марко Совронић Јову Ћушака, који беше приш'о да лулу на огњишту запали.

Марко Совронић и Јово Ћушак по одавна су постали праве кардашине. Они би један другом казали да су мајку за сису ујели. Јово је опет добро „стајао" код газда Симе Ћате. Имао је два добра коња и оковане

кочије.... И — кад би год Ћата имао да иде на какву „суђају" ил' у „комесију" ил' до господина капетана — Јово би га возио на својим колима. Једном га је возио и до у Београд и два пут у Крагујевац на скупштину. Али, душа ваља, и њему је газда Симо Ћата у многом које чему био на руци. Шта му само вреди оно, што му је израдио у општини и код господина капетана, те је заградио ону своју „старину" у Парашници, за коју је, кад оно једном село збаци Ћату с кметовања, био неколико пута у Богатићу тужен: да је општинску земљу био заградио? .. Душмани су му израдили те је за то два пут лежао апса — први пут петнаест а други пут тридесет дана, и ако сво село зна, да су још његови стари ону земљу „убрањивали", да су на њој имали своје свињце, своје котаре, и да нису ником дали да се у то „кварта."

Марко је све ово знао, па је за то и упитао свог кардашину — за што је биров звао и млађешине, да на састанак дођу.

Јова му ништа не одговори. Он се само саже преко људи, извуче из ватре један угарчић, те запали лулу, а на Марка махну главом да пође за њим. У авлији је било толико сељана, да нису имали где на само стати. Ветар је опет с часа на час све више и више дувао, а киша и суснежица хтела је очи да избије. Оно мало сувоте што је било под сеоским кошевима, заузели су тако људи, да се ниси могао ни прикучити. Неки су хтели да се склоне макар и у „брвнару," али је на њеним вратима стајао један народни војник с пушком, те чувао, да се апсеници не би с ким договарали и осујетили „трагове подозрења", које је газда Симо Ћата похватао био.

Еле Јово и Марко нису могли нигде да нађу згоде да се на само проразговоре. Да оду механи, бојали су се да их кмет што не потражи; да оду у дућан газда Вулу Брби, некако и тамо не би били рахат. И тамо је

сад пуно света. Они, шта ће, куд ће — изађу на улицу па се онако крајем упуте до некле...

— Зар ти болан ниси ништа чуо? упитаће Јово Ћушак свог кардашину и погледа га као исчуђавајући се.

— Од куд ћу, брате, да чујем, кад јуче нисам вазданни кући долазио а нек'мо ли у село излазио. Најпре сам отишао на Дрину, те ухватио оно мало рибе, те пошљем Пури — молио ме бо' зна како — због Ћате знаш — а нисам мог'о друкчије, мор'о сам.. . учиниће и он мени — боже само здравље! После одем на Рачу не би л' коју црквицу зарадио да оној деци који залогај хлеба донесем. Не'ш ми веровати — ово је два дана како ништа окусили нису, па лепо не смем да одем кући због њихове писке и превијања!... Ова ће се храна ваљда добити пошто пола народа помре од глади. Ја не знам шта се то ради?! Знаш међу нама речено, ја држим да је свему опет газда Ћато крив. Мени су људи казивали да им је тражио, ком два косца, ком три копача, ком нешто друго — па да им одмах признанице напише и потврди.... Зато ли он вели да оне признанице не ваљају, што их господин попа бадава градио?!

— Шут' — несретниче!... Тако је говорио и Радован чича Пејин па га сад ено свезана у сеоској брвнари.

— Какав Радован.... свезан — да од бога нађеш?! Радован чича Пејин у сеоској брвнари — зар и то може да буде?!

— Бог ме, мој Марко, јес — он баш главом а нико други.... Јуче, на његову несрећу, изађу његова деца на улицу и враг их донесе пред Пурину кућу. Чељад Пурина беху заборавила да метну у жежељ проклетог зељова — а ти већ знаш да је он гори од сваког курјака.... Зељов смотри туђу децу, излети на улицу и као јање закоље оног млађег синчића Радованова; а ноћас баш око по ноћи, Радован тури угарак у коњушницу

Пурину. Пламен обузе целу једну страну. Срећа што не беше оваког ветра и што се комшије у часу стекоше, те удри гаси, развољуј, обарај док не погасише — а Пурине зграде ти би отишле у дим.... Зар ти то ниси чуо? То већ и деца по селу знаду. За то ће бити сеоско јемчење.... Оде ти Радован као под лед! —

Док је ово Јово причао — Марко је у њ само бленуо. Није му умео ни једне да одговори. — — —

Овако су се исчуђавали сви, који су за то чули. Мало је људи у селу било, који нису Радована од срца пожалили. Његова кућа била је до пре неког времена међу првим. А сад — шта је сирома дочекао?!.. Најпре се на њ опизми газда Сило Ћата, а после и друге веће власти. И човек управ с главе пропаде, а нико не знаде — ни како ни за што? — Доста је кад се каже, да му ни кућа не оста над главом — све му се продало. Сад је доп'о и апса: бог зна — тамо ће и иструлити.... Ко се сме заузети за човека кога власти гоне? Нико. Нек проба ко сме! — може проћи горе: ко дира у стршљенак — нек гледа куд ће! — — — —

— Погле, погле, рећи ће један младић, што је ту скоро пуштен из војске, па се, чим је дошао, оженио и постао пореска глава, — од кад наша брвнара доби „чест" да пред њом „шиљбок" ода?!

— Од ноћас, одговори неко други, што се беше наслонио на соху од сеоског коша. Ноћас је неко запалио âр Пуре Гаушића. Причају да се Пурини гости још нису били ни разишли, кад је пламен обузео коњушницу. Срећа је Пурина што се тамо десио и газда Симо Ћата. Он је паликућу и ухватио, везао и стрпао у брвнару. Сад га чувају, да им ваљада не умакне. —

Док су се ова два разговарала, дотлен се искупи још људи да чују како је то било.

— Је ли несретник из нашег села? упитаће опет онај ислужени војник.

— Ја одаклен би био — одговори неко други из гомиле, Пура слабо има душмана и овде, а камо ли по другим селима.

— Па ја ко га упали за име милога бога? упитаће један чичица, што ту стајаше.

— Упалио га његов први комшија — Радован чича Пејин, одговори један дугајлија у подераним рубинама, и окрзалом старом гуњу с рукавима.

— Шта велиш — Радован чича Пејин?! — бог с тобом био!... То не може бити. Ја би мојом главом јамчио — да то он није учинио, повика зачуђено онај исти чичица.

— Ако не верујеш, а ти отиди и завири кроз пенцерчић у брвнару, па ћеш видети — само ако те пусти Максим. Он не да ником — ама ни да се прикучи. Оно ни ја не бих веровао, настави он даље, али кад сам јутрос чуо од чича Ранка бирова, како је то било онда, није вајде, нико није други но он. Јуче око ићиндије зељов Пурин залети се на дете Радованово, обори га и сво искида. Радован се није десио код куће. Био је отишао чак на Митровицу, не би л' тамо на скели што зарадио да деци хлеба донесе. Он се, на несрећу, врати, у неко доба ноћи. Кад дође кући, жена га дочека са запевком. Он улети у кућу да види шта је, кад тамо — има шта и видити. Код детета је седео сирома чича Пеја. Он је сигурно и испричао свом несретном сину, шта је и како је било. Радован излети на поље. И после кратког времена избије пламен из Пурине коњушнице. Тако ми је причао чича Ранко биров, који је с Машаном Обриним, побратимом Пуриним, Јовом Ћушаком, и Срејом Шуваковићем пашеногом Пуриним, — и отишао Радовановој кући, изазвао га и позвао судници. Он се успротиви. Људи скоче, вежу га и дотерају јутрос пред саму зору, те га стрпају у брвнару.... Тако је то било.

— Хе, људи, ја грдне несреће што се догодила. Не зна се коме је горе — Радовану ил' Пури? Онај изгубио дете, овом запаљено имање. Кога човек пре да жали, а кога ли више да криви? рећи ће жалостиво онај чичица.

— Па ти не реци да на обе те куће не лежи нека проклетиња!... На Радована се по одавна изузела власт. Он оде сав у стромором. На Пурину кућу напала нека чамотиња — поред ког му год имања прођеш — рекао би опустило је, вељаше онај што се наслонио уз соху сеоског коша. —

— Вала, људи, нек говори ко шта хоће, а ја не би рекао да је то могао учинити Радован, рече Вељо Смиљин, који је досле само слушао што људи говоре. Пре би он дочепао пушку, па улетео у Пурину кућу, те га на место убио за своје дете, но што би узео угарак да му кућу запали. Није то тај човек, људи, — шта вам је?... аја — боже сачувај!... Њега су толике несреће сналазиле, и то да су биле од бога ајде, ајде, — већ од људи, па тај човек нит попусти памећу, ја л' да се пропи од дерта!... Јесте га слушали, кад стане да говори — има се, браћо, шта чути од њега! Оно, истина, отац је — морало га је у срце заболети за својим дететом, али и какву би му вајду то учинило, што би запалио имање Пурино?... да л' би утолио бол срца свога?... Не не, ја опет велим, то није Радован учинио.... Сачувај, вас, браћо, боже беде невидовне!..

— Добро говори Вељо! повикаше многи, који су ту били, данас може човека наћи беда — ни крива ни дужна.

*

— Шта се ово ради од нас, људи?! Докле ће нас држати у овом блату и на овој несретној лаужи? повика Павле Агић, који се у два маха нагонио да се кроз људе

провуче, те да лулу запали и мало се огреје, па никако није могао проћи. Ово је баш да те бог сачува!... Оволики народ кисне од како је свануло па нико ни абера. Док су кметови у механи и тамо се толико напуни света да човек нема где сести, нит' добити полић ракије; а кад овде дођу, они увек уђу у судницу па тамо неког ђавола ћућоре, а народ на пољу да изгине од зла времена.... Ласно је њима тамо у сувоти.... Овај народ нико ни у што не верма, сем онда, кад се од њега потражи порез, прирез, кулук, ја ли друга каква работа.... Од кад се само мучимо за ову зло-худну храну — те данас ће се начинити признанице, те сутра, те у ову недељу, те оног онамо свечаника, па опет никад ништа, и да бог да да и данас од тога посла шта буде; а, бога ми како ја видим, шта се ради — мучно!...

— Бог ме, ако још и то буде — онда слободно да идемо још сад кући па да помлатимо ону веселу децу, да је више не гледамо како се отеже од глади — рећи ће један који беше узео на ум, што је Агић у љутини говорио.

У тај се мах отворише врата на суднпчком заседању. Газда Симо Ћата, његови чланови, одборници и још неки отменији сељани изађоше за њим. Најпосле Пура Гаушић. Њега је звао сам газда Симо Ћата, да да тужбу, што му је прошле ноћи запаљен ар. Ћата је одмах одредио људе и два мајстора, те су штету извидили и оценили. Кажу да је нађено да је било штете 60 дук. ц. а увиђено је и то, да би све зграде изгореле да људи нису скочили и ватру пресекли. Пура је у својој тужби означио да он сумња, да му је то учинио из пизме Радован чича Пејин, па је тражио да се над њим „строга истрага" учини и даље што треба по закону поступи.

Чим газда Симо Ћата изађе пред судницу, он рече Ранку бирову сасвим „званично:"

— Кажи људма да уђуте и да се сви примакну ближе!

Ранко викну:

— Чујте људи!... ајте сви амо; ни један да ништа не говори!... Чујте заповест од суда.[1]

— Отиди у механу и у дућан газда Вулов, па види да и тамо нема кога од људи!.. Сваки ће „најстрожије бити" кажњен, ко не дође да чује наредбе, које су дошле од веће власти, рече газда Симо Ћата чича Ранку бирову, па се онда окрете селу:

— Власти је дошло до знања да међ' вама има букача, бургијаша, којекаквих пискарача што муте по селу, навраћају људе на парнице, „омаловажавају" власти у очима народа, ропћу на закон, вичу на поступак свију власти у земљи, и тако поткопавају „ред" и „поредак", без чега ниједна земља не море да буде, а камо ли наша, за коју су наши стари пролили толику крв, док су овај ред завели и утврдили. Са тога вам се налаже, да такве људе не слушате и да сваког смутљивца и букача власти до „знања достављате." Ко противно учини — сматраће се: да је и он раван њима и да их у свему потпомаже; а ко то потпомаже — ево шта закон о том вели.

Газда Симо Ћата узе испод пазуха једну од оних плавих књига, отвори је, претури неколико листа, нађе шта је тражио па поче да чита:

„Сваки онај, који иде на руку каквом кривцу, да учини какво казнимо дело и у томе га потпомаже, умно или материјално, казниће се онако исто, као и главни кривац...."

— Ето шта закон вели, рече газда Симо Ћата тоном оштрим и претећим. Па онда настави даље:

— Како су учестале крађе и паљевине, а зликовцима се не може да уђе у траг, то је наређено са „вишег места" да се „предузму све мере", које су законом про-

[1] Газда Симо Ћата био је установио, да се увек каже: „Чујте заповест од суда ил' од власти!..."

писане, како би се том злу стало на пут. На основу оваквог наређења, одбор ове општине донео је свој закључак, да се село јемчи. И ја вам на основу ове одборске одлуке налажем: да сваки од вас нађе за се по два јемца, који се сматрају као чесни и поштени и који никад ни зашто нису суђени ни осуђивани. Ово се мора свршити од сад па за по сахата. Ко не нађе за се јемце — сматраће се да је „под сумњом" и с њим ће се по закону поступити.... Сад приступите послу у име бога!

То рече па узе бурмутицу, отвори је, тресну с два прста по њој, узе међу прсте један вучљај па шмркну и у једну и у другу ножДрву, а очи му сташе летити, као да су на зеитину. — — — —

А зна ли читаоц — шта је то: „село се јемчи" или „сеоско јемчење"?... Без сумње, има их који знају; али ће их сигурно бити, који и не знају. Овима ће наша прича да каже.

„Сеоско јемчење" то је морална казна основана на народном обичају. Њу наши закони нису усвојили; али је многа места у нашој отаџбини сматрају као најбоље сресто да се неваљали људи изналазе. Сеоско јемчење — то је мати „*полицајског надзора.*" Оно је само страшније од овога. Од те казне сви стрепе — па и најокорелији зликовци. Ни самом селу у ком се оно врши није лепо.... Ако се које село ил' општина имају чим да похвале, онда се обично рекне: „Сретно ли је оно село, виђена ли је она општина! — у њих никад није било јемчења ..." У ком се, дакле селу, дође до сеоског јемчења, онда је оно самим тим фактом дало о себи доказа, да је његова морална снага болесна.

Газда Симо Ћата стекао је у овом селу ту једину заслугу, што је усрећио своју општину са два сеоска јемчења. Оно, које је заказано за Младенце, било је треће. — —

Кад се у селу већ једном реши, да се људи јемче онда се сазову све пореске главе на састанак и не ка-

зује им се за што се зову. То се објави кад се сви људи скупе. Свака пореска глава мора наћи за се два поштена јемца. Укућани и род до четвртог колена не могу јемчити за своје задругаре и за свој род; али смеду тражити другог да за њих јемче. Ко остане без јемства, тај се после сматра да је у неку руку стављен изван законске заштите. Он је управ морално — мртав. На њ сво село диже прст и виче: ти си сумњив, ти си зликовац — ти ниси достојан да будеш ни на слави, ни на свадби, ни нигде, где часни и поштени људи долазе ради збора и договора... Ово је жиг, који ударају сељани на моралну страну каквог свог житеља —, који се показао да не заслужује да им буде друг ни у каквом послу њихову. Жиг тај он носи док је год жив. Он га односи са собом и у хладни гроб. За живота његова свак се од њега склања и бежи. Његова је кућа њиме укорна и пред селом и пред људима и пред светом.... Сеоско јемчење то је нека врста „анатеме", коју село баца на оног, који је селу утрунио у свачему. Ето шта је сеоско јемчење. —

Није прошло ни по сахата, а већ је сво село било изјемчено. Сваки је нашао за се по два јемца. Па чак ни стражар Максим, што је брвнару чувао, није остао без својих јемаца. За њ подјемчише газда Симо Ћата и газда Пура Гаушић....

Кад се већ све сврши и газда Симо Ћата пође у судницу — ваљда да стави сеоско јемчење на протокол, онда се кроз људе провуче Вељо Смиљанин, стаде пред кметове па им рече:

— Станите мало!... јемчење још није готово.... ја хоћу да говорим.... има један наш човек, који није могао да тражи за се јемце, а да се други сами намећу — знате како је.

Кметови га погледаше зачуђено, газда Симо Ћата нарочито....

Вељa Смиљин био је човек по нарави благ и добар: он никад није, што но кажу, ни мрава згазио. По имању рачунао се у средње људе; али се на кући држао уредније но и најбољи газда у селу. Вељо је био старешина у задрузи. Кућа је ова била чувена са поштења и са правичности. Кажу да нико никад из његове куће није ни зашта на суд потрзан: ако је да се пореза плати — Вељa је први; ако је да се на кулук или другу каку селску работу изађе, Вељина кућа не изостаје; ако је да се сеоски потес заграђује, његове су деонице и најпре и најбоље заграђене.... Вељину стоку нико никад није у штети хватао и у обор догонио: а његови млађи нису хтели ни туђ зеленјак убрати, а камо ли што туђе украсти. Таква беше кућа Вење Смиљиног.

Вељу су прозвали „Смиљин" — по његовој мајци — Смиљи. Она му је и сад жива. Отац му је умро у првој колери, а два стрица мало доцније. У кући осташе ситна деца: Вељa од 7 година и три брата од стричева — један од четири а два близнаца у трећој. Па и стрине му некако у скоро помреше. Еле сва кућа и ситна деца остадоше на Смиљи, Вељиној мајци. Она је децу однеговала и очувала, и сина оженила, па му после сву управу кућну предала. Вељa и своју браћу изжени, и тако је сад пуна кућа чељади — које људи, које жена, а које деце што им их је бог поклонио; и није се знало, које је од кога угледније, виђеније и поштеније... Задруга Вељина личила је на оно младо и одрасло дрво ком подземни црв ни једну жилу прогриз'о није, па се за то грана и зелени да га је милина погледати....

„Шта ли то сад хоће ова бубица што никад ни смрди ни мирише?... Ту има нешто.... Чекај — видићемо!... ако га ђаво понесо на ону страну — што ја слутим ... Хе, неће самлети — нека не мисли!... Али опет није. Вељa се никад није хтео мешати у моја посла, ја се плести у „званичан" рад какве било власти. Он од

свега тога бежи као од живе ватре.... Па и боље је, свак нек гледа свој посао и своју кућу.... Власти знаду шта раде. — Ама опет да ми је знати, шта хоће он?...»

Толико је мисли прелетило газда Сими Ћати кроз главу, док је оно неколико пута шмркнуо бурмута и погледао Вељу испод ока с необичном подозривошћу и нестрпљењем.

Али Вељa је имао да прозбори озбиљну реч и то пред лицем целе општине, имао је да говори о нечем што ником ни на ум пало није; а и да је коме дошло на памет — ко зна би л' о том смео и беле проглавити. Тако је. Сеоско јемчење беше пало као гром из ведра неба. Свак' се забрину за се и за своју кућу. С Вељом није тако било. Док су људи ражњали и тражили ко ће се за ког подухватити да јемчи, дотле се Вељa беше наслонио на једну соху од сеоског коша, оборио главу преда се, па је нешто у себи премишљао: «Од куд сад наједаред сеоско јемчење?... Какве су и које су то похаре што су учињене?... а већ сигурно знам да у селу није било ни једне паљевине — сем што је синоћ запаљен âр Гаушићев.... Какве је нужде било букати село — тек онако за ништа? Ови су људи наумили, да нам село опрне пред целим светом, те не ћемо смети ни пред ким казати да смо из Црне Баре?...» Овако је размишљао Вељa Смиљин, док се село јемчило. И у сред овога размишљања, сину му једна мисао у главу.... «Ха — сад знам све шта је и шта се хоће.... Боже — куд ће му душа?!.. Зна ли он да има Бога и суда божијега? — Не зна!... да зна не би тако радио... Па је ли право да човек пропадне — на правди бога?!.. Није и неће ил' на мени главе бити неће!!..» То рече па се кроз људе прогура и стаде пред кметове и — чули смо шта им је казао. —

— А шта је то теби мало, Вељо? упитаће га газда Симо Ћата после неког ћутања и повуче још један позамашан вучљај бурмута.

— Мени и мојој кући, хвала богу, ништа мало није. Све нам је бог дао; али смо људи — мрети ваља... морамо по кад-кад и око себе погледати.... то рече па се окрете селу:

— Браћо, ви сте сви за се нашли јемце. Треба и ја за се и своју кућу да нађем... Бог вам а душа вам — кажите право — нек' вам је богом просто! — а не би ло вам опроштено ни од бога ни од људи, ако би ишта притајили што би знали за ме и за моју чељад.... Нек' изађе ко год хоће па нек' ми каже: Ти си рђав човек, твој тај и тај није како треба; ти си ми тад и тад преорао, прекосио, осекао дрво у мом забрану, — ја који прут за поплета; ти хоћеш туђе; ти хоћеш на другог да насрнеш, хоћеш да опањкаш код власти, ја онако да наружиш; твоја нам стока досади; ти не пазиш шта твоји у пољу раде.... кажите браћо — просто вам било; а грех вам на душу који шта знао па притаје!...

И још то Вељо није ни изговорио како треба, а сво село као из једног грла гракну:

— Ми сви јемчимо за те и за твоју кућу, да никад ни ком ни у чему утрунили нисте!...

— Хвала вам браћо! рече потресено Веља Смиљин и сузе му полетише из очију. Стараћемо се да то име међу браћом сачувамо док смо год живи; али ја још нисам свршио.... Ја вас тако исто заклињем именом божим да кажете: Је ли коме год што на криво учинио Радован чича Пејин? Он је ухапшен. Отац му је стар. Није дошао на састанак, гроб му је у кући.... Кажите шта имате на њ и његову кућу?... Ја ћу први почети. Све што је коме на жао учинио Радован чича Пејин и његова чељад, ја примам на се и на свој образ!...

И у тај исти мах загрми сво село: „Све што је коме учинио Радован чича Пејин и ми примамо на се и на свој образ!" И то се само могло чути — а више ништа.... Грајa, вика, претња читавог села стаде ваздух

проламати: „Ко је уапсио Радована, ко га је смео везати?... шта је он коме учинио?... хоћемо да се пусти.. Хајдемо ми да га пустимо.... Он је поштен — казаће све по реду!...” Такви се узвици и питања - могаху разабрати кроз силну вреву, која се међу људма диже.. И нико не виде кад једна гомила људи, а пред њима Марко Совронић кардашина Јове Ћушака, — јурну на брвнару... Врата плануше као да нигда ни била нису и Радован чича Пејин беше — блед као смрт, одрешен и пуштен. — — —

Сретан је био газда Симо Ћата, што је у добри час умакао на капију, претрчао преко пута и шмурнуо се у Брбину авлију.... Да тако није учинио — бог зна, шта би од њега било!... За читав сахат могли су се чути страховити узвици

— Ћату на среду!... Да га питамо кога је он уапсио!... шта ће му сеоско јемчење?.. Ко ће за њега да јемчи? — Максим Шуманац!... Он је гори од Максима!.. Максим хоће да украде ћурку. прасе, јање.... Ћата похара сву Црну-Бару!... Камо га, дајте га — да се с њим село разрачуни!!..

*

У то исто доба излетела су из авлије Брбине два добра мачванска коња запрегнута у кочије. Коње је терао Јово Ћушак. У закошарку је седео, блед као крпа, газда Симо Ћата, а до њега газда Вуле Брба. Чим су се кола попела на насип, Јово ошину коње, колико игда може, и они полетеше као две ластавице, не зна се кад пре пројурише кроз Глоговац, а кад ли кроз Совљак. И Јова је све жешће и жешће шибао коње; а Ћата би му опет с часа на час повикивао:

— Терај брже!...

А за тим би додао:

— Бунт!... прави бунт!!.. Бунтовници — апсану насилно развалише, зликовца, паликућу ослободише ... јес — то је прави бунт!... Коловођа се већ зна.... Ха, Вељо!... и ти ми једном долија!.. сад ћу да ти видим твој мирни и поштени дом!... Терај!... брже само — терај!!..

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Л. Комарчић.

ПОСЛЕДЊА ПЕСМА*

(БАЛАДА)

„Певај нам, певај млађани певче
У души својој, разгрни жар
Певај нам певче, веселе песме
Покажи ума скривени дар."

„Весели људе, ево су ради
Да чују песме, умилни крас
Награда веља, доћи ће теби,
Де сложи само, са песмом глас."

Ал' он се грозно у себи бори
У оку сева пламени жар
Анђелско лице у пламу гори
И неста миља, ишчезе чар.

„Могу ли певат', кад срце плаче
„Кад ми је живот, чемеран, клет?
„И могу л' икад весео бити
„Кад ми је мрзак злокобни свет?"

„Ја певах прво, маштаве слике
„Алемских круна чаробан сјај.
„Пев'о сам љубав, надање, слогу;
„Пев'о сам небо, слободу, рај."

„Па то л' је сада, награда мени
„У место ловра, трновит сплет?...
„У место свију надања милих
„С презрењем сада, гони ме свет?"

„Та свакој жељи, та свакој мисли
„Сатана мрски, справљаше смет.
„И када дођох, једном ка срећи
„Камењем тада био ме свет".

„Весели сви сте, радосни, ведри
„На лицу сваког радостан сјај;
„Ал' у мом жићу, у место славе
„Пратилац вечни, увек је вај."

„Да вама певам, да вас веселим
„А моју душу, што мори јад?
„Та јесте л' људи, имате л' срца —
„Ал' ипак за то, певаћу сад."

„Певаћу песму, чаробну, бајну,
„Да вам у срцу узмути крв
„Певаће овај, световни измет,
„Најхуђи човек, ништави црв."

* Ову је песму декламовао г. Војислав Ж. Ђорђевић философ, на «Селу», које су приредили ђаци више гимназије београд. у корист својих сиротних другова, 25 Јануара 1880 г. у народном позоришту.

„Та свака речца, та свака мис'о
„Била је увек, за народ мој;
„За браћу милу, ип'о би радо,
„Доле у пак'о, у крвав бој“

„„Им'о сам чедо, анђелског лика
„На њему беше исписан сјај —
„Од гладп горке — очајним гласом
„Мољаше оца — „хлеба ми дај““

„Ох хлеба оче, комадић хлеба
„„Да стишам тешку, голему глад““
„А ја сам плак'о дуго и горко
„Јер ми је сваки ишчез'о над.“

„Скрио сам лице, а сузе вреле
„Квасише моју рањаву груд
„К'о махнит скочих, излетех нагло
„Јурећи журно — ма куда? куд?“

„Међ људе одох да хлеба тражим
„Ох хлеба дајте! вик'о сам ја
„Ал' њина срца ледене санте
„Презреше мене, презреше да.“

„У тешкој тузи, у болу, јаду,
„Дотакнух чело, јединца мог
„Не плачи чедо,“ тихо му шанух
„На небу горе добар је Бог.“

„Ево вам жеље, чујте је сада
„Та то је урнек надања мог.
„Ево вам песме — уздаси то су
„Што бедном створу дарова Бог“

„Он ће се на нас, смиловат' сине
„Он пије, чедо, к'о овај свет
„Ал' један осмех, па неста свега
„Свен'о је опај мирисни цвет.“

„Имаћах јоште, једину наду
„Имаћах наду, живота мог,
„Ал' моћна судба и њу ми узе
„Узе ми срећу свемоћни Бог.“

Од силна јада, патње и бола
Певач је пао доле на тле,
Та сваки израз, на бледу лицу
Пратише очи, тиранске, зле.

„Оћете л' јоште да вас веселим?
„Ој ал' је диван небесни сјај
„У место злобе, пакости земне
„Тамо је горе, небо и рај“.

„Престани, стани, куда си заш'о,
Прикупи мисли — расути строј
Зар таквом песмом веселиш певче?
Престани, велим, гини ил' стој!“

Доцкан је доцкан тој жељи клетој
Освета велиш биће ти лек
Доцкан је претња — јер *ова песма*
Њему је тужном, скончала век.

Л. Ј. Петровић

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XXII. Један дан из живота Черњајевљевог штаба у Делиграду

После ових догађаја које сам испричао, настаде бајаги некакво примирје, т. ј. страна дипломација беше успела да изради и код наше и код турске врховне команде заповест трупама да се не напада до даље наредбе, већ да се само брани ако би непријатељ напао. Та је заповест издата нашој војсци 5-ог септембра, а турска оперативна војска добила ју је тек 17-ог и ако је то ђоја примирје имало трајати свега 10 дана. Према *таквом* једновременом наређивању једне заједничке мере појамно је, да се и једна и друга страна морала тужити да њен непријатељ несавесно гази уговорено примирје, јер код Турака се тек давала заповест за примирје када је код нас рок његов већ истекао био. Према томе јутрење и вечерње канонаде и чарке на предстражама никада и не престајаху.

Како за време примирја није било никаквих већих акција, то ћу ја то време у мојој приповетци да испуним скицом нашега живота међу „волонћорами“, у делиградскоме штабу.

Ја да испричам само један дан, јер су сви били више или мање један на други налик.

Дакле у јутру рано будили су нас топови било наши било турски. Доцније када се преко пута од штаба, с леве стране друма за Алексинац намести гвоздена „походна" црква, онда се између потмуле топовске грмљавине из далека чујаше и црквено звонце које звонијаше на јутрењу.

Ваља устајати. Дај ону карлицу механџијску из које су гушчићи храњени, јер то је сад наш „лавор." Умијемо се, кратко отсечена „ратна" коса не потребује много фризирања, махни четком два три пут па је готово. Хаљине су истина већ много издржале по бивуацима али опет посилни Василије добро их је очистио, и тек што се човек обуче, а он донесе полић ракије и шољу црне каве. За ракију немојте се чудити. Ко је провео једну буру на мору, тај је научио молити се Богу, а ко је био у једној битци тај научи да пије ракију као воду.

После црне каве одговарао сам на депеше, које су стигле преко ноћ, отаљавао „текуће" послове, молбе за одсуства, тужбе и жалбе, рапорте са разних завојишта, пољских и резервних болница, наређивао што је нужно односно персонала и материјала, који је у последње време стизао у таким гомиламе, да сам једну нарочиту велику собу морао претворити у ручни депô. Што несам могао потписати сам већ што је требало да потпише главнокомандујући или шеф штаба, то под мишку, па ако сам све остало свршио, хајд у штаб.

Као што је мојим читооцима већ познато, наш је штаб био смештен у делиградској школи. Али како је сада та иначе проста зграда изгледала! Са свим нова величанствена ограда са три капије. Авлија посута ситним шљунком и песком. Обадве диванахне или балкона, који се налазе на источној и западној страни зграде искићени венцима, цвећем и зеленилом, а стубови и степенице бојадисани црвено, плаво и бело.

Пред уласком на западну капију авлије десно налази се логор ђенералове почасне страже Торбе, тиквице и

савијени шињели обешени о плот, а војници леже под оскудним хладом тога плота, док их стражари не викну: „к оружју!" те полете својим пушкама које беху састављене у фронту са заставом.

Кад се уђе на западну капију, одмах се виде десно бараке од нових неоструганих дасака, са димњаком који се пуши. То је кујна у којој влада славни Черњајевљев „повар" кога му је заједно са „кучером" довео из Русије славни „полковник" Измајилов. Путујући по тој важној мисији у Русију, да доведе кочијаша и кувара за Черњајева, тај одлични командер Св. Ане умео је учинити да о њему говоре све јевропске новине, јер и он је имао обичај писати дописе о својим славним делима, али он је био у Делиграду само као метеор. На брзо беше претерао — не знам у чему, те га отправише из моравско-тимочке војске.

У осталом „кучер" и „повар" несу га ни мало осрамотили, особито последњи био је вечито — пијан.... Историк нашега рата књаз Мешчерски, који је за 12 дана проучио из темеља карактеристику српскога народа, целу његову етнографију, све његове државнике, све, целу војску, све официре, све догађаје у нашем рату, једном речи све, тај изванредно даровити књаз и колега, прича за тога славнога кувара да се он пропио тек од 16-ог септембра када га натераше да кува ручак под кишом од граната.... Могуће је, али га ја несам никада ни пре тога видео трезна, и ако је свагда био обучен у бело са белим тањиром на глави — настојашчи барски повар...

Између кујне и дрвених басамака којима се пењало на западну веранду школе, уза сами зид стајаше један сто, и на њему колосални самовар са свима својим принадлежностима. Око тога стола беше свако јутро највећа гомила „штабних" официра, јер к њему долажаху и они из оближњих барака, који несу „состојали" при штабу, нити се у њему храњаху, јер се чај свакоме без разлике

раздавао, и суме које су Черњајеву потрошене на сам чај, шећер, лимуне и рум, просто су баснословне, јер самовари не престајаху радити од раног јутра до мрклога мрака. Један момак беше нарочито погођен да кува чај, и он је једва стигао да најами довољно чаја.

На западној веранди и на њеним северним басамацима од цигље могао је човек свако јутро до подне видети најживљу слику. Гомиле официра долазе, одлазе, шале се, певају, дебатују, свађају се, грде се, мире се, просто џумбус.

Са веранде улазило се у један узан али дугачак ходник, који целу здраду делиградску дели на две полутине. Одмах десно у ходнику имају врата кроз која се долази басамацима за на таван. На томе грдноме великоме тавану било је пуно дугачких чизама, бунада и полушубака, у опште војничког одела и обуће за зиму, што је ђенерал Черњајев куповао за словенофилске паре. Тим магацином на тавану управљао је један дежмекаст, црномањаст руски официр, мајор Шарапов, који се одликовато својим врло крештећим гласом, и орденом Св. Станислава о врату. Осем тога имао је лепе црне бркове, и много ситнијих ордена на прсима. Он је дуго ишао у униформи руској. Славан је то био магационар, такога магационара ти нигде на свету не ћеш наћи, што рекао Гогољ. Ко год је хтео потрудити се до на таван главнога штаба и начинити „расписку", могао је узети шта је хтео. Како су за егзистенцију тога магацина знали само „штабније" и *неки* од руских добровољаца, то су се они благовремено снабдели. Остали руски добровољци (о српским војницима и да не говорим, за њих тај магацин није био ни намењен) дрктали су од зиме у октобру, стојећи на киши и суснежици у блату до чланака, а кад дође ђуниска катастрофа, није могло да се најами довољно кола да спасу из Делиграда чизме и полушубке, *које беху претекле*.. Било је свега доста, али не беше никаквог Немца да заведе „порјадок."

Одмах до врата кроз која се пењало на тавански магацин мајор Шарапова, беху друга врата кроз која се улазило у учитељеву кујну и сарачану. Ту је сад царевао комесар штаба, адвокат Тутуновић са младим Барловцем, народним каваљеристом, са својим подрумцијом шта ли му је био К. Ристићем, некаквим „винкл-адвокатом" из Крагујевца, са ђенераловим слугом из Русије, мирним и скромним једним човеком, коме ни гласа чуо нисам и ако сам га хиљаду пута видео, са ђенераловим српским слугом, бившим сеизом Аксентијем, који је, скопчавши своје име са многим историјским догађајима, осетио своју бесмртност, па је због тога био постао у толико безобразнији, у колико је његов колега из Русије био скромнији, и са још других слугу и једном слушкињом, собарицом госпође Монтевердинице. Сарачана, у којој је делиградски учо сигурно држао свој црни лук, своју туршију, свој кисео купус и остало што би могао за зиму скунаторити, сада беше пуна рафова пуни свакојаких ђаконија и деликатеса, какве човек може добити само у Београду и то само код Димитрија на теразијама. Ту беху грдни сирци швајцарски као воденичко камење, ту беху све сорте кубасица овога света, шунке и паштете, сардине и ајвара, каве и шећера, више но у гдекојој нашој паланачкој бакалници, ракије и ликера сваке сорте, руске вотке, инглишбитера, вина бордовског и шампањскога и сваког чуда. У та „свјатија свјатих" Тутине државе пуштани су само они, који су уживали пријатељство Тутино или кога од његових потчињених, за све остале певало се: „оглашени изидите." Из овог детаљног описа види се да сам и ја био Тутин „Protectionskind" и да сам декоји часак пријатан провео у сарачани делиградскога уче, када се није могло од глади дочекати ручак, а то често није била лака ствар, јер ђенерал је имао обичај врло често „закусити" по коју котлетку или тако што год, па често није гладан кад је време ручку, па не излази из своје

собе, а ми поједемо цео хлебац чекајући на њ. На огњишту учитељеве кујне стајао је други велики самовар. И ту се ваздан кувао чај, као и на оном столу у авлији. Просто језеро чаја попивено је у Делиграду.

Мало даље у ходнику с леве стране беху врата, која знају моји читаоци. Туда се иде у кабинет помоћника шефу штаба, а кроза њ у будоар госпође Маше. У кабинету беше врло прост намештај, неколико неофарбаних пољских столова и столица. За једним од тих столова вечно је седео и радио у последње време секретар г. Монтеверда, проф. Марко Велизарић, који се те части удостојио сигурно говорећи талијански и друге стране језике. Зидови тога кабинета беху чудновато окићени. Беше побијено једно десетак петнаест ексера у дувар, и на те ексере прикачиваху депеше. Над сваким клином и гужвом депеша беше натпис. Ја сам ове прочитао: «Алексинац,“ „Бобовиште,” «Нерићев Хан,” „Ђунис,” „Св. Нестор,” «Кревет,” «Каоник,” «Гредетин,“ „Вел. Шиљеговац.” — Штета само што је тај немачки ред у депешама наступио тек кад отпочеше октобарске борбе. Дотле се су све и најважније депеше ваљале по креветима, патосу и столовима у најђенијалнијем хаосу.

Из кабинета не тражите да вас водим још један пут кроз она ошкринута врата, кроз која се чује сребрнозвучни смех лепе помоћнице Комаровљевог поноситог помоћника, него да бегамо опет у ходник.

Чим се изађе из Монтевердине канцеларије, одмах човек удари носом у друга једна врата, преко пута.

Ту је канцеларија, „спаљнаја и пријомнаја” нашега шефа штаба, Висариона Висарионича Комарова. Пред његовим вратима, и унутра у тој малој собици која беше Комарову све и сва, увек је била, и то по ваздан огромна маса официра, војника, ордонанс-коњаника, руских добровољаца, комесара, доктора, енжењера, и све се ту гурало, све је то имало посла код шефа штаба. Ис-

прва је та маса јурила у Коморављеву собу кад год јој се хтело, доцније је била пред његовим вратима стража да их не би више од једнога на један пут ушло.

Хајде да видимо шта бива у тој соби макар за неколико тренутака, па ће читалац имати појма како је било ваздан.

Поред кревета, који није „намештан" бог зна од кад, и на коме се ваљају стотине депеша и рапорта, испод јединог прозора тога кабинета, стоји писаћи стô шефа штаба, на коме су такође читави брегови хартије. На једном ћошку седи „јункер" Ђорђевић (син „корпусног командира"), који је био најмилији писар Комаровљев, јер га је водио са собом и кад је ишао својој жени у визиту, или кад ју је из Делиграда испраћао, седи и нешто пише. С друге стране седи Висарион Висарионич. Пред њиме је онај познати лист ђенералне карте географског бечког института, у чијим се границама кретало цело ратовање Черњајева с Абдул-Керим-пашом, у руци црвена писаљка, а поред карте чаша чаја са парчетом лимуна унутра. Он нешто мери на карти, па час сркне чаја а час забоде нос у карту. Најзад рече своме писару:

— Джорджевич, пишите!

Јункер спреми да пише по диктанду, а Висарион Висарионич диктираше полако следеће.

— Диспозиција за 16 септембар.[1] Командант алексиначке одбране, потпуковник Јован Поповић има да начини испад са 10 батаљона пешадије, једном тешком и једном лаком батеријом, једном четом пијонера и 150 коњаника да начини мост преко ... —

И тај мах уђе један ордонанс-коњаник и предаде једно писмо.

Комаров отвори, па видећи да је написано српски, пружи писмо свом секретару

— Ето, что такоје?

[1] Кажу да и ова диспозиција није из главе Комаровљеве...

— То је релација батеријског командира Косте Костића о артиљеријској борби на Бобовишту 3-ег септембра!

— Ну что он там гаварит?

Јункер стаде преводити:

„Над доњим Адровцем, на вису према прћиловичком, беше повелики турски логор од артиљерије, пешадије и коњице. Ово ми даде говода те сам ноћу довукао још два 12 фунтова топа (јер ми је пола батерије било код пута на одмору) да овај логор, који је био око 5.000 метара далеко, растерам. С тога у 7 часова отворих ватру из дванаест. фунташа и бацих 10 метака у турски логор. Метци падоше добро и за 5 минута није било већ више ни једног шатора, настаде код њих узбуна, коњи, и топови разбегоше се у разним правцима иза брда, а колебе од шуме плануше запаљене. Али Турци су праве осице и намислише да ме казне за узнемирен сан. С тога у 8 часова појавише се три њихове батерије, две онде где су биле и 30 августа, на 2.000 метара, а трећа на 3.500 косо према мени, изнад пута од Доњег Адровца к Трњанима. Ватра се одмах отпоче и то из њихових 20 топова противу моја 4 (јер сам се решио да више дванаестфунташе не дирам). Непријатељ је пуцао све батеријом, мислећи да нас претвори у прах и пепео, или да нас принуди да одступимо са позиције. Кад увиде да му и то не помаже, опали целом линијом од један пут, и држао је да нас је сатрио, јер су све гранате пале у простору од 10 метара за батеријом. Да би га уверили да се ипак преварио у рачуну, пуцали смо и ми али врло ретко (муниције било је врло мало, и бесмо добили налог да је штедимо) и то кад год је он своју ватру прекидао, само за то, да му се јавимо да смо још ту. Тако је то трајало до после подне. Око 3 сахата после подне престало је пуцање.

Карактеристично је погађање турске артиљерије и

по каквоћу њихове бојеве муниције да сви моји губитци у тој ватри износе:

1 каплар рањен у леву плећку (тешко),

1 трубач окрзнут по руци (није ни отишао у болницу).

1 коњ окрзнут по десном образу (такође остао и даље на служби.)"

— Ну — рече Комаров бацивши и ту релацију међ остале хрпе на кревет — Бог с' њим! Гдје прервали нашу диспозицију?

Јункер прочита последње речи

.... да начини мост преко ...

— Мораве — настави шеф штаба диктирати — и то према глоговичком вису и да нападне непријатеља к Тешици и Нозрини, заштићавајући се од стране Ниша бочном авангардом. —

Опет се отворише врата.

Улази мајор Прапорчетовић.

— Молим, ваше пренасходство, да потпишете ове депеше, како би се могле експедирати.

Комаров потписа, Прапорчетовић изиђе, настави се писање диспозиције.

„2. Одред мајора Голошчапова у Бобовишту, има истога дана рано да отвори јаку канонаду, и ако се укаже згодна прилика.. ."

У тај мах уђе ордонанс-официр капетан Карлевич.

— Два инглиска кореспондента, в. превасходство, имају, веле, важан посао до вас!

— Ђаво нека носи све Инглизе на свету — дрекну мирни Комаров коме већ беше додијало што му не даду радити, већ га толико пута прекидају — какви су то кореспонденти, који су?

— Један је Арчибалд Форбес од „Дели Њуса", а другога не познајем.

— Форбес? Пустите га одмах унутра!

Капетан Карлевич изађе, а Комаров похита да издиктира барем започету реченицу до краја

— .... има да пређе Мораву и да гони непријатеља, иначе је задатак тог одреда да се брани.»

Уђоше два цивилаша, један висок, крупан, просед, са пријатним цртама лица, елегантно обучен. То је „капетан» Форбес. Други беше танак, сув, црн, са црном свиленом огрлицом која му тако завијаше врат да се није могла видети јака од кошуље ни мало; врло практична ствар у рату, где је тако тешко наћи прању.

— О, добро јутро желим — рече шеф штаба преливајући се од љубазности, пруживши руку Форбесу; говорило се, разуме се, на француском језику. — Где сте ви за бога, не дате се никако видети?

— Ја сам војник, mon général, па знам како је драгоцено време шефу штаба у време рата и ја вас ни сада не бих узнемирио, да телеграф хоће да експедира депеше кореспондената без вашег потписа....

— Знам, знам да је то тешкоћа, али шта ћете, то је мера нужде била, јер несу сви кореспонденти тако перфектни џентлмени, као што сте ви. г. Форбес, а да смо за вас начинили изузетак од општег правила....

— Ја први не бих могао примити да будем више протежиран него моје колеге, — упаде му Форбес у реч.

Комаров му само стиште руку, узе његову депешу, која је износила читава три четири табака (свака му је депеша била готово читав чланак), потписа: „видео шеф штаба, ђенерал В. В. Комаров», па је даде Форбесу с речима:

— Види се да ваш лист не жали никаквих трошкова, кад му сваки дан шаљете оваке депеше.

— О yes, рече Форбес просто, ја смем на то потрошити колико год затреба!

Комаров жељно погледаше на прекинуто писање диспозиције. Форбес то одмах разумеде.

— Ја вас не ћу дуже задржавати од посла, Exellence, само ми допустите да вам преставим овога младића, који је послат од нашег илустрованог листа „The Graphic", да црта наше битке, ако му ви допустите, и....

Комаров га узе за обе руке и не чекајући да му име кажу, обасу га љубазностима, које се обично говоре при таквим престављањима и упознавањима, увераваше их како је он врло срећан што инглиска штампа шаље тако одличне преставнике у моравско-тимочку војску, и т. д. искомплиментира их до врата своје собе. Дугачки, суви, и црни artist special, који наравно не знађаше ни једног другог језика осим инглиског, само се укочено клањао, и једва ако је изговорио:

— I thank You very much!

Чим се за њима врата затворише Комаров пљуну на цигље којима беше патосан његов кабинет:

— Тфу ти пропаст!

За тим опет стаде шарати својом црвеном писаљком по карти, подвлачећи имена неких села, и диктирати даље:

„3. Два батаљона црноречке бригаде I-ве класе са 4 тешка топа, имају да заузму шанац више Нерићевог хана као резерва како за Бобовиште тако и за Алексинац."

Опет улази дежурни ордонанс-официр.

— Шта је, за бога, опет, капетан Карлевичу? Та мени је са свим немогуће радити!...

— Опростите, превасходство, али баш сада је стигао полуескадрон Козака из Русије под командом генерала од коваљерије Семена Семеновића Козачкина,[1] и он моли да се одмах представи вашем превасходству.

— Ну слава богу! — рече Висарион Висарионич — тепер уж и генерали љезут. Милости просим!

[1] Да ли му је баш тако име било не гарантујем, јер тај ђенерал, и ако је сваки дан ручавао и вечерао с нама, и ако му прса беху начичкана с многим орденима и ратним медаљама, није ништа учинио рад чега би му човек морао име запамтити.

Карлевич оде да доведе тога ђенерала, који командује полуескадроном.

Можда ће се који од читалаца зачудити да је међу руским добровољцима, који су к нама долазили било и ђенерала. Ко зна да је у то доба било у активној руској служби хиљаду и четири стотине ђенерала тај се не ће чудити, јер колико их је онда морало бити у оставци? А к нама су долазили с малим изузетком, све такви официри који у Русији беху већ одавно у оставци или пензији, било рад старости или ради других околности рад којих се и млади официри „увољњавају в оставку." Тако нпр. од три руска ђенерала који су к нама дошли сва тројица беху одавно пензионирани: Черњајев због своје опозиције Миљутину, Новоселов и овај козачки због старости.

После неколико тренутака уђе коњанички ђенерал, у његовој врло старинској униформи. погрбљен од старости.

Комаров га дочека врло љубазно, узе га под руку и одмах га одведе к Черњајеву.

После четврт сахата изађе Черњајев о њима и оде да поздрави ново-дошавши полуескадрон.

На друму пред штабом беху упарађени Козаци на својим мршавим измученим коњима, и са њиховим нечовечно дугачким копљима. Беху то махом стари давно ислужени војници, који су у многим биткама били, јер је готово сваки имао солдачког „Георгија" на прсима, а по неки и по два три. Заставник је имао сва четири крста Св. Ђорђа које редов и нижи чин може добити (јер тај је орден за официре друкчији). Беху то махом старци, редак је био војник у томе полуескадрону испод 40 година. При свем том ђенерал их поздрави са обичним:

— Здраво, децо (ребјата)!

— Здоровје желајем, ваше в-ство-о-о! гракнуше Козаци као у један глас.

— Хвала вам, земљаци — настави Черњајев — што дођосте у помоћ браћи. Турака има много али ћемо их ми помоћу божјом победити. Ја се надам да ћете се ви показати достојни старе козачке славе.

— Ради старат са, ваше високопревосходитељство-о-о! повикаше опет сви у глас.

Главнокомандајући још нареди да им се одмах изда хране и ракије као добродошлице, па онда се са целом својом свитом врати у штаб.

Комаров се врати у своју собу да настави радити диспозицију за 16-ти септембар

Он диктираше:

„4. Један батаљон књажевачке бригаде II-ге класе има да заузме линету и батерију пред селом Вукашиновцем и да чува предњу позицију делиградску. У Делиграду и код ђуниског понтонског моста има да остане девет батаљона под командом пуковника Јована Ђорђевића.”

Опет улази дежурни официр и предаје некакве депеше. Комаров их отвори и одмах потрчи к Черњајеву. У ходнику удари на читаву гомилу руских добровољаца официра, који тек што беху стигли у Делиград.

Они хтедоше да му се одмах у ходнику преставе. али он их замоли да уђу у његов кабинет па да га ту причекају, док се врати од главнокомандујућег.

Једва су стали сви ти официри у малену собу Висариона Висарионича, али при свем том они се постројише у једну врсту по рангу т. ј. по чиновима које су им београдски кројачи пришили. На њиховим шајкашама беше пуно бригадирских и дивизијарских црвених пруга. и ако још ни један није знао куда ће га командовати и да ли ће му баш поверити бригаду или дивизију да њоме командује.

Улази кочоперни Комаров и иде од једног официра до другог. Сваки салутира кад к њему приђе, и држећи

десну руку на шајкаши говорећи чин свој, име и презиме, при каквој је трупи служио у Русији, и од кад је оставци, а по гдекоји још додаје у каквој би трупи желео да служи у српској војсци.

Комаров се са сваким рукује, и сваком изговори по неколико „снисходителних" речи. Најзад кад је обишао цео фронт, он их одведе да их представи главнокомандујућем.

Тамо се поновила иста сцена и казато им је, да ће им шеф штаба до мрака саопштити какво је који добио опредељење.

Висарион Висарионич трчи натраг да настави свој посао, који му је главни, а који толико пута мора да прекида. Али ни сада га није могао наставити, јер га је у соби чекао Хлудов.

— Висарион Висарионич — рече Хлудов чим је угледао Комарова — ви сте дали одсуство капетану Б-цком, да оде у Београд да купи кошуља и друго што му треба?

— Јесам, г. Хлудове, и он је мислим још синоћ отпутовао, а што?

— А ево што. Тај је лепи кицош покрао и моје ствари и многих својих другова оцицира.

— Не може бити, г. Хлудове, то је племић (дворјанин) врло виђен у нашем свету у Русији....

— Леп је то племић кад краде као последња вуцибатина. Ево погледајте доказе.

Комаров разгледа неке хартије које су нашли код покрадених сандука, па само пљесну рукама од чуда.

— То је ужасан скандал. А ми смо му још дали препоруке. Може га још Краљ позвати на ручак. Молим вас зовните ми ма кога од ђенералштабних официра из канцеларије да наредим што треба.

Хлудов оде, а Комарав стаде љутито ходати горе доле по соби. После неколико тренутака уђе један од „штабних," не сећам се који по имену.

— Молим вас, г. капетане, напишити депешу ђенералу Дандевиљу у Београд, да је капетан Б-цки синоћ отпутовао за Београд на осуство, да се доказало да је он лопов, да га одмах експедира натраг у Русију. Депеша треба да буде за мој потпис.

— Разумем, г. ђенерал!

— Да, замолите г. пуковника Катарџију да се потруди часком до мене.

— Ваше превасходсвто, он је баш сад изјахао да доведе румунски батаљон, над којим ће главнокомандајући држати смотру.

— Да, ви имате право, ја сам на ту смотру и заборавио. Све једно, после смотре, кажите му у моје име, ако бих ја заборавио да му кажем, нека телеграфише Њ. Величанству и то његовим шифрама, и нека опозове препоруку коју је дао томе несрећнику Б-цком.

— Разумем, превасходство! рече штабни и оде.

Коморав је још дуго ходао, док се стишао, па онда седе опет за своју карту и настави диктирати.

„5. Потпуковник Климентко са ђуниског виса има да отвори најснажнију канонаду против турских батерија. Његово лево крило са 4 тешка топа има да наступа долином Мораве, и да гледа да се дочепа турских висова, која се налазе пред његовом позицијом, где се турски фронт залама."

„Капетан Флаішер са „креветске" позиције, има да нападне непријатеља пред собом са његових 5 батаљона и с артиљеријом која се налази на томе месту. У исто доба и с исте позиције има да нападне пуковник Межењинов са руско-српском бригадом и са чачанском батеријом. Задатак те војске, која ће сва бити под командом пуковника Межењинова, јесте да заузме турска утврђења, која се налазе на висовима спрам наше креветске позиције."

Донеше ону отоич наручену депешу за ђенерала Дандевиља на потпис.

Тај ђенерал, који је био послан од словенофилских комитета да начини какав му драго ред међу руским добровољцима у Србији, седео је непрестано у Београду и био је у неку руку други гарнизонар у тој вароши, али поред свега његовог напрезања скандалима неких руских добровољаца по Београду не беше краја. Чак смо и ми у Делиграду о њима слушали.

Комаров потписа депешу и хтеде да даље ради, али у тај мах уђе мајор Светозар Хаџић, који је у почетку рата командовао ћупријском бригадом I-ве класе, а сада немађаше никаквога опредељења.

— А здравствујте, мајор — поздрави га Комаров осмејкујући се — изволте, седите — и он му сопственоручно начини место на своме кревету, гурнувши своју уређену архиву још више у гомилу — од куда ви тако?

— Г. Ђенерал, ја... ја сам дошао да питам, да ли сам ја учинио какву погрешку, те се са мном овако поступа? Ја сам као командант бригаде био у 10 бојева, главнокомандујући ме је свагда хвалио, одликовао ме је, кад сам од моје ране мало оздравио и вратио се у команду, кореo ме је за ту, као што је он назива, претерану ревност, и чудио се што ја нисам хтео да останем код куће док ми рана са свим не зарасте. Сад на један пут одузесте ми један по један батаљон и раздајете их разним руским официрима и док се моји људи бију, ја морам да базам беспослен око Нерићевог хана или по Делиграду. Ја молим ако сам учинио какву кривицу, да се дадем под суд.

Комаров поцрвени до иза ушију.

— Хм... Ви имате право.... али знате, г. Хаџићу, у почетку рата имали смо тако мало официра, да је морала читава бригада доћи под команду једнога мајора или чак и капетана. Данас, кад имамо толико руских пуковника, међу којима их има и из царске руске гарде, тешко је

ставити једног руског пуковника или потпуковника под команду једног српског капетана или мајора.

— То разумем, г. ђенерал, и уверавам вас, сваки је српски официр готов уступити место своје и равном по чину руском официру, јер претпоставља да ће он бити способнији, и ако је велика тешкоћа у томе, што руски официри поред највеће воље и способности не могу учинити више од нас, јер не разумеју језика својих потчињених и не познају терена. Према томе не бих ни речи казао да ми је претпостављен у команди какав руски официр старији чином. Али већина мојих трупа стављена је под команду г. Голошчапова који и код нас није више него мајор, а његови другови из Русије кажу да је он тамо само поручик.... Даље бих могао навести пуно примера, али ја ћу само споменути да г. капетан Флајшер командује са 5 батаљона, а ја видим у Делиграду 30—40 *руских* виших официра, који седе без икаквог опредељења, па ми се чини да то није у интересу службе баш с вашега гледишта.

Шеф штаба зацрвени се за једну нијансу више.

— Знате, г. мајор, у рату није се могуће обзирати ни на саме чинове, већ треба гледати и на способност. Могуће је да су г. г. Голошчапов и Флајшер далеко способнији људи него и један од тих 30—40 виших руских официра, који седе без посла у Делиграду....

— У том случају, г. ђенерал, ја бих могао само жадити руску војску, о којој ја имам врло висок појам, рече мајор Хаџић, коме већ беше дошло до грла.

Комаров се учини као да то није разумео и окрете овако:

— У осталом ви имате потпуно право што се тужите. То је моја погрешка што је тако одличан официр, као што се ви, г. мајор, остао без команде, али шта ћете, на мене се тако огроман посао навалио, да би ми требало надприродне силе да га савладам, и да никоме не

учиним неправду. Па при свем том, ви ми не ћете веровати, али на поштену реч, ја сам већ и пре вашега доласка на вас мислио, и говорио сам Његовом Високопревасходству главнокомандујућем да вас постави за команданта чачанске бригаде I-ве класе. Реците ми само да пристајете, до мрака сте наименовани.

— О молим — рече Хаџић — ја несам за то овамо дошао. Ја сам задовољан с мањом командом. Само ме срамота да седим скрштених руку кад се моја браћа бију, и када се решава судбина моје отаџбине.

— Ја знам, г. мајор, и баш за то вас молим да примите чачанску бригаду.

— Ја сам војник, г. ђенерал, и ја ћу сваку заповест извршити, али ако ћете ми допустити још једну примедбу у интересу саме службе, ја велим да није корисно одвајати команданте од трупа са којима се лично познају. Са ћупријском бригадом био сам толико пута у ватри, она мене зна и ја њу. Чачанском бригадом ја сам истина командовао неко време, али далеко пре рата у мирно доба, несам је никада водио у борбу....

— То ништа не мари, г. мајор, главна је ствар да је чачанској бригади намењена врло важна улога у једном великом предузећу, за које баш сад радим диспозицију, и ја апелирам на ваш патриотизам, да се баш у тој битци примите команде над чачанском бригадом!

Мајор Хаџић само се ћутећки поклони. Комаров му врло пријатељски стиште руку и испрати га до својих врата.

Кад се шеф штаба окренуо и опет дошао до свога штаба, на његовом лицу не беше више ни трага од оне прекомерне љубазности, која се до пре неколико тренутака на њему сијала.

Он прогунђа нешто љутито, па онда седе опет за посао

— Пишите! — рече за тим Комаров оштро своме секретару.

Овај понови последње речи где је стао.

Комаров диктираше даље:

„Пуковник Хрватовић са целом својм силом на десном крилу нашега положаја. има да нападне непријатеља једновремено са осталим командантима, али тек пошто горе набројани напади привуку непријатеља на се, и то има да удари са свом силом противу непријатељских шанчева у долини Турије, да пресече непријатељу повратак на Суповац и да га нагна на Мораву.”

Пошто је секретар свршио, Комаров узе написану диспозицију и карту и пође опет ка главнокомандујућем

У ходнику беше ларма и гунгула да не може бити гора.

— Ша је то? Ко се усуђује, у штабу правити такав неред? викну Комаров.

— Ваше превасходство, рече му један од официра — ето један пијан добровољац, хоће право главнокомандујућем, па не можемо да га отерамо!

Комаров се прогура кроз гомилу која беше окружила пијаницу, па се раздера на њ:

— Ко сте ви, шта хоћете?

— Ја... ја... сам д.... д.... добровољац руски. Дошао сам да се бијем за ту словенску браћу.... Хоћу да видим Черњајева, оно истог Черњајева, ђаво да га носи, за којим лудује цела Русија, разумеш?...

— Баците га на поље, и нека га одведу у казамате шанца № 1 док се не отрезни, — заповеди Комаров.

Одвукоше добровољца „ђаво да га носи”, а Комаров однесе диспозицију главнокомандујућем.

Черњајев, пошто је саслушао диспозицију, нареди да се дода још ово:

„Наређујем, да се 16-ог у зору изда свима трупама ракија, печено месо и хлеб. Сви војници да оставе своје торбе у логору, а да само понесу оружје и муницију.”

„Ја ћу 15-ог у вече бити на креветској позицији, и остаћу на њој за време целе битке 16-ог.“

„Нека команданти саопште својим трупама да ће 16-ти септембар остати славан дан у историји српскога народа, ако се сви војници храброшћу покажу достојни својих предака.“

За тим је потписао диспозицију за ту нашу највећу битку с Турцима у овоме рату.

Кроз отворен прозор зачу се војна музика.

— А, то је сигурно румунски батаљон! рече главнокомандујући.

После неколико тренутака уђе дежурни ордонанс-официр те јави, да се румунски батаљон постројио на пољу више походне цркве, и да су коњи већ изведени.

Черњајев пребаци своју черкеску сабљу преко рамена, узе шајкашу па изађе.

На источном доксату и веранди беше већ пуно официра који су се „числили“ при штабу, т. ј. који махом несу имали никаква посла кад нема битке, и којима је главна дужност била да праве ђенералу Черњајеву друштво за ручком и вечером.

Еле они се беху искупили знајући да ће данас бити парада и чекали су да главнокомандујући изађе. Неки беху спремили и своје коње, да би марцијалније изгледали у свити ђенераловој, а неки видећи да до батаљона нема ни пушкомет, претпостављаху да оду пешке до места. Уз ове последње беше пристао граф Кановницин, мајор Волков и моја маленкост. Идемо полако преко поља за ђенералом и његовом свитом, па се разговарамо.

— Ама шта је то управо румунски батаљон? питаше граф Кановницин — јесу ли то добровољци из Румуније којих се толико накупило да се већ може формирати из њих један батаљон?

— Таман посла! — рекох му ја — Румунија не ће да нам пропусти оружје и олово, па ће да нам пошље читав батаљон добровољаца! Једва се извукла два рођака нашега Књаза.

— Краља! — упаде ми Волков у реч претећи ми прстом.

— Дакле два рођака Њ. Величанства, који су румунски официри у оставци. Један од тих официра, као што знате, то је пуковник Картација, који баш у овом тренутку галопира на његовом лепом коњу из „Краљеве" штале, пред Чернајева, који га онако лепо сабљом поздравља, и који му доноси рапорт своје команде. А његова трупа покупљена је из оних бригада наше народне војске, у којима има правих Влаха, по оном истом начелу по коме је црногорска јатаганска легија покупљена из свију трупа у којима су Црногорци били расејани, само што Румуна имамо више, па су бирани побољи. Г. Катарџија је негде нашао четири нижа чина из румунске војске те их поставио за четне командире, осим тога један румунски потпоручик некако је срећно пребегао преко границе овамо, те га је Катарџија поставио за батаљоног команданта, а њему самом намењено је бригадирство румунске бригаде ако му експерименат са овим првим батаљоном испадне за руком.

Међу тим стигосмо на место, и том приликом чусмо, да је у том нашем батаљону и команда румунска....

Не знам за што нас је то све некако непријатно дирнуло.

Сви српски официри који беху изашли на смотру кад зачуше где се командује „дрјапта" и „стьига" стадоше се згледати.

Морам признати, да је и мени била непријатна та румунска команда, у пркос личне симпатије коју имаћах за пуковника Катарџију и при свем том што сам се јако интересовао за његово предузеће. А међу тим ни мени

нити другима не падаше на памет да протестујемо што се у велико командује руски не само у руско-српској и српско-бугарској бригади, него и у ак-српским бригадама, у којима има руских официра.

„Румунски" батаљон радио је најпре с пушкама врло сложно.

За тим отпоче правити разне еволуције, при чему се опет наши официри стадоше љутити јер је пуковник Катарџија окретао свој батаљон у место у „удвојене" редове, као што је код нас, „по одјеленијам" као што се наша војска зекцирала у старо време. Али то ни по јада, него на један пут, не знам шта беше пуковник командовао, начини се у батаљону хаос „Одјеленија" се згужваше, једна чета окрену се на лево, друга на десно, тако да су једна другој показивале леђа, речју начини се такав дар-мар да бих у земљу пропао од стида. Помислите пред главнокомандујућим таква смотра!

Узмуваше се четовође, потрча и сам Катарџија те тако брзо размрсише фронт и наставише своје еволуције које су после до краја изведене без икаквог подобног несретног случаја. Шта више ишли су и на јуриш са „Ура!" при чему су се врло добро држали. Разуме се да је и на то било саркастичних примедаба из публике како је ласно јуришати кад нема Турака и т. д.

Пошто је свршена маневрица, и пошто је батаљон прошао церемонијалним маршем, и то врло лепо испред ђенерала, најпре по одељењима а после у четним колонама, Черњајев похвали батаљон, рукова се Катарџијом и врати се у штаб.

Да наставимо сад започето описивање нашега штаба, које је толиким уметцима испрекидано.

Када се из Комаровљеве собе пође даље ходником с леве стране имају врата кроз која се улази у највећу собу те делиградске школе. Та је „сала" била посвећена многим потребама. Ту је била општа трапезарија, и огром-

ни астал на покој није се никако ни дизао, само се на њему постављало у подне и у вече, а после ручка и вечере се дизало, да би се на истом столу цртале карте, писало и т. д. У времену између доручка, ручка и вечере то беше читаоница штаба, то беше касина за састанак. Осем тога у једном ћошку беше фуруна, а сва три остала ћошка имаћаху засебни задатак.

У западном ћошку налазио се кревет војводе Маше Врбице. Ту је он обично седео, примао госте који су се врло интересовали за црногорске ордене, или своје јатаганлије, који распитиваху за српске медаље, или његовог јатаганлијског свештеника Петра Ђуричковића, који је на толиким народним скупштинама био „L'enfant terrible" дотичне владе, и који је онако трагично завршио свој живот после рата (убио се); ту је војвода писао своја извешћа за Цетиње, и ту је читао своје новине.

У северо-источном ћошку беше писарница приватног секретара Черњајевљевог, капетана Шрејдера. Док је носио униформу руску сви смо га звали „капетан", али кад му стиже српска униформа из Београда, ми видесмо да је он управо артиљеријски потпуковник! Али апстрахирајући од те слабости, које несу могли да се отресу код нас ни бољи руски официри, беше то честит човек. Омален растом, русе косе и браде, са наочарима које му даваху изглед научењака, са врло симпатичним лицем, рађаше он у поменутом ћошку као мрав од јутра до мрака, јер кореспонденција ђенерала Черњајева беше огромна, а осем тога ђенерал му је као свом личном пријатељу и старом познанику поверавао и све своје новчане рачуне, преписке с разним банкама, преко којих су слати новци Черњајеву, и код којих беху његове разне суме депониране, исплаћивао је ђенералове помоћи удовицама официрским, рањеницима и т. д.

Најзад у југоисточном ћошку стајао је сто за писање и поред њега један дрвен ал гвожђем окован сан-

дук. Ту је радио професор Бадемлијић, ту је била каса моравско-тимочке војске.

Као што се види највећа соба у делиградској школи била је не само трпезарија, него и стан војводе Маше, и две канцеларије. На скоро се увидело да то не иде, да сала за ручање треба да буде намењена само за ту цељ, па за то наредише да се сала *тапецира* (мислим да је проф. Кујунџић прву ноћ после ђуниске битке откинуо парче тих делиградских тапета за спомен) а за разне канцеларије да се подигну разне бараке. И тако у другој половини септембра изникоше иза школске зграде силне дашчаре тако да се начини читава улица од барака. У дну ове улице беше швајцарски изрецкан и лепо обојадисан павиљон шефа штаба, у коме беше претсобље за чекање, већа соба за канцеларију и мања за спавање, осем тога у том павиљону беше смештен и руски пољски телеграф (српски је био смештен у доњој делиградској механи).

Десно и лево беше та улица састављена од барака за руску општу канцеларију, за становање официра, за казначејство и т. д.

Пошто бих тако обишао цео штаб у јутру имао сам обичај отићи да оне трошне колебице у којој је била делиградска пошта. Готово сваки дан беше за ме или пакет званичних писама, рапората из разних резервних болница у моравској долини, или новина. И данас нађох мој пакет, и распечатих га још тамо. Претурајући разна акта из санитетског одељења министарства војног, зачудих се кад међу њима нађох једно мало писмо адресирано овако: „Господину ђенералу Черњајеву у Делиград, *поверљиво.*" Од куда такво писмо у моме пакету? То ми никако није ишло у главу, али опет несам слутио да може бити што рђаво. За то похитам у моју канцеларију да оставим акта, па онда с тим тајанственим писмом одем опет у штаб не би ли како год продрьо до

главнокомандујућег, кроз оне гомиле које су увек одржавале у опсадном стању његова врата. Али то није било лако, јер за сваку се ситницу трчало главнокомандујућем, сваки добровољац из Русије сматраше да има право у по дне у по ноћи отићи ђенералу en chef, и тражити од њега сабљу, или револвер, или „жаловање," а башка што су гомиле других странаца морале бити примане. Често немађаше Черњајев ни 2 сахата на дан својих, у којима би могао размишљати о главном задатку своје војске.

У ходнику између осталих наиђем на Др. *Цимана*, оног сићушног али живог немачког палестинца, који се беше натуралисао у Инглеској, и који у време нашега рата раздаваше милосрдне поклоне у име манчестарског одбора за помоћ источних хришћана. Он је испрва покушавао да за рањенике спреми прву супу, да их крепи вином и коњаком, али доцније је видео да он са својим срествима може бити много кориснији у збеговима народа из Мораве него на завојишта. С тога је он цело остало време посветио тим „рефјуцијес" раздавао им је хаљине, ћебета, правио им је куће и колибе, раздавао им је хране, новаца и т. д. и најзад крунисао је своју благотворну радњу отворивши у Београду азил за децу из тих збегова („Инглески завод за српску сиророчад"), који је отворен онако свечано.

Али г. Др. Циман није се ограничавао на такву помоћ. Он се толико интересовао за српску ствар или се толико трудио да инглеску помоћ изравна са — руском, да ми је тога дана пришао с оваким предлогом:

— Шта мислите Oberstabsarzt, да ли би добро било кад би у вашој војсци била поред руских добровољаца и једна инглеска легија?

— Да како, драги колега, таква би легија била доказ да народ инглиски не одобрава туркофилску политику његове владе, која је на срамоту поноситог Албиона тога старог заставника слободе и хуманитета.

— Врло добро! Онда вас молим да ме претставите г. ђенералу Черњајеву. Најдаље за месец дана биће овде манчестарска инглеска легија, само ако главнокомандајући хтедне да пристане на мој предлог.

Ја приђох лафовима који чуваху врата ђенералова. Треба знати да је он већ имао своју „*словенску* гарду.“ Испрва су чували стражу пред његовим вратима наши народни војници, који су својим сиротињским оделом скандализовали многога кицоша кореспондента, али што је више расла моћ имена Черњајевљевог у Русији то је и његова стража постајала угледнија док најзад није стекао своју „словенску“ гарду. У њој је било по један или по два крупна угледна момка из свакога словенског краја и свакога је обукао у најбогатије руво његовог завичаја; Србијанци, Бошњаци, Херцеговци, Црногорци, Старосрбијанци дакле све српске покрајине, за тим Бугари па чак и Арнаути беху престављени. Како њихови костими несу наручивани по цртежима каквога гардеробијера, него по казивању дотичних гардиста, како се код њега носе, то су те хаљине биле често врло фантастичне али на свима је било пуно златнога веза, тако да је један пар таквих хаљина могао коштати по 80 до 100 дуката.

Данас беху на стражи Црногорац и Бугарин. Питам има ли кога код ђенерала. Има. Рекох им да ме зовну кад буде могуће ући код главнокомандујућег, па с Др. Циманом свратих преко пута у трапезарију. Чекајући ја рекох Циману нека спреми депешу за Манчестар, како би је одмах могао прочитати ђенералу, да се не би дангубило. Он послуша и после по сахата кад нас зовнуше к ђенералу све беше свршено за инглеску легију. Черњајев овласти Цимана да јави куда треба у Манчестар, да је он готов платити инглеским добровољцима и путни трошак из Инглеске до у Србију, и обећа их овде издржавати као и руске добровољце.

Пошто Др. Циман оде, ја предадох ђенералу оно „поверљиво" писмо, које беше завучено у моја званична акта.

Он не слутећи ништа отвори га, погледа на потпис па рече мени: „Од војеног министра" па стаде пажљиво читати.

На један пут пребледи, па онда одмах за тим поцрвени, стаде гутати врсте тога тајанственог писма па кад га прочита згужва га од беснила, баци га на ћилим скочи и стаде ходати као згранут по соби.

„Ово мени! — Подлац један!.... Шушумига једна, који није ни за батеријског командира а камо ли за министра војног, па се усуђује мени да пише таквим тоном.... Он не зна.... Ја.... ја ћу још данас узети све моје Русе, па ћу отићи из Србије, нека он после брани Србију са оваком војском против целе стајаће војске отоманског царства!....

Ја се бејах скаменио какав ефект учини оно кукавичије јаје из мојих аката.

— Ваше високопревасходство — рекох — ја молим хиљаду пута за опроштење, али ја несам могао ни слутити да ће у моме званичном пакету.... такво писмо....

Черњајев на један пут стаде па се замисли. Мора бити да се и њему чудно учинило откуда то писмо у мојим рукама.

— Има ли Теша какав узрок да на вас мрзи? запита на један пут ђенерал.

— Не знам, ваше в-ство, али не верујем.

— А јесте ли имали какву аферу с оном протувом светском, с Бекером?

— Никаку на свету! —

— Нешто мора да има, кад су они баш ваш пакет изабрали да потуре ово нитковско писмо — и Черњајев се саже те га дохвати са земље — ево па читајте. Руку

врло добро познајем. То је писао Бекер а Теша је само потписао. Читајте само.

Писмо је било написано француски. У њему се Черњајев чини одговоран за сво скандале које граде пијани руски добровољци по Београду, и министар војни прети да ће чинити, не сећам се шта, ако Черњајев не стане на пут тим скандалима.

— Помислите само, докторе, говораше Черњајев, шкрипећи зубима од љутине — он је министар војени, он има на расположењу грађанску и војену полицију у Београду, све жандарме и гарнизон београдски, он има у рукама све чиме би могао одржавати ред међу тим горким пијаницама, тамо је и ђенерал Дандевиљ, који је нарочито послан за тај посао, и он тражи да ја одавде из Делиграда поред огромног задатка, који на мени лежи, вршим још и дужност београдског полицаја! Ја сам крив ако који пијан добровољац у Београду свршава своју нужду на улици у место на одређеном нужнику! И све то каквим арогантним тоном, као да сам ја његова пачавра. А, мој драги, мали си ти да се натресаш над Черњајевом. Још данас ћу им послати оставку, па нека сами трљају главу!

Ја покушах да га умирим, али све за бадава. Он ми пружи руку. Очигледно је хтео да остане сам. Ја се поклоних па изађох. У ходнику нађох пуковника Катарцију.

— Г. пуковниче — рекох му — ђенерал се страшно наљутио на г. министра војног. Хоће да да оставку и да са свима руским добровољцима иде из Србије.

— Par Exemple! — рече Катарција зачуђено.

— Гледајте да га утишате, г. пуковниче, и да ствар изравнате!

— Laissez moi faire! рече Катарција и оде у ђенералову собу.

После по сахата већ је био успео у толико да Чер-

њајев одустане од тако преке мере, и пуковник Катарција отпутова у Београд да изради сатисфакцију главнокомандујућем.

У опште Катарција је умео свагда да задржи Черњајева од неразмишљених корака, које би ђенерал у својој љутини за цело учинио, и ако би се после кајао.

* * *

Еле у тим чајевима (код српских официра било је често између чаја и ручка сопствене ћулбастије), смотрама, преставлањима нових добровољаца, рапортима, депешама, молбама, тужбама, интригама, у озбиљном раду и шали, у читању новина и препирци, пролазило је прво пола дана.

На по сахата после 12 прикупљао се цео штаб у трапезарију ради важне акције, која се сваки дан у 1 сахат по подне понављала, ради ручка, и сваки је седео на свом одређеном месту, или је стајао иза своје столице, очекујући ђенерала и разговарајући се са својим комшијама.

Тај разговор постајаше често тако жив и разнолик, да је много личио на јеврејску молитву у аври, и само појављивање Черњајева могло је да прекине то хаотично цакање.

Главнокомандујући стане код своје столице у врх стола, сви устану, и капелан походне цркве отац Гаврило, или у његовом одсуству наш обр-свештеник прота Јова, очита молитву о јастију и питију, и онда сви поседамо.

С десне стране ђенералове седео је обично пуковник Катарци, а с леве шеф штаба.

У том је било промене само кад смо имали врло високе госте, као кад нам дође у походе Господин Стевча, министар унутрашњих дела, г. Радивоје, министар војени, г. Теша (да, и он је био, и Черњајев му је нашао здра-

вицу, како војска не би могла ништа учинити да није имала тако доброг администратора као што је г. Николић) ит.д. У тим случајевима високи гост седео је о десној главнокомандујућег.

До пуковника Катарџије седело је високо свештенство. Најпре наш прото Јово, који је српском краљевству с ону страну Мораве дао благослов цркве (он је у српском новом краљевству био патријарх). али то није дуго трајало, јер чим дође први руски свештеник, наш је патријарх морао да се помакне за једну столицу даље и тако је сад отац Гаврило седео до Катарџије, и одржао је свој ранг до краја рата. Мало доцније стаде и ђакон оца Гаврила долазити нама на ручак, те тако наш патријарх мораде још за једну столицу даље: То је сигурно наљутило нашег проту Јову, он сигурно помисли „Schlägst du meinen Juden, schlag ich deinen Juden" па заведе и он себи ађутанта или шефа црквенога штаба, у лицу једнога професора богословије, који је после конзеквентно ручавао и вечеравао у штабу. Овај шеф патријарховог штаба, био је узрок те сам и ја са мојом столицом све дубље падао у рангу за столом, најзад ми се то досади па побегох на унутрашњу страну стола, који беше савијен на покој, те сам рест наше кампање ручавао поред нашег начелника артиљерије Саве Дмитрича (Грујића). Те тако бегајући од поплаво штабних црноризаца дођох на место где сам могао да чујем много интересантнијих разговора, јер Сава и ја сеђасмо сада преко пута од Черњајева. Од многих таких разговора сећам се једнога из Октобра, који је сувише карактеристичан да бих га оставио за доцније, где би му било место. Бојим се, заборавићу га....

— Сава Дмитрич, — рече на један пут главнокомандујући начелнику артиљерије — издајте заповест свима командантима, да после подне око 4 сахата отворе артиљеријску ватру на Турке и то из свију својих топова.

— Бојим се, рече Сава затежући, — да нам не понестане муниције јер нам је граната са свим мало остало.

Черњајев као да није ни чуо ту примедбу. Он понови ту заповест.

— Слушајус! — рече сиромах Сава па ме само погледа преко својих наочара, али ја сам му поглед разумео. Он беше у очајању.

— Ваше високопревасходство — уплетох се ја, и ако са свим не надлежно — сигурно мисли после тога артиљеријског приступа отпочети напад с пешадијом. У том случају ја бих имао такође да наредим гдешто по мојој струци....

— О, није нужно, — рече Михаил Глигорич — ја баш за то наређујем тако доцкан артиљеријску ватру, што не желим још данас ангажовати пешадију. Моја је циљ да мало застрашим Турке. Ми сад имамо на позицији толико топова, колико Турци и не сањају, па кад стану сви бљувати ватру на њих, памет ће им померити (ово је слободан превод)!

Ја само погледах у Саву па му шанух:

— Ама, куме, ово је којешта. Та бесцељна пуцњава само ће показати Турцима како смо ми после 11-ог Октобра променили фронт?

— Једно то — шану ми Сава — а друго, ја имам артиљеријске муниције само још за једну озбиљну битку. Ако је овако у лудо потрошимо, кад настане та неизбежна последња битка, моје ће оружје морати да ћути. Туђи ћемо се без артиљерије!

— Па што му не кажеш, бог те видео?

— Која вајда? Говорио сам му сто пута да не трошимо тако у лудо артиљеријску муницију, све за бадава. Они издају заповести свима мојим потчињеним, а ја о томе и не знам!

И сиромах начелник артиљерије само слеже раменима.

Поменута бесцељна канонада извршена је, и сутра дан Турци нападоше свом силом....

С леве стране до Комарова сећаше најпре Монтеверде, а доцније пуковник Дохтуров, докле доцније није и сам сео на упражњену столицу Висариона Бисарионича.

Даље у лево сећаше онај ђенерал от кавалерије коме не запамтих имена.

До њега сећаше пуковник Мак-Ајвор (Mak-Yver) онај инглески официр који с тешком муком беше у Београду формирао један ескадрон. Чим га је довео у Делиград, одмах му га одузеше и предадоше команду над тим ескадроном једном руском официру (чини се неком Лашкевичу, који је био така „горка пијаница" да су му се његови сопствени потчињени смејали дотле док га не збацише с командирства) а Мак-Ајвора узеше у штаб, под изговором да је он као једини виши инглески официр у српској војсци (у његовом ескадрону беше и један млади инглески потпоручик, рођак лорда Селисберија) далеко потребнији у штабу. Поштеној солдачкој души Мак-Ајворовој беше испочетка врло жао што га раставише са његовим ескадроном, али Комаров га на брзо утеши таковским крстом, коме се срдачно обрадовао, и једном мисијом у Инглеску, коју је на опште задовољство извршио, као што доказује његова брошура, што је доцније на српски преведена. Њему је Черњајев доцније толике љубазности чинио, да сам често слушао Мак-Ајвора како каже:

— Ко преда мном говори ружно о ђенералу Черњајеву, ја ћу му главу расцопати („Уен ајне персън спрехен слехт ебаут ценерął Черњајеф ин мај презенс, ик снајден сајн коп аб.")

До пуковника Мак-Ајвора седео је један славан чичица од 80 година. На њему беше пуковничка униформа са много руских ордена и ратних медаља. Његово немачко име нисам запамтио, али знам да је још под ца-

рем Николом дошао у пензију, и да се сад једва држао на ногама, тако је стар био. При свем том он се љутио што су га држали при штабу у место да му даду какву команду, и он се тако упорно надао да ће и он најзад затребати да замени каквога команданта који погине или буде рањен, да је цело своје време између ручка и вечере употребљавао на то да нађе у каквом селу близу Делиграда какву кућицу у којој ће моћи зимовати. Најзад је у томе успео, нашао је топлу собицу, и подсмевао се младићима, који се непрестано туже да немају квартира. Тај је чичица био неко време председник војеног суда у Делиграду. У осталом главна му је брига била да дотера свој сахат да иде тачно као и штабни сатови, како не би био нетачан у долажењу на ручак и на вечеру. Један руски туриста, који је писао о нашем рату (Воронич) питао се, од куда тај чичица у Делиграду, и нашао је да је то сигурно било овако: Он је сигурно једно вече седео у кругу својих синова, кћери, снаха и зетова и своје многобројне унучади, па се при чаши чаја разговарало сигурно о српско-турском рату. Несташни унуци и унуке сигурно су га стале задевати, како он, стари војник седи мирно код куће, а тамо у Србији бију се православни „Славјане" на живот и на смрт. Та је несташна детиња шала дирнула старога пуковника, па је сигурно помислио: „Е чекајте, балавци једни, показаћу ја вама, ко је ваш деда." Деца му се поплашише: „Немој, деда, ако бога знаш. Па ми смо се само шалили." Не зна чича за шалу. У пркос плача и кукњаве деда оде у Србију.

Сећам се кад је чича баш стигао на колима у авлију делиградског штаба. Случајно бејах се и ја ту десио. Помогоше му да сиђе с кола а он право к мени:

— Подполковник — рече ми — какав је пропис у вас за престављање главнокомандујућем? Треба ли парадна униформа или се може и у походној? —

— Може, г. пуковниче, тако како сте.

— Добро. Учините ми још љубав и нађите ми где год какву четку да се мало очистим.

Учиних му то, и он пође уз басамаке, али на скоро видех да му ваља притрчати у помоћ, јер се није могао сам попети.

Славан је то чичица био! Сећам се, једном Черњајев беше позвао на ручак командира делиградског батаљона II класе, који се у једној битци страшно одликовао. Половина тога батаљона беше легло које мртвих, које рањених. Черњајев да би одликовало батаљон даде његовом честитом командиру (ако се не варам, беше то сељак из Вукашиновца) прву златну медаљу за храброст коју беше добио као модел, и позва га на ручак. Случајно му дадоше место до тога пуковника — чиче. Овај није знао од радости шта да ради. Непрестано је налевао вино у чашу тог народног командира. Черњајев устаде и попи чашу вина у част храброг делиградског батаљона друге класе и његовога командира! Наш се сељо није ни мало женирао. Он устаде па не збунивши се ни најмање што мора да говори пред таквим господским друштвом, какво он дотле никад ни видео ни чуо није, наздрави ђенералу Черњајеву па седе. Чичица-пуковник у мало га није загрлио, тако му се допало његово скромно, просто, присебно а опет достојанствено држање.

— Јесте видели, молим вас — рече ми чичица преко астала и то немачки — како се тај прост човек нимало није збунио. Köstlicher Kerl! — и чичица-пуковник стаде опет налевати вино своме комшији, који се ни мало није затезао да пије с пуковником побратимство.

За време тога ручка сви су официри а нарочито српски чисто загледали тога „народног" батаљоног командира, и чујем где се иза мене разговарају:

— Ама да ли је он служио у стајаћој војсци?

— Не верујем.

— Како не верујеш? Ја га знам кад је био код мајора Цветка Павловића сеиз!

— Био је свагда добар солдат — рече Цветко сам — али сада види се да је изишао „из дисциплине", јер се ачи па пије побратимство с пуковницима. У осталом они су криви, хоће да размазе једног доброг војника.

— А зар ви мене више не познајете, г. мајор? — упита бивши сеиз свога некадашнег господина.

— Познајем те, познајем — рече Цветко — и чекао сам само док се сврши ручак, па да ти честитам златну медаљу. Сада припази мало на себе, немој да се ачиш као кмет. —

До Цветка Павловића седели су обично мајор Прапорчетовић, капетан Франасевић, капетан Велимировић, капетан коваљерије Протић, који је чини ми се састављао Цветков штаб, ордонанс официр потпоручник Јован Јовановић; аћутант начелника артиљерије, који је био најпре Тоша Поповић, а за њим потпоручник Козаковић. Чешће је на тој страни стола седео подпуковник Дим. Карацић са његовом кривом сабљом „прадедовском". По кашто су долазили у госте, али ретко, пуковник Јоца Ђорђевић, делиградски „корпусни командир," и потпуковник Шандор Николић командант делиградски („плацкомандант").

На спрам те српске групе седела је руска, и у њој: *пуковници* Александр Павловић Межењинов, де Прерадовић, Шевић, Медведовски (који су ређе долазили јер су били у својим логорима), *потпуковници:* Климентко, граф Кановницин, граф Келер, Шрејдер, Шлосман, *мајори:* Шарапов, Петерсон, Волков, Голошчапов, *капетани:* Максимов, Сировацки, Булацељ, књаз Гика, Карлевич, Алабин старији, (и чини ми се неколико је пута био књаз Александер Михаиловић Обољенски); *поручници:* Буцко, Мусин Пушкин, шах-Назаров, Алабин млађи, Ка-

рел (син Лајбмедика царевог Карела), потпоручник барон Матеи.

У сред те руске групе беше се при крају рата формирала и једна српска оаза. Ту је седео Кастор и Полукс наше хемије и механике, професори Клерић и Лозанић, наше „динамитције", међу њима дипломата. г. Бозовић и г. Антић, који због рата беху остали без посла те их прикомандоваше нашем штабу; ту је даље седео и казначеј професор Јован Бадемлијић.

Осим тих педесет и неколико личности за које се сећам да су стално ручавали за Черњајевљевим столом, било је сваки дан бар по 5—6 *званих гостију*, официра добровољаца који су тога дана дошли, странаца новинара, дописника, један члан инглиског парламента, један американски ђенерал и т. д. А било је и *незваних* гостију, који су самовласно освајали себи место за ђенераловим столом, особито кад је ђенерал био са свитом на каквој позицији где је остао дан-два.

Што се саме хране тиче причали су чуда раскоши у делиградском штабу. Ја то нисам опазио. Ево шта се из дана у дан јело с ужасном монотонијом: сардине, спр и ајвар, за тим боршч, руска супа с купусом и месом, говеђина са сосом и печење; каштo воће и суви колачи београдски („похераји"). То је било све. Пило се обично српско вино, само је ђенерал са својим најближим комшијама пио бордовско вино. Шампањ су служили само о прокламовању краљевства, кад је који министар био у гостима, кад је био дан Њене Светлости, и кад смо светковали рођење најмлађег сина Черњајевљевог.

Али при свем том што Арапин није био онако црн као што су га моловали, опет и ја верујем, да је у Черњајевљевом штабу ужасно много трошено на јело и пиће, јер по што смо се ми дигли од стола, седали су, „чудовски пјевчици", писари штаба, „виши" ред момака а за њима славјанска гарда ђенералова и све остале

слуге. Не ће бити претерано ако рекнем да се у штабу хранило око 150 душа дневно.

После ручка ишао је сваки на свој посао. Ђенерал Черњајев обично би сео на своју „тројку" па би у пратњи свога „конвоја" обилазио позиције. То његово вожење увек је било доста импозантно. Напред јури у галопу један коњаник који носи ђенералову личну заставу, коју му је, ако се не варам, Москва поклонила. Она беше од беле свиле са плавим крстом у среди и са натписом у наоколо: „За свободу Славјан" — као што видите, много шири програм, него да би га могла званична Русија потпомагати. Тај је коњаник заставник био обично трговац Вељковић из главне београдске чаршије.

За њим иде ђенералова тројка, каруца упрегнута са три коња, од којих средњи носи „дугу" са звонцетом.

Око ђенералових каруца пуно штабних официра на коњима.

Најзад цео вод коњаника под командом „начаљника коњвоја" капетана Милошевића.

За њима цео облак прашине.

Један пут после ручка ђенерал није отишао на позицију, јер цео штаб хоће у једној групи да се фотографише, и то хоће да нас фотографише некакав руски „Tausendkünstler", који је доцније не знам за што, по Београду носио униформу енжењерског мајора.

Еле тај мајор-фотограф мучно је и ђенерала Черњајева и цео штаб више од по сахата док нас је понамештао у једну групу, као што су харинге у кутији смештене, само Алабин млађи и Буцко или још неко од ордонанс-официра отегоше се по земљи у врло живописној позитури.

Наш мучитељ-фотограф сваки час је трчкарао од апарата к нама, и од нас опет под његову црну чоху.

Најзад рече:

— Добро је. Сада само молим да свако остане мирно како је. Један, два три!

И он скиде заклопац од стаклета па и сам укочено гледаше у врх од једне своје ципеле, бајаги да не би својим кретањима или погледима сврнуо нашу пажњу. Е баш као прави фотограф!...

За пакост тек што је скинуо заклопац, а једна смена страже штабне иде право па хоће да прође између нас и апарата (јер као што се по величини групе и није могло другаче, ми смо се фотографирали у авлији пред штабом). Сви стадосмо да шичемо као гускови, једни се напеше од смеха, а други да би обратили пажњу разводника страже на несрећу коју је намислио учинити.

Срећом разводник увиде, поравњавши свој нос са фотографским апаратом, да несу чиста посла, па командова својима:

— Стража, стој! — па онда видевши у групи и ђенерала додаде: — к рамену! Очи на десно! — и осташе тако на левом крилу наше групе држећи к рамену, докле год су се сунчани зраци са нитричким сребром трудили да сачувају наше драге физиономије за благодарно потомство.

Случајно ја сам седео на крају прве врсте с леве стране и могао сам чути монолог који је честити разводник „за себе" прогунђао:

— О анатема их било, што су се укипили као света Бона, па упиљили очи у оно сандуче, као да ће из њега сад нешто излетити!.. Па и Чарнојевић међу њима! Хвалимо те боже, која им је то мука?... —

Нас неколицина не могосмо се више уздржавати већ прснусмо у смеј. Срећом у исти тренутак беше фотограф заклопио свој апарат, с једним „покорно благодарју-с!"

Хомеричан смех захори се из целе групе тако напрасно, да се разводник и његова стража чисто пренe-

разише од чуда. Умал' се сиромах разводник није левом руком прекрстио, како је у десној држао пушку.

— Води стражу, пролази, брате, ако бога знаш! — повикасмо му неколицина на један пут, и тек пошто је стража замакла за штаб, могли смо од смеја опет доћи до речи.

Међу тим је мајор-фотограф отрчао са завијеном „матрицом" слике у његову импровизовану камеру обскуру, код кујне, да је „испира". Читав сахат смо чекали док нам је донео то чудо фотографске уметности, кад тамо?... Ужас! Цела мука за бадава. Не само ни једно лице није фотографисано, него на целом стаклету нема ни трага од једне главе, или трупа, или руке, или ноге, и ако је фотографисано 50 глава, и трупова, 100 руку и 100 ногу, и неколико стотина брижљиво истакнутих ордена. Слика је представљала таласе узбурканога мора, или песка у Сахари, кад се надме самум....

Ето такав нам је био мајстор г. мајор штабни фотограф! Да су се којом срећом још неки штабни добровољци занимали фотографијом у место стратегијом и тактиком, било би боље и по нас и по „славјанскоје дјело", јер подобне погрешке у тим двема уметностима несу нас коштале „einen Lacher", као то славно фотографисање.

Други дан после подне, тек што се ђенерал беше вратио са своје шетње по позицијама, ето ти од некуд едних кола, покривених арњевима улазе у авлију штаба и око њих гомила војника свију родова оружја, и пуно делиградских беспосличара који се сви гураху око кола завирујући испод арњева и цакајући тако да се ништа није могло разумети.

Једва сазнадосмо да је у колима један рањени башибозук, кога су на предстражама у једној чарци ухватили.

Пошто сам с тешком муком растерао беспосличаре и дозвао једну болничарску патролу са носилима, дам скинути арњеве и попнем се на главчину од точка да видим шта је.

Беше то старац један у издрпаним хаљинама с обријаном главом с ужасно преплашеним усплахиреним лицем. Не разумевши шта је говорио замолим г. Миноглића да му каже турски нека се ништа не боји, да ће га одмах однети на завојиште и одатле у болницу.

— Су, ефендм, су!

То разумедох и ја да значи: „Воде, господине, воде!"

Дадосмо му воде, и пошто сам се уверио да му је повреда прелом једне бутњаче, наредих да му се на завојишту делиградском начини гипсни завој.

Али пре него што смо га кренули дође заповест од ђенерала главнокомандајућег, да се тај рањени Турчин однесе команданту Делиграда.

Ја га отпратих до колибе потпуковника Николића држећи да ће га тамо узети на испит, па да ће га посло предати мени. И доиста чим сам га спустио на носилима пред канцеларијом делиградскога команданта, и покрио га једним ћебетом (сав је сиромах дрхтао од зиме) отпочеше га саслушавати. Потпуковник Николић повуче ме на страну, па ми шану:

— То је нечувени скандал! Ђенерал хоће да се убије тај Турчин!

Ја се окамених.

— Не може бити! Рањеника убити? Па по чему ћемо се разликовати од турских зверова?

— Ни по чему. Онда ћемо бити на једном нивоу.

— Да отрчим ја до ђенерала, можда ћу успети да га одвратим? Та то би било нечувено, срамно убијство, које би окаљало идеју за коју ми ратујемо. Та ми смо се ономад тужили, што Турци не поштују женевску конвенцију!...

— Иди, па ако не успеш да га одвратиш разлозима човечности, кажи му да су се око тога Турчина већ искупили сви новинарски дописници који су у Делиграду, и да се сигурно неће мићи од њега, док не виде његову крајну судбину.

И доиста кад пођох у штаб, видео сам све коресподенте страних листова где стоје око рањеникових носила.

Пођем к ђенералу Черњајеву, али ме не пустише, први пут. Рекоше ми да га боли глава, да никога не прима.

Похитах Комарову и разложих му ствар како сам умео боље.

Шеф штаба само слеже раменима.

— Све сам то и ја казао главнокомандајућем, али он се не да ни осолити. Вели, да то није војник, који је у поштеној борби рањен, већ је то башибозук, један од оних паликућа који су целу Мораву од Суповца до Љубеша претворили у пустињу; то није војник, већ један од оних зверова који су српску децу дочекивали на ханџаре, који су порили живе трудне жене, који су спаљивали живе наше рањенике.

— За бога, превасходство, све је то чинило његово друштво, можда и он сам, и да га је ко на делу убио, био би заслужан, али сада је тај башибозук само тешко *рањен човек*, и док сам ја овде лекар војске, ја не могу допустити, *да се рањеник стреља*!... Кажите му за бога, да ће тим убиством укаљати и своје име и заставу српске војске за на век!

— Идем још један пут да покушам! — рече Комаров и оде главнокомандујућем, а ја потражих пуковника Катарџију, казах му у чему је ствар, и он одмах отрча Черњајеву.

Благодарећи свима тим напрезањима и добром срцу Черњајевљевом, чим га је напрасна срџба прешла, он одустаде од своје намере и још исте ноћи Мустафа је

добио гипсни завој и отпраћен је у Београд уз пратњу најбољега болничара ког сам имао у тај мах у Делиграду, десетара Симе Пејића, који га је неповредима предао београдскоме градском команданту. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

АЛЛАХ ИЋЈЕТ

Аллах ићмет![1]
„Жена је кита цвјећа!“
Е тако вели сура[2]
Триста тридесет трећа.

А пророк, Рес'л Аллах,[3]
Имаде жена пет,
И свакој даде бурму,
И лијеп цвјет.

Од срца мален дарак,
Дар је голем,
На златној бурми пише:
„*Ја те волем!*“

Ма на зло не дријема
Шејтан клет,[4]
Сакрише златну бурму,
И лијеп цвјет.

Аврети[5] Ејша, пембе[6] Ејша,
Незна то,
Изније луда, млада,
Благо сво.

И намах плану црни
Освете плам,
На срце свјема паде
Сињи кам.

Е свака од њих за се
Мпидија бона,
У дивној златној бурми
Алем је она.

И гле — о, Аллах! Аллах!
Чудна се свјетлост даде,
У руци с' миртом
Пегамбер[7] пред њих стаде.

„Невјерне!
„Ево ме посред вас!
„Благослов ја вам носим
„У добри час.

„Покајте с'!
„Паните ниц доли!
„Питоме, смјерне душе,
„Аллах воли.

[1] Слава Богу. [2] Пегамбер претворив' се у голуба и пануувши пророку на раме, осем рамазана и бајрама, сваког дана у години гукнуо би му по двије суре у ухо, те тако је Ал Коран, књига Аллахова, у први мах подијељена била на 666 сура — глава — са 6666 анђелских пријева — стихова —, но доцније Абу Бекир, таст пророков, сведе број овијех сура на 114. — [3] Посланик божји. [4] Ђаво. [5] Света. [6] Бијела, лијепа, драга. [7] Арханђел.

„Ил' зар пред богом није једно
„Млад и стар?
„Љепота, младост, није л'
„Божји дар?

„Један је бог!
„Истине нема двије!
„Једна је књига света,
„Једно нас сунце грије!“

Илдир'м[8] сјевну...
Задркта двор,
На свјетлим рајским крил'ма
Пегамбер оде гор'.

И гле!
У свијех пет
На руци бурма,
За главом лијеп цвет.

Аллах ићмет!
„Жена је кита цвјећа!“
Е тако вели сура
Триста тридесет трећа.

ДЕЦА РОБИЈАШИ

КРИМИНАЛНА ПРИПОВЕТКА

ОД

ТАСЕ Ј. М.

У Београду има на 260 механа и кавана. То није никако добро. Најмањој каваници, узмите чак тамо на крај вароши, кирија је у најмању руку пет дуката месечно. То су равних три стотине гроша.... Е на једик кавански, на спрему, храну, одело, ако је кавеџија при том ожењен, па оптерећен децом — дакле на све то требаће неких десет дуката. То је најмање. Ова сума кад се дода оној првој, износи равних петнаест дуката, или тридесет гроша на дан.

Да се сада истера ова сума трошка, потребан је, бога ми, из дана у дан по велики пазар. Али одкуда ће бити муштерија, кад је каваница на крају? Нигде никога. И што има неколико суседа — све сама сиротиња. Е да

[8] Муња.

хоће ли ко год, обично какав надничар, тестераш, свратити да попије онако с ногу један полић ракије, па одмах да иде даље својим путем. А и то је слаба вајда. А после прође по неколико дана па нема ни тога.

Узмите, велимо, ту незгоду, па онда додајте још томе, да ту каваницу држи неваљао човек, који није научен на рад, који хоће олако да живи, па онда одмах у кавецији имате човека спремна за све и сва.

На једном крају Београда у улици ....ској стоји и сада једна мала каваница. У времену, о којем причамо, ту каваницу држаше некакав Ђока Н..... кавеција. То беше постар човек, велики шерет, а лаком на пљачку.

Он имађаше жену и децу. То је велика беда за човека, који је сирома. Жена виче, деца траже да једу — али човек није научен на рад. Бити кавеција, то је најлакши посао на овоме свету; али бити кавеција а немати у кавани муштерија, то значи красти своје рођене дане.

Једнога дана, у почетку ове године, кавеција Ђока гледаше забринуто кроз прозор своје каванице. Зима још не беше са свим минула; кирија прилична, скупоћа, трошкови велики, а пазара ни од куд... Еле велика невоља.

Он гледаше, па се размишљаше шта да чини. Беше готов на све, али само не знађаше како да почне.

У тај мах посред улице иђаху два весела дечка. Један од њих беше старији, тако од 16 година, а онај други млађи, имађаше тако око 13 година. Они идући улицом звиждаху, али се почешће окретаху, зазирући, као да страховаху од некога..... А тај неко, то беше позорник — жандарм. Дужник се боји повериоца, добра жена зла мужа, лопов суда, а скитница — жандарма. Шта ћете — тако им је у природи. ...

Деца, носећи под пазухом по два солдачка тајина, жураху се улицом, а немајући на себи топлога одела, она хитаху, да се склоне под какав год кров, заклон, па ма то била и каква проста шупа....

Ђока гледну кроз прозор, па угледа децу. За тим се нешто размишљаше, као да се нечега сети; насмехну се, па онда отвори прозор и викну:

— Е, децо море! Куда ћете? Одите амо..

Деца на тај позив застадоше малко. Окретоше се, па онда, готово бојажљиво, уђоше у каваницу.

— Охо... децо, где сте то били? — упита их благим гласом кавеција.

— Ето, куповали смо тајин од војника.

— Па куда ћете сада?

— Кући.

— Гле, па ја једнога од вас познајем — прихвати кавеција. Ти старији. Ти се, мислим, зваше Милан. Је ли? Беше ли то оно син Петра ћурчије? А?...

— Јесте, чича — одговори онај старији дечак.

— Гле, молим те, сад се сећам, скоро су те оно пустили из полиције.... Је ли? А?

Милан обори главу на ниже и додаде:

— Јест, отац ме је био затворио, што нећу да служим мајстор Јању папуџију. Силом хоће да ме натера, да му чувам децу, да вучем воду, да издирем по цео дан, а од заната ништа.

— Море, дете, данас се силом ништа не да постићи — прекиде га кавеција.

— Јест — настави дечко — четири године сам га служио, па ништа. Не знам ништа. Нити сам се чему научио, а требало би већ да сам калфа. Знате, ја се онда наљутим, па узинат нећу на занат. Отац ме је тукао и тукао, ал' ја нећу никако. Ја сам хтео да учим у штампарији. Оно, тамо је и тетка Саветин син, па има добру плату, али мени отац не да. Зато ме дотера у полицију. Тамо ме затворише десет дана. Хранише ме, па ме опет пустише. Шта ми могу? Ништа....

— Бога ми баш ништа — додаде кавеција, гледајући га испод очију.

— Па ево видите: и овај мој друг, и он је тако исто патио. Заједно смо ономад пуштени из затвора.

— Е хе, — осмехну се кавецијa — па ви сте неки јунаци. Алал вам вера.

Оба се дечка насмехнуше на то.

— А како живите? — настави лукави кавецијa — зло? Јелте? Нема се, бога ми, ни с које стране. Ето видите, нема ни код мене по цео дан никога. Да бар когод сврати, да ми назове: добар дан. Тешка је зарада, а треба, бога ми, јести....

Дечаци уздахнуше на то.

— Па видите; ви се, јелте, мучите тако? Несрећа. Сигурно и не идете кућама. Па, бога ми, и куда ћете? Нема горе, него кад отац нема срца, па још ако је ту и мачеха. Зло по вас....

— Бога ми, тако је — додаде онај старији дечак — ево овоме је мајка умрла. Отац му се оженио, па сад не могу да га гледају у кући. Ето, и он иде тако као и ја....

— Па где живите? Где ноћивате? Сигурно сте се где год склонили? Шта знате, мука је.....

— Па јест — додаде онај старији — има нас по више. Дању смо по вароши; тумарамо, гледамо да кога послушамо, па нам тако даде по коју пару; а ноћу? Ноћивамо у Ташмајдану. Нико нас не тражи, па тамо смо већ од неколико дана.

— Бога ми, то је зло по вас — додаде кавецијa. Зима је. Хладно је. Па увек се не може ни хлеба добити. Знам ја како је то. Верујте, чисто бих вас задржао код мене.

Оба се дечка осмехнуше и весело погледаше у шеретско лице кавецијно.

— Готово, останите за сад код мене — настави бајаги жалостивим гласом кавецијa — ето, знате, имам ја, хвала богу, још деце, па куд једу они, можете и ви.

Најпосле, ви ћете по мало зарађивати, тек нећу да вас пустим, да се мучите.

— Ми ћемо вам радити све, што хоћете — прихвати веселим гласом старији дечак — само, молим вас, да се смиримо — досади нам се овако. Сваки час стрепимо, да нас не затворе.

— Е.... хе... код мене ће већ лепше ићи. Ево спавајте ту, у собици, до каванице.... Јесте ли гладни? Сигурно? Да вам донесем, да се прихватите.

Кавецијa изађе на поље. У проласку мигну оком жени, која сеђаше иза келнераја. Она се диже и донесе сира. Деца се посадише за кавански сто, и онако гладни лакомо се прихватише јела.

Кавецијa, међу тим, врати се с поља; шетну неколико пута по кавани, накашља се, па се онда посади крај деце....

— Је л' вам добро овде, код мене?

— Јесте, чича — одговорише оба дечка.

— Ето, видите, други пут имамо и јела, па сланине, пастрме. Биће свега. Лепо останите ви овде. Ја куда ћете? Код мене ћете имати: квартир, храну, па после склониште. Полиција вам не може ништа. Реците: ми смо код газда Ђоке кавеције. Сви ме знају. Па за све то знате шта?... Маленкост је.....

Оба дечка упреше радознале погледе у лице газда Ђокино.

— Јест.... бога ми... ништа то није. На прилику, видите на пијаци сељака са колима. Унутра кокоши, ћурке, гуске, заварајте му очи, и узмите му по који пар. Донесите мени. Ја ћу да вам платим поштено. Нећу да вам закидам. Храна вам је џабе. То вам напред кажем... Па после, знате, идите по вароши. Завирите чешће у куће. Знате, како се слабо пази. Уђите унутра и дигните што можете донети. Обично нађе се, те виси: ћилим, чаршав, капут или каква хаљина, кошуље пране, непране,

све једно донесите мени — све да платим поштено..... Па после ту су авлије, простране шупе. У њима има свакад по нешто, што се може дићи. Е... хе... ја како би се живело? Зар мислите, то други не раде? Стотинама их тако живе. Најпосле и то је посао. Ја шта ви мислите?

— Е... али ако ухвате? — упита зачуђено онај млађи дечак.

— Којешта. ухвате! — настави кавеџија — много ко и обраћа пажњу на вас. Свако ће помислити — деца. — После, ви сте лаки, па бежите; а бога ми и не идите на несигурно. Дању добро прегледајте авлију, а сутра рано на посао. Најзад, и ја сам ту, да вас браним. Не ћемо признати ништа. Сутра ћемо у полицију, да вас упишем у буквицу. Само за живу главу не казујте ништа. Иначе, ја ћу све на вас свалити.....

Деца ућуташе. Старији само климну главом. Кавеџија се осмејкиваше и нуткаше их да једу. Донесе им после тога сланине; понуди их дуваном; отвори за тим шалу са њима. Смејаху се и разговараху, као давнашњи пријатељи и познаници.

— —

После овога није прошло ни месец дана, а по вароши се осу све крађа за крађом. Једноме трговцу у чаршији баш око подне предигоше скупоцени женски огртач са дућанских врата. Другоме опет трговцу беше украден свилени кишобран, који висаше на уласку дућана. У једној авлији, у абаџијској улици, нађоше једнога јутра обијен катанац на шупи и одатле однесена некаква слана риба. Једноме опет сељаку из Рипња смакоше у сред дана на марвеној пијаци међ' толиким светом, седам овчијих кожа; другоме сељаку из Миријева нестадоше из кола насред Теразије, баш онде код чесме, петоро пилића....

Подигоше се тужбе са свију страна. Некакав трговчић, који не беше за пет година данак општини пла-

тио, и један пискарало, који тек што беше пуштен из затвора, њих двојица подигоше највише ларму: како полиција *неће* да хвата лопове.

Међу тим полиција, која има „на служби" по квартовима по 5—6 жандарма, а у својим апсанама из дана у дан по 50—60 притвореника, не престајаше радити; али средства, која јој стоје на расположењу *недовољна су*.

Београд има и неких својих тамних страна, на које овда онда треба да бацимо наше погледе.

Није једном било, да је у најбољем добу за рад, да је у највећем јеку за тежачке, и у опште пољске послове, само једнога дана нађено и хапшено *на 70 лица без занимања*; а међу тим у то време надница је у вароши стајала на *три динара*. То је факат. То се дешавало у Београду и ове године, у мају месецу. Сумарни број полицијских притвореника за читаве недеље варирао је од *60* до преко *100*. Молим, нек се срачуна разлика према укупном броју становништва варошког....

Па и то није све. Ми познајемо неколико кесароша и џепних крадљиваца, који би кадри били издржати испит са некадањим, париским Картушом. Они краду вешто, тихо, без ларме. Нек нам буде дозвољено, да овде узгред испричамо једну епизоду.

Г. J.... један од највиших наших чиновника, крене се једнога јутра од своје куће у палилулску цркву на парастос једном свом покојном пријатељу, па узгред удари на пијацу „Зеленог венца." Ту разгледа: шта би вредно било пазарити за кућу. Шетајући по пијаци, он угледа некакво цвеће, воће, шта ли.... у корпи код једне пиљарице, г. J.... пође тамо. Код корапа пиљаричиних чучнуо беше један дечак од својих 15 г. па пробираше онде некакву зелен... г J.... дошав до овога места саже се преко дечка, да руком опипа и пробере воће у корпама, — а онај дечак полако дигне руку, откопча са дугмета на прслуку г. J.... златан ланац; по том извуче са свим

лагано сахат из џепа, и у једном магновењу тури све то себи у недра тако брзо и вешто, да не осети ни г. J.... нити и ко примети од толикога света, који је туда пролазио и пазаривао!.... г. J.... пошто је пазарио, што је хтео, крене с пијаце и оде право у цркву. Тамо хтеде да загледа у сахат — али сахата нема у џепу Вратив се кући, он одмах пошље оглас у новине: како је и којом улицом ишао и сахат и ланац изгубио, па је молио, да му онај, који га је нашао, донесе. — Доцније полиција сазна, да је и сахат и ланац смакао неки Жикица на начин, као што је испричано, и то тек, пошто је најпре извесно време г. J.... пропратио пијацом, на све пазио и најпосле згодну прилику на ономе месту увребао.

Не може се порећи — смелост код овога дечка била је велика. Но по неки пут ова „деца", коју виђамо овде онде на улици и крај које пролазимо и не осврћући се, умеју бити особите јачине и храбрости. Био је један случај, да је дечак од 16 г., некакав Цајић, пре две три године окован, у гвожђу, за једну ноћ пробио четири јака апсанска зида, туда се провукао и са својим се другом на другом крају апсана састао; и мал' да није утекао; а све то тако је вешто извршио, да стражар на вратима није ни осетио. Оваких примера имамо по више.

Све су ово незгоде. Међу тим, наш кривични поступак са његовим допунама од 1875 г. још је отежао ислеђење и хватање. Узмите к томе још полицајнога чиновника са мање вештине и способности, па је читава несрећа.... Него да се вратимо нашем причању.

Тужбе се, рекосмо, умножише. Полиција отпоче извиђај по вароши. Многе скитнице беху похватане. Ту је било деце од 12 г. до стараца преко 50 г.

Међ' њима би нађен и некакав дечак, Милан, давнашња скитница, коју је полиција добро познавала. За-њ се јавише околности: као да је имао новаца, да је пре тога трчао једнога дана улицом — ском, баш онога часа

када је ту крађа учињена, за тим, да се не зна за-њ откуда живи, шта ради, где ноћива и т. д. То побуди сумњу код полиције, те она отвори истрагу. Кроз два три дана показао се је повољан успех.... Ми ћемо овде испричати: шта се је тим ислеђењем сазнало.

Милан је родом из Београда, син једнога занатлије. Родитељи су му и данас живи. У колико, у многоме сиротиња, у толико, и још више, незнање дели децу од родитеља. Оно убија нежно осећање родитељско у оца, а синовљу љубав и поштовање у детета.

Милан вели, да га је испрва мрзило да иде у школу. Отац га по том даде у некакву малу трговину; али ту се Милану не допадне и оде сам на занат златарски; али му се и ту не допадне. Отац га одатле извади и даде код некаквога терзије. Терзија га је слабо хранио, а међу тим непрестано терао на рад, те Милан и одатле једнога јутра утече.

Тако је прошло три године дана. После овога он изјави жељу, да школе продужи, али га отац отера из куће, рекав му: да се торња у свет па нек чини шта хоће, јер, вели, више неће да зна за-њ. — Тако се дечак Милан умеша међу скитнице. Неколико је пута допадао апса и пуштао се. У затвору се је упознао са чувеним лоповима и робијашима: Мијајлом ђаком, Жикицом, Сретеном из Миријева, Благојем Цајићем и Владимиром Рупицли, који је учинио неколико цепних крађа у саборној цркви и у народном позоришту.

У затвору се много прича о крађама: како се може најлакше красти и сакрити, те тако се и Милану учини, да би могао олако живети. Више пута је пробао те крао лебац са лебарских ћепенака, фењере испред кавана и столице по кафанским баштама; а када није било ни откуда „зараде", хранио се је воћем, које је брао по палилулском гробљу. Ноћивао је лети обично на плочама по гробљу; ту је био сигуран, јер се вампира не боји,

а опет полиција туда не пролази да обизали мртве. По кад када је спавао и по калимегданским клупама. За време јулијске врућине, седео је у градским прозорима на Сави и пецао рибу, коју је после продавао. Са Николом, сином једнога пиљара, упознао се је, вели, такође у затвору, а пошто је и овај напустио занат, чешће се је са њим састајао и дружио; у последње време „живели су као браћа" и нису се никако раздвајали. Тако су се упознали са кавецијом Ђоком у — ској улици, као што је напред испричано.

— Када смо се са чича Ђорђем упознали — прича Милан — онда смо становали код њега у кући. Ноћивали смо у његовој кавани. По неки пут, и то врло ретко, преноћили би и на сењаку код Батал-џамије. Али у подне долазили смо код Ђорђа. Он нам је непрестано говорио: хајдете, идите, донесите што. Само пазите на се, те се не одајте. Ноћу смо спавали до после по ноћи, а тада је долазио чича Ђорђе те нас будио, говорећи нам: Хајд, устајте, петли певају, на посао, не дам данас џабе леба. Ми смо се онда дизали из спавања и долазили смо амо у варош.

Дању смо обично прегледали: како стоји која авлија, каква јој је ограда, где стоји кујна, на ком месту шупа и т. д. А пред зору, када све живо по кућама спава, ми онда прескочимо зид или тарабу, па тумарамо по авлији. Што вреди, а може се понети, ми то носимо. Ако нађемо шупу затворену ми обијемо катанац, само да се не чује.

Један пут у савамалској улици ускочимо у једну авлију, одатле угледамо отворен ходник. Беше малко месечине. Попнемо се уза степенице горе, и тамо не нађемо никога. Ми пођемо полако, на прстима, ходником. На једноме чивилуку опазисмо нешто налик на капут, ћилим, шта ли.... Мој друг пође први. Стаде ногом на некакву клупу, која је ту крај зида стајала, и таман да

се маши за капут, када, на један мах, с клупе скочи некакав човек, који је ту спавао и кога ми нисмо били приметили. Он нададне вику: Ха... ево их лопови.... држте.... лопови.... Ми се поплашисмо. Стрчимо у авлију, једва прескочимо зид на доњем крају авлије и безобзирце умакнемо преко баре чак до обале савске. Два дана смо се, после овога одмарали. Ни смо смели да се кренемо на „посао."

Чича Ђорђу смо доносили сијасет ствари; али нам је врло рђаво плаћао. Тако нам је за једно ново ћурче дао само 6 гроша. Донели смо му неких 50 ока слане рибе и добили смо само 14 гроша. Крали смо старе хаљине, кошуље, ципеле, алат, живину: ћурке, кокошке, па смо све то Ђоки доносили. Неком сакацији обили смо шупу, одатле смо украли: блузу, неке кошуље, чизме и за све то добили смо једва 7 гроша. Тада нам је чича Ђока почео давати вина и ракије да пијемо, говорећи нам: ето не бојте се, шта вам фали. Од сутра немојте красти оваке ситнице, него дедте мало крупније ствари; дедте што год златно, на пример сахат, ланац, прстење.....

Ономад сам у подне мислио, да ускочим кроз један отворен прозор у косовској улици; али наиђе од некуда позорник. Упита ме: „шта ти, море, овуда тумараш, ти си бре скитница ..." па ме онда дотера у полицију.

Не прође по том ни два дана, па у полицијске руке паде и онај други дечак, Никола, који је такође родом из Београда, где има оца сиромаха ситничара.

Николина мајка беше умрла пре неколико година, а отац му се ожени по други пут и Никола добије мећеху. Мећеха није мајка. Мајчина милост кадра је много што шта да прикрије и заклони од срдбе очеве. Код мећехе већ не иде тако. Ретко која да је милостива. За најмању ситницу направиће највећу ларму. Дете се поиграло, мало

несташно, хитнуло се каменом па разбило у суседа прозор. Да је сад ту мајка, она би ту већ знала утишати, ствар намирити тако, да отац и не зна. Али мећеха једва дочека такву прилику. Суседи вичу, а она их повлађује.

Други пут се дете потукло на улици са другом децом. Трећи пут одоцнило од школе. Сиромах отац дође уморан кући, а жена му стане пунити уши запевком: како му је син неваљао, како се туче са суседном децом, како бега од школе, и како га више тамо учитељ неће ни да прими.

Причајући све то мужу, осетљива мећеха ударі у плач: како се је у несрећан час преудала и т. д. Муж то све слуша и стишава. То бива тако данас, тако сутра. Најзад му се досади. Ухвати дете, стане туђи, али му се и то досади. Он га онда ухвати за руку и преда га у прву занатлијску радионицу, коју је на близу нашао, не разбирајући много о нарави и вољи свога детета.

Ништа тако не понижава дете и не убија му понос као батине, са којима су неки по неки милостиви родитељи врло издашни својој деци; а деца без личнога поноса од велике су штете за околину, у којој су.

— Ја сам хтео школу да учим — говори Никола — али ми мећеха не даде, и забрани ми, да се више не смем у кући задржавати.

— Дајде га на занат — рече она оцу. Доста си га хранио, одрастио је, сад може да ради, јер ја, бога ми, не могу га више трпети.

— Ја одох на ковачки занат, али на силу. Не прође ни два дана, једно после подне отидем на чесму и случајно разбијем крчаг. Вратих се са страхом мајстору. Рекох му, да је то било сасвим не хотице, али он не хтеде ни да чује, него ме дохвати и добро истуче. Недељу дана носио сам модрице по телу од боја. Ја се онда поплашим и утечем. Али ме жандари одмах нађоше и, на тужбу мога оца, затворише.

У затвору сам био заједно са неким лоповима и мангупима. Они су били већ људи — али ја најмањи међу њима. Испрва ми је два дана било тешко — врло тешко. Плакао сам, молио сам да ми зову оца, али они не хтедоше. После ми је било већ лакше.

Доцније сам се упознао са онима у апсу. По цео дан причали су: како ваља красти а да се не ухвати, како треба прескакати зид, како треба турпијом кључеве стругати, па да се свака брава отвори, како се треба крити, бегати од патроле и т. д. У почетку ми је било страх, када су ово причали, све сам се плашио од њихових речи, али после петога дана већ сам волио да слушам оваке приче.

Када је прошло десет дана, дошао је отац, примио ме је из полиције и одвео опет код оног истог мајстора.

Тамо сам био за неко време. Једнога вечера пошље ме мајстор у дуванциницу, да му купим дувана. Када на улици — ја сретнем онога Жикицу што је био онда са мном заједно у апсу. Са њим иђаше тада и Бошко Куљевић. То је онај, што се хвали да је у апси рођен.

Ова двојица чим ме угледаше салетеше ме речма: ај будало, зар си ти опет код мајстора. Ја када чух те речи — утекох од њих. То је било једно вече.

Сутра дан моја мађеха пазаривала нешто по чаршији, па онда сврати и у наш дућан. Ја се зарадовах, кад је угледах, и притрчах, да је у руку пољубим. Она трже руку, па се окрете моме мајстору:

— Је ли, мајсторе, рече она, како те сада слуша ова хуља? Нема њему ништа без батина. Одадери ти слободно. Месо твоје, кости моје. Туци, чим не слуша.

Мајстор се насмеја, мађеха се насмеја, а мени ударише сузе на очи. Сетих се моје добре мајке.

Сутра дан одох на чесму по воду. Она моја два познаника из затвора опет ме сусретоше: Је ли ти море — говораху ми — зар ти баш хоћеш да будеш мајстор?

Будало, што да се мучиш. Хајд овамо с нама. Знаш, како смо говорили у апсу?.....

Ја и тада утекох од њих.

Тога дана вас дан смо радили, јер смо имали много наручена посла. — У вече легох, па заспах као заклан. — Наш калфа Мишко лумповао је те вечери, па доцне у ноћ, удари на дућанска врата. Лупао је да му се отвори, али ја бејах заспао, те тако нисам чуо. Он удари ногом, разбије врата и уђе унутра да спава.

У јутру, чим је мајстор дошао, ја сам био тужен како нисам хтео устати, да врата калфи отворим.... Мајстор видећи повређену браву и учињену штету на вратима, дохвати ме обема рукама за прса, обори ме на земљу, и стане ме ногама газити. Ја јауках, виках, али ми нико не притече у помоћ — За тим ме, онако испребијаног, мајстор отпрати на пијацу, да купујем зелен и месо за ручак.

Када сам тамо отишао, наиђем опет она моја два познаника код неких сељачких кола, где су се погађали да неко воће пазаре.

Ја им се и нехотице приближих. Чим ме угледаше, они напустише сељака, па дођоше к мени. Упиташе ме: Зашто су ми очи исплакане? Ха... ваљда си био бијен? тако и треба — говораху они.

Ја им се потужих на моје невоље. Они на то стадоше наваљивати, да напустим мајстора, па да пођем с њима. Говораху ми, да се ништа не бринем, да се немам чега бојати и да они имају све што треба за сигурност.

Ја се мало промислих. Сетих се тешких удара мајсторових и мржње мађехине, па онда бацих корпу, коју сам на пијацу понео, мајсторове паре метнух у џеп, и онда се придружих Бошку и Жикици. У њиховом друштву састао сам се опет са Миланом Н...., па смо сви заједно крали. Ја и Милан смо се после упознали са чича-Боком. Он нас је наговарао, да крадемо, и све што

смо крали, доносили смо њему. Он нас је за то хранио и чувао.

Према исказу дечака: Милана и Николе, полиција отвори истрагу и противу Ђоке кавеције.

Ђока беше постар човек, тако око својих 40 г. родом из Турске. Рекосмо напред — он беше ожењен и имађаше децу.

На испиту не признаваше ништа.

— Ништа то није истина, што ова деца говоре — бранаше се Ђорђе. Истина, признајем, да сам једнога дана видео оба дечака, где са пуним џаком стоје пред мојом каваном. Ја изађем на поље, на улицу. Упитах: шта вам је, децо, то у џаку? Они одговорише: слана риба. Ја их упитах: од куда вам је? Они ми одговорише: да им је отац рибар, па да их је са овом рибом послао да по вароши продају. Ја нисам имао ни у што посумњати. Видим деца — као обична деца. Погодим се с њима и лепо рибу купим. Није ми ни на крај памети падало, да је риба крадена.

Сутра дан угледам опет децу пред мојом каваном. Они носаху некакве кокошке и ћурке на продају. Ја се опет погодим и купим. Није, ваљда, забрањено куповати? Тако исто купим од њих и некакве старе хаљине, блузу, панталоне, ...шта ли.... не сећам се баш добро. Ја и тада упитах: од куда им је то? — Они одговорише: да са оцем путују у неком послу за Смедерево, па продају старе хаљине, јер немају путнога трошка.... Шта сам знао? Нико ми није казао: да је све то крадено....

Није истина, да су деца код мене ноћивала, нити сам их ја наговарао на крађу. Све је то лаж. Једном су само преноћили код мене, али, ја сам тада био пијан. За други пут не знам. У осталом ова деца лажу....

При свем одрицању, Ђорђе је остао и на суочењу. Оба дечака, изведена пред-а-њ, у очи му рекоше: да их

је он наговарао на крађу, да су све што су крали, њему доносили, а он за то, да их је хранио, чувао и квартирио.

Међу тим, полиција је одмах претресала стан Ђорђев и у његову подруму нашла је крадене ствари: кокошке, пилиће, пловке, алате, старе хаљине, блузу, кошуље и т. д.. .

У тужби полицијске власти, којом су оптужени предати суду, каже се овако:

Милан Н.... Никола Н.... дечаци, скитнице, и Ђорђе Н.... кавеција, окривљују се, и то: Милан и Никола, као главни кривци, а Ђорђе, као саучесник, за то:

1., 29 Априла ....пред зору Милан и Никола обили су катанац на шупи Јевте рибара и одатле украли 40. ока сухе рибе и 1. кантар, па то продали Ђорђу за 14. гр.;

2., истог дана по подне разбили су катанац на шупи Милића, касапа, и одатле украли блузу и друге хаљине и све то продали Ђорђу за 6. гроша;

3., 1. Марта у вече Милан и Никола из отворене авлије код „Златнога Анђела" украли су Милошу арцији 2. пловке и продали Ђорђу за 3. гроша;

4., 2. Марта ноћу из авлије Катарине М.... украли су 3. кокошке и 1. петла и продали их Ђорђу за 10. гроша;

5., 4. Марта после подне са грађевине Антонија зидара украли су кљеште и кесер и продали за 3. гроша;

6., истога дана ноћу обили су катанац на шупи Стане Петровићке и одатле украли 2 ћурке, па их продали за 10. гроша;

Оволико је само ислеђењем доказано у ухваћено.

Оба дечака признају, да су све ове крађе починили и да су крадене ствари продали Ђорђу.

Ђорђе, вели се даље у тужби, то све пориче, али противу њега стоје околности: што су код њега нађене крадене ствари, што их је у бесцење куповао, што

је, по самом његовом признању, једну ноћ децу код себе прикривао....

Суд је примио оптуженике и решио: да им суди *поротни суд.*

На самом претресу, пред поротом, оба дечка остала су при својим исказима, додавајући: да их Ђорђе није наговарао, да они неби крали и да је он свему крив....

Ђорђе је опет порицао.

Питани су по овоме сведоци, који су потврдили говоре дечака.

За тим је приступљено адвокатским одбранама.

Бранилац Николин казао је: да оптужени није ова дела учинио са „разбором," па је са тога тражио, да поротни суд његовога клијента поштеди од сваке казни тим пре, што он та дела није учинио од рђаве навике. У име награде захтевао је 24. динара. Таман свака реч по — динар....

Тако исто и бранилац Миланов казао је: да у свему усваја одбрану браниоца Николиног; а опет бранилац Ђорђев завршио је: да је Ђорђе све јавно куповао, све јавно радио и за то, да се пусти невин...

По свршетку ових одбрана, које су, као обично у нас, и сувише кратке биле, поротни је суд приступио к суђењу, па је нашао: да су Милан, Никола и Ђорђе *криви*; да су Милан и Никола малолетни, али да су сви ова дела учинили с разбором и из рђаве навике; па са тога је осудио: Милана *на три године затвора* и две године полиц надзора, Николу *на две године затвора* и једну годину полицијског надзора, а Ђорђа *на три године затвора* и 2 год. полиц. надзора....

Ово је само овако мало уделио суд са тога: што су то деца. — Да су пунолетни, њима не би пала у део *робија* него *смрт*.... Јер ту су на броју неколико опас-

них крађа, неколико простих крађа, ту је рђаво владање и т. д. Дакле сретни су — што су малолетни.

У осталом, да ли ће им ово неколико година робије приправити гору судбу и црње дане — то идемо да видимо.... Тек оба су дечка разборита – колико је писац ових врста приметио — имају талента, и ако се сада овај таленат буде још боље и сигурније на све већа зла припремао: онда ће они, оног истог дана, када их закон буде оглашавао за пунолетне, бити на путу за — Кајабурму....

Милан се је већ за ово кратко време на робији извештио толико, да је чувара преварио и из затвора утекао. Он је по том овде, у вароши, ухваћен и по ново у школу — хоћу рећи — на робију послат....

ХРЕЉА ОХШУЋЕВИЋ

У НАРОДУ ПОЗНАТИ

„ХРЕЉА КРИЛАТИЦА“

У 21 броју од прошле године, «Slovinac» је донео слику и биографију народу омиљена јунака *Хреље Крилатице.*

Ова кратка белешка узета је као извод из историје старог познатог писца М. Орбина, а из Лукаријева дела «Annali di Ragusa.»

Још је летописац *троношки* приметио, служећи се Орбиновом историјом за свој летопис,[1] да су тврђења његова о догађајима наше историје веома сумњива.[2]

И у наше време г. Новаковић два пута је свернуо пажњу историцима на поузданост овога писца.[3]

[1] Годишњица г. II стр. 141, 142.

[2] Гласник V ст. р. ст. 67.

[3] Годишн. г. II стр. 140 и Отаџбина год. II св. за Јул стр. 482.

„Анали“ Лукаријеви нису ми на руци. Судећи по нацрту живота Хрељина у „Словинцу“, мислим да се и на њих може да однесе оно исто, што је већ примећено у Орбиновој историји. Ствар је написана по народном предању, догађаји немају историјске основе и време њихово није критички стављено.

Читајући изворе наше историје, налазио сам овде онде на податке о животу Хрељином, који се не слажу са овом биографијом. Ја сам их прикупио и стављам их њиховим историјским редом. Они ће најбоље да покажу колика је истина у ономе што је „Словинац“ донео, и објасниће узрок: са чега је тако јака успомена о Хрељи у нашем народу.

Али да се и једно и друго јасније разуме, не треба да заборавимо ни горе поменуту биографију Хрељину. Писац Хрељина живота у „Словинцу“ вели ово:

„Данашња слика[1] приказује нам гласовитог јунака војводу Хрељу Охмућевића, кога наше народне пјесме пјевају зовући га „Хреља Бошњанине.“ Његови стари имали су од бана Кулина војводство над градом Тугељем и Јајцем у Босни, што им је послије било потврђено од Стјепана Котромановића, од Тврткa и Остоје босанских краљева и од угарског краља Матије Корвина за сјајне заслуге. Наш Хреља рађа од Гргура трећег сина војводе Радивоја, концем тринајестога вијека. Презиме му је патронимичко Гргурић по оцу Гргуру, а назвао се је Охмућевић, по придевку Охмут и Охмутина,[2] што му је народ надио. Између Крешева и Коњица у босанској равници, скочи једном Хреља тако чудновато, и прекомјерно, да се је касније читало урезано на камену:

[1] Слику нам је добавио и поклонио племенити господин Луjо Бизаро, Дубровчанин, који по танкој крви долази од славне куће Охмућевића. Мушка лоза Охмућевића са свим се истражила.

[2] По свој прилици од рјечи «Охмад и Охмет» у Стулића, које значи ждријебе, јер је Хреља добро скакао.

Овдје скочи витез Хреља Охмућевић.

Да великог гласа стече, оде Хреља у службу цара Душана, гдје се толико одликова и толико заслужи, да га цар пошне на прву војничку част године 1349 именовавши га својим врховним војводом. За велике заслуге по царство у миру и рату, даде Рељи цар Душан град Касторију у Мацедонији, који је јуначки Хреља освојио, и уз то још неколико тврђава̂ и градова̂ мацедонскијех, па и саму управу цијеле Мацедоније. Цар му повјери наслов бана, њему и насљедницима.

Пошто је цар Душан у војни против Цариграда близу дошао, ступи на престо Урош, син његов. Али која разлика од оца?! Ипак како пјесме причају, Хреља би тако вијеран Неманићима, да бранећи Уроша паде од Вукашиновијех присталица.

Син нашега Хреље поврати се у Босну, где је тада краљевао Твртко. Ту се споречка са некијем великашем и у бој га убије, зато би приморан побјећи у приморје, на име у Слано, гдје његова својта имађаше добара̂, заједно са добрима у Попову, Невесињу и готово у својој области св. Саве. Тако се ова породица нађе у дубровачкој области. Премда амо не спада, ипак треба рећи на свршетку, да су се Охмућевићи одликовали и под дубровачком владом, трговином, обртношћу и науком.[1] Ђура и Стјепан Охмућевићи, који рађају од стричева Хрељинијех, одликоваху се Ђуро по служби великог војводе Тоскапскога, а Стјепан у Филипа шпанског краља,[2] као заповедник бродовља.”

Изложив шта се о Хрељи вели у „Словинцу”, имао бих да приметим:

[1] Рукопис Гундулићева Османа, сахрањен у Мале Браће, преписан је од Охмућевића у Прагу г. 1648.

[2] Ове кратке црте побројане су из књига: Breve discorso genealogico della nobilissima et antichissima famiglia Ohmuchievich Gargurić, Historia del regno degli Slavi el padre D. Mauro Orbini abbate melifense, и из Лукарине «Annali di Ragusa.»

1. Слици Хрељиној не би се имало шта да замери, кад би познатим научним путем била доказана њена сличност са некадашњим живим оригиналом.

2. Хреља је, чини ми се, више познат у народу као *Пазарац* но као *Бошњанин*. О том сведочи и песма *О сестри Леке Капетана*,[1] а и то што се у околини Новог Пазара и данас зна за његове некадашње дворе.[2]

Био Хреља Пазарац или Бошњанин, тим опет још није доказана његова права постојбина. То су само нагађања на основу народног предања, неосветљена никаквим позитивним фактом.

4. Душан није могао онако да одликује Хрељу 1349. Тада је била већ шеста година како је Хреља мирно почивао код манастира Рила.

5. По томе Хреља и није могао да се бори уз Уроша против Вукашина. Верујући цароставнику и Бранковићу, Рајић на два места помиње како је и *Хреља* био у Вукашиновој војсци против Турака 1371, и ту ногинуо,[3] — но то је тако несигурно тврђење према данашњим изворима, да о томе не може бити спора.

Намера ми је да се овом приликом позабавим само са Хрељом као јунаком на бојном пољу и у политичким догађајима нашег народа, у времену кад се јавља у колу српске властеле; и за то остављам до друге згодније прилике истраживање његове постојбине и излагање генеалогије његове фамилије. Узгред само помињем, да се у споменицима налази око 1487 г. један његов потомак — *Иваниш Охмућевић*, који не уме српски да пише,[4] што је карактеристично према оном наводу у „Словинцу“, да се Хрељино потомство одликовало и науком.

---

[1] Српске народне пјесме Вука Ст. Караџића, II 1875.

[2] Путовање Инглескиња у прев. Ч. Мијатовића, стр. 235.

[3] Рајићева истор. II св. стр. 833, 838.

[4] Monumenta Serb. стр. 537.

На крају XIII. и у првој половини XIV столећа, држава је српска нагло корачала путем напретка. Слаба византијска царевина изнурена грађанским ратовима унутра, и нападајима споља, није могла да супрот стане свежој а јакој сили препорођене Србије. Србија је ратовала с Грчком и вазда побеђивала. Почев од краља Милутина па до цара Уроша граница српске земље све се више ширила на штету ове изнемогле царевине.

Ово време војничке славе, државног и друштвеног напретка, отварало је поље одликовању личних заслуга. На политичку површину увећане Србије поред старе уважене властеле по роду и господству, као: Дехаља, Оливера и т. д., ницаху и други заслужни, а по негда и са свим нови људи, који су долазили и на највиша места државне управе. Без сумње међу властелом тога времена заузимао је угледно место и *Хреља*.

И ако се са пуном позитивношћу не може да ухвати крај старини Хрељиног порекла, ипак се ваља обазрети и на неке податке, који посредно говоре у прилог тога, доказујући да је Хреља потомак старе властеоске фаминије. Он је на име имао свој породични *грб* са *орловим крилима* по коме га народ ваљда и прозва „*Крилатицом.*“ [1]

Још за владе Милутина беше Хреља на угледном месту војене службе. Онда, док још не беше уређена освојена Маћедонија, Хреља као *протосеваст* беше управник *Штипа*. Ту је он подигао цркву архистратига Михаила и купио земље с људима, што све краљ Милутин његовим пристанком приложи око 1302 манастиру Хиландару. [2]

Уважени чешки историк вели, да је Хреља био у толиком одликовању за владе краља Милутина и сина му

[1] Гласник VII с. р. 184 стр.

[2] Monumenta Serb. стр. 62.

Дечанског, да је управљао српском војском која беше у Мађедонији. Извор на који се он позива не говори истина тако одређено,[1] али је на сву прилику тако и било; јер је Хреља и за владе краља Дечанског управљао једним одељењем војске, отишав у *Серх* да помаже старијем Андронику против млађег (1327, 1328.)[2]

Без сумње, као ваљан ратник и опробани војсковођ, Хреља је био учесник у свима оним ратовима што их је српски народ водио против Бугара и Грка све до Душана, па у неколико и под његовом владавином. Истина извори о том ћуте; али оно звање *ћесара* у ком налазимо Хрељу у последњим данима његовог живота, могло је доћи само услед одликовања на бојном пољу.

Хрељино одметништво испод српске власти, остаје једна историјска загонетка, коју ће можда доцније пронађени извори да расветле. По смрти Андроника III (год. 1341) настаје највећи неред у византијској царевини. У престоници и по целој грчкој држави водила се жестока борба између младог наследника Андроникова цара Јована (коме беше туторица мати Ана), и дворoуправника Кантакузена, који хтеде да присвоји царски престо. То беше баш у времену, кад је на српском престолу седео умешни политичар и смели војник Душан. Користећи се оваким заплетеним приликама, Душанова је војска откидала грчке покрајине једну за другом, увећавајући Србију. У овој војсци већ не видимо Хреље. Он је у то време управљао околином Струме не признајући власт српског краља.

„При држави господина превисоког Стевана Душана краља“ подиже протосеваст Хреља *пирг* у Рилу, у години 1335, остављајући на хладним зидинама вечитога спомена своје побожности и негдашње власти. После 1341 године већ је Хреља одметник! Историја нам је

[1] Dr. Con. Jireček, Dejiny nar. bulhar. стр. 261, 262, и Monum. Serb. стр. 64.

[2] Пан. Срећ. «Вила» год. IV. Бр. 12.

сачувала доказа: да је Хреља напустио Душана још за живота цара Андроника, прикупио хиљаду људи и с њима се утврдио у покрајини реке Струме.[1]

У намери да седне на византијски престо, Кантакузен је могао наћи у Хрељи својег помагача. Хреља га је и помагао. Али ова његова помоћ беше премалена према големим циљима Кантакузеновим. Он се за то окрете за помоћ и на другу страну.

Године 1342 упути се Кантакузен двору Душанову да потражи јаче потпоре против царице Ане и њезиног сина. После дугог преговора би утврђен савез између њега и Душана под овим условима: Душан се обвезује да помаже Кантакузена против царице Ане. Накнада Душану за ове услуге биће градови, које је дотле освојио од Грка. Том приликом водила се реч и о Хрељи. Душан је захтевао да му Кантакузен изда Хрељу, а он је опет одбијао доказујући да је Хреља поодавно потражио византијске заштите.

Очекивало се само да се клетвом притврди горњи уговор; али баш у то време стиже Душану писмо од Хреље којим му јавља, да је од Грка отео град Меленик, предаје га Душану и моли за опроштај. Душан се обрадова овом гласу, а то Кантакузена веома наљути. Тешком муком пристаде он да и град Меленик буде српски.[2]

На сву прилику Хреља се врати у отаџбину. Како га је Душан дочекао, и шта је даље било с њим, тешко је знати. Али ипак по оној разлупаној надгробној његовој плочи, коју је Верковић у манастиру Рилу нашао и једва прочитао, могло би се ово да изведе.

Она иста несрећна судбина која је краљеве наше свргавала са престола и одводила у манастире, није поштедила ни нашег јунака. Није прошла ни година дапа

[1] Dr. Cons. Jireček, Dějiny nar. bulh. стр. 262, и Гласник XIII с. 316.

[2] Гласник XIII ст. р. стр. 302—318.

после оног уговора Кантакузенова са Душаном, а Хреља као калуђер *Харитон* већ је носио црну ризу у манастиру Рилу који је међу Родопским горама. Ту је он за спомен душе своје подигао око манастира зид, као што напред помонух, који је назван *Хрељин пирг* или *Хрељина кула*. У овој самоћи далеко од светских немира и брига није дуго живео ћесар Хреља. Напрасно умре 1343 на велико изненађење своје жене и своје манастирске браће. Сахрањен је био по свој прилици негде у црквеној порти. Доцније његова плоча буде узидана уза цркву, но и ту није могла имати мира. Она иста сила која је порушила цркву пустињака и свеца Јована Рилског, није ни њу поштедила. У последњем часу, сву разлупану нашао је Верковић и преписавши са ње редове који казују напред поменуту садржину сачувао историји можда последње податке о Хрељи. Он се на плочи зове *Хрела драговола*, на основу чега мисли пок. Јанко Шафарик, да се Хрељин отац звао *Драговоља*.[1]

Хрељина кула преживела је његов споменик. Она је и до данас очувана, али не у првобитном облику, и чудноватим изгледом и старином својом изненађује радознале путнике.[2]

У Крушевцу.

Дим. С. Јовановић
професор.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

XV

ЗНЕПОЉЕ

Од граховске границе има два часа у *Трн*, варошицу знепољску. Пут иде малом лепом долином између бре-

[1] Гласник VII ст. р. стр. 184.

[2] Путовање Пиглеск. у преводу Ч. Мијатовића стр. 99.

гова, кроз коју тече река *Секирица*, примајући са стране неколике приточице. Источно је *Грлбвска* планина, лево је, на западу *Љубаш* планина, а до ње, идући к Трну, планинска гредa, која се зове *Парамун*. Између Љубаша и Парамуна стоји један вис, који се зове *Србштица*. На Љубашу, на врх врха, има градиште, не зна се чије. Граховљани зову Љубаш *Момина Могила*, за то што се на њему десила она иста историја, која и на нашем Космају.

Пред Трном је, на један час, село *Вилипбвце*. Од тог села пење се пут на врх једног *Камика*, левом страном његовом, па се онда спушта с њега, и прима уз други један камик, с десна, и с овог се камика спушта *Трн*.

Трн је мала варошица, налик на наше Ужице, у једном тесном котлу, међу каменитим брдима и чукама, у које су га стисли, оздо *Парамун*, а озго *Рујпланина*. Њега окружују и у котао збивају све сами *камици*: камик *Мршовац*, *Гарванов камик*, *Пипин камик*, *Грков камик*, *Турски камик*, *Черчелат камик* и *Св. Тројице камик*.

Кроз Трн тече река *Јерма*, или *Голема река*, или у најновије време *Нишава*. Сада је овде највише зову Нишава, зато што су ради да освоје Нишаву, да се подиче како је то њихова река. Сељаци и више Трна и ниже њега (узимајући по току реке), зову је *Голема река*, — опште име за све реке које примају у се речице и поточиће, који се овде зову *река*. Ово је она иста река што одавде тече на север и код *Сукова*, увире у Нишаву. Сви стари људи, и грађани и сељаци, и попови кажу, да јој је старо име *Јерма*. Тако се зове и у једном штампаном животу Св. Петке. Јерма извире из клисуре Власинске.

Свакојако, ова река нити је Нишава, нити *Сукова*, као што је карте пишу. Њу свако село зове по оном од кога му долази; нпр. запитајте у Сукову: која је ово река? па ћемо чути одговор: *Влашка река*, јер суковљанима

тече од села Власа (*Вла̑се*); а запитајте у Власима, тамо ће вам одговорити да је то *погановачка река*, јер Власима долази од села *Поганова* итд.

Нишава нема управо свог извора. Она се зове тим именом тек од хана суковског, од утока Јерминог. Више тог утока, пошав к Цариброду, не зове се Нишава, него *лука́вичка* река, од села Лукавице и његове речице која се, између Цариброда и Слеуше, састаје с другом једном реком која долази од села *Калотинаца* и одатле се навише зове *калотиначка река*, а од Калотинаца навише можда се још како друкчије. Најпогрешније је пак доводити извор Нишавин од села *Јарловаца* кроз клисуру *Јежевицу*; јер то је речица Јежевица која утиче у калотиначку реку.

У овом питању, за мене су сељаци најкомпетентније судије; по њима, Нишава је од Сукова наниже; дотле десни крак њен, онај од Цариброда, зове се лукавичка или калотиначка река (ваља разабрати која је већа и претежнија), а леви, по картама Сукова, зове се *Јерма*.

Трн је лепа и чиста варошица; куће лепе, чисте, на два боја — све као неки коначићи; људи су врло добри и вредни.

Карактеристично је да је ово једна варош која није варош; ово је једно место у ком се варошани ни чим не разликују од сељака. Мушкиње је одевено као и сеоско; а и женскиње тако исто.

Одело је у Знеполака као и Црногорака: *лӣта́к* вунен, црно обојен, опшивен оздо златним ширитом, на грудима исечен малко *(ујамак)* и извезен црвеним и златним гајтаном; глава повезана и забрађена шамијом која се зове *крпа*; литак опасан широким црвеним вуненим појасом (као у наших Хера̑), који је стегнут другим једним уским, који се зове *каница*; на ногама *чора̀ике*; кад је хладније, поврх литака једно *дора̀мче* (јелек); кад застуди, онда *дльга гӯња* или *колӣја*, — оно исто што и наша гуња.

Женскиње је све црнпурасто. Нигде плава или смеђа женског лика, него све црна коса, црне обрве, црне очи, праве „*трњинице.*"

Трн има две цркве: цркву *Св. Николе*, која је старија, и цркву *Св. Петке*, која је новија. Осим тога, он има и једну кулу.

Ни у једној ни у другој цркви нема никаквих старина и знаменитости. Некад их је, кажу, било, али су то затрли Турци, а што не стигли ови, то су довршиле фанатичке бугарске владике.

Кула је чувенога *Карафејзије*, који је као царски одметник владао Знепољем и Граховом, и одавде ишао на Србију, за првог устанка, те је робио и палио. И сад се прича о српском робљу, које је Карафејзија овде доводио.

Значајно је како је постала црква *Св. Петка.*

Западано од вароши на друму који води уз Јерму на клисуру, на недомак садашње цркве Св. Петке, на десној страни, у једном *камику*, на самом врху, има једна мала пећина, један хват дуга а пола широка.

То је *посница* Св, Петке.

На овој посници имају споља врата, унутра две три иконе од хартије, три ћасе с водом која капље озго из стене, неколико струкâ засађеног здравца, и патос од тугле.

Вода је, веле, лековита за очи и ране. Многи се помажу, а Турцима је, кажу, не знам за што, највише помагала. Један Турчин, коме је Св. Петка овако помогла оградио је зидом цркву Св. Петку, и то је садашњи зид око ове цркве.

У овој пећини живела је Св. Петка дванаест година, као испосница Св. Николе, црква која је у вароши, и у којој је био поп, човек побожан и Богу мио, по имену *Тарапонта.*

Неки незнабошци дођу од некуд, и вргну на муке Св. Тарапонту; разапну га на четири борића, али ова

четири дрвета, да не уморе светог човека, шљубе се и споје уједно, и Св. Тарапонта остане жив.

То дрво, како је спојено, и сада стоји више цркве Св. Петке, на левој страни реке Јерме.

Незнабошци онда ухвате Св. Тарапонту, одвуку га на *рид* Св. Тројцу (на десној обали реке Јерме, баш према цркви Св. Петке), тамо га, на врх камика, посеку и тело му низ камен скотрљају.

27 Маја слави се мученичка смрт Св. Тарапонте, и тада, сваке године, „севају искре" по риду куда је капала света крв његова.

Жудна религиозних мистерија, моја је душа несрећна што јој није дано да тога дана буде на овом светом месту, те да се сазида овим чудом божјим!

Св. Петка која је тада била испосница, и која је, у тај мах, вирила из пећине своје и с религиозним ужасом гледала шта чине незнабошци са свецем божјим на земљи, спусти се, први пут тада, из своје поснице (јамачно пошто су охладили незнабошци), дође к оном дрвету што се склопило и помогло угоднику божјем Св. Тарапонти, благослови га и обеси о њега крст који је носила о врату.

Св. Петка била је, кажу, Српкиња; пошто се посветила, била је испрва овде у Трну, па после пренесена у Трново бугарско. Шта је и како је управо било с њом, то је тешко разабрати; али зна се да је онај крст о овом дрвету чинио по том многа чудеса, лечио и исцељивао од свакојаких недуга. У *Служби* Св. Петке коју је штампао М. С. Милојевић[1] помиње се да је **дрѣвомь крьстѣнимь ѿдолѣвшаго ѕмїа** умртвила; да је једног човека из престонице (**царствоуюштаго града**), који је био хром и на једној нози дошао, исцелила и ногу му повратила; а другог, из отачаства својега, ког је змија ујела те умрьо, оживела „богоданом целбом својом".

[1] Гласник XXXI, 327.

А народ прича како су се некакав *Милош* и „стопаница" његова *Јелена*, из *Ђустендила*, извидали од лудила, метнувши онај крст себи на чело, — и, из благодарности, подигли су цркву Св. Петку, незнано кад, али свакојако много давно.

Штета је што Св. Петка није више у Трну, у цркви својој, или у посници својој! А сто пута је више штета што се не зна куд се део онај чудотворни крст њен! Ах, колико би он ваљао у наше модерне дане! Тек тада би се славила памет Св. Петке и сијала **ꙗко же другое сльнце**!

Стара црква Св. Петке била је 6 аршине дуга, а 3 широка.

Садашња је црква и велика и лепа, од камена срезана. Обновио ју је, 1825, *Деда Мисаил Цветковић Бајкуш*, архимандрит из манастира Св. Богородице, близу Трна, и утрошио на њу својих 130.000 гроша. Показивао ми је писмено од чорбаџија трнских онога времена, како је он доиста дао толико новаца својих, а народ само кулуком помогао, и како за то има пра́во да бере приход од цркве, да му тас иде у њој, и да му се даје на годину по 9 око зеитина или 90 гроша. „Док су ови потписници били живи, вели Деда Мисаил, који ми је причао ову причу о Св Петки, дотле је и мој тас по цркви ходио и зеитин им доходио; а откако они помреше, ови што насташе не знају ни за правду, ни за Бога, па истераше и мене из Трна и мој тас из Св. Петке."

Западно од Трна, на путу који води у клисуру власинску и преко ње у Врање, један час далеко, па десној страни *Јерме*, градиште је *Земун*.

Ту је једина раван и једина питома долина у целом Знепољу.

На путу су десно села *Дȕрлаковце*, *Забел* и *Зелѐнгра̂д*; а лево *Бара̀ница* и *Ја̀рлȍвце*. Десно је *Руј* планина, а лево огранци *Костурнице*. Између њих је пространа долина, посред које тече река *Јерма*, а одмах до ње, у сред те до̀ље, дигао се сам за себе, без икакве свезе с каквим другим брегом, него свуда окружен равницом, брег на ком је био град. Не знам колико може бити висок; његови суседи прилично су високи: *Зѐленгра̂д*, на северу, спроћу њега, 988; *За̂бел*, североисточно, 786; *Ја̀рлȍвце*, јужно, 799 метара.

Пео сам се на теме старом граду и дуго сам врљао, не бих ли што нашао. Од града нема никаквих зидина; једва се на једном месту нешто мало познаје; све су то сељаци разнели и старе тугле разграбили, па, оскудни у земљи, брдо уњивили. Тугле су копали те фуруне патосали. Сад се могу наћи само гдекоји ситни комадићи.

Да се попне на брдо, ваља прво прећи реку код једне воденице, и одмах првим кораком, запети уз брдо. Пре неке године, тражио је један воденичар паре у градишту, и копао на источној страни, у половини брега. Да ли је нашао што је тражио, то он зна; али очевидци ми причаше да је том приликом откопана некаква *скри̂шница* или гробница, на свод зидана, с вратима сведеним, као што се, веле, у Београду гробнице зидају, и унутра нађене су две главе и неколико костиију, и восак од свећа које су гореле. На зиду се познавао и дим од свећа. Свет се збирао као на чудо, а газда, који је овај брег уњивио, затрпа рупу, да одбије свет да му њиве не гази. Чије ли су кости нашле ту мира и покоја за толико стотина година?

Кажу да су се налазиле и неке ситне парице, као старе турске. Једна мома нашла је једну *жлътицу*, за коју јој је нуђено 500 гроша, али је она није хтела дати. Нађен новац, кажу, не ће нико за живот главе дати, јер држи да би одмах умрьо ако би га дао.

Стари причају да је некад, поред града, текла велика река, којом су лађе пловиле; да је та река, садашња *Јерма*, помало отицала оном клисуром којом се из Трна иде у Пирот и ли Брезник; али откако се провалило *Ждрло* (Ждрло је, не Ждрело, више Трна североисточно), вода је отекла и остала овако мала.

Можда је ово народна традиција о језеру, које је по свој прилици, морало некад лежати у овој доњи међу каменитим бреговима.

Народ ништа не зна чији је и кадашњи ово град. Зна само да је, веле, био *латински*.

Ја мислим да је ово онај **градь Ѕемльнь** што га је Немања освојио 1184, вратив се из Софије,[1] и на ком је Стеван Дечански потукао, у суботу 28 јула 1330, „сујемудрнога" цара бугарског Михаила, који је дошао ту од града својега славнога Видина, а Дечански, пошто га је узалуд чекао на пољу Добричу и Топлици, спустио се у Куманово, па одатле дошао у Велбужд, садашњи Ћустендил, који му је био ослонац у кретању.[2]

До душе, г. Стојан Новаковић наводи да је Хохштетер открио Земун на десној обали Струмице, две миље северно од Ћустендила.[3] Какав је онда ово Земун? И зар су била два Земуна, тако наблизу један другом?

У Трну и у селима око овога градишта изговара се име његово тројако: *Земьн*, *Земан*, и чисто *Земун*. Чак има прича да су се Земунци одавде, кад су Турци навалили на знепољски вилајет, отселили у *Земун* код Београда, и да су они и прозвали тако овај други Земун.

Тако исто прича се да је Знепоље било „немечко" пуних 80 година, али кад је то било, нико не зна.

---

[1] Павловић Иван, **Житиѥ краль србьскыихь**, p. 12.

[2] Ibid. p. 274, 275, 280.

[3] **Земьниште ранье Немањине**, p. 54.

У овој околини има неколико места, која су погрешно записана у аустријској ђенералштабној карти. Нпр. није Загриловци, него *Чегрѝловци*; није Гиновце, него *Ци̏нчо̑вце*; није Канилак, него *Ка̑лна*; није Стратимировце, него *Стрези̏ мировце*; није Кострушевце, него *Кострѐшо̑вце*.

Један час југозападно од Трна има манастир *Св. Богородица*. Два пута воде у њ: један коњски, из Трна на село *Јездими̏ровце* и преко стара села *Мисло̑вштице*; други, пешачки, из *Вилиповаца*, за по часа. Ја сам ишао и једним и другим путем. Из Трна се правце изиђе у село *Језди̏мировце* (на карти *Издимија* или *Ездимирци*), па се не иде преко *Глоговице*, као што карта казује (Глоговица остаје у десно, далеко), него се одмах из села завије на запад, и, за 10 минута, преко атара села *Мисловштице* (на карти *Мјесловда*) која остаје по часа у десно на југ, уђе се, поред речице мисловштичке, у манастир, који се забио међу два висока брда, и нема ни откуд никаква изгледа. Од *Вилиповаца* уђе се одмах у клисуру која је једна од најужих, највиших и најлепших које сам икад видео. Између високих каменитих брда има толико места колико тек да тече, често преко грдног киклопског камења, с великим шумом, клисурска речица, а пут, којим само козе ходе, води најпре левом, па после десном страном, на који се прелази преко једног бавана. У два три маха, путања се испне на висину од сто хвата, а доле испод ногу зија пропаст. Идући овуда, човек осећа оно што се у естетици зове страшно лепо.

Манастир је на левој обали речице, прислоњен уз брдо што га двоји од Јездимироваца. Он се зове *мисловштички*, али су му Јездимировци ближи. Веома је мали и, за сада, врло сиротан. Турци су га више пута, па и у најновије време, пљачкали.

Црквица је врло стара и много оштећена. Нити има каква записа, нити се иначе зна ко ју је и кад подигао. *Деда Мисаил*, архимандрит, рече ми да он једини знаде да су је, 1734, у време Султана Селима, кад су је Крцалије „растуриле", обновили *Антоније* калуђер, *Лонђин* ђакон, и протопоп *Лука* од Вукана. После тога опет је била порушена и козе су у њој лежале, док је 1837 *Деда Мисаил* није обновио утрошив својих 70.000 гроша. Црквица је била сва живописана, али сада има само неколико, и то у олтару, прекрасних слика, ради којих је вредно да дођу да их прецртају г г. Валтровић и Милутиновић. Нарочито ми се допао лик Христов на срцу своје матере. То није ни дете, ни човек с брадом и дугим лицем, као што га виђамо на нашим иконама; него је младић кратке косе, округла и пуна лица, тако лепа и љупка, и тако уметнички израђена, да сам у први мах помислио да је Милоска Венера. Уметник се, нема сумње, угледао на античка лица.

Старих утвáрй нема никаквих.

Од књижевних старина нашао сам и донео:

1. *Антологион*, штампан **въ дльгомь поли ѓахмт** = 1643, за владе Јона Матеја Бесарабе;

2. *Псалтир*, што га је штампао **грѣшни и мьнши въ тлѣвецѣхъ Іеромнмь Ѕагоуровикь, властелинь ѿ града Котора, въ славнѣмь градѣ Венеѳїа въ лѣть ѓѕои** (7078) = 1570;

3. **Ѡ молчанїи и Бесмолвїи и о тихомъ житїи** од *Исака Сирина*, рукопис; и

4. Један сав поцепан и разлистан, без почетка и свршетка, рукопис о животу *св.* Н*иколе*.

Први је рукопис новији, без сумње из прошлог века, руско-словенски; али сам га ја опет ради куриозитета узео. Бојим се само да не буде штампан.

У манастиру је остала једна старина и знаменитост, коју, покрај све жеље, нисам могао донети.

То је сам *Деда Мисаил*.

Он је стар преко 80 година, ни сам не зна колико управо; сед, крупан човек; глава особито лепа и импозантна. Кад би богови могли да старе, Јупитар, чију сам божанску главу гледао некада дивећи се, морао би, у старости својој, овако изгледати. Слабо га служе старачке ноге, а још слабије плаве и мудре очи. Поред њега су увек две ретке књиге: једна је *Песме Андрије Качић-Миошића*, друга је *Регламент* или устав Петра Великог о свештенству и монаштву. С њима се старац забаља и разговара, а нарочито с првом: *Дијете дајте ми латинку*! говори он иштући Качића. Памти Карађорђа; путовао је много по свету; био је у Св. Гори, у Смирни, у Грчкој, у Мисиру, у Италији, у Фрушкој Гори, малко у Србији, у Боци Которској, у Црној Гори. Он је први показао књигу *Раду* Његушу, потоњем владици Петру II, великом песнику нашем. После њега је дошла школа Симе Милутиновића. Прича како је Раде имао тада 13 година, а био је виши од њега. У почетку није хтео да учи, и учитељ је једном тако ударио ђака шаком по носу, да га је крв облила Зађаконио се у Дечанима. Две године био у манастиру *Савини* код Котора, у архимандрита Никанора Богетића. У Црну Гору дошао је 1822. Ту се сасвим поцрногорчио: пасао свијетло оружје, војевао с Црногорцима, и хајдуковао с Морачанима, где је, у Морачком манастиру, био две године. Једпом их тако у хајдуковању ухвати једна чета Турака и претера преко Дрине, и тада се Деда Мисаил познао с Мићићем и Господаром Јованом. Владику Петра I црта као великог човека и као светитеља. У њега је био три године. Три дана, вели, крили су смрт Петра I, и кад изведоше Рада пред Црногорце, рекоше: Владика га покалуђери. Раде се вели заархимандритио у једном манастиру у Блату. Кад је полазио у Русију, хтео је да поведе са собом и Деду Мисаила (кога су и први и други Петар звали *Мијаило*), неког Вукалицу, и Ивана Спади-

јера; али њих заплаше противници Петрови, говорећи: „Куда ћете, јадни синци! Та њега Цар зове да га у Сибир пошље. па ће и вас с њиме!" И тако Деда Мисаил не смеде отићи, на своју велику жалост, у Русију. О Петру II не говори добро; њега ради оставио је Црну Гору 1831 године.

Симу Милутиновића добро познаје. Био је, вели, мален и добар човек; све је тражио да му Црногорци певају песме, а он да их пише. Деда Мисаил многу му је песму преписао. Зими, вели, обично је градио замке и по ваздан се заносио хватајући птице.

У владике Петра I био је, вели, писар неки Павле Орловић, из Далмације, у време Бунапартино, кад је овај „земао сав свет." Орловић је ишао на бечки конгрес. Био је врло учен и добар човек.

С особитом хвалом помиње некога Петра Марковића, из крагујевачке нахије, који је био писар у владике и много писмен човек, те га овај веома волео.

Савременик наше славне епохе — *Буне на Дахије* и *Таковског Устанка*, Деда Мисаил памти и многе наше несреће онога доба. Он зна када је Карафејзија робио Србију. „Докара̀ше, вели, много робље и силну стоку." Зна кад је Милосав Ресавац долазио, доцније, у Трн те откупио из ропства своју сестру *Белку*, која је била у селу *Баићу*, један час северно од Трна, на Јерми.

Деди Мисаилу познаје се да је „шетао" по нашим крајевима. И сада, после толико година сталног живљења овде, говори најближе шумадијском говору, а црквену књигу чита онако како се у Савини и Црној Гори чита — свуда а место о или ь

Велики Србин и хришћанин, он се јако брине да се цело хришћанство на трачком полуострву ослободи од Турака, и да Србија добије све што је од старине и по садашњости њено. Кад му казах да ће да остане под Турцима Мађедонија и Румелија, Деда Мисаил уздахну и рече.

„Проклети Турци! не да њих Англитера и Ени-Дуња"! Запитах га ко је та Ени-Дуња, и одговори ми да је то Нова Дуња — Америка. Сирота Америка! — Много се љути на претензије бугарске и на неправду која се хоће нама да учини Зар се, вели, Срби седамдесет година били и крвили, од њихових глава Ђеле-Кула се градила, и сада три године ратовали, — па да кусају Бугари који су седели и гледали шта се ради? Ја бих њима рекао што и орао вранама: Носио орао комад меса у кљуну, а за њим летеле вране; кад пао орао, да једе месо, а вране рекле: „ах, ала се уморисмо носећи месо!" „Шта је која у кљуну носила, одговори орао, то нека и једе!" — Кад би мене питале те Силе, ја би им право казао шта је чије, ама не ће да ме слушају: „српско је до Стара Планина, тамо по за Софију; и Рил је српски, и по за њега право све до Велес." Пита ме хоће ли да остане Србији и *Бакарно Гумно.* Мени се не казује шта и докле остаје српско, па га питам где је то Бакарно Гумно? „Тамо на куде Скопље, одговара ми старац, — то је старозремско српско; ту су се Срби први пут појавили, и оградили *бакарно гумно* да вршу, и отада се скопљанско зове *Бакарно Гумно.*"

Ах, како си срећан, Деда-Мисаило, што, не мичући се из пустиње своје, живиш само у прошлости, блажиш душу своју сановима које ти срце сања, а не знаш како је и шта бива у свету око тебе! Јер како би било теби који си се за Српство борио, како би било српскоме срцу твоме кад би сазнао да је, не Ени-Дуња, — она је далеко и не меша се у нашу судбину, — него ова Стара Матора Дуња, Јевропа, решила и утврдила да твоје *Бакарно Гумно* буде турско гумно, и да не само оде твоја српска Софија, него и твоје Знепоље, твоја Богородица и твоја Петка, па и сам ти, Деда Мисаиле, — да одеш „под Бугарију" и да будеш Бугарин!

Деда Мисаил родом је из Трна, и зове се *Мисаил*

Цветковић Бајкуш. Њега и његов манастир пленили су Турци прошлога рата нашега. Однели су му 25.000 гроша у готову, 40.000 са стоком и дрејама, *кр̏са̂т* што га је донео из Св. Горе, златан, с часним дрветом, и две мале пушке црногорске — спомен из војевања и хајдуковања. Жао му је и пара и ма̏ла, жао му је златна крста и часног дрвета, али му је најжалије двеју пушака, другарица младости његове.

Реч *кр̏сат*, изговорену као год *пу̏сат*, чуо сам више од четрњест пута од њега и једног попа који беше у њега.

Кад ме је, после два месеца, опет нанео пут на Св. Богородицу Мисловштичку, застао сам Деду Мисаила јако болесна: језик му црн као угљен; по рукама изашле неке црне округле пеге; не може ништа да једе. Питам га шта је. „Задахнуло ме, вели, бесно псето; пуштах крв испод језика, па ништа. Није вајде — хоће да се мре!"

Мри, Деда Мисаило, срећан си ако сада умреш! Дочекао си зашто си хајдуковао и што си свега века свога желео: видео си своје Знепоље српско, и мислиш да је цело Српство слободно, — мри сада, болан, ако ти се икад умире!

Кад се из Трна пође низ Јерму, на север, одмах се уђе у једну тесну клисуру, која води на *Ждрло* кроз које Јерма пролази, па се онда козјом стазом пење на врх врха једног брега од *Ру*ј планине, и на том је врху у шуми (друга коју сам до сад у овом крају видео), манастир *св. Ранђел.*

Манастир је сиромашан.

Црква је мала и стара. Ко ју је и кад градио, то се, по правилу, никако не зна, нити о том има каква год спомена или записа. Изнутра је сва оштећена. Од старог лепог живописа остало је само неколико ликова.

У кубету има потписа испод ликова̂, али их, због висине, нисам могао прочитати; но држим да ће пре бити имена светаца или какве јеванђелске реченице, него ли какав историјски запис. У олтару, на десној страни, вири испод новијег живописа, који је такође леп, старији, и то глава с круном и ореолом. Пео сам се на лествице, палио свећу, и мучио се да прочитам оштећен натпис, али нисам могао.

Књига ни рукописа старих нема. Од утва́ри нигде ништа — пука сиротиња.

Нађох један путир сребрн, на коме, на ивици од стопице, пише:

Сеи ст҃и потрь монас҃тира архистратега михаила во мѣстѣ ѕнеполѣ подкрилїе Рѹень. исоваса во грать софїѩ игоумена їеромонаха . . . . . 1790.

Име јеромонахово мора да је какав пакосни последник његов чекићем слупио и истињио, да се не види.

И овај запис сведочи да се садашњи трнски срез звао *Знепоље* а *поткриље Рујен* значиће ваљда под крилом *Рујем* или *Рујан* планине, која се зове и тако и тако.

Манастир је често од Турака страдао, а лане су га Черкези, који су били насељени на путу из Трна у ову клисуру, опленили и попалили, и сада се стаје изнова граде.

Излазећи из Трна, столице Знепољу, поменућу да трнски срез има 82 села, 22 општине, 3923 куће, 15346 мушкиња, 15466 женскиња, 30812 душа.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

М. Ракић

ЗЛАТНА ГРИВНА

ДРАМА У ПЕТ РАДЊА

НАПИСАО

МАНОЈЛО ЂОРЂЕВИЋ — ПРИЗРЕНАЦ

(НАСТАВАК)

ДРУГА РАДЊА

„ПОДЛЕ ДУШЕ"

СЦЕНЕРИЈА КАО У ПРВОЈ РАДЊИ

Појава 1

Трнко и Перунка

(лоћу с десне улице у живом разговору)

Трнко (љутито ухвати је за руку). Ти као да си се данас најмила да ме само љутиш и кињиш!

Перунка (заједљиво). Ја? боже сачувај! Та ти си драги пријатељу, човек; — а ја само жена, и то жена коју си можда негда радо имао, а сад, ех сад си бацио око —

Трнко (прекине јој реч нестрпељиво). Престани једном!

Перунка. О, ја тек сад почињем, мој драги. Или управо, ја сам већ *почела*, а ти — ти ћеш *довршити*, наравно, на задовољство обоје нас... (гледа га испитујућим погледом).

Трнко (за себе). Демонска жена! Па ипак јој морам ласкати, да бих лакше дошао до циља. Милунка *мора* бити моја, мора — ма и ђавола позвао у помоћ.

Перунка. Ја мислим да ћемо се моћи сложити. Шта велиш? О, ја знам да си ти — (смеје се злобно) врло добра и племенита срца.

Трнко. Може бити. Само ти си спрам мене неискрена, кад си ме одвела, а не даде ми да сагледам добро у лице том голобрадом момчету, да видим ко је. —

Перунка. Јер сам мислила да је за тебе сасвим споредна ствар — ко је; главно је да сам те уверила како збиља има млађих и лепших — од тебе. Није ли тако, драги пријатељу? (смеје се) „Ко другом јаму копа, сам у њу пада“, — ти хтеде мене изиграти, док је међутим тебе други (смеје се).

Трнко (љутито). Једна простакуша и просјакиња, за коју се не зна ни чија је ни одкуда је, — па да мени пркоси! Мени, часном и имућном грађанину. Па она да ме тако исмеје?!

Перунка (подругљиво). За што не би, кад јој се може. Млада је и лепа (смеје се), твоја је несрећа што си тако велики пријатељ свега лепог.

Трнко. До беса! Сад ми се и ти ругај! Али имаш право, потпуно право. О, како сам могао да будем тако слеп код очију. Смеј ми се, — само те молим: немој ми се ругати. Ја те молим — (пружи јој руку) та ти си била свакад тако добра!

Перунка (за себе). Аха хоћеш натраг — матори лисче. (гласно заједљиво) Ја сам била свакад тако добра?! Хм, зар ти тек сад то увиђаш?

Трнко. О, ја сам то давно знао.

Перунка (строго). Па ипак си хтео да се титраш самном! И сад ваљда мислиш да ћу ти опет слепо веровати?

Трнко. А ако те уверим о мојој искрености?

Перунка. Чиме?

Трнко (ухвати је за руку осврћући се лагано). Заједничком осветом Ти је мрзиш, ти је мораш мрзити, што сам те рад ње хтео обманути; — ја је мрзим што ме је тако изиграла. Обоје смо увређени, — обоје ваља да јој се љуто осветимо.

Перунка (радосно, за себе). Ту сам те хтела! (гласно, правећи се равнодушном) Да се светим? Њој? Ја? (осмејкује се) Не знам за што. Ваљда не мислиш да од ње зазирем, или да јој у чему уступам? На такову простакињу није вредно ни главе окренути. Бар што се мене тиче, — а за тебе мени је са свим све једно.

Трнко (гледа је испитујућим погледом). Говориш ли то — збиља?

Перунка (хладнокрвно). Са свим збиља.

Трнко. Какав неискусни младић, можда би ти веровао, али ја — (ударајући гласом) ја познајем моћ женске — суревњивости.

Перунка (тргне се). А!

Трнко. Видиш да сам погодио. Па и ако не би хтела посредно ипак ћеш се зацело светити непосредно, јер ја знам шта је кадра женска оштроумност. Дакле, ти ћеш ми помоћи да се ја осветим и за мене и за тебе?

Перунка. А кад ипак не бих хтела?

Трнко. Онда... онда (гледа је право у очи) нисам сигуран да се ова мржња не ће преокренути у — безграничну љубав, за коју бих био кадар жртвовати све, разуми ме све. —

Перунка. Па ако ти, као и досад, буде све узалуд?

Трнко. Онда ми остаје само још последње средство (затеже се)

Перунка. И то би било?

Трнко (ударајући гласом). Куршум у чело.

Перунка (тргне се, но осмејкујући се). Ти почињеш, збиља, бивати страшно романтичан.

Трнко. Боље да си казала очајан. Јер мени остаје само једно од трога: освета, љубав или смрт. (За себе). Како се збунила. Колеба се. Нисам се преварио — уплашила се.

Перунка (збуњено за себе). И он би то могао учинити. Доста је луд. Не смем се више узтезати. За цело са не ће сетити да сам ја то управо желела. (гласно, осмејкујући се) За мене не би никад дошао до таквог очајања. Али ја ћу бити ипак толико великодушна да ти сачувам живот, т. ј. можеш се уздати у моју помоћ.

Трнко (ухвати је за руку). Хвала ти! О, ја сам знао да ме ти не ћеш изневерити.

Перунка. Ако не будем изневерена и по други пут. Разумеш ме? Ако не будем изневерена!

Трнко Никад — тако ми части!

Перунка (за себе). За твоју част не би жидов дао ни кршене паре, лупежу један. (гласно) Само се добро узми на ум, — ти знаш шта може женска оштроумност. До виђења драги пријатељу (пође).

Трнко (нежно). Ми ћемо се данас опет видети, јел'?!

Перунка (полавећи). Можда (застане). Ха, збиља! Ако се не варам, теби је (ударајући гласом) истражни судија Кубурић у нечем обвезан?

Трнко. Зашто питаш?

Перунка. Тек онако! Сетих се да је за његову жену узимао неке адиђаре. —

Трнко. Па ми је остао дужан. Имам од њега меницу. Ово дана истиче му рок.

Перунка. Хоће ли моћи исплатити.

Трнко. Незнам. Али, нашто то?

Перунка. Било би добро, да имамо још кога при руци за наше предузеће. Разумеш ме? (осмејкује се).

Трнко (гледајући је зачуђено). Кубурић?!

Перунка (значајно). — *истражни* судија.

Трнко (отежући гласом). Истражни... (трне се) Ха. —

Перунка. У сиротињи и нужди може се свашта учинити... А Милунка је врло сиромашна. —

Трнко (ухвати је за руку). Ти мислиш... Милунка да —

Перунка. (упадне му у реч) — да осигурамо. Знаш у свету се свашта догађа. И снег нам изгледа црн (значајно) ако га гледамо кроз *црне наочаре*. А наочари су дело *људских* руку.

Трнко (одлучно). Врло добро. Ми ћемо их направити, и то (значајно) од злата и драгог камења.

Перунка А ти се разумеш у томе занату. Ја ћу ти набавити нуждан алат за те — особите наочаре. (смеје се) Је ли, врло особите наочаре? И то што пре. Видићу одмах можемо ли се надати снегу, па послужи ли нас срећа, пожурићемо се док сунце не изађе, јер се иначе може лако растопити. Међу тим ти похитај дома те спреми неколико ситница, за коју би свет држао да могу засенути очи и богатијој, а камо ли тако (показује на прозор) сиротној лепотици. (оде на десно)

Трнко (гледајући за њом). Оличена пакост! (осмејкујући се пакосно) Хајде само, изврши твоју демонску мисао, па ћеш добити награду, каквој се ниси ни у сну надала, — само нек ми се Милунка приклони у последњем часу. (замисли се) Хм, зар је то немогуће? Она љуби и обожава своју стару мајку, за њу је готова поднети сваку жртву. Па кад увиди да може лако страдати ма да је невина и да би јој мати остала осрамоћена, у највећој невољи, а како је стара осетљива, можда би од туге и пресвисла; онда — онда ћу јој приступити као анђео спаситељ. И она се за цело не ће дуго размишљати.... Ако не жели да са свим пропадне, мораће да прими моју понуду. Кубурић ми је пријатељ и доста обвезан. А ову пакосницу (прети за Перунком) ухватићу у замке, које је *њој* спремила. (Смеје се) Врло паметна мисао: у једном постићи две циљи. Задобио бих што ми срцу драго, а у исто доба ослободио би се на дуже време ове несносне и грозне женске. А да не би свету падало у очи, чим се Милунка ослободи, пустићу глас, да је из сажаљења узимам под мој кров заједно са старом матером, пошто су рад моје куће били неправедно обеђени и толико претрпили. Тако би их осигурао од сваког оговарања, а себе би још више подигао у очима других, да сам добар и племенит човек. (смеје се) Та свет је тако лаковеран. (оде у кућу)

Перунка (враћајући се). Још је нема. За цело ће се још дуже задржати, а — Иконија је слепа. Немам се чега бојати. Па онда — онда си са свим у мојој руци, — лукави господар Трнко. (замисли се)

Опасну сам игру отпочела, али према глави и оца по глави (одлучно) Чега се бојим? Зар ме није сама срећа послужила да јуче опазим како јој баци писмо кроз прозор? И као што сам слутила, тако је и било. Они се састаше код варошког шеталишта. (болно љутито) Па кад их видех раме уз раме — смрче ми се од бола и туге. Први пут у животу познадох праву и искрену љубав — први пут осетих да има у свету већег блага од злата и драгог камења, — и кад могадијах да сам тако близу тој срећи живота, ту дође ова просјакиња, да ми је отме, да ме унесрећи. .. Био је то страшан тренутак... Груди ми се надимаху, дах ми се поче кратити, а срце хтеде да искочи. Крв ми појури у главу и бог зна шта би учинила од њих и себе, да ми у том тренутку не сину мисао освете, сигурне — заједничке. А љубомора старог селадона сигуран је савезник. За то га одмах дозвах. (пакосно) О, како сам уживала гледајући његово смртно бледило, — сав је задрхтао од једа... Левом руком ухвати ме за раме тако јако, да би од бола скоро јаукнула, а десну стиште у песницу, подиже је у вис претећи... Хтеде нешто рећи, али не могаше речи изустити — усне му се немо помицаху. Дошавши к себи, хтеде им прићи ближе, но ја га одвукох натраг да не би Војислава добро уочио, јер кад би ме доцније с њим видео, могао би лако што сумњати. А ја морам задобити Војислава, па ма шта ме стало... Зато, смело на посао, — одважноме срећа служи (оде на лево).

Иконија (иза кулиса). Мило, Мило, (после кратке почивке). Зар не чујеш, Мило?!

Појава 2

Иконија (уђе у собу поштапајући се, с врата). Јеси ли ту, Мило? Нема је ни овде? (иде по соби штапајући). Куд ли је отишла тако рано? Пробудих се а ње нема. Мило! (нежно) Нема је збиља! (дође до наслоњаче и седне) Јадно дете, колико мора да трпи и сноси рад мене, — па ипак бејах јуче спрам ње тако немилостива .. (тргне се преплашено) Боже мој, цело вече беше сетна и нема као сињи камен, — да није са моје плаховитости уцвељена отишла — — — не, не, — то би било страшно... ...грозно. (очајно) О, мени несретници! (тргне се, прислушкујући) Чујем ли добро? Чини ми се неко долази.... (радосно). Она је... (виче). Мило!

Појава 3

Перунка (уђе у собу). Добар дан, тета Иконијо!

Иконија (сетно, тихо). Није она!

Перунка (пољуби је у руку). Ви ми не прихваћате поздрав, — за цело сте срдити на мене?!

Иконија. О, не, можда сам пречула, јер бејах нешто замишљена. Да ниси нешто видела моју Милу?

Перунка (претворено). Нисам тета Иконија. Зар није код куће?

Иконија. Нема је. Ја нисам могла целу ноћ тренути. Она је данас била врло уранила, у том сам мало тренула, и сад се тек пробудих. Међу тим она је негде отишла, а не знам куд...

Перунка (осврћући се по соби). Баш ми је жао. А ја сам похитала (за себе) — Аха, — алати су на шкрињи, добро је, — (гласно). Знате, да вас молим за опроштај због моје јучерашње нерасудности. Нисам мислила, да ће вас то тако ожалостити.

Иконија. О ни најмање. Ти ниси могла с тим што рђаво мислити.

Перунка. Боже сачувај. Баш на против. Ја знам да је Мила добра душа, волем је као рођену сестру, па сам хтела да је и обрадујем данас. Знате, моја пријатељица, члановица, хоће да наручи нове балске хаљине. Ја сам јој препоручила Милу, као добру радницу. Неће имати много посла, а добиће добру награду, о, члановица је врло издашне руке. Шта ћете, може јој се, кад је тако богата.

Иконија. Хвала ти на труду, драга Перко; али чини ми се да неће моћи примити, јер има врло много наруџбина, — све за тај бал.

Перунка. Ех да, моћи ће, моћи ће. Она је врло вредна. (међу тим се приближила шкрињи)

Иконија. Ради јадница и сувише, чисто почињем страховати за њено здравље.

Перунка (у том узме лагано са шкриње турпију, длето и чекић, гледајући пажљиво на Иконију, за себе). Није осетила (угледав на под мараму, дигне је). Њена везена марама. Врло добро. Један доказ више (увије алате у мараму).

Иконија. Али за бога, што не седнеш мало? Мила ће за цело скоро доћи, па је упитај сама за тај посао.

Перунка. Немам кад, тета Иконијо. Нисам сад баш нарочито за то дошла, тек пошав на трг, свратих се уз пут. Има времена и за после подне, доћи ћу. Али вас молим да ништа не казујете Мили, ни да сам долазила, хоћу да је изненадим (за себе злобно) како никад није ни помислила (пољубив Иконији руку). С богом, остајте здраво.

Иконија. Како ти драго (пољуби је у чело). Од бога ти здравље.

Перунка (одлазећи скида једну гривну). Још да ову гривну подметнем у њене хаљине, — па ће бити све у реду како ваља (оде).

Иконија. Добра душа. Милостив је бог. Нисмо ни ми сасвим заборављени од целог света, као суво дрво у планини. Па нека нас и омрзне овај наш богати сусед, ваљда се не ћемо од сад изгубити као ни до сад што нисмо. А најзад, све се може повратити и надокнадити само изгубљена част — никад... никад. (Склопи руке) Милостиви боже, преблаги творче, молим ти се — не за мене, него за њу, моје јадно самохрано сироче. Услиши једину молбу старе, слабомоћне и несрећне матере. Даруј моме јединчету снагу и моћ, да у свакој беди и страсти земаљској, одржи се чиста и неокаљана, — то је једино, што јој на самртној постељи могу у наслеђе оставити; а за све друго, нека буде како је твоја воља. (склони главу)

Перунка (изађе с лева, тргнув се). Ха, ето је овамо... Само да ме не опази... не види ме... Ипак ме срећа није изневерила (оде брзо у Коривићеву кућу).

Појава 4

Милунка (дође десном улицом, прелазећи на леву, радосно). Данашњи дан је најсрећнији у мом животу. Данас сам се уверила, да је мој отац збиља невин а — и његов. Целим мојим животом радо бих одмерила то његово посмртно писмо. (сетно) Али мамица неће лако веровати, па ипак се осећам срећном, јер — јер се могу надати, смем се надати. (Замисли се) Зар није и цео мој живот — живот наде? А Војислав не ће жалити труда, да мамицу увери о истинитости тог драгоценог писма, па тад (радосно) — тад ћу бити срећна и пресрећна (оде на лево).

Појава 5

Перунка и Трнко

(изађу из његове куће)

Трнко (држећи отворена врата). Пожури се брже, а ја идем одмах, с друге стране, у полицију. (врати се затворивши врата за собом)

Перунка (држећи једну затворену кутију). Иди само (отвори кутију и разгледа) Обоце, игле и прстење — све лепше од лепшега. За што се ја не бих из овога сама наплатила за моју гривну и труд око закопавања? Хм, Трнко не би ми смео ништа рећи, — а за суд биће цела ствар заплетенија кад се не нађе *све* што ће му се казати да

је нестало. Изгледаће да је морала бити још с ким у договору, — а пошто она не ће моћи ништа исказати, с тим би у неколико још боље поткрепила бачену сумњу. За цело изредна мисао! Она ће бити осуђена, осрамоћена, а Војислав, који би за поштење жртвовао и највеће благо, зар да и даље помишља на њу кад буде тако жигосана?! О, не! Он ће је за цело презрети, а за даље — моја је брига (оде на десно).

Појава 6

Милунка (уђе лагано у собу, за себе). Ах, мамица је већ устала па ме је зацело тражила. Она је приметила да нисам код куће, па чекајући ме и задремала О боже мој, — никад је нисам обманула а сад — сад јој не могу, или боље рећи засад јој не смем казати куд сам била тако рано без њеног знања. Нисам требала.. па ипак не могох другојаче. За споменом мог јадног бабе отишла би ма и на крај света... (гледајући је нежно) А зар ти не би? Како јој је лице мученички бледо, благо и мирно — као у светитељке! Мој анђелу хранитељко, — (клекне крај ње) ти ћеш ми ово за цело опростити, — опростити с материнским благословом.

Иконија (у сну). Пустахије... натраг... убијце... то је моје дете! Ја не дам мога јединчета... ево мајчиних груди — убијте ме, — али њу не дам — (врисне). Ах!

Милунка (упрепашћено). Мамице, освести се, слатка мамице.

Иконија (тргне се). Ко је то?

Милунка. Ја сам мамице, Милунка твоја.

Иконија. Ти си дете моје? Чувај се...

Милунка. Али за бога мамице, шта је теби? Овде никог нема. Ми смо саме у нашој соби.

Иконија. Саме смо? Никог нема! у соби? И ти си жива, — нису те убили? (грли је и љуби)

Милунка. Мене — убили? Боже мајко, шта то збориш?

Иконија. Ништа... ништа дете моје! (одахнув) Хвала богу, ја сам само сањала, страшно сам сањала... врло страшно.

Милунка. Да бог ме, сањала си мамице, сад се не бој више, — ја сам крај тебе.

Иконија. Али ипак (размишљавајући) чини ми се, ти ниси била овде, кад сам заспала? Или сам и то само сневала?

Милунка (затежући се полугласно). Јеси само сневала... (за себе) Прости ми боже ову прву и последњу обману.

Иконија (лагано). Дакле све је било — само сан...

Милунка. Од кога си још са свим узрујана, драга мајчице. Мора да је било што год страховито?

Иконија. Тако страховито, чедо моје, да се нешто догоди на јави, ја бих можда пресвисла или — или полудела.

Милунка (метне јој руку на уста, уплашено). Ћути мајчице, — ћути. Пуки сан — било па и прошло. Немој да се поново раздражујеш (устане). Ваља да се мало заложиш. Сад ћу донети млека, нисмо још ни доручковали (оде).

Иконија. Добро моје дете. Доста сам већ јада претрпила, али твоју несрећу ипак не бих могла преболети.

Појава 7

(**Добрић, писар полиције** носећи под пазухом акта, **два грађанина** и **један стражар** изађу са **Трнком** из његове куће)

Добрић (првом грађанину). *Молим* вас, још једном размислите добро, јесте ли баш ове исте справе (показује их) видели у стану оних сиротица? Ја не бих био рад да са неоснованом сумњом пореметим њихов домаћи мир; — доста је за њих несрећа, што су и тако убоге.

1-ви грађанин. Ви ме знате као часног и поштеног грађанина. Свакад сам истину зборио и право чинио.

Добрић. О томе ја не сумњам, — немојте ме криво разумети. Само мислим да човек може лако превидети.

1-ви грађанин. Желео бих да сам превидео, — али на жалост морам рећи да сам у овоме са свим сигуран. Пре неколико дана видео сам исте алатке код њих, свративши се ради неке нарудбине од моје жене. Пали су ми у очи са особито лепе израде држаља, па сам их баш са задовољством разгледао.

Добрић. Онда морам поступити по закону. Прегледаћу њихов стан у вашем присуству. Хајдмо господо! (пође. Стражару) А ти ћеш стојати на улазу од куће.

Трнко (идући за њима претворним гласом). Баш ми је жао сиротица. Да сам знао, прећутао бих целу ствар, — штета није бог зна каква. Звате шта, г. Добрићу? — Оставимо их на миру — од мене им богом просто.

Добрић. Ви сте врло племенит човек, — али то не сме да буде. Власти је јављено злочинство, — а злочинство ако остане једном некажњено, може се лако поновити па и у горем виду. Хајдмо само.

Трнко. Онда ми бар дозволите, да ја изостанем. Знате, тако сам меког срца, да не бих могао гледати њихову жалост.

Добрић. Морате и ви с нама, — такав је пропис у закону.

Трнко (вајкајући се). Ех, да сам то знао! (за себе) И ови мисле како сам милостива срца, — (смеје се) будале!

(Сви оду на лево)

Милунка (уђе у собу носећи на послужавнику две чаше с млеком, једну земичку и крајичак хлеба). Ево, мамице, доручак је готов (метне на сто, па приђе Иконији и приведе је за сто).

Иконија (устајући). Мени се сад чисто и не једе.

Милунка. Још се ниси од сна освестила?! Молим те, не мисли више на то. Ево, купила сам за те и земичку.

Иконија. А теби?

Милунка. Мени је сладак и сув хлебац. Ти се за мене ништа не брини. Узми само, млеко је врло добро. Окуси — је ли доста слатко?

Иконија. Добро је, дете моје. (чује се куцање на вратима) Ко то куца?

(Куцање се понавља).

Милунка (устане). Слободно!

Појава 8

Добрић (уђе сам, затворивши за собом врата). Добро јутро желим!

Иконија. Бог вам добро дао.

Милунка (зачуђено). Странац?!

Добрић. Извините, што вас узнемирих у ово доба.

Иконија. Које добро, господине?

Добрић. Под вашим прозором нађох ову лепу мараму (покаже је) па сам мислио да није случајно пала с вашег прозора. Или сам се можда преварио? (даје јој)

Милунка. Нисте господине, — то је моја марама. Хвала вам.

Добрић. Збиља је ваша?

Милунка. Јесте.

Добрић (извади алате). А ове справе, — да нису и оне ваше? (гледа је право у очи)

Милунка (тргне се). Боже мој — то су алати мог покојног оца, та они су вавек били на оној шкрињи, — одкуд сад код вас?

Иконија (скочи). Очеви алати?! (озбиљно) Господине, шта ће то да значи?

Добрић. Што и марама, госпођо. Било је једно с другим. (Милунки) кажите ми право, јесу ли ови алати права ваша својина?

Милунка. Јесу, господине.

Добрић. Па како да се нађу ван ваше куће? Сигурно сте их дали коме на *послугу*, па их он у путу изгубио?

Милунка. Боже сачувај. Не би смо их дали ван куће ни подашта, јер су нам једини спомен од мог покојног оца.

Добрић. Хвала вам на вашој искрености, и врло ми је жао што ћу можда изгледати у вашим очима неблагодаран. То није мој обичај, али као — члан полиције у овом крају вароши, морам чинити што ми дужност налаже (отвори врата). Извол'те господо!

Појава 9

Уђу два грађанина, писар и Трнко.

Милунка (зачуђено Добрићу). Шта ово значи господине. Који су ово, — (тргне се) и господар Трнко?!?

Трнко. На жалост, ја сам!

Милунка. Дошли сте ваљда, да овде пред овом господом на ново одговарам?

Добрић. Не њему госпођице, већ мени, као представнику власти ваља да одговарате.

Иконија. Да одговара, моје дете? (Милунки) Кћери — која су то господа, и шта траже од тебе?

Милунка (загрли је). Ти сва дркћеш?

Добрић. Одмах ћете дознати (писару) читајте извештај, а (Милунки) ви слушајте пажљиво

Иконија (Милунки). Ти сва дркћеш?

Милунка (усправи се). О не, теби се само тако чини.

Писар (чита). „Јутрос од прилике око 5 часова из јутра догодила се крађа у кући г. Трнка Копривића, овд. златара. Чим је оштећени то доставио власти. одмах је потписани, дозвавши према пропису § 152 крив. пост., још два грађанина у лицу бравара Огњановића и столара Церовића. — —“

Добрић (показујући на грађане). То су ови мајстори.

Писар (продужује). — „отишао у стан г. Копривића и нашао обијену шкрињу. Крај ње на поду нашла се једна извезена марама, а на столици једна турпија, длето и чекић. На питање потписаног чије би могле бити ове справе, г. Копривић рече да не зна, али г. Огњановић примети, да је пре неколико дана видео исте алате код некаке шваље, која седи преко пута са њеном слепом матером.“ —

Иконија. (тресућим се гласом). То не може бити господине! Ви сте се преварили...

Добрић. И ја сам сумњао, старице! Па за то сам прво дошао сам да се уверим. То су ови исти алати, а (Милунки) ви сте признали да су ваши, исто тако као и марама.

Милунка (озбиљно). Ми смо, господине, саморане сироте, па није пристојно, да с нама проводите тако страховите шале.

Добрић. Ово је сушта збиља, госпођице!

Иконија (клоне). Боже, боже, зар још и ово да доживим?

1. Грађ. (сетно). Сирота старица, баш ми је жао.

Милунка. (плачно). Зар не видите господине, да то не може бити истина? (покрије лице рукама). Мамице, драга мамице!

Добрић. Желео бих да тако будс. Мени је дужност да тражим истину. Пре свега објасните ми шта значе ова писмена М. Б. која су урезана на сваком од ових алата? Молим вас, одговорите ми.

Милунка (полугласно). То су почетна писмена од имена мог покојног оца.

Добрић. Како се он звао? по имену?

Иконија. Његово име . . . име . . . молим вас, само ме не питајте за његово име . . . ја вас молим, сажалите се на мене, — та ја сам са њега доста препатила.

Добрић. Жао ми је, ако вам с тим будим какве немиле успомене, али то ми ваља да знам.

Иконија. Његово име?!

Добрић. Да.

Иконија (лагано). Мирко Браздић.

Трнко (тргне се, уплашено). Шта? Браздић? и то је његова жена и кћи?

Добрић (Трнку). Шта је вама господар Трнко? Побледисте као крпа.

Трнко (осмејкујући се, усиљено). Мени? Ништа . . . само се тек изненадих . . . Чудновато! . . . Ако је то онај Браздић, који је у Темишварској апсани као робијаш . . . онда се не чудим ни овом случају.

Иконија (склопи руке). Чујеш ли боже?! — зар је мало било досадањих мука?!

Милунка (плане. Трнку). Муч' јадниче! (горко) Сада те разумем — о сада те добро разумем. Прво си мислио, да ћу као сиротиња више ценити блесак твога злата од моје части, — па кад сам те боље научила, сад си дошао са пакленом мишљу да ми пустајинским отмеш моје једино и највеће благо — моју част. Па да још боље прикријеш траг твог разбојничког дела, сад потресаш и кости у

гробу мог несрећног оца, који је страдао на правди бога са таквог подлаца, као што си ти.

Трнко (устане, вриснувши). Не, писам ја —

Добрић (зачуђено). Та за бога, господар Трнко! Ви ми изгледате тако чудновато! Ја не појмим ..

Трнко (тргне се, буновно). Овај... знате... толика увреда. Чисто сам ван себе. —

Добрић. Видим... видим (за себе). Овде није све у реду како ваља. Чисто изгледа... (погледа на Трнка). Хм.. (замисли се).

Трнко (за себе). До беса, умало се не издадох! (утишавајући се) Их, баш сам дете, — та то је било тако давно. —

Иконија (потресеним гласом). Мило! Дете моје! Шта си урадила?

Милунка (загрли је). О, мамице, срце хоће да ми искочи.

Добрић (по размишљању, за себе). Да окушам још једном (гласно, Милунци). Ви сте се, госпођице, изразили врло опоро. Ја вас појмим, — с тога вам и не могу много замерити.

Трнко (љутито). Господине, и ви —

Добрић. Ја чиним што налазим за сходно. (Милунки) Из ваших речи синуо је један нов зрачак на овај непријатан догађај. Можда ће се боље осветлити, ако ми искрено одговорите још на два питања.

Милунка. Изволте питати што год хоћете, ја вам нећу ништа притајити.

Добрић. Да вам нису ови алати како год нестали, а да ви за то и не знате?

Трнко (тргне се, за себе уплашено). Овај почиње сумњати!

Милунка. Мати вам не може ништа казати, (сетно) она је слепа, а ја (замисли се) ја се опомињем да сам их и јутрос при распремању собе виђала на шкрињи.

Добрић. Хм. И јутрос. (за себе) Чудновато — како одговора без околишења, а овде би *могла* извијати. (размишљајући) И јутрос... Крађа се морала догодити најдаље до пет часова, доцније улице оживе у велико. (Милунки) У томе сте дакле сигурни? Али — да нисте од тога доба излазили ван куће?

Милунка. (тргне се, гледајући збуњено час на Добрића, час на Иконију, хоће да говори, па се опет тргне).

Иконија. Није, господине.

Добрић (мотрећи пажљиво Милунку). Ја питам *вас*, госпођице. (уларајућим гласом) Да нисте од јутрос излазили ван куће?

Милунка (тајанствено). Ја... овај... не сећам се...

Добрић. Не сећате се што је било пре неколико часова? То не могу да разумем. Размислите се добро — сећајте се. (озбиљно) Хоћу сушту истину, разумете?

Милунка (за себе). Шта да чиним? Мучати не смем, а зборити не могу.

Добрић (нестрпљиво). Но, хоћемо ли већ чути?

Иконија (Милунки). Што си се тако уплашила, — кажи господину!

Милунка (гледајући на Иконију, за себе). И ти ме гониш? (члану, испрекиданим гласом). Па... јесам... јутрос рано. —

Иконија (тргне се). Она се устеже? Дакле ипак нисам све сањала...

Добрић. Излазили сте? Хм! А куда и зашто?

Милунка. До варошког шеталишта. —

Добрић. До варошког шеталишта? По овом мочарном времену?

Милунка. Нешто ме страшно боле глава.

Добрић. Хм. Болела глава... Хм. А јесте ли се сретали с ким?

Милунка (устежући се). Је.. (тргне се).

Добрић. Но кажите јасно — јесте.

Милунка. Не — не, нисам (за себе). Не смем! — Шта би ми мати казала да споменем његово име? а ови? Можда би и на њега што сумњали, не, никако! (сасвим лагано) за цело нисам. (клекне код Иконије) Мамице, опрости ми мамице!

Добрић (за себе, сумњиво). Овако загонетно понашање....

Иконија. А ти ми ниси ништа казала?

Добрић. То није од вас било лепо. Видите, мати вам је слепа а ви сте је саму оставили не казавши јој ништа. Ко зна, можда се ко за то време прикрао, па вам можда нанео штете. Добро би било да све лепо прегледамо. Ја ћу овде, а ви (писару) ћете у исто време са мајстором Церовићем прегледати предсобље. Знате шта се тражи на ћете према томе и поступити.

Трико (за себе, одахнув). Једва једанпут! (бришући чело) Мртав ме зној спопаде!

Писар (оде са Церовићем).

Иконија. Мило! Дете моје! Ја сва стрепим, шта ће бити од тебе?

Милунка. Буди сасвим мирна, драга мамице, — за злато рђа не пријања.

Добрић. И ја мислим госпођице исто тако. С тога сам до сад поступао свом могућом штедљивошћу. Желео бих, да се у наши

не преварим. Господар Трнко! — Ми ћемо овде приступити прегледу. (Милунки и Иковији) А од вас се надам, да ћете се понашати сасвим мирно. (почне прегледати)

Милунка. Ми вас слушамо, господине.

Појава 10

(С десна изађе **Перунка**, а за њом с једне и с друге струне почну се скупљати суседи и суседке у живом разговору, вајзад **Љубисав** и **Милоје**)

Перунка (задовољно). Свршено је. (извирујући) Аха, они су већ код ње.

Љубисав. Ја чисто не могу веровати, да би она помислила тако што.

Милоје. И ја исто тако. Од како се овде доселили, о њима се само добро говори. Сирота девојка! Тако је вредна и добра, а понашање јој је тако смерно и уљудно!

Перунка. О, то су тек оне праве. Испод мире, — сто ђавола вире.

1 девојка (Милоју). Шта, ти је још браниш? (смеје се). Честитам на таквом укусу. Хвала богу — изађе дело на видело.

2 девојка (Љубисаву). О, знамо те драги брате, знамо. Ниси ти мене бадава с њом свакад корио, како је истина сиромашна, али за то ипак најбоља девојка, коју си досад познао. (2 девојци) Шта велиш?

Љубисав (љутито). Ти си злобна од вајкада.

1 девојка. Злобна? А ти мој драги ђувегијо?! Зашто ме поче избегавати, од како се досели ова просјакиња? Шта велиш, а?! Мени је у осталом све једно — није ми ни на крај памети да се такмим са једним простом крадљивицом.

Перунка. Дакле ту смо, млади суседе!? О ја сам одавна сумњала да ту нису чиста посла, — тек се досели овамо, већ почеше толико њи лудовати за њом. Ја сам истина знала да јој је отац умр'о на робији због неког страшног злочинства.

1 девојка. Дакле отац јој умр'о на робији? Ја не знам како их је полиција могла до сад трпети —

2 девојка. Давно их је ваљало протерати.

Перунка. Има још нешто грђе. Знате да је с њом нека старица, веле да јој је мати. Али ја не верујем. —

Љубисав (пламе). Умукните — торокуше једне. Ко се само усуди што рећи противу те мучене али честите матере — старице, самном ће имати посла.

Милоје. И ја ћу ти помоћи.

Сви (уступну). Но, но, нико не вели —

Перунка (за себе). За сад је доста и оволико. (удали се неприметно на лево)

Љубисав. Вама је криво што је ова сирота девојка вреднија и лепша од свију вас, — па сад је срамно оговарате! Стидите се.

Сви. Па лепо. Ништа није ни било.

Добрић (прегледајући, Трнку). Мени се чини да смо ми на кривоме путу. Овде нема ничега.

Трнко (за себе). Ваљда ме није обманула она пакосница!

Писар (вративши се са једном женском хаљином, приближи се Добрићу и шапуће му на уво).

Добрић (трже се). Није могуће!? (па почне претурати џепове од хаљине и извади гривну, изненађено) Ах!

Трнко (радосно, за себе). Ту је!

Добрић (Милунки). Госпођице, је ли ово ваша хаљина?

Милунка. Јесте.

Добрић (Трнку). Господар Трнко, можете ли познати чија је ова златна гривна?

Трнко (разгледајући је). Моја, знам добро да је била између оних покрадених драгоцености.

Добрић (Милунки]. Објасните ми госпођице, од куд вама ове гривне?

Милунка (престрављено). Не знам, господине, тако ми бог помогао. Ја је сад први пут видим у вашим рукама.

Иконија (тресућим се гласом). Кћери! кћери! шта си то учинила?

Милунка (клоне, заграли је). Мамице, драга мамице! Тако ми спаса твоје душе, не знам ништа, — нисам крива!

Иконија (склопи руке). Нек нам господ буде у помоћи!

Трнко (Добрићу). Кад се ово нашло, потражте, да и није овде скривено и остало.

Добрић. Видећемо. (тражи даље)

Појава 11

Војислав (дошав с десне стране). Чујем да се овде догодила нека похара. Баш да видим, шта је у ствари, могу бар написати белешку међу „местним новостима.“ (Умеша се у гомилу, разговарајући се)

1. девојка (Војиславу). Још се не зна баш тако извесно, али полиција баш сад претреса кућу код оних просјакиња. (Показујући на Иконијин прозор)

Војислав. Код Милунке? То није могуће! (одјури на лево)

Добрић (пошто је све прегледао). Нема ничега више, (Милунки) а пошто ви велите да ни о овој гривни не знате ништа, нема смисла да вас даље и испитујем. Међутим, морам вам на жалост саопштити, да противу вас постоје три основа сумње. Прво, на лицу места нађени су ваши алати. Друго, што нисте дали јасна одговора куд сте били јутрос ван куће, — а треће и најглавније, што је у вашој хаљини нађена ова гривна, коју је оштећени познао да је била међу украденим му драгоценостима.

Милунка (у очајању). Господине, имате ли срца, имате ли душе, тако вам свега што вам је најмилије на свету (клекне). Смилујте се над-а-мном, сиротицом. Нисам крива, имена ми божјег, нисам крива... Убијте ме, ето ја вас молим, убијте ме овде пред вашим ногама, — само ме немојте кривити са тако страшног злочинства... Убијте ме...

Иконија. Ох! (јеца)

Добрић (тронут). То ја не могу, нити вам велим да сте збиља крива. Ја ћу бити срећан ако будете достојни оне штедљивости, са којом сам се досад понашао према вама. Умирите се само, — још није све изгубљено, суд још није изрекао пресуду. Ја не могу за вас учинити ништа више, и ако би се из свег срца радовао да се оправдате. Но, пошто су с овим, на жалост, прибављени докази за основну сумњу, то према закону принуђен сам, да вас предам суду на даљу истрагу. И то сад одмах, — извол'те с нама.

Милунка (врисне и падне мајци око врата). Мамице, драга мамице, тако ти спомена драгог нам бабе, не куни ме..ô не куни невиност!...

Иконија (у највећем болу). Ја... ја ћу — се... за те — богу молити.

Војислав (иза кулиса). То није могуће. Ја ћу им доказати — пустите ме (улети у собу).

Милунка (скочи упрепашћено). Војиславе! (покрије очи рукама). Чувај ми матер — она ће се за мене богу молити (излети на поље).

Трико (злобно за себе). Ах, то ће бити онај!

Добрић (тронут брише очи). Шта је мени — сузе... (осталима) хајдемо брже, господо!

(Оду сви)

Трико (одлазећи, Војиславу, заједљиво). Желим вам пријатну забаву! (оде)

Војислав. (дошавши к себи). То не може бити, то не сме да буде!

Иконија. Мило, кћери (приближе се) Оди. —

Војислав (притрчи јој). Умири се, мати, она ће бити избављена. Ова је чиста као анђео, — верујте ми.

Иконија. Теби да верујем? А ко си ти?

Војислав. Од сада твој хранитељ, — а њен бранитељ.

Иконија. Али она —

Војислав. Она је невина, она мора да буде невина — ја ћу то доказати целом свету. Ја ти се заклињем, да је она невина.

Иконија (дркћући). Невина, — моје је дете невино... пусти ме хоћу то да чујем из њених уста — хоћу да је чујем... моје је дете невино .. (пође прозору, Војислав је придржава)

1 девојка (изгледајући). Ето је воде!

2 девојка (исто тако). Као младу у сватове. (сви се повуку натраг жуборећи међу собом)

Појава 12

(**Добрић** са **Милунком**, подаље од њих оба **грађанина** с **писаром**, па **стражар**, а најзад **Трико**, изађу с лева прелазећи преко позорнице)

Иконија (дошав к прозору, тресућим се гласом). Мило... дете... моје.

Милунка (заустави се јецајући, па пошав к прозору у највећем болу, врисне). Мајко... збогом — јадна моја мајко! (и клоне, но Добрић је придржи)

Иконија (у исто време, пикне). Кћери! (и стропошта се на тле)

(Завеса пада) (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВОЈНИЦА

(СВРШЕТАК)

Италија

Напред смо рекли да је питање о плаћању војнице покренуто у италијанском парламенту још у течају од 1874 и 1875 год. У данашње доба понова је обраћена пажња на ово питање од стране министарства и војничке литературе. Узрок је томе јадно стање личнога фонда, који је у Италији познат под називом „војена каса" и који је нарочно намењен за издавање додатака онима који преко рока остају у војсци и на побољшање стање под-официрског. До закона ол 19 јула 1871 год, докле се је могла новцем откупити лична служба у војсци са 8,200 динара, дотада је и стање војене касе било врло добро; али од тог закона, који је заменио потпун откуп од службе у војци са откупом службе само у I класи са

сумом од 2,500 динара, од тога доба у велико усануше извори тога фонда. За овим министар финансије у споразуму са министром војеним, предложи да се известан део тога фонда — око 12,000.000. — употреби на неке хитније потребе војеног министарства, за шта је било незгодно употребити државни буџет, и парламенат одобри ту меру. Од тога доба стање фонда почело је знатно да опада, а законом од 14 јула, 1874 год., којим је и побољшање стање под-официрског пало на терет овога фонда, доведен је фонд до краја. У садање доба годишња је цифра 1.300.000 динара коју тај фонд има да издаје а кад број под-офира дође до потпуног комплекта, онда се и ова цифра има увећати још са 400,000 динара. На послетку последњи удар изворима овог фонда учинио је закон од 7 јула 1875 који је поништио право откупа новцем и од службе у I класи. У след тога закона стање овога фонда не само да се није могло побољшати никако, већ на против тај закон довео је фонд до његовог данашњег стања — до исцрпљивости.

Убијајући тако редом све главније изворе фонда, у Италији су се надали да ће се све то надокнадити улозима једногодишњих добровољаца, при чему имали су рачун, да ће број ових добровољаца бити годишње на 5,000 и кад сваки уложи у тај фонд по 1500 дин., онда по томе рачуну фонд би имао годишњег прихода на 7,500,000 дин.

Али практика последњих година показала је да није било основа такој нади нити га и може бити. А опет услед смањеног рока службе у војци појавиле су се веће тешкоће, које су дошле већ и до немогућности у комплектирању под-официра и краљевских карабинера. Маса млађих људи није се јављала добровољно на једногодишњу службу, имајући у изглед могућност доћи у II класу, или, у сваком случају, провести под заставама време од 31 а негда само од 19 месеци. У самој ствари број једногодишњих добровољаца био је врло ограничен: 1876 год. било их је 1,400; у 1877 око 900; у 1878 окс 1,000; у 1879 око 1,100 што све даје просечан број 1,100 годишње. И кад се узме да годишњи добровољци за коњицу плаћају 1,600 а за остале родове војске 1,200. онда општа цифра прихода долази годишње једва до 1,300.000 динара, који кад се сравни са негдашњим приходом овога фонда од 7,500.000 показује дефицит од 6,200,000 динара. Резултати оваког стања очигледни су: фонд је овај за сво то време имао да исплаћује повишицу на рокове службе и побољшање стања под-официрског, нашта је утрошио цео свој капитал, и у данашње доба дошао је до тога да је једва кадар да осигура плаћање унапред до првог септембра 1880 год; до тога доба цео капитал фонда биће са свим потрошен а приход

од годишњих добровољаца једва да ће бити довољан за издатке на само побољшање стања под-официрског.

Ово никакво стање „војене касе“ која је имала да подмирује тако важне потребе, као што су побољшање стања под официрског и плаћање повишице на рокове службе, било је узрок, те је у Италији још у 1874 год. покренуто питање о плаћању војнице. Први је покренуо то питање депутат Фарини говором својим у парламенту 30 Маја 1874 год. односно новчане таксе једногодишњих добровољаца, којом је приликом докачао преку потребу да се узакони плаћање војнице у корист војене касе, а за пример позвао се на Швајцарску. На крају тога свог говора Фарини је изјавио да он признаје потпуно праведним принцип, по коме сви грађани, који лично не служе домовини у војсци, или који су тек у неколико служили, да се такови грађани за то одужују домовини кесом у корист саме војске.

Кад није довољна сума, која се добија од једногодишњих добровољаца, за покривање издатака на побољшање стања под официрског, онда, по мњењу Г. Фарини праведније је узаконити да плаћају војницу сви грађани који дођу у III класу и сви који се пре рока ослободе од службе у војсци због болести, а међутим нису лишени могућности да привређују, него се лаћати опет неког општег намета.

Пројект закона о попуњавању војске, у коме је ушла и војница, који је предложио г. Фарини, није био претресан у парламентској сесији за 1874 год. из разних узрока. Али следеће године, војени министар генерал Рикоти, поднео је парламенту мање опширан пројект закона који са свим измењује постојећи закон о попуњавању војске; у §. 14 тог пројекта војени министар такође предлаже да се установи плаћање војнице следећом одредбом:

„§ 14. Сви грађани, који уђу у спискове II и III класе, плаћају војеној каси војницу, по размерама, које ће определити нарочити закон.“

У извештају, који је приложен пројекту, војени министар мотивира свој предлог овако:

„Поменути параграф уноси у наш војени закон таку установу, каква је била предвиђена пређашњим законима. Ствар је у томе, да се подвргну плаћању војнице, у корист војене касе, сви они који буду увршћени у II или III класу па било то на основи вучења коцке или на основи фамилијарних прилика. Узроци који принудише владу на овакав предлог, ови су: од кад је законом укинута могућност превести се из I у II класу за известан новчани

откуп, од тога доба војена каса има прихода само од таксе коју полажу једногодишњи добровољци, а тај приход није довољан да се подмире трошкови на плаћање повишице за рокове службе и на побољшање стања под-официрског. Али пошто стање државног буџета не дозвољава кредит и на ове издатке, то се је морао тражити нов извор прихода и за овај признат је као најзгоднији и најправеднији — војница. Ова војница плаћа се већ у Швајцарској, где сваки грађанин, који лично не одслужи у војсци плаћа војницу у корист саме војске, од чега су ослобођени само крајња сиротиња и неспособни за рад. У принципу војница је потпуно справедљива, јер се не може одрећи праведност да они, који су способни за војску а међу тим нису у њој лично служили у мирно доба, да се такови људи одужују домовини и њеној оружној снази другим путем — путем давања новчаних средстава војсци

Размере плаћања и начин наплаћивања није прописано овим законом, јер ово двоје ваља да буде предмет специјалног закона ако палата одобри овај пројект."

Да се изближе проучи пројект закона који је предложио војени министар, палата је одредила нарочиту комисију и овај је поднела извештај, односно § 14, следеће:

„Један део чланова комисије изразио се је против принципа за плаћање војнице, али већина чланова показала се одушевљеним браниоцима војнице, јер сматрају за потпуну справедљивост да и они, који се у неколико поштеде од службе у војсци, улажу умерену војницу у касу, чији значај има тако велику улогу у односу на устројство војске. Противници војнице навели су као разлог, да неби било логике сада опет замењивати новцем личну обвезу служења кад је већ пре тога држава укинула систем новчаног откупа од војске. Комисија ова, ни у колико мање, била би сагласна са увођењем плаћања војнице, да је војени министар предложио и пројект закона који би прописивао начин примене у практици; но кад је та жеља комисије саопштена војеном министру он је изјавио, да то питање потребује за сада још даљег студирања. Према томе ова комисија, сагласна са војеним министром, предлаже палати на разматрање § 14 пројекта; у исто време већина комисије налази за нужно, да се позове влада да поднесе палати пројект специјалног закона о плаћању војнице у след чега и предлаже вотирање следеће формуле за прелаз на дневни ред:

„Палата депутата позива војеног министра, да поднесе пројект закона о наплаћивању војнице у корист војене касе, на што ће бити

обвезни сви грађани записани у III класу и ослобођени од војске пре рока, изузимајући сиротињу и неспособне за рад."

Ваља нам овде приметити, да постоји знатна разлика између предлога војеног министра и предлога поменуте комисије Тако, министар је предложио да плаћају војницу и II и III класа, док међу тим комисија предлаже да се то наплаћивање односи само на III класу и на оне који су ослобођени од службе пре рока. Може бити нарочито у след те разлике парламенат није ни имао прилике да се изјасни у корист војнице, јер напред поменута формула, за прелаз на дневни ред, била је повучена натраг од саме комисије.

Такав је положај питања о војници у талијанском парламенту, међу тим оно у велико занима и дневну штампу, у чијим органима читамо о овом питању следећа мишљења:

У буџету Швајцарске за 1879 год. општи приход од војнице одређен је на 1,800.000 динара; кад би се могла определити цифра од војнице у Италији, само по уређењу насељености, са насељеношћу у Швајцарској, онда би та цифра изашла на 18,000.000 динара. Али при овом мора се узети у рачун, да је Италија у савршено другим условима у сравњењу са Швајцарском и да би било неправедно узети толику суму од народа који је толиким дацијама оптерећен као народ у Италији. У осталом, кад би се уништиле неке од постојећих дација, онда би се могао усвојити сразмерно већи размер војнице, под условом равномерног разреза. Најважнију страну овог питања представља опредељење размере и начин извршења, и томе питању текућа штампа изјаснила се је за тарифу на личност и за овим повишица, јер сматра прогресивну тарифу за врло сложену, која условљава много труда око поделе на класе. За овим питање, ко ће на име да плаћа војницу, штампа је решила тако, да плаћају сви који су ушли у позивне спискове а нису служили у војсци или су мање служили у сравњењу са онима који су потпуни рок одслужили. На тај начин штампа предпоставља предлог генерала Рикота и налази да је праведније да војницу плаћа и II и III класа, заједно с онима који се због болести раније отпусте из војске а са напред поменутим изузетком. Признавајући за праведно да плаћају неки део војнице они из II кл. који су служили само 5 месеци, тим пре признају за оне који су служили само 2 или 3 месеца. Ово признање основано је на идеји, да војница буде одужење за оно време који су поједини провели мање на служби у сравњењу са другима. Оваљав положај ствари правда се како са обзиром на меру користи за војску и државу, тако са обзиром и на то, што

личност, у колико мање проведе времена под заставама, у толикој истој мери мање страдају лични интереси.

Ослањајући се на последње рачуне за наплаћивање војнице а узимајући за основ тима рачунима оно што до јако наведосмо, излази као приближан број који у Италији има да плаћа војницу, овај:

Са свим ослобођених од војене службе	70.000.
Пре потпуног рока ослобођених	30.000.
Увршћених у II класу	50.000.
» » III »	58 000.
Свега	208.000.

Немамо података да од овог броја одбијемо оне који се ослобођавају од плаћања војнице због сиротиње, неспособности за рад и других законских узрока. али ако претпоставимо да ће од ових 208.000 остати начисто оних што плаћају војницу свега 150.000 и узев за основ рачуну војнице на личност само 5 динара, онда годишња цифра од војнице на личност излази на 750.000 динара.

Ако се поред тога узме у рачун још и то, да у течају целога рока војене обвезе, од 20 година, војница се има наплаћивати у пуној сразмери само за првих 12 година, онда општа цифра излази на 9 000 000. Зи тим у осталим годинама обвезе, после 12 год. размера војнице може бити сведена на половину, и са прирашћивањем ова ће се општа цифра још више и знатно подићи. Ове су цифре истина само приближне правима али, опет за то, оне су кадре дати потпуног појма о приходу од војнице у Италији.

Даље, не треба пуштати из вида и могућност потпуне примене у практици, прописане тарифе за наплаћивање војнице по имућству, чему се морају подврћи сви богатији. У прилог справедљивости и оваког наплаћивања војнице говоре ови разлози: више је оптерећен војницом кад плати 5 динара онај који физичким радом привређује себи издржање него кад плати 10—15 динара војнице онај који је доброг материјалног стања; за тим материјално стање губи сразмерно много више личност службом у војци него благостање сиротиње и раденика; и на послетку, богатији имају више интереса у јачој војци јер им је тада осигурана безопасност и с поља и изнутра, а то је важан услов за развијање богаства.

На тај начин, продужује војена штампа, не може више бити сумње о справедљивости принципа за повишицу војнице по имућству на људе имућније само што је врло тешка примена тога у практици. Процена имаовине и доходака, прописана швајцарским зако-

ном о војници не може се применити и на Италију с тога, што су у овој све врсте имаовине доходака већ оптерећене специјалним дацијама. И према томе, ако се узме за основ рачуну за повишицу војнице једна и ма која од постојећих већ специјалних дација, онда би повишица војнице по имућству добила вид дације над дацијом. Изгледа да би јединствени излаз из ове тешкоће био, кад би се узело за основ рачуну скуп свију дација које већ постоје.

Што се тиче начина за наплаћивање војнице, нужно је приметити, да прогресивна система, по мнењу италијанске штампе дозвољава масу злоупотреба и несправедљивости; много је лакше наплаћивање војнице од личности а то тим лакше што је по закону од 30 јуна 1876 год. свака општина у Италији дужна да има најтачније спискове народне војске и оних на којима лежи војена обвеза; на тај начин свакад и са највећом тачношћу може се извести списак оних који подлеже плаћању војнице. Али, примећује, наплаћивање ће ићи опет тешко ако то буду вршили државни органи.

Што је у Швајцарској војница стално уведена и проживела већ око 20 година, то ваља приписати у заслугу само томе, што кантонске администрације саме врше разрез и осигуравају наплату. Та дужност могла би се ставити и општинама у Италији. Код оваке системе смањују се, пре свега, трошкови око самог наплаћивања; за тим, само општине имају могућности правилно определити кога од њених чланова ваља ослободити од плаћање војнице; даље, општине могу згодније контролисати спискова својих народних војника, који су обвезани на личну службу, а држави је та контрола немогућа при свој помоћи окружних команада.

За доказ преднаведеног наводи се, да, са изузећем времена општег збора под заставама, до сада држава није могла ухватити тачна рачуна о броју умрлих оних, који су са свим ослобођени од војене дужности а који принадлеже војци прве линије и народној војсци; тешкоћа ова биће још већа у односу на територијалну народну војску, у списцима које, ваља имати више од милиона имена. За тим, ради већег успеха у наплаћивању војнице од самог почетка и да се народ лакше привикне тој мери, ваљало би заинтересовати општине у правилан ред око тога. У томе погледу могло би се следовати Швјцарској до извесног степена где се половина војнице уступа кантонима а друга половина држави, савезу; на послетку, не мора се придржавати баш тих размера, могло би се општинама уступити трећи или који мањи део, али главно је у томе, да општине

на известан начин буду заинтересоване за успех и правилност наплаћивања војнице.

Најзад на завршетку помиње се, да је по последњим извештајима у Германији покренуто питање о наплаћивању војнице у след предложеног појачања војске, које мора да изазове знатно већи терет државног буџета.

Unus e multis.

ПИСМА „ОТАЏБИНИ"

О СУВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

III

(свршетак)

Друга је књига о којој хоћу да јавим читаоцима „Отаџбине" — од опште словенске важности. То је:

Исторія Славянскихъ литературъ А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича. Изданіе второе переработанное и дополненное. СПетербургъ Томъ I. 1879. стр. 1—447 Цѣна 3 руб. Томъ II 1880 Стр. 449—1129. Цѣна 5 рублей.

Ово је дело први пут угледало света 1865 као оригинална допуна преводу Шерове историје опште књижевности. На ово садашње издање може се рећи да је са свим ново дело које се јако разликује од првог издања. Пре се то звало скромно: преглед словенских књижевности и имало је 530 страна; сада се зове историја словенских књижевности, има у две књиге 1129 страна па и то осем историје руске књижевности, коју г. Пипин мисли израдити у трећој књизи.

О овој историји словенских књижевности написано је неколико критика, од којих нам ваља поменути примедбе проф. Јагића (Archiv für slavisehe Philologie), проф. Будиловића (Журналъ Министерства народнаго Просвѣщенія, 1879, Јюнь, стр. 277—311) и проф. Кобучинског (ibidem, 1880, Май, 149—178), чији се чланак зове „Историци словенских књижевности" и тиче се првог издавања овог дела. Ови су критички чланци написани пре него што је изашла друга књига новог издања и према томе сада се може очекивати читав низ критичких расправа о овом важном делу, које је већ обратило

на се пажњу у свима словенским земљама. Чеси су већ похитали да га преведу. Превод г. Котике уједно допуњује руски оригинал.

Прву књигу отпочиње г. Пипин приступом, који се разликује од оног у првом издању 1) тиме, што је отпало све што беше пополемичнога у првом издању; 2) тиме, што је избацио чланак „народна поезија“ а метуо место њега чланак „словенска наречија“. О народној поезији говори се у другој књизи новога издања.

Прва књига у делу г. Пипина обухвата историју бугарске књижевности (стр. 47—137), јужно-словенских књижевности и то, српско хрватске (138—282), хорутанске (283—303) и најзад засебне књижевности рускога језика, мало-руску и галичко-руску.

Друга књига обухвата историју пољске књижевности (стр. 449—782) коју је написао г. Спасович, даље чешке књижевности (стр. 783—1061) у којој се казује и судба словачке књижевности. Последња глава посвећена је балтичком Словенству и лужичким Србима (1067—1092). Завршетак се зове „препорођај“ (стр. 1093—1120) и јако се разликује од завршетка у првом издању, који се звао „Возрожденіе и панславизмъ.“

Пред историјом књижевности свакога словенског народа има и кратки напрт његове политичке историје. Тако пред историјом чешке књижевности има кратки напрт историје Чешке са хронологијом главних догађаја (II, стр. 783—802); историјски податци при историји пољске књижевности, подељени су на периоде (II, стр. 454—465, 472—480, 515—525, 549—556).

Чиме је особито богата ова историја словенских књижевности то је маса библиографских података за сваку од тих књижевности. Ту је скупљено готово све што је написано о ма ком факту или личности, које се помињу у делу г. г. Пипина и Спасовича.

Најбоље су изложене и највише места заузимају у овој историји пољска (334 стране) и чешка (280 стр.) књижевност. Уз прву има и нарочити додатак о књижевним појавама у Пољској Шлезији, међу пруским Мазурима и Кашубима којих ће скоро са свим нестати, јер ће се сви понемчити. Ваља приметити, да у пољској књижевности има доста литерарно-историјских учених радова и испитивања, као што су велика дела Мацјевског, Вишњевског и Војцицког, који су много олакшали посао Пипину и Спасовичу при састављању историје пољске књижевности у њиховом делу. Пољски одељак израдио је г. Спасович и у њему има много што је и ново и оригинално. Ако свагда и није могуће сложити се с његовим погледима, и тако рећи, осветљењима појединих књижевних појава, опет се мора признати да је тај одељак овога дела капитално дело

које ће заузети лепо место међу најбољим књигама и списима о историји пољске књижевности. Живот, радња и важност Адама Мицкјевића, најзнатнијег пољског песника описана је врло потпуно и занимљиво (стр. 634—674).

Тако исто и одељак о историји чешке књижевности врло је богат садржином и спрам израде у првом изданju г. Пипиновог дела може се рећи да је са свим нов. Важност старе чешке књижевности довољно је позната да би о томе нужно било овде говорити. Народ који је васпитао Хуса претходника великој реформацији, који је онако громко протествовао слободном мишљу противу насиља католичанства, имао је знатну књижевност у старо доба. Г. Пипин је врло потпуно и изванредно сретно нацртао ту књижевност, при чему се зауставља и на обновљеној препирци о аутентичности и добу у коме су постали неки од стародревних чешких споменика, као што су рукопис зеленогорски, Љубушин суд, рукопис краљодворски и т. д.

Историја словенских књижевности г. Пипина и Спасовича врло је важна за све Словене, после Шафарикове „Geschichte der slavischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten (Ofen, 1826)“ која сад више нема значења (? Уред. Отаџбине), рад г. Пипина и Спасовича прва је књига, у којој је престављена књижевност свију Словена. У њој још нема историје руске књижевности, али њој је г. Пипин наменио нарочиту свеску.

Путовање у Румелију. Спис Архимандрита Антонина, члана ц. руског археолошког друштва. СПетербург 1879.

„Облик овога списа је дневник, који је писао, водио од свога поласка из Цариграда 13 Маја 1865 па до свог одласка из Битоља 31 Маја исте године. Осим личних утисака које је писац доживео сваког од тих 18 дана, он о свакоме месту куда долази прича његову историју, описује споменике старог и новог доба, чита, преписује и објашњује написе на које је наишао“

За оне који се баве историјом балканских Словена, врло је занимљив његов пут од Солуна до Битоља. Ту писац излаже у општем нацрту историју Солуна од краја XII до друге четвртине XV века.

Описујући Водену, артимандрит Антонин прича како ју је 1251 опсадио цар никејски Јован Ватаци, а године 1328 Јован Кантакузен. За тим је био у Битољу (он то име доводи од „сбитељи“ а не од арбанске речи битоја — голуб) одакле је ишао у село Сљепиште, где је прегледао и описао 40 црквено-словенских рукописа. За тим је отишао у велико село „варош“, где је био Прилип у старо време.

Ту је обишао манастир аранђела Михаила, где је видео две иконе краља Марка, од којих једна има словенски натпис. Том приликом говори и о развалинама од града Краљевића Марка. У опште архимандрит Антонин обишао је све важније манастире и цркве око Битоља, свуда је разгледао рукописе, преписивао натписе. Онај над сликом Краљевића Марка гласи: „вь Х҃а б҃а кѣрепь краль Марко“ (немајући саму књигу при руци, ја цитирам по критичким чланцима о њој који су изашли у журналу Народ. просвѣщения, Август 1880). Снимци свију натписа, цртежи цркава, приложени су књизи на 8 табака. Свега натписа има 52, међу њима 3 латинска, 5 словенских и 44 грчких. Архимандрит Антонин путовао је и описао тај пут још 1865 године, али му је дело изашло на свет тек прошле године.

Образованіе втораго Болгарскаго царства. Сочиненіе Ѳедора Успенскаго. Одеса 1879. Цѣна 2 руб. 50 коп. Стр. 1—256, 1—78.

Ово је дело докторска дисертација г. Успенског, професора на одеском универзитету. Дели се на две чести. У првој имају две главе, од којих прва описује стање Бугарске под византијском владом, а друга борбу за независност која се завршила тиме што је Асен васкрсао бугарско царство. Тај одељак књиге допире до смрти Јована Асена 1207 године.

Подробну расправу о тој књизи написао је В. Г. Василевски, профес. петроградског универзитета у Журн. Мин. нар. просв., Јули 1879. Стр. 144—217.

Професор Успенски поднео је своје дело академији наука поводом стечаја зв Уваронску награду, и академија му је досудила ту награду 26 Септембра ове године.

Изъ древней исторіи Болгаръ. Сочиненіе Матвѣя Соколова СПетрбургъ 1879. Стр. 250. Цѣна 1 руб. 50 коп.

Као што се на нашој великој школи задају теме за награду, тако на руским универзитетима задају теме за „златну медаљу“ и из једног таквог ђачког списа за „златну медаљу“, развило се ово дело г. Соколова. Оно се дели на двоје: а) на формирање бугарске народности и б) на завођење Хришћанства међу бугарским Словенима.

Врло опширну расправу о томе спису, израдио је млади научењак Конст. Грот у Журн. Мин. нар. просв. Октобар 1879. стр. 286—302.

Извѣстія Кост. Багрянороднаго о Сербахъ и Хрватахъ. СПетрбургъ 1880. Историко-етнографическое изслѣдованіе Кост. Грота. Стр. 229.

И ова прекрасна књига поникла је из радова за „златну медаљу.“ Писац проучава питања о старим и новим местима становања Срба и Хрвата и излаже њихову историју од VII до X века.

У приступу нам г. Грот даје податке о животу и списима Константина Порфирогенита, и казује нам како он схвата те његове списе. Ова је књига врло занимљива и неопходно нужна за свакога, који се бави старом српском историјом. Она је штампана у деветој свесци Записака царско-географског друштва у одељку етнографском, а штампана је и засебно.

— — —

Историко-литературный разборъ поемы Ивана Гундулича. Османъ. Романа Бранта. Кіевъ 1879. Стр. 111.

Г. Брант је професор на историјско-филолошком институту у Њежину (варош Кијев. губерније). О тој књизи написан је већ одзив у „Slovincu“.

Очеркъ исторіі хорватскаго государства до подчиненіі его Угарскоі коронѣ. И. И. Смирнова. Казан. 1880.

Немајући на жалост саму књигу, несам у стању ништа више казати читаоцима „Отаџбине“ о њеној садржини.

Афонскіе акты и фотографическіе снимки съ нихъ въ собраніяхъ П. И. Севастьянова. Библіографическое разысканіе Тимотея Флоринскаго. СПетербургъ 1880. Стр 105.

Г. Флорински испрва проучава све послове о издању атонских аката, за тим прича судбу археолошке експедиције Севастјанова који је донео са собом много фотографских снимака с атонских аката, рукописа и т. д. После смрти Севастјанова његову богату збирку разнеше на више страна.

Г. Флорински заузео се да истражује те фотографске збирке из збирке покојног Севастјанова и наштампао је тринаест још неизданих аката. Међу њима се налази 6 српских и 3 грчке хрисовуље Стевана Душана. За тим је г. Флорински наштампао из збирке преосвећ. Порфирија, који је 1845 био у Атонској Гори, 6 грчких хрисовуља Душанових.

Да поменем с неколико речи садржину тих хрисовуља.

Српске су хрисовуље Душанове:

1. Из год. 1344. Стеван Душан на сабору „на Крупиштехъ“ одређује села која је он приложио цркви Св. Николе у Дабрушима и о другим метосима Хилендарским.

2. Од 1 ог Јануара 1345. Душан поклања неколико села пиргу Св. Вазнесења у Хрузији, који је сазидао и поклонио хилендарској обитељи крај Милутин.

3. Од 28 Марта 1345. Душан уписује Хилендару властелина града Струмице Рудла са целим његовим имањем.

4. Хрисовуља од 1354. Душан потврђује да село „Лѣсковѣни“ припада Хилендару.

5. Из год. 1355. Јуна. Наредба Душанова о селу земље „Карбинчке.“

6. Од месеца Маја, не зна се година. Хрисовуља Душанова о разним селима и имању Хилендарском.

Оне хрисовуље из збирке Севастјанове, које су на грчком језику ове су:

1). Од Априла 1346. Зографском манастиру о селу Хаптаки.

2). Од Априла 1346, о имању манастира филотејског.

3). Од Децембра 1345. Есфигменском манастиру на метох Красово.

А оне из збирке владике Порфирија ово су:

4). Од Јануара 1346. Душан ослобађа иверски манастир од плаћања 400 перпера за имање Радоливо.

5) Од Априла 1346. О метосима иверског манастира.

6). О имању манастираВатопеда. Мај 1346.

7). Од Децембра 1347. О метосима лавре Св. Атанасија.

8). Од Марта 1349. Душан поклања село Равеникију манастиру Дохијару.

9). О метосима манастира Есфигмена, после 1345 године.

Као што сам поменуо у мом драгом писму „Отаџбини,“ „Законъ Винодольскій“ издало је друштво пријатеља старинске писмености а у тачном снимку, транскрипцији у преводу г. Јевреинове. Сада је исто друштво издало и један рад проф. Јагића под насловом „Законъ Виндольскій“ (1880). У овом издању тај је важни правнички споменик наштампан у оригиналу са примедбама г. Јагића.

На завршетку да поменем нацрт црногорске историје који је штампан још 1878 год. у Журналу Мин. нар. просв. (св. за Август стр. 207 - 272) под именом „Црна Гора под управом владика“ од г.

Бакића. У првој глави писац нам црта црногорску историју до краја XV века, а у осталим излаже историју Црне Горе до смрти владике Петра II-ог у год. 1851. Последња глава зове се „Епархија зетска или црногорска“ и у њој писац прича борбу православља с католичанством у јадранском приморју.

Чланак г. Бакића попунио је једну празнину руске књижевности о историји храбрих Црногораца.

У журналу „Руская Мысль“ (Септембар) наштампан је други чланак проф. Нила Попова.

У Београду
23 Отктобра 1880.

П. Кулаковски.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

„**А. Гано-а** експериментална физика са кратким прегледом метеролошких појава. Превео *Светозар Д. Видаковић* професор, Београд 1876.“

(НАСТАВАК)

Видаковићев превод: ...Заиста сваки притисак на зидове, може се разложити на два друга (30). један перпендикуларан на зид, а други који иде у правцу његове равнине; но како овај не ће произвести никака дејства на зид, то остаје само перпендикуларан притисак да се проучи. Стр. 58.

Француски текст: — ... En effet toute pression oblique se decompose en deux autres (30), l'une perpendiculaire à la paroi, et l' autre dirigée dans son plan, or cette dernière étant sans effet sur la paroi, s'est seulement la pression perpendiculaire qu'on a á considérer.

То значи:

И заиста сваки *коси* — никако сваки, како би хтео преводилац, јер се управан притисак овде ни разлагати не може — притисак можемо разложити на друга два: на перпедикуларан на зид, и на други, који ће бити у равнини зида, али то што овај последњи остаје без утицаја, *остаје да се у обзир узме само перпендикуларан притисак.*

Видаковићев превод: — Притисак у след теже по својој маси течности и пренесен на све стране, по начелу Паскалову потпада под горепоменуте законе (82) и дејствује на сваку тачку бочног зида вазда перпендикуларно, па ма какав био облик зида; јер смо ми видели (81), да се може разложити сваки притисак на друга два тако, да један стоји перпендикуларно на зидове и сам он чини притисак, а други иде паралелно с њима и не чини никака дејства. То је резултанта свих перпендикуларних притисака, која представља праву величину (не зна се чију величину! Рецензент.); но ти притисци расту сразмерно дубљини и разлажењу зидова у хоризонталном правцу... Страна 60.

Француски текст: — ... Les pressions que fait naitre la pesanteur dans les liquides se transmettant en tous sens, d'après le principe de Pasckal, il en résulte, en chaque point des parois latérales, des pressions soumises aux lois données précédement (82), et agissant toujours perpendiculairement à ces parois, quelle que soit leur forme, car an a vu (81) que toute pression oblique à une paroi se décompose en deux, l'une perpendiculaire, l'autre parallèle st ne produisant aucun effet. C'est la résultante des premières pressions qui représente la pression totale sur la paroi.

То значи:

Притисци, који постају у течностима поводом теже, преносе се по начелу Паскалову на све стране, те отуда долази, да на сваку тачку бочних зидова дејствују притисци по законима раније изложеним (82) и то свагда управно на зидове па ма какав био облик њихов, јер ми смо видели, да се сваки коси притисак на зид суда да разложити на друга два — на притисак који је на зидове управан, и овај једини притисак и дејствује, и на притисак паралелан, који остаје без утицаја. Ето резултата тих притисака — управних и преставља целокупни притисак на зид суда, али ови притисци расту у сразмери са дубљином и у сразмери са величином зида... —

Видаковићев превод. — „Но како притисак расте с дубљином, то се центар притиска мора у неколико снизити односно тачке тежишта. Место те тачке одређује се рачуном, који даје ове резултате: 1° за правоугли зид чији горњи крај лежи у хоризонту површине течности, центар је притиска за $^1/_3$ дужине испод хоризонталне линије која везује средине њихових хоризонталних страна. (И овака чуда мора ученик да учи и да памти! Рецензент). 2° За троугалне зидове, којима се ивице у хоризонту своде, центар је притиска на половини линије која везује врх троугла са средиштем његова горња ослонца. 3° Ако при троуглим зидовима са хоризонтом течности лежи врх троугла, онда

ће центар притиска бити на линији, која везује средину те основе са врхом, и налазиће се за три четвртине њене дужине испод врха. Страна 61.

Француски текст: Mais comme ces pressions croissent avec la profondeur, le centre de pression se trouve abaissé au dessous du centre de gravité. La position de cet point se détermine par le calcul, qui canduit aux résultats suivants : 1° sur une paroi restangulaire, dout le bord supérieur est à fleur d'eau, le centre de pression est situé, du haut en bas, aux deux tiers qui jeint les milieux des côtes horizontaux. 2° Sur une paroi triangulaire dont la base est horisontale et à fleur d'eau, le centre de pression est au milieu de la ligne qui joint le somet du triangle avec le milieu de cette base. 3° Si, la paroi étant encor triangulaire; le somet est à fleur d'eau et la base horizontale, le centre de pression se trouve sur la ligne qui joint le milieu de cette base au sommet, et aux trois quarts à partie de ce point.

То значи:

Но како ови притисци расту с дубљином, мора се *центар притиска снизити исаод тежишта*. Место ове тачке одређује се рачуном, који води овим резултатима: 1. *На правоугаоном зиду, кога је горња ивица у једној висини с водом, центар је притиска, рачунајући озго на ниже, на две трећине оне линије, која спаја средине хоризонталних ивица*. 2. На троугаоном зиду, којега је основа хоризонтална и у једној висини с водом, *центар је притиска на средини оне линије, која с аја врх троугла са средином ове основе*. 3. Ако је на троугаоном зиду *врх троугла на једној висини с водом* и основа хоризонтална, центар је притиска на линији, која спаја средину ове основе са врхом и на три четвртине од ове тачке.

Видаковићев превод: — Воде у артеских бунара долазе покатад из двадесет и тридесет разних места. Стр. 69.

Француски текст: — . . . Les eaux qui alimentent les puits artésiens vient souvent de vingt à trente lieues...

То значи:

Воде које дотичу артеским бунарима често су *из даљине од двадесет па и тридесет миља*...

Видаковићев превод: Сва биљна и животињска ткања пропуштају течности; што се тиче неорганских материја, као што је на пр. шкриљац, пешчар, печен мермер (печен мермер зове се негашен креч, и то преводиоцу пропушта течности, те се оне међу собом мешају! Рецензија), слабо печена иловача, оне све слабије пропуштају што имају више силицијумне киселине. Глина, која је алуминознија но

мермер (дакле и мермер може бити алуминозан! Рецензент) пропушта боље од њега течност; ето зашто се она лепи за језик. Стр. 90.

Француски текст: Toutes les substances vegetales et animales sont permeables, quant aux substances inorganiques, elles sont d'autant moins perméables, qu'elles continnent plus de silice. La terre de pipe, qui est ples alumineuse que la porcelaine, est plus perméable. C'est ce qui fait qu'elle happe à là langue.

То значи:

Сва биљна и животињска ткања пропуштају течности; што се тиче неорганских материја, као што су шкриљци, пешчари, неглеђојисан порцелан, добро пепсчена иловача, оне тиме мање пропуштају, што у себи имају више белутковине. Иловача, која је далеко богатија у алуминију од порцелана, много боље пропушта; то је узрок, те се она за језик лепи.

Видаковићев превод: Течности и растворене у њима соли прво се двојаким дејством ендосмозе и капиларности апсорбују коренком; за тим прерађени сокови, згуснувши се у горњим деловима, спуштају се опет током ендосмозе и разносе на тај начин храну по свима биљним ткањима. Осем тога пењање се сокова олакшава услед потпуне празнине, која постаје у горњим деловима одисањем лишћа. Стр. 91.

Француски текст: Les liquides et les sels qu'ils tiennent en dissolution sont d'abord absorbés par les radicelles, par une double phénomène d'endosmose et de capillarité, puis la séve èlaboré par le végétal augmentant de densité vers les parties superieures, c'est encore une phénomène d'endosmose qui lui donne une direction ascendante. Enfin, l'ascension de la sève est, en outre favorisée par le vide qui fende à se produire, dans les parties élever de la plantes par l'effet de l'exhalation par les feuilles.

То значи:

Течности и у њима растворене соли најпре буду усисане кореном путем ендозмозе и капиларности; *за тим, израђеном у биљци соку, коме се у горњим деловима густина увећава, и опет ендозмоза буде узрок, те се на више пење; најпосле пењање сока с друге стране* потпомаже и празнина, која се *донекле ствара у највишим деловима* биљним утицајем ексхалације — дисања — лишћем.

Видаковићев превод: Манометар са сабијеним ваздухом. Спољни притисак нека је прво раван једној атмосфери, или 76 сантиметара, запремина унутрашњег ваздуха манометарске цеви биће представлена са h; но притисак спољни биће F а запремина ће се ваз-

духа свести на h—x, он је дакле јако сабијен, и у след тога добија напон f.

Француски текст: La pression extérieure étant d'abord d'une atmosphère, ou 76 centimètres le volume d'air, dans le tube manometrique peut être represente par k, mais la pression extérieure devenant F, le volume d'air se réduit à h—x, il est domi alors plus comrimé, et aquiert une tension f.

То значи:

Нека је најпре спољни притисак од једне атмосфере или од 76 сантиметара, у том случају запремину ваздуха у манометарској цеви можемо представити са h, но ако спољни притисак буде F, запремина се ваздуха своди на h—x, он је дакле тада јаче збијен и добија напон f.

Видаковићев превод: „Ово показује, да ће разлика површина у цеви и у суду бити x+x', притисак F, који уједначује живин стуб x+x' више еластичну силу у цеви сабијеног ваздуха, која је равна $\frac{76h}{h-x}$, добићемо једначину $F=x+x'+\frac{76h}{h-x}$. Страна 120.

Француски текст: Cela posé difference de niveau dans le tube et dans la cuvette étant actuellement x+x', la tension F fait équilibre à une colonne de mercure x+x', plus à la force élastique de l'air comprimé dans le tube, laquelle est encore $\frac{76\,h}{h-x}$. On a donc $F=x+x'+\frac{x\,76\,h}{h-x}$.

То значи

Пошто је према овоме разлика нивоа у цеви и суду у самој ствари x+x', *напон* F *чини равнотежу живином стубу* x+x', *више напону збијеног ваздуха у цеви, који је све једнако* $\frac{76\,h}{h-x}$.

Дакле је $F=x+x'+\frac{76\,h}{h-x}$

Видаковићев превод: Бурдонов манометар. Он је саграђен на познатом начелу, по коме се мења облик еластичних цеви дејством притиска, и то свака цев са танким и нешто спљоштеним зидовима савијена у облику спирале креће се у правцу мањег пречника, сваки притисак изнутра на зидове одвија цев и, на против, сваки притисак с поља савија је још више. Страна 121.

Француски текст: Manomètre de Bourdon est construit d'après le principe suivant, fondé sur la déformation qu'éprouvent les tubes par la pression: lorsque un tube à parois flexibles et legérement aplaties sur elles mêmes est enroulé en spirale dans le sens de son plus

petit diamètre, toute pression intérieure sur les parois a pour effet de dérouler le tube, et, au contraire, toute pression extérieure a pour effet de l'enrouler davantage.

То значи:

Он је саграђен на основу познатог начела по коме цеви, изложене притиску, буду више или мање искривљене, на име: *кад је цев витких и нешто сасвоштених зидова савијена у спиралу у правцу свог мањег пречника*, онда сваки унутрашњи притисак на зидове чини, те се цев одвија, а на против, сваки спољни притисак чини, те се она још више савија. (наставиће се)

М. Давидовић

БИБЛИОГРАФИЈА

Архив, српски, за целокупно лекарство. Издаје српско-лекарско друштво у Београду. Одељак први, књига седма. У Београду, у државној штампарији 1880. Archivum serbicum pro universa et arte medica recipienda. Editum a socitate medicorum serbicorum Belgradensi. Sectio prima; liber septimus. Belgradi in typographia principatus serbiae. 1880. 8-ва, 1. л., стр. 148, 1 л.

Болесници. Девојачки дневник. С немачког од Н. Хајза. Панчево. Наклада књижаре браће Јовановића. 1880. 16-на, стр. 64. — Чини четврту свеску «Народне библиотеке Браће Јовановића.»

Иван Грозни. Приповетка од Грофа К. А. Толстога. Свеска трећа. Београд. Штампарија Н. Стефановића и Друга. 1880. 16-на, стр. 144. — Прва и друга свеска изашле су 1879 год., а цео роман био је већ један пут изашао у «Даници» за 1865 год.

Милићевић Ђ. М., Летње вечери. Приче из народног живота у Србији. Написао — — —. У Београду, у државној штампарији 1880. 16-на, 2 л., стр. 340.

Никетић М. Пет., Јестаственица за основну наставу. (По Ушинском) Удесио — — —. Београд, Штампарија Задруге штампарских радника. 1880 16-на, стр. VII, 123, 1 л.

Панчић Ј. Др., Соко-Бања, први метеорит у Србији. (Читано у седници прир. мат. одсека ученог друштва 21. апр. 1879). 8-ва, 1 л. стр. 32. — Ово је на по се штампано из 48 књиге «Гласника ученог друштва,» и нема засебног насловног листа.

Поповић Стерија Јован, Даворје — — —. Са отвореним писмом Јована Ристића. Панчево. Накладом књижаре браће Јовановића I, II. 16-на, стр. 64. — Чини 1 и 3 свеску «Народне библиотеке,» коју поменута накладна књижара издаје.

Ракић Мита, Уметност и наука. Од ВиктораИга, с француског превео — —. Београд, штампарија задруге штампарских радника. 1880. 16-на, стр. 37., 1. л.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

III

САСТАНАК ВОЈЕНЕ ЕВРОПСКЕ КОМИСИЈЕ У БЕОГРАДУ — ДОГОВОРИ ПОСЛАНИКА ГАРАНТНИХ СИЛА У ЦАРИГРАДУ О УПУТСТВИМА, КОЈА ВИ СЕ ИЗДАЈУ ВОЈЕЧОЈ КОМИСИЈИ — НАЦРТ НОВЕ ЕСПЛАНАДЕ ГРАДА БЕОГРАДСКОГ. — СРПСКЕ КУЋЕ СА СТРАНЕ ЗАПАДНЕ ЕСПЛАНАДЕ ГРАДСКЕ. — ПОЈИШТЕ. — «ПОЛУМЕСЕЦ.» — ПРИМЕТБЕ СРПСКЕ НА ИЗВЕШТАЈ ВОЈЕНЕ КОМИСИЈЕ. — СРБИЈА ОДУСТАЈЕ ОД НАМЕРЕ, КОЈУ ЈЕ ИМАЛА ДА ЗАХТЕВА ПОРУШЊЕЊЕ «ПОЛУМЕСЕЦА.» — ЦИВИЛНА СРПСКО-ТУРСКА КОМИСИЈА ЗА ПИТАЊЕ ЕКСПРОПРИЈАЦИЈА И НАКНАДА. — УРЕЂЕЊЕ ПИТАЊА О ТУРСКОМ ИМАЊУ У УЖИЦУ, СОКОЛУ, ШАПЦУ, СМЕДЕРЕВУ И ФЕТИСЛАМУ. — ТЕГОБЕ ОКО ПРОЦЕНЕ ИМАЊА БЕОГРАДСКИХ ТУРАКА. — ПРЕГОВОРИ. — ПОГОДБА.

У запетим одношајима, које смо до сада изложили, врло су се споро и трудно развијали послови, који су, по закључењима Канлишке конференције, имали да се изврше преко нарочитих комисија. Свака је страна вршила своје обвезаности преко воље, заустављајући се на сваком кораку, и тражећи да у току послова нађе што више оружја, које би употребила противу своје супарнице.

Три су биле комисије, које су имале да изврше протокол од $\frac{\text{23 авг.}}{\text{4 септ.}}$ 1862. год. Прву су образовали по један официр од сваке гарантне силе и један официр отомански. Њен је задатак био, да нацрта нов обим еспланаде (калимегдана) за град београдски (члан V. прот.), и да испита, да ли би се постројења овога града, која су највише к југу помакнута, могла полезно преиначити „*без штете за безбедност града и за добре услове одбране*" (члан

IV. прот.) Друга је била *мешовита турско-српска комисија*, која је имала да расправи сва питања експропријација и накнада, која су предвиђена у протоколу (чл. V.), осим питања, која би се породила између владе турске и ималаца, који би зависили од њене јурисдикције. А трећа је била такође *мешовита турско-српска комисија*, која је имала да изврши задатак предвиђен још у хатишерифу од 1833 г. то јест да исели мусломанe настањене у Србији ван градова (чл. VIII).

Све три комисије имале су да посвршују своје послове у року од четири месеца.

Енглески посланик, још док је у Београду био (септ. 1862.) био је спремио упутства за свога члана војене међународне комисије, па их послао у Цариград своме заступнику Ерскину. Ова су упутства била обична репродукција дотичних чланака Канлишког протокола са општим палозима, но уз то обраћала се нарочита пажња на питање о српској махали, у колико би она потребна била за проширење градског поља, па пошто протокол (чл. V) обвезује порту, да „с благовољењем" прими све приметбе, које би влада српска нашла за добро, да јој поднесе, то сир Ханри Булвер препорује своме комесару, да, у оцени српских примедаба, само их онда уважава, ако би оне биле „*стварне и основане.*"

Ерскин је нудио друге представнике гарантних сила да усвоје ова упутства, но у круговима познатих пријатеља Србије није нашао одзива зато, што се, по духу протокола, не сме принуђавати влада српска, да у овој тачци пристане на штогод, што јој не би било угодно. Њу протокол и не обвезује да у погледу на српско имање подноси каквих год разлога, а још мање таквих, које би политика, која је ишла на ојачање града, нашла да су „*стварни и основани.*" Питање о уступању српских кућа за проширење калимегдана и уведено је, као што је примећавао кнез Лабанов, у протокол највише са тога, што

јо Прокеш у конференцији тврдио, да би Срби једва дочекали да своја добра уступе за добру накнаду. Само би се дакле у толико могло што употребити за градско поље од српских кућа, у колико би српска влада, без сваког притиска, драговољно пристала.

Војена међународна комисија састала се у Београду у почетку 1863 године ($\frac{24 \text{ јан.}}{5 \text{ фебр.}}$). У њој су били све људи војеног реда и то: Шарбоно (A. de Charbonneau) за Италију; Хофингер (Rud. Ch. de Hoffinger) за Аустрију; Д' Андло (D' Andlau) за Француску; Гордон (Edw. Z. Gordon) за Енглеску; Струберг (C. de Strubberg) за Прајску; Тидебел (L. de Tiedeboele) за Русију и Мехмед-Алија [1] за Турску.

Поводом састанка војене комисије у Београду понови се у Цариграду мисао о потреби, да се комесарима издаду истоветна упутства. Булверов предлог изнео је сада на среду Прокеш, но с тим додатком, да упутства за проширење еспланаде градске саставе људи вештаци како, по основима војене науке, нађу за сходно. Француски се посланик живо одупирао томе предлогу и изјавио, да се француски комесар, по упутствима из Париза, не сме ни за длаку удалити од смисла протокола Канлишког. Кад је Прокеш приметио, да ће онда официри имати да врше политику, одговорио му је Мутије, да је тако конференција решила, а Француска да је противна проширивању рејона. „Онда је боље узети, да треба град срушити", прихватио је Прокеш. „Та то смо ми, одговори му Мутије, већ и рекли, а што нисмо настојавали, било је из призрења на вас, а не што не би смо о потреби били убеђени."

Остало је дакле, да свака влада изда засебна упутства своме комесару, а знајући у коме је смислу која влада радила на конференцији Канлишкој, није нам тешко по-

[1] Пореклом Немац из Прајске; он је још као младић примио мусломанску веру.

годити, у каквом су духу које инструкције биле изражене.

Комисија је, пре свега, одредила турске и српске официре, да сниме план од оних махала, које окружавају град, и сама собом, на лицу места, прикупила обавештења, која су јој била потребна за извршење своје мисије. У овом испитивању комисија је дошла до убеђења да нема преке потребе, да се раскопавање мусломанске махале протегне и преко оних граница, које је Цариградска конференција нашла као довољне, и да може наћи у основицама члана II. обим (периметар), који довољно одговара захтевима одбране, а да не падне на терет становништву.

Комисија у своме рапорту, изјављује, да је, немогући следовати чисто војеним обзирима, држала опет и од њих рачуна колико јој је протокол допуштао, повећавши обранбени појас (зону) градски на оним тачкама, на којима је нашла, да је то могућно. Може се читати између врста њеног извештаја, да би обранбени услови изискивали, да се много даље задре у дубину вароши, али да јој политични обзири толико проширивање закрањују. Барон Швајниц, виши прајски официр,[1] који је Србију, одмах после бомбардања, походио, изразио је, као стручник, мишљење, да би за оснажење града требало жртвовати пола вароши *сриске*, но као што је то политички немогуће, сасвим је за град равнодушно, хоће ли се која кућа више или мање срушити.

С тога није било тегоба, да се чланови комисије сагласе о обиму еспланаде са источне и јужне стране градске. Комисија је могла, као што изјављује у своме извештају, повући еспланаду и преко пруге, која води преко Али-пашине џамије и Шеик-хасанове текије, али иако то знатно проширење не би било у сразмеру са другим деловима еспланаде, а ни услови одбране нису

[1] Постао је доцније послаником немачком у Бечу.

изискивали, да се жртвује јеврејска махала, у којој живљаше до 1200 душа, она је овај крај поштедила, усвојивши пругу, која иде од текије к Дунаву.

С југа проширена је еспланада само нешто са стране турске махале, па је узета за границу пруга, која води преко џамије и текије.

Кад је настало питање о еспланади западној, онда су се чланови комисије међу собом поделили. На подножју крајњих батерија с ове стране, а до саме савске капије градске, налази се појиште, које служи на употребу вароши, а које се због конфигурације обала не би могло на другу страну изместити. Комисија је признала потребу, да се варошанима одржи слободно уживање појишта тако, да се оно изузме из еспланаде; само је турски комисар резервовао Порти право на земљиште појишта, остављајући и сам варошанима слободан приступ к појишту.

Други предмет, који је у погледу на западну еспланаду, још више раздвојио комисаре, била је једна група од петнаест кућа српских, које су лежале на један пушкомет од савске капије градске. Хофингер, граф д' Андло, Гордон и Мехмед-Али-бај изразили су се, да је у интересу одбране градске потребно, да се ове куће поруше, а њихови другови Струберг, Тидебел и Шарбоно налазили су, напротив, да би се и интереси одбране градске, и интереси вароши сачували делимитацијом, која би ове куће које су лежале на источној страни пута, оставиле недирнуте, а да се, на томе крају, друге нове не подижу.

Ове су куће биле од слабе грађе, која је за одбрану градску могла бити равнодушна, али се Али паша изражавао, да би се оне могле временом претворити у утврђења, која би могла за град бити опасна. И пошто је и француски комисар, био у реду оних, који су се изразили против опстанка ових кућа, то је и посланик

француски изгубио мах, да се може за њихов опстанак заузимати. На тај начин ове су куће и порушене, а њихови имаоци примили су од Порте сразмерну накнаду, којом су били задовољни.

Комисија је $\frac{28 \text{ Марта}}{9 \text{ Априла}}$ потписала извештај, коме је прикључила и тачно обележен план нове еспланаде градске; а за тим је, сходно члану IV протокола Канлишког, приступила другој половини свога задатка, а наиме питању: да ли се може јужна страна града, која је вароши највише примакнута, корисно преиначити, а да се неоштети безбедност тврдиње, ни добри услови одбране.

Комисија се најпре сагласила о потреби, да се преиначе на јужној страни нека незнатна унутрашња постројења градска која оружаности тврдиње дају карактер неповерења према вароши, па је затим прешла на важно питање о „полумесецу", који се налази пред јужним фронтом града. Тидебел, д' Андло, Струберг и Шарбоно изразили су уверење, да „полумесец" и зато што је мали, и зато што је усамљен, више шкоди, но што користи одбрани, и да никаква стварна корист не може накнадити трошкове, који се морају годишње чинити око обдржавања и оправке његове, а ни издатке, који би се могли учинити у неплодној тежњи, да се он поправи. Ако би се дакле „полумесец" уклонио, комисари ови налазе, да се услови градске одбране не би смањили, а тврдиња би се одузео карактер неповерења према вароши, која је без одбране. С тога они саветују као добру меру, да се „полумесец" раскопа, његови опкопи да се затрпају, а његов сакривени пут да се напусти, предлажући у исти мах како би се заменио губитак, ако би се какав порушењем „полумесеца" претрпео. Три остала комисара, Хофингер, Гордон и Мехмед-Алија, налазећи на против, да је полумесец постројење од врло велике важности за циљ, којој је намењен, изјашњавају се за опстанак његов;

они побијају разлоге својих другова и поричу, да полумесец даје граду карактер неповерења, који би могао узнемиравати варош, за коју је све једно, да ли ће се убојна оруђа градска налазити на четрдесет метара ближе или даље од кућа варошких.

Пошто је комисија, у овоме реду ствари, претресала још нека питања, ушла је она у питање о томе: како и у колико да се разоружа град од стране вароши. Мере које су у овоме погледу предлагане, биле су од незнатне практичне вредности, пошто се убојна оруђа могу, по потреби, с једне стране лако на другу преносити; али је, при претресању овога питања био од значења призор, који је у комисији, својим понашањем, представљао аустријски комисар. Докле је турски комисар доказивао, да не треба смањивати оружаност града, дижући му топове са јужних бедема, зато, што се ова тврдиња налази у изузетном положају лежећи на крајњој међи царевине, — аустријски се комисар противио разоружавању града са стране вароши не тражећи ни овако привидних разлога, којима се његов турски колега трудио, да своје гледиште одбрани. Шта више, као што је негда Прокеш у конференцији Канлишкој био ревноснији бранилац градова, но и сами турски министри, тако је сад Хофингер у комисији надмашио и самога Мехмед-Али-бега у заузимању, да се град не разоружава са стране вароши. Премда ово сумњиво понашање аустријских представника одавно није било ни за кога тавно, оно се ипак могло тек сад потпуно разумети, кад су стручни људи добили прилику да загонетку разреше. Комисари, који су без сваке заузетости проучавали положај града, нашли су, *да се услови одбране градске налазе у ономе истом стању, у које су их поставили Аустријанци, кад су град у својим рукама држали: од стране Аусрије нема скоро никакве одбране, а сва му је снага од стране вароши.* Аустријанци су дакле били интересовани, да то стање и одрже, како

би у случају рата са Турском или са Србијом употребили тај исти град, који је првобитно противу њих и намењен, за своју одбрану, пошто не би скоро никакве сметње имали, да га се са своје обале дочепају.

Кад је комисија завршила и овај други део задатка, она је $^{3}/_{15}$ Априла потписала и нарочити акат о њему (Avis de la Commission militaire sur les modifications à apporter au front méridional de la forteresse de Belgrade).

Али-паша изјави сад Булверу, као дојену дипломатског тела, да Порта прима периметар, који предлаже војена комисија; што Порта прима предлог, то чини по објашњењу Али-пашином, у намери да угоди силама, ма да би била у праву, да тражи већи простор за град. Али-паша оставља посланицима да они реше: да ли да се одмах сазове конференција, те да она ствар формално прекине, или да се предлог комисије саопшти најпре влади српској, па да се предходно њене примедбе саслушају. Услед ове изјаве посланици се сагласе, да је, у духу протокола, потреба, да се најпре саслуша влада српска, па онда да се предмет узима у расматрање.

После овог званичног корака од стране Портине, ми смо били у праву очекивати, да нам се званично саопшти рапорат; само сам још зебао, да нам Порта, по своме обичају, не достави какав *извод*, па сам на то обраћао члановима конференције пажњу изјављујући потребу, да нам се достави извештај комисије у потпуности како бисмо своје приметбе могли довести у свезу са разлозима њеним. Доцније сам се уверио од самог Булвера, да је заиста била намера послужити се изводом. Ми нарочито наводимо овај детаљ, да се види, како су малодушни министри цариградски прибегавали и ситним средствима, кад су се бојали, да не би, пред судом дипломатије, упоредили Србију са Турском.

Но Порта је имала својих разлога, да на скоро одустане од сваког саопштења. Око половине јуна обзнани

она званично представницима гарантних сила, да је Султан сакцијонисао предлог комисије о рејону града београдског, у след чега да је турском комисару војеном издат налог, да приступи извршењу комисијских закључења, а Кнез Михаил да је умољен, да у истоме смислу изда препоруке српским властима. У истој се ноти примећава, да се вароши оставља слободна употреба пољшта, али да Порта не пристаје, да га неутралише, као што је комисија, већином гласова, предложила.

Сад је настало опште питање: од куда се на један пут говори о *извршењу*, кад је била реч, да ће се најпре саслушати приметбе владе српске, па тек онда приступити претресању предмета *у конференцији?* У први мах бојао сам се, да се у Београду не помисли, да сам био жртва какве обмане, а да о конференцији можда није ни било речи! Но против таквог закључавања говорила су и обавештења, која је српска влада од страних агената примала. Тако јој је био саопштен један телеграм руског заступника Новикова, упућен (15/27 Јула) на руског консула, у коме је изриком стајало. „*да закључења војене комисије неће имати обавезне силе пре него што их конференција потврди, а ова се неће састати пре него што влада српска поднесе своје приметбе на комисијин посао.*" Било је очевидно, да се Порта, поред све своје слабости, не устеже, да се по кадшто и са силама протитра. Но ко јој сада даде ту снагу? По свој прилици слога, па можда и наговор њених пријатеља, Енглеске и Аустрије, а поцепаност пријатеља наших, Русије и Француске, које је пољски устанак већ био раздвојио, па нашим питањима нису могле обраћати ону озбиљну, сложну пажњу, коју смо познали за време Канлишке конференције. Са тога, ако су представници ових двеју сила и самим поступком Портиним били изненађени, они су се уздржали од примедаба, саветујући и нама, да не правимо никаквих тегоба. „*Султан је могао,*

говораше ми Мутије, *санкционисати ствар за свој рачун но Србија је страна (партаја) у питању, па се има саслушати. Боље је, ако са њене стране не буде тегоба; но пре него што се приступи извршењу, она је свакојако у праву, да се изјасни. Види се, да Порта и овде, као и у свему другом, није хтела ићи правим путем већ кривуда.*" Може бити, да је Порта узела овај пут и за то, што је међ представницима гарантних сила опазила жељу, да конференција претресе и други рапорат војене комисије, где је питање о порушењу „полумесеца" заузимало главно место, па је за то интернунцијо и доказивао својим друговима, да је Порта, саслушавши мишљење војене комисије и о томе предмету, извршила дужност, коју јој протокол и у томе погледу налаже, па сада да може, ако хоће, рапорат комисијин метути у џеп. Да се не би дакле изложила закључењу сила, да се полумесец поруши, она је предупредила састанак конференције.

Али-паша је увидео неправилност свога поступка, па ми се правдао, да Порта није имала намеру, да вређа достојанство Кнеза Српског; она је сматрала ствар као суштаствено своју по томе, што је *турска* махала главно питање, а за оно неколико српских кућа да је готова да накнади имаоце њихове. При свем том, влада је српска на саопштење, да је Султан потврдио предлог комисије, поднела Порти непосредно своје примедбе — колико да учини употребу од права, које јој обезбеђује протокол конференције Канлишке, толико и Порти да покаже, да није реч о накнади српских кућа, но о томе, може ли Порта издавати налог за рушење једног дела српске вароши.

Примедбе српске односиле су се на четири тачке: 1) на правац, који је војена комисија предложила да се дâ путу, који би опасивао еспланаду градску; 2) на српске куће пред савском капијом градском; 3) на појиште; и 4) на „полумесец", који је узгред додирнут.

Дипломатија, са своје стране, прешла је Портин поступак ћутањем; а влада српска, кад се оградила, није имала узрока даље ни да наваљује, пошто је Србија са закључењима комисије о еспланади могла, у основу, бити задовољна. Право службености на појиште вароши је осигурано било; рушење оне петнаестине, у осталом добро накнађених кућица српских могло се у толико мање жалити, што варош на ономе крају није ни имала будућности; а с других страна вароши интереси српски нису ни претрпели никаквих жртава.

Из другог рапорта комисије остало је на дневном реду једино питање о порушењу „полумесеца", пошто се на тему, како ће се по бедемима градским растурити убојна оруђа, и друга подобна питања није вредно било ни осврта ти. Гарашанин је желео, да *Француска* изнесе то питање пред конференцију, *будући би Порта могла зазирати, ако би га Србија изнела.* Он је имао право што је тако мислио, јер је још у Канлишкој конференцији, кад је онако дуго а бесплодно претресано питање о „материјалним гарантијама", доказивано, да ће порушењем „полумесеца" град само *ојачати*, па би могло узбудити сумњу, ако би и Србија дошла сад да захтева нешто, што би имало да послужи „*за ојачање града.*" Но Мутије ми је саветовао, да ми сами формалан корак за порушење овога постројења градског учинимо, те да он узима основа позвати се на ту потребу, докле би његова иницијатива Турцима пала у подозрење као просто заузимање за Србе, а од тога се он, као што ми чешће у то доба говораше, мора да клони.

У овим околностима ја поднесем Гарашанину предлог један, који учини крај питању. „Главна побуда, писао сам ја (22 јула, Пр. № 41.) своме министру, главна побуда, која би нас имала да уздржи од тога корака, била би та, што би попуштање Портино изгледало као нека концесија, докле у ствари не само не би била никаква, но би ослабила

нашу протестацију противу опстанка турских градова. Ова протестација, по моме мишљењу, треба да је стална и непромењива. Лањско бомбардање назначило нам је *најближи програм*, од кога не треба да одустанемо. Ако га околности за које време и уђуткају, први угодан тренутак треба да га оживи, па је потребно, да се избегне све оно, што би се могло доцније представити као концесија учињена за успокојење вароши. Свакојако, ми треба да примимо порушење „полумесеца" *али никако и да га иштемо*. Поврх тога, ако се и поруши „полумесец", сва је прилика, да ће се то, тако извршити, како ће град само јачи постати."

Гарашанин ми је, на предлог овај, одговорио, да влада Кнежева усваја моје назоре, па је, од тога времена, питање о „полумесецу" потпуно предато ћутању, а Порта је била далеко од готовости, да рушењем ма и појединих делова градских Србе ободрава и пуни надом на потпун успех.

Кад је војена мешовита комисија свршила свој задатак, цивилна турско-српска комисија, која је имала да расправи сва у протоколу Канлишком предвиђена питања експропријације и накнада, није се била ни састала, ма да су, као што је напред навештено, све три комисије имале да сврше свој задатак *у року од четири месеца*. Од стране Србије заустављало се питање о накнадама, којим се имала бавити ова другу комисија, за то, што је Порта допустила трећој комисији, да са својим задатком застане код М. Зворника и Сакара. Тако је једна страна претурала одговорност на другу, ма да се ни једна није својих обвезаности одрицала. Хоће ли војена комисија свој посао свршити у одређеном року или не, то је могло Србији бити прилично равнодушно; још мање имала је она узрока наваљивати, да што пре плати *неколико милиона* за добра исељених Турака, и то после бомбардања кад је финансијско и трговачко стање зем-

ље, у след тога догађаја, било јако посрнуло; но Порта је највећу важност полагала на питање о накнади својих исељених једновераца, који су се били растурили по Босни, а поглавито по Румелији, и у својој беди и сиротињи носили по свету символ немоћи падишине У то име Порта је често прибегавала посредовању посланика аустријског и енглеског, који су је заиста свом снагом и подупирали, али ствар опет нису много могли ускорити, ма да су у прекорима били доста живи, где се нарочито одликовао гроф Лудолф

У свима крајевима одакле су се Турци иселили, брзо се расправило питање о њиховом имању. Сами имаоци продавали су га српским суграђанима непосредно: негде општинама, које су га после појединцима препродавали, као што је био случај у Ужицу; негде опет без посредовања општинског као у Соколу, Шапцу, Смедереву и Фетисламу. У свима овим местима текла је продаја без препрека, само што се у Соколу продужила кроз више година с тога, што су Турци у околини Соколској били заузели многу шуму и утрину општинску, па су и те земље хтели продавати као приватну својину Влада је упутила стране подринском суду, који је овај спор имао да расправи.

Но праве тегобе појавиле су се око имања београдских Турака. У вароши, т. ј. у обиму варошких старих капија, било је тада 2.358 кућа, од којих је било српских 1.241 а турских 1.118. Српски грађани (разумевајући ту и Јевреје) живели су у 1509 кућа. Турци су многа своја добра давали хришћанима под кирију, а сами су живели у 849 кућа. Простор, који је био намењен за проширење рејона градског, обухватао је 427 кућа, од којих је турских било 206. Пошто је Порти пало на терет да накнади сву турску и српску имаовину, која се за еспланаду заузме, то је остало Србији да откупи 911 турских кућа, које, по својој слабој грађи, не би могле претендо-

вати на велике цене, али су положаји њихови били често за трговачке интересе врло важни, а и земљишта многа била су од не мале вредности као лепо обрађене баште, воћњаци, виногради и ливаде.

Писмом од 25 Јуна велики везир позове Кнеза Михаила, да се приступи саставу комисије, која би имала, у смислу чл. 5. протокола, да расправи питања експропријације и накнада, па употреби ту прилику да додирне и питање о народној војсци. Кнез му одговори 14 Авг. да је, од своје стране, одредио за чланове тој комисији државне саветнике Гају Јеремића и Димитрија Црнобарца, који стоје готови, да се придруже члановима, које буде Порта од своје стране наименовала. Кнез је уверавао вел. везира, да ће се живо интересовати, да ова комисија свој задатак изврши у духу правде и човечности. *А кад она свој посао сврши*, „не остаје, вели Кнез, ништа друго до питање о војеном уређењу Србије, о коме протокол, у члану XI. предвиђа измену поверљивих и пријатељских саопштаја између две стране" Најзад, Кнез уверава вел. везира, да ће га наћи вољна, да уђе у ову измену мисли „*са искреном жељом како да отуда изиђе утврђење међусобног поверења, које, будући*, вели, *предметом моје жудне бриге, има, чини ми се права и на високу благонаклону пажњу в. Порте.*"

Фуад-паша ми је на овај кнежев одговор примећавао, како опажа, да Кнез прави једно питање зависним од другога; но на моје објашњавање пристао је да верује, ако можда само и притворно, да у одговору кнежевом нема никаквих услова, а што се предмет милиције доводи у свезу са другима, то да не бива са тога, што би се хтело једно питање другоме да потчини, но што се жели, да се иде оним редом ствари, који је прописан у протоколу.

За Портине комисаре буду на то одређени Али-беј и Ејуб-паша, заповедник града београдског, кога наско-

ро одмени пуковник Мехмед-Али-беј, који нам је већ познат из војене комисије. Први је посао био комисији, да преко поткомисија, процени имање, које се има откупити, но разлика у процени једне и друге стране била је толика, да је опште у очи падала. Процена турске поткомисије износила је *осамнајест милиона* гроша, а процена српске комисије *четири милиона и пб.* Докле се налазило, да је процена српска *ниска*, сам је Али-паша признавао, да је процена турска преко мере подигнута, не кријући, да су јој извор сами имаоци. Расправи питања стојала је нарочито та сметња на путу, што је догађај бомбардања био јако оборио цену имању у Београду, па је оно у опште у вредности пало а нарочито у обиму варошких капија, докле су бомбе градске најуспешније допирале. Турци не држећи никаква рачуна од ове околности, дизали су цену имању и *преко* оне, која је *пре* бомбардања постојала, докле се опет Србима, не без основа, пребацивало, да су цену свели на меру, која је стајала *испод* „садање" вредности.

Под јесен (15 Нов.) будем ја овлашћен изјавити Порти, да је влада српска готова исплатити турска добра по вредности, „*коју она данас имају, и по којој се српска имања сваки дан продају.*" Ова је готовост била добро примљена свуда у посланствима, па чак и у енглеском, но понуда је била тако опште природе, да још није у стању била да тегобу реши. Примећавало нам се, да није у реду, да Срби, као купци, сами процењују предмет куповине, па се наилазило на мисао, да се процена повери *неком трећем*, што сам ја одбијао, позивајући Турке, да они сами добра процене, *али само у границама садашње вредности.* Но Али-паша није пристао на ову меру. Докле је признавао, да *процена турска може поднети појачу редукцију*, захтевао је, да исељенима припадне накнада, *каква се обично даје у случајима експропријације.* С тога, по свој прилици, по молби портиној, посланици ен-

глески, који је најпре налазио, да се садашња вредност може за основ узети, и аустријски овласте (11 дек.) своје консуле у Београду, да они посредују погодбу *на основу средине, која се има узети између пређашњих и садашњих цена*. Главни разлог, који су за ову основицу наводили, био је тај, што би било неправедно, да се оштете Турци, који су, „*без своје кривице*", исељени. Шта више Али-паша је изјавио француском посланику, да накнада треба да буде *по цени, која је важила на годину дана пре бомбардања*, а ако Срби узморају платити више, него што вреде добра „*данас*", „за то да им није нико крив", што другим речма значи, да су Срби криви, што су се Турци иселили.

Ову фаличну логику требало нам је обарати. *Питање о кривици*, објашњавао сам ја у посланствима, отклонила је конференција (у Канлици), но ако би Порта била вољна, да се оно понова предузме, ми се не ћемо ни мало устезати, да примимо испит о томе: *ко је крив за бомбардање?* Међутим, ми и без тога испита можемо наћи кривца, ако успитамо: кад је исељење Турака настањених у Србији ван градова, решено (1830), а кад извршено (1862)! Далеко би нас одвело ако бисмо хтели овде излагати дискусију о томе: да ли је исељење *београдских* Турака *нова концесија*, као што већина посланика тврђаше, или је оно основано на праву, које смо стекли хатишерифом од 1830, који Порта није могла доцније *једнострано* мењати хатишерифом од 1833. Највише су нам изношена на среду *призрења човечности*, но она се примећавао сам ја, призивају у помоћ само за једну страну, докле се губи из вида, како Србија остаје *без икакве накнаде*, ма да јој је у престолници око триста кућа више мање оштећено, трговина обустављена, радње поремећене; ако дакле Турци трпе, трпе и Срби, трпи и државна каса њихова, која још има да плаћа и накнаде. Много ми се потрзао пример у Сирији, где је, за сечу

од 1860 г. у Цеди, била потпуна експропријација. Но тамо, одговарао сам, има кривац. „Тамо плаћа влада", рекоше ми. Она заступа кривца, који није у стању да плати; овде пак има да се изврши међународна трансакција, која нама даје карактер купца, а овај, као што се зна, никад не пита шта је куповни предмет вредио *некад*, но шта вреди *сад*, додајући, да смо ми готови процену, где би год била *испод* садашње вредности, попунити у границама садашњих цена. Ма да су ова уверавања нешто ублажила наше противнике, опет их нису потпуно задовољила, те изјављиваху, да наша готовост није *никаква концесија*. То, примећавах ја, ми и не тврдимо, јер не држимо, да нам чак и концесије у дужност спадају.

Била нам је у овој одбрани од не мале помоћи несмостреност проценилаца турских, која их је дотле одвела, да су пиринчану (развалине принца Евгенија) на Дорћолу у 40.000 дуката проценили. Овај је појав зачуђавао путнике, који су те зидине видели, а међу овима био је и први секретар посланства француског Бонијер, који је у званичним круговима тврдио, да оне ништа не вреде и целу процену турску тим поводом на смеј окретао.

Поред других званичних мишљења, која су о овоме питању чула, вредно је забележити и мишљење руског заступника Новикова. Он нам је саветовао, да се не држимо ни старих ни „садашњих" цена, но да се погађамо с Турцима, *оставивши сваки основ на страну*. Очевидно, овај савет није био за одбацивање. Но ми можда не бисмо ни сами били у забуни да нађемо пут удесан за погодбу, али смо имали мислити и на то: шта нас чека после погодбе? С једне стране, Порта није показивала ни мало готовости за расправу питања о М. Зворнику, а с друге, Кнез Михаил био је навестио в. везиру у своме писму од 14 Авг. 1863 да је, *кад цивилна комисија сврши свој задатак о накнадама*, готов ући у измену

мисли о војеном уређењу Србије. Међутим су околности спољне биле пуне тегоба и неизвесности за нас, као што смо показали у одељку, што претходи. Нарочито је била неповољна околност, што је између Русије и Француске устанком пољским била поколебана она добра слога, која је у нашој ствари 1862 год. владала. Запетост, која је тада постојала између Петрограда и Париза, опажала се и у Цариграду међ њиховим представницима, којима су састанци постали ређи, разговори измеренији. Поврх тога, и Порта је била увучена у ону коалицију, коју је Наполеон III био подигао (1863) противу Русије, толико, да је и она овластила свога посланика у Петрограду, да поднесе царско-руској влади скромне приметбе своје о потреби, да се што пре Пољска умири; а под јесен те године, као што је већ напред споменуто, био је султан позват и на конгрес суверена европских, које је Наполеон покушавао да искупи у Паризу опет поводом пољскога устанка.

У овим околностима свршити ствар накнада те отворити врата питању о војеном уређењу Србије, не би значило ништа мање, но изложити установу наше народне војске извесној погибији. С тога се с питањем о накнадама није смело хитати, но се морала ствар протезати до бољих прилика. То је био мој задатак у Цариграду, а то Гарашанинов у Београду. Он је био, по својој природи, у вештини оклевања неисцрпљив, остављајући често да најтеже ствари време само собом реши. Ако је ово својство негде могло бити и од штете, овде би његовом носиоцу могло с правом заслужити придев полезног кунктатора.

Под утицајем ових прилика преговори су се развијали веома споро. Почевши у 1863 години, они су се протезали кроз свуколику годину 1864, па су захватили и половину 1865 године. Турци су у преговорима, допуштали, да њихова процена може бити и претерана, али

су српску сматрали као ништавну, наводећи, можда не без основа, да су Срби процењивали добра турска тако ниско, да су, на прилику, она имања, која су хиљаду гроша годишњег прихода доносила, процењивали само у 500 гроша, докле смо, напротив ми, доказивали, да су цену турску одређивали сами интересовани власници имања.

Порта је овом приликом покушавала, да тражи накнаду и за нека добра оних Турака, који су са обале Дрине исељени још 1834 г., но за ову тражбину није нигде налазила одзива, у толико мање, што је на обали Дрине само имање Махмуд-паше зворничког без накнаде остало било, у вредностиод 1385 дуката; али је он изгубио био право на накнаду, јер нападнувши (7 нов. 1834) турско-српску комисију, која је Турке исељавала, он је Србима отео сексане састварима и новцима, које су они били понели да исплаћују имање оних Турака, које је комисија имала да исели. По признању самог Махмуд-паше, он је преко својих људи био отео 5555 дук а по тражбини кнеза Милоша отета сума износила је 10.000 дуката.

Чинило се, као да је и Порта тражила изговора, да питање развуче, јер ма да је она имала да прима, а не да плаћа, ипак није нимало хитње показивала да ствар расправи. То оклевање лежало је у тромој природи турске управе, но могло се и тиме објаснити, што је за овим предметом долазило на дневни ред питање о Малом Зворнику, па је Порта могла више вредности полагати на ово, по њеном мишљењу, „*важно стратегијско*" место, но на то: хоће ли који дан или месец пре или после примити неколико милиона гроша за своје исељене једноверце. Она је њих већ била сместила по Турској о зноју хришћана, који су им свуда морали и општинског земљишта давати и куће подизати.

Чланови цивилне српско-турске комисије не само да нису могли доћи до сагласности, но нису се могли један другоме ни приближити, ма да су се и консули гарант-

них сила, и звани и незвани, мешали у њихов посао, покушавајући да посредују, једни у духу наклоном за Србе, а други за Турке. С тога су се преговори морали коначно пренети у Цариград.

Србија је понудила најпре шест, па затим седам и по милиона. Но Порта сад изнесе уз ово питање о непокретностима и друго, које се тицало покретности оних Турака, који су се 4-г јуна 1862 г. повукли били у град београдски кад се, пред бомбардање, отворила била борба по улицама београдским. И заиста, конвенцијом, коју је Гарашанин потписао тога дана са заповедником града београдског, власт је српска била примила на себе јемство за безбедност имања ових Турака, које је у вароши остало, но које је, на жалост, у време оних нереда разграбљено било. И Канлишки протокол обвезивао је Србију (чл. III) да „*поврати у натури или у вредности све покретне предмете, које су мусломани оставили у својим кућама или дућанима кад су се повукли у град.*“ Накнада, коју су оштећени тражили преко Порте, није износила мање од 16,000.000. Тако је Порта задуживала Србију са 34,000.000 гроша!

После дугих и досадних преговора, Порта, кад јој Србија понуди седам и пô милиона, сведе своју тражбину на 9 милиона за *непокретности*, а за покретности заиште да буде сума *одвојена*. Уз то је желела, да се њеној „*дискрецији*“ оставе гробља мусломанска и џамије у вароши.

Према обвези, коју је Србији наметао протокол конференције Канлишке, влада српска није могла одбити тражбину накнаде за покретности, али смо настојавали најпре, да се накнаде за покретности пребију једна за другу, јер смо доказивали да има и Срба, који су у оним нередима опљачкани, а протокол и њима даје право на накнаду (чл. III); но Турци су тврдили, не без сваког основа, да би то био le marché des dupes, пошто Срба и нема опљачканих но само Турака. Не успевши у овоме

покушају, ми смо тада неодступно захтевали, *да се обадве тражбине турске споје уједно*, пошто би, представљао сам турским министрима, тешко било доказати многобројне претензије, које би се с једне и с друге стране појавиле; оне би само створиле нов извор тегоба и препирака, које би можда много година требале да се расправе. Најпосле захтевали смо, да се никакав изузетак не чини ни са гробљима и џамијама, које се не би могле оставити, да сметају регулисању вароши.

У овом стању преговора умеша се у ствар опет један незван посредник. То је био енглески посланик Булвер, који, завидећи успеху, што је у то време имао француски посланик Мутије у пословима румунским, добије вољу, да одигра сличну улогу у пословима српским. Он ми се јави *писмено*, да је овлашћен Портом, да нам обадва питања (и за покретности и непокретности) уреди за 9 милиона, а кад Али-паша пред-а-мном одрекне, да му је то овлашћење дао, ми напустимо нашег наметнутог посредника, па опет непосредно продужимо преговоре. Сир Ханри Булвер био је, у осталом, дипломат, који, поред многих својих сјајних својстава, беше више способан да послове заплеће но да их расплеће.

Писмом од 8-г септ. 1864 год. Гарашанин понуди Али-паши 8 милиона у име *свију накнада*. Ово је била прва *писмена* понуда, јер су дотле преговори само усмено вођени. Порта пристане на понуђену суму али тако, да питање о *покретностима* остане *одвојено*, да би се, говораше турски министар, дало доказа оштећеним мусломанима, да њихови интереси нису занемарени, и као последњу цену за покретности заиште 2 милиона. Кад сам ја изненађен овом цифром, питао за основ, на коме је ова процена штете учињена, паша ми је оговорио, да то није ни 20% од онога што траже оштећени, међу којима само тројица захтевају више од 2 милиона. И ако овај одговор још није био довољан да оправда траж-

бину, основа је, на жалост, за њу било и других не мало снажних.

Ова нова размирица буде узрок, те се преговори још десетину месеца продуже. У том времену Порта је своју тражбину за покретности спустила најпре на 1½ милион, а затим на милион и четврт. В. везир Фуад-паша, апеловао је најпосле и на осећања човечности, која налажу, говораше ми он, да се помогне људма, који су оставили храмове своје, оставили кости својих праотаца, па голи изишли из својих кућа тако, да је и Порта на њих потрошила бар половину онога, што им Србија има да накнади.

Кад је већ сав свет био уморан од ових дугих и досадних преговора, ми најпосле изјавимо, да с погледом на то, што се турске куће руше и у цени сваки дан опадају, Србија оставља Порти, да до 9 милиона узме колико хоће, у име накнаде за обадва предмета. У исто време одсудно изјавимо, да је та цифра последња реч српске владе.

И у јуну 1865 год. пристане Порта на ову цифру у име *свију накнада*, које је имала да тражи по протоколу Канлишке конференције. Још онда се са основом држало, да је Србија овом погодбом могла бити потпуно задовољна, а кад је после неколико година (1869) само један део тога имања продаји изложен, онда се показало, да је могла бити и више него задовољна.

ЕШИН-АГА

„Аллах Кјерим[1], шућур Богу![2]
„Све је таман, како ваља,
„Е имадем, ријеч' могу,
„Што у седам нејма краља:
„Добру сабљу, добра хата,
„И Зулејку, вјерну булу,
„Што таквога нејма злата
„Ни падишах у Стамбулу.

[1] Да Бог поможе. [2] Богу хвала.

„И кадиве од Аџема,
„И пустога блага доста,
„И бисера и алема,
„Што од баба мени оста.

„Још да ми је не мријети,“
Тако збори Емин-ага,
„Друго шта би мо'го хтјети.
„Код толиког свога блага?“

Па дозива слугу свога:
„Дилавере, руко десна!
„Опреми ми дору мога,
„Из подрума хата бјесна!“

Појахаше добре хате,
Напунише Егбе двије,
Ни орлаше, ни дукате,
Већ све пусте махмудије.

Па пођоше у девлету
Из свог' драгог вилајета,
Тражит' мјеста по свијету,
Гдје неима гроба клета.

Најнапријед кàда драга,
Кано тица испод луга,
А за кадом Емин-ага,
А за агом вјерна слуга.

Окретоше, обртоше,
Ђа у десно, ђа у л'јево,
Живе душе не сретоше,
Ни пијевца, да б' запјев'о.

У једаред, нуто чуда!
Мјесто глухо и нијемо,
Једно село украј пута,
Ни мало ни големо.

Сјетише се у недоба,
Погледаше тамо, амо,
Нигдје плоче, нигдје гроба,
До пећина једна само.

„Море кардаш,[3] шта је ово?“
— Кликну ага, соко сиви —
„То је мјесто Шаиново,
„Гдје не мрије нитко живи!

„А кад коме гласак шане
„Из пећине, из дубине,
„Мора свега да се мане,
„Свјетске бриге да пребрине.

„У по' дана, у по' ноћи,
„Био богат, ил' сирома',
„У пећину мора поћи
„Нит' се више враћа дома.“

„Аллах кјерим! нека шећу“
— Емин-аге стаде вике, —
„Ја на гласак поћи нећу
„Брез будака и мотика.“

Па одјаха бјесна хата,
Па он зида дворе нове,
Па подкити китом злата
Бјеле дворе шимширове.

И тек сједе у одаје,
Да загрли гонце лале,
Глас му шану из потаје:
„Емин-ага, прођ' се шале!“

Скочи ага ка' помаман,
У пећину црну наже,
А за њиме аман, заман,
Вјерна љуба запомаже:

[3] Брат.

„О врати се, драги ага!
„Вјерна када тебе зове,
„Код толиког твога блага,
„Јер остави дворе нове?

„Ко ће хата да ти јаше
„Ко ће сабљу да ти паше,
„Ко ће твоју дилбер каду,
„Да Зулејку љуби младу?“

„Нек' Дилавер хата јаше,
„Нек' Дилавер сабљу паше,
„Нек' Дилавер љуби каде,
„Ја је љубит' немам каде!“

Емин-ага то тек рече,
На бураку,[4] рјек' би, оде,
У пећину он утјече,
Куд га црне очи воде.

И за навик, Божа вира!
Пећина му кућа поста,
А у дворе од шимшира
С' Дилавером када оста.

НА БУНАРУ *)

Како ветар попухује, тако се с бразда, као неке беле авети, крећу големи праменови магле; носе се страном на коју ветар душе, па после се у ситним беличастим кристалићима као обоци вешају теби о браду и бркове, и коњу о длаку. — То је оно што ја кажем: ако нису мухе, а оно је иње! Ноге се мрзну, а очи сузе. Већ ни ракија не може више да згрије срца, и ти се нестрпељиво осврћеш, не ћеш ли где угледати кућу и домаћина, који воли госта.

Ја бога ми знам куда ћу. — Ја идем код Матије Ђенадића! Оно му је кућа, што пред њом о шљиви убоговетно виси чутура с препеченицом. Ко год прође нек скрне — тако воли Матија. А кад му дођеш у кућу, на рукама ће да те носе....

[4] Кобила Мухамедова, три дана лисаста и четири мургуљаста, на којој је пророк, бива, узлетио Алаху у џенет -- рај. —

*) С радошћу поздрављамо појаву оваквог приповедача, као што је Л. К. Лазаревић у нашој књижевности. Као што се несмо преварили, кад за Стјепана Љубишу рекосмо, да је Његуш српске прозе, тако се надамо, да се не ћемо преварити, ако рекнемо, да ће Л. К. Лазаревић постати Тургењев српске приче! Ур.

Море, чисто ме мрзи да причам, то треба видети. Каква је то кућа, старинска задруга — читава војска! Дођи само у вече, а да ти се надају, па ће те пресрести једна снаха на самом путу, с лучем у руци. Друга стоји у шљивику, трећа је пред стајом, четврта одбија псе, пета у кухињи, шеста у соби куда те воде — читави сватови! И све је у њих весело, све скромно, све задовољно. А не дао ти бог да се побијеш с киме из њихове куће, јер од њих има шесторица у самој војсци, а један је баш прави војник, стајаћак, под заставом у Београду.

Нити њима треба моба — шта ће им моба, код толиких руку? Лепо у њих ору три плуга без престанка; а кад трговци пођу лучити свиње, добро забрекне ћемер у Матије.

Овога њиховог Арсена знам још кад је био кевиљ. Извади двојнице иза појаса, па све ћурличе покрај Бурмазовићеве куће. А у Бурмаза је кћи — кћи и по! Да пројашиш што кажу поред ње, па да она превали оним пустим очима, од час ти мркне свест и једва се држиш на коњу.

Ама се Арсен навикну на њене очи, и не плаши их се. Затурио ногу на врљику, лактом се одупрьо о другу, а на шаку наслонио образ, па говори с њоме:

— Стид ме баш да поменем ба́би, а ђеди не бих смео ама баш никако! Баш да знам, да те никад ни узети нећу.

Анока се не застиди, к'о што би требало. Лукаво погледи испод ока, навије се мало на страну, и прикривајући љутину рече:

— Па добро, и немој! Ја ћу се удати за Вилипа Маричића.

— Који? Зар ти мислиш да ћу ја тебе дати икоме другоме. Бе ни кост с коском му остала не би, ко би те само прстом прихватио.

Анока размажено тресне ногом о земљу, испупчи прси, зачкиљи и заврати главу.

— Е? А ти би ваљда хтео да ја седе плетем? Ви'ш молим те!

Али Арсен то више не чује. Он се удави под њеним вратом, па је дохватио за руку и привлачи врљикама и себи. Она се поприлично затеже, али прилази ближе и ближе; и подузима је тајанствена ватра, кад се мушка рука сави око пâса.

Добра девојка, да је Бурмазовић није страшно размазио. Ал' шта је знао радити. О колери му погибе толика чељадија, да је после Аноку држао као мало воде на длану. Не ваља то мазити дете и попуштати му, па да је једно у свету. Ама никако!

То вече дође Арсен са свим замишљен кући. Што му није обичај — прво сврати у качару, па мосуром добро потеже из једне двојке, а није он иначе никад пио. Седе после на пањ и оста сам у мраку, па гледа живот у двору. На отворена кухињска врата букти ватра црвеним пламеном, и лиже гвоздењак и вериге, на којима он виси. Арсена самог поче подилазити некака ватра; и би му врућина, и он се чуђаше како је то да га чак из кухиње загрева онај пламен. А крај ватре по двору час по час пролазе црне људске слике и пси. Из ара допире топот од коња, пред качаром се испрежу волови с којима се овај час вратио Ненад из вароши. По нека се кокош отисне с дуда, и лепршајући се поново се гнезди међу своје друге. По која реч јасно зазвони кроз вечерњу тишину. Један се миш већ усудио да отпочне грицкање баш испод пања, на коме је Арсен седео

Њему се поче вртети у глави. С почетка чу како му срце бије испод леве сисе, и од тога као да се нешто уплаши. Па онда се у један пут стаде смејати, безразложно, сулудо — ни зна за што, ни крошго; после опет удари у плач — ни то не зна за што. Само што му се и кроз смех и кроз плач у нејасној слици показује Анока, и тако га чудно чупа за срце, да му се чини сад ће

умрети. Он се наслони на буре, из кога је мало час пио, и поче умирати; али тако слатко, да му се чини као да га грли Анока и као да га носи бесан кулаш Остојићев. — Тако је сваком, ко се први пут опије.

Мало је он ту спавао, а Велинка упаде с лучем у руци, да тражи нешто у качари. Трже се кад угледа Арсена на пању, крај бурета с мусуром у руци. Плашљиво приђе к њему, и дотакну му се рамена:

— Златане!

Арсен отвори закрвављене очи.

— Ти си пијан, веселниче!

Арсену као да се објасни његово стање. Он чисто радосно рече:

— Пијан!

— А што то, добросрећниче?

— Е, ја хоћу да убијем Вилипа Маричића.

Он измахну мусуром више главе, лупи њиме о земљу, сломи га и узе се смејати.

И Велинци се даде на смех.

— А што, Златане? Шта ти је учинио Вилип?

— Е, а он хоће да узме Аноку!

— Па? Нока узме?

— Е, ал' ја не дам.

Он поскочи мало напред, и хтеде се дићи, али леђима беше са свим пријатно суседство од бурета, и она се упорно вратише у свој првашњи положај уз буре.

Велинка се заврати од смеха.

— А што, Златане? Хоћеш ти да је узмеш?

— Ја шта ради!

Ал' кад то рече он се збуни, обрте се каци, стаде плакати и кроз плач говорити:

— Е, а како је се бата оженио. Хоћу и ја.... јес'!

Он хтеде да удари у потврду себе по колену, али песница без његовог питања и одобрења лупи о пањ. За казну, он је тури у зубе и уједе је.

Велинка се све слађе смејаше:

— Куку мене, сирото дете! Па узећеш је ти, Златане, не бој се. Ја ћу вечерас говорити баби, а бабо ће баби, а баба ће већ с ђедом наредити ствар како треба. — Хајд' да те одведем у вајат, да те, болан ђедо, не види такога! Оди да спаваш! Не бој се — испросићемо ми теби девојку.... баш ако ћеш и Аноку.

— Хоћу ја, бога ми!

И снаха изнад куће проведе пијана девера по мраку до вајата. Покри га поњавама и оде у кухињу да прича јетрвама, шта је се збило.

Али се ни једна не обесели томе гласу. Смејаше се истина, али им смех не иде од срца:

— Није она за нашу кућу!

— Једна намигуша!

— Море то, ал' мазница, да те бог сачува!

— Све би нас завадила.

* * *

Матија је Ђенадић човек са свим стар. На челу му се види белега од ране, коју је добио у Хајдук-Вељковој шанцу. Осим његове чељадије и цело га село зове ђедом. Жена му је давно у збегу умрла. Од старијег брата остала му је снаха, која с њиме сада дели старешинство — Радојка јој име. Она за софром седи десно од ђеде, и у кући се ништа важније не дешава, док она не да свој глас, или бар док је ђедо не запита. Она потпуно разуме свој положај, и не злоупотребљава га. На пр. ђед запита:

— Шта велиш, снахо, за Маричићев забран? — Да узмемо?

— Како ти наредиш, брâто, ти си мушка глава!

Она љуби ђеду у руку, а све друго, што иначе није обичај у нашем селу, и женско и мушко љуби њу у руку.

После Матије и Радојке још је члан кућевнога савета најстарији син ђедин, Благоје, отац Арсенов. Осим

њих трога нико се ни за шта у кући не пита, него све слепо слуша и покорава се. Ако је Матија однео порез, Радојка отишла цркви, а Благоје да полаже стоци — у кући је као у школи, одакле је изишао учитељ. Све је сложно, весело и љупко, и свако гледа том приликом да се добро ишали и исмеје. Како се пак које од њих трога појави на врата, одмах настаје ред, озбиљност и послушност. Њих троје се по где што хотимично склоне, да се деца провеселе и људи сербез напуше духана.

Ђеда је био..... био..... како ћу вам казати? Знате: стар човек — готово дете! Прсне неких пута за најмању ситницу, грди, псује, праска, па богме хоће и да удари. А некад опет мекан као памук, тражи само да милује децу, даје им по десет пара, и за ништа расплаче се. На пр. каже:

— Ето, ја остах као сухо дрво у планини! Па удри ридај.

Младост — лудост, старост — слабост!

Сутра дан по пијанству Арсенову, дође Благоје Радојци, са свим озбиљна лица.

— Стрина! Овај наш Арсен, прости ме, замоловао ону Бурмазовићеву!

— Арсен?.... То онај што смо га летос замомчили?

— Тај!

— Велиш ону Бурмазовићеву вижљу?

— Ја!

— Аноку?

— Њу!

— Није она за нашу кућу!

— Није, и ја велим! Али он, прости ме, занео се баш зорли. Прича ми Велинка, да је синоћ нешто ружно учинио.

— А шта?

— Немој ти, молим те, причати ђеди!

— Не дај, боже!

— Ама Велинка вели опио се, па псовао и претио да хоће да убије Вилипа Маричића; јер он знаш..., обилази тамо.

— Нутоде!

Баба се замисли. Најзад проговори:

— Ја ћу већ поменути ђеди: да видим, шта ће он рећи!

— Немој ти, молим те, помињати што за оно!

— Бог с тобом!

Кад Радојка после све исприча ђеди, он се замисли, замисли. Најпосле мрдну обрвама:

— Знаш, снахо, све је тако! Ама ја сам слушао од старих људи, да не ваља деци кварити така посла. У нас је, хвала богу, велика кућа. Нѣ верујем, те нас неће бити осамдесет душа?

— Има, бога ми, и више!

— Има, хвала богу! Па да ако се она једна поведе за другом децом!

— Дај, боже!

* * *

На неколико дана после тога казала је Анока једној својој другарици: „Знала сам ја, да све мора бити по мојој вољи! Нема, море, оваке девојке ни до деветог села!" Онда извади из недара кутїцу с огледалцетом, и стаде коврчити золуфе.

Несрећа је то што она, и кад уђе у кућу Ђенадићеву, оста мазница, као што је и у оца била.

Она зна све најбоље!

Увек мора бити на њену!

Неће да ради што јој се каже. Каже: „Нисам ја то ни у оца радила!" „Што да ја месим хлеб за цареву војску? Мени и мом Арси доста један!"

Женскадија не сме ни једно ништа да прослови.

Мужевима се где што и потуже, али Радојци и ђеди, ко сме што поменути?

Дуго су трпеле и криле своју невољу. Радиле су све за њу и по њеној вољи. У њеном држању било је нечега заповедничкога, тиранскога, као да си је морао послушати. Можда је то била и њезина лепота, што је тако силно властовала над женама. Њене јетрве оговарале су је између себе, а заклањале и браниле пред старијима и пред туђинцима. И бог зна до које би мере оне издржале без роптања, да Анока, и не саставивши пуних шест месеци у њиховој кући, узе све више и више беснити. Ружно је чак и причати о неким стварима; н. пр. шта је казала, кад су је звали да сади купус, или кад је која замоли да јој причува дете. Поче на послетку тражити да се друкчије и боље и одева. Арсен сиромах каже јој: да ђеда и Радојка купују сву рубу, и да он не сме ни поменути ђеди да њојзи само купи нов срмали-јелек; али она одговори да за ђеду није ни пошла, и да ће она ићи своме оцу, и искати да јој он купи; јер јој је муж дроња, и не сме јој узети ни шиватке, док не пита онога старкељу. Арсен се нашао на муци. Да му је само да га не поглѐда очима, а он би њој већ судио. И по негда тури руку под појас, заглаба чибучић а батину узме преко среде; али чим она погледа и дигне нос, а он се упаради као да стоји пред владиком.

Тако она све више и више бесни, и баш хотимично иде уз нос. Пусти псе у кухину, па поваде све месо из лонаца. Не пази кад заврће славину на бурету. Хлеб јој прегори, да се цела пећ мора бацити свињама. Облачи стајаћу рубу радњим даном. Ни главе не обрће да види шта раде деца, и због ње је Јованкино дете и упало у кречану. Ни једне јетрве није оставила, да јој не издене име. Радојку зове церима, а ђеду јефтика. — Сваки дан све веће чудо и покор, а кад јој ко што год помене, она одмах прети да ће да се врати оцу.

Женама већ догрди, и кад Анока једном, кад је требала да буде редара, оде на вашар, оне се скупише у тајну седницу.

— Ја не знам друге, шта смо ми богу згрешиле, да ово патимо?

— Ни ја бога ми.

— Богме је ово напаст и невоља!

— Један нам бог само може помоћи!

— Ово овако не може остати. Аја!

— Да кажемо све баби, а она ће ђеди!

— Па кажи ти, Селена!

— А што ја?

— Па је л' ти казала, да си јој украла белензуку?

— Е, а зар теби није казала да ти је муж дивљи поп!

— Па казала је и Мирјани да је се довела из глади!

— И Велинци да је родила копиле!

И тешко да би се жене и опет одважиле да кажу, да Радојка све то већ изодавна и не слуша и не гледа, и да није сам Арсен сутра дан, кад је она свој нов новцат јелек исекла на дрвљанику, отишао ђеди на тужбу.

Арсен је тих човек. Од детињства научио само слушати. Ни дрва̂ он не уме продати, док му код куће не кажу: колико да иште и пошто да да̂.

Ђеда, кад Арсен уђе код њега. сеђаше сам у соби. Како ништа друго не може радити — он коми грах.

Арсен скиде капу и пође руци.

Ђеда се нешто намрштио. Не диже главе, не даде му руке, само сухопарно помрмља:

— Жи'био!

— Ђедо, молим ти се, ја.... није вајде.... образ под ноге!

Ђеда га намрштено погледа.

— Ја, настави Арсен, није вајде.... немој што да се љутиш!

Ђеда са свим издиже главу, срдито отури од себе саћурицу с грахом, и на безуба уста љутито истресе:

— Знам ја то све! А какав си ти море човек? Зар си се ти нашао с оном.... оном....

Малко ућута.

— Оном... једном.... Зар ти да ми растуриш кућу?

Арсен, туђез. скамени се кад чу да ђедо све зна. Глас га издаде.

— Молим ти се, ђедо, ја не знам шта ћу? Опрости ми!

Он пође руци.

Ђеда трже руку.

— Одлази, немој ми поганити ру́ке! Зар си ти мушко?

Арсен окрете главу зиду, и заклони очи рукавом од гуња:

— Ради вала и од мене и од ње шта хоћеш! Мене уби, а њу отерај! Да ти је богом просто! Немој ме само отурати од себе, живога ти бога!

Ђеди задркта мало брада.

Он хтеде да прикрије своју узбуђеност. Господствено се устури, диже главу у таван и накриви је мало.

— Видиш, синко, сам си је изабрао! Јесам ли ти ја казао ни дела ни немој!

— Ниси, не дај боже! Свему сам са̂м крив.

Ђеди поново полети брада носу. Он се поново укрути да изгледа важан.

— Па сад ја да испраћам што си ти укварио?

— Бог, па ти!

— Е, ама ја ево не знам како?

Да је била Радојка, она би опазила, како се око набраних ђединих очију показа некака детињско-лукава самопоузданост.

— Како те бог учи! рече Арсен.

— А.... ти.... њу.... онако.... је ли она теби баш мрска?

Арсен се збуни. Хтео би оћутати, ал' ђедо гледа правце у очи.

— Намћор је!

— Знам, знам! Ама ја питам: мариш ли ти за њу?

Арсен опет ћути. Хтео би да избегне одговор, ал' и ђедо са свим упорно гледи у очи и ћути.

— Мора бити, рече Арсен, да је је Бурмаз здраво мазио. Знаш, јединица му је!

Ђедо као да изгуби стрпљење:

— Чујеш ти, море, шта ја тебе питам?... Питам ја тебе: кажи ти мени: милујеш ли ти Аноку? То ти мени кажи!

Арсен поже главу. Тури нос у шаку. Стаде вртети раменима лево и десно; и кроз стид, а са свим протегнуто одговори:

— Ја.... ја нé знам!

— Е, а ти треба да знаш, јер ћу ја по томе да судим, да ти после не будне криво, и да не рекнеш овај и онај!

— Јок ја!

— Добро! А сад иди док се ја размислим.

На ђеди, ко уме да га чита, могао би одмах познати, да је он већ са свим одлучио шта да ради, и да је задовољан са својим планом.

* * *

То вече, кад седоше за вечеру, поређаше се људи по старешинству, као и обично. Осим Радојке, жене није било ни једне. Оне једу за себе. Само што по две-три служе људе.

Баш је био Анокин ред.

Док друге две уносе и износе јело и наслужују пиће, она се наслонила леђима на врата и чачка нос.

Ђеда ама баш да је погледа. Сви ћуте. У Радојке бије ли срце — бије! А Анока ништа и не сања!

Пошто се вечерâ људи се почеше крстити, и чекају на Ђеду па да устају.

Ђеда отури испред себе комад хлеба, лажицу и виљушку, а нож тури у цагрије. Наслони се на лактове, погледа у наоколо по свима, па стаде на Аноци.

Њу нешто штрецну. Опусти руке низа се. Исправи се и пође на поље.

— Чекајде ти, кћери! — викну Ђеда необично јасним гласом.

Сви се тргоше.

Тим истим гласом настави Ђедо:

— Ти синко.... с тобом чујем.... теби је са свим неправо у мојој кући и код мог народа!

Ко је још видео да женска глава што одговара? И Анока ћути, али стегла руком своју рођену бутину, и нокти упадају у месо.

Ђеда опет истим гласом и мирним лицем наставља:

— Ја нећу то, док сам ја жив! Не дам ја, да је моја кућа ма за које моје дете робија.... Чујем да ти ове жене (он брадом показа пут кухине).... да ти се ове жене натресају и пакосте! Ал' ја сам овде господар!!

Анока виде нешто злобно на Ђедином збрчканом лицу. И поред мржње, она први пут осети некаку бојазан.

— Тебе све нешто задиркују. Све би хтеле да ти за њих све ринташ и радиш. Као да си ти дошла из неке голе куће.

Он се начини тако неспретно љубазан и нежан, да се Аноци поче коса дизати на глави.

— Ал' ја то не дам. Ја сам стар и немоћан, и тешко ми је самом дајанисати у толиком народу. И ево нећу више, ја сад....

Лице му се избечи, а усне му почеше дрхтати. Он поче страшно и промукло викати:

— Свима вама, слушај и ти, Радојка! и ти, Благоје и сви остали! Свима вама и вашим женама заповедам,

да у свему слушате ову овде — руком која цепти као прут показа на Аноку — и нећу ништа да ми ради, у кући, да не упрља господске руке. Ни вина да наточи! И убио га бог, који је изашта не послуша, или је и најмање у чем увреди!

Он скочи. Сиромах старац! Величанствен, па ипак смешан и жалостан. Дркће као питије кад изађе на поље.

Сви се прекрстише. Устадоше. Ћутећки прођоше поред Аноке, а све наокришке, бојећи се да је се које не дотакне.

Страшан и ужасан бес раздираше Аноку.

Као помамна улети женама у кухину:

— Јесте ли чуле, *ви?*

Жене, па да не чују!

— Ја хоћу сад да ми се простре под липом. Хоћу ђедино шиљте, Радојкин узглавак, Благојев губер; и хоћу ти Петрија, што ти је брат на робији, да узмеш подупирачу, па да растераш кокошке с липе и да сву ноћ стојиш више мене. А ко не послуша — „убио га бог!" ај, бре, јесте ли чуле?

Боже мој! Баш је човек неки пут гори од живинчета.

Нико не рече ни речи. У све је ушао неки страх, а поврх свега ђедине речи: „убио га бог!"

Арсен побегао чак на гумно. Турио главу међу крстине, па шмиче. Залуд му је — није сан губер, па кад хоћеш да га навучеш на главу.

И наместише Аноци да спава.

Јес', ал' није тако ласно заспати, као што је она мислила.

Што никад није било, то она сад осети самоћу! Па још без крова над главом, на бесном коњу без узде, на лађи коју љуља ветар, а крманоша нема. На њу кидише бесно а њено рођено срце, а нема ко да га одбије. Свет се преврнуо и она стоји стрмоглавце.

Ал' пасјалук не попушта:

— Шта дремаш, рђо, кад ја заповедам? Зар хоћеш да те бог убије?

Месец изгрејао на подне. Све је умрло, ал' у брзо да оживи, а на Анокино се срце све више свија и гнезди нешто мртво.

Овако не може остати — ал' шта да ради?

Да се врати оцу — шта да му каже? „Ђеда заповедпо сви да ме слушају!" — Аја, куд ће оцу? А ноћ све више осваја, и најзад и она ће проћи, блеснуће дан и сунце огрејати, а она, несрећница, куд има погледати? — Да бесни још више — куд ће више? Да се мири — како? зар да се понизи? Аја!

Мисли се испрекрштају као жице на шареници, изаперу се, йсплâчу; умор савлада страсти, и љубав, и мржњу, и глад и жеђ. Кад се на капке од очију навалише читава брда, а они се ипак не могу да склопе — тада јој би тако тешко, несносно и дуго, да би, да јој је по што-по то, једним махом да преврне свет, да тури главу под воденички камен, па да заспи, ма и мртвим сном.

Али сну не заповеда ђеда, нити се он боји његове клетве!

Анока се диже. Погледа тамну слику Петрије више себе.

Напрасно јој се нешто преврте у грудима. Са свим изненадно, а бескрајно силно, нека хришћанска жица зазуја у њеним грудима:

— Петрија! иди спавај!

Петрија ништа не рече. Баци подупирачу, и пође.

— Петрија!

Петрија претрну и стаде као укопана.

О, боже, гле нове сласти! Каке су то мисли, куда се то носе?

— Петрија, сестро, опрости ми!

Женско срце одвугну, задркта и расплину се:

— Анока, душо, да ти је богом просто!

— Петрија, сестро....

Она је дохвати за руку, посади је поред себе, загрли је и обе се заплакаше.

Како слатко јецају — као сисанчад!

Све ћути, ништа се под нагим богом не чује; само се њих две загрлиле, јецају и љубе се. Анока њу где стигне, Петрија њу у врат и у чело. И месец као да је надигао оне његове обрве.

— Петрија, срце моје, ја ћу да умрем! Ти ћеш ме сестро, окупати! Метни ми доста босиока. Загризи и једну јабуку, па тури у сандук! Нико ме више не воли до тебе!

— Ћути, лудо моја, како те не воли? — Сви те воле!

— Јок, јок, знам ја!

— Како знаш, радости моја, кад ти с нама ниси досад ни говорила? Ја бих пре умрла, него што бих дала, да ти неко рекне окорне речи!

Опет обе јецају и загрлиле се.

— А ђеда?

— Ђеда је, душо, стар и добар. Иди ти само њему, сама, тако, па да видиш!

— Добро, идем!... С богом, срце моје, ако умрем....

Петрија јој метну руку на уста.

Анока скиде руку и сави је себи око врата:

— Ако умрем немој ме по злу помињати. А сад иди молим те!

— Нећу ја тебе оставити док сам жива!

— Али ја те молим, као што се бог моли!

— А ти куда ћеш?

— Пусти ме! тако ми је слатко! Пусти ме, тако ти бог помогао, тако ти твога детета, пусти ме! Не знаш како ми је.

Петрија се склони за вајат да мотри куда ће Анока. Али ноћ још царује, те не може видети, како Анока оде код врата од ђедине собе, и седе на праг.

Ни ђедо није сву ноћ треснуо.

Први петли запеваше, први весници новога дана и живота. Аноки се никад досад није њихова песма учинила тако лепа.

Ђеда се диже. Отури губер, прекрсти се, подави ноге пода се, па оста сам у мраку, седећи на кревету и претурајући свакојаке мисли.

Други петли запеваше.

Ђеда уста и пође на бунар.

На прагу, а тек кроз расвитак, опази људску слику.

— Ко си ти, ту?

— Ја сам, ђедо, Анока! Хоћу да умрем. Опрости ми, ако можеш!

Ђеда претрну и заљуља се:

— Дијете, грехота ти је од бога! Видиш овај перчин? Ни у овце није бељи!

Анока ухвати пеш од гуња, којим се ђеда беше огрнуо, и пољуби га:

— Ја сам ти грдно згрешила, ја сам ти кућу замесила. Опрости ми, ако знаш за име божје!

Ништа лакше него старца расплакати. Њему грунуше сузе. Оберучке је дохвати за главу и пољуби:

— Оди овамо!

Она уђе за њим у собу.

— Седи ту!

Она седе на клупицу, ђеда на кревет.

— Деде мало коми тај грах.

Она коми грах.

Ђеда задовољно гледа како она коми.

Обоје ћуте, ништа не говоре, само срце чини своје и дан осваја.

— Хајд' сад овамо!

Она пође за њим у коњушницу, и положи како јој

он показиваше свима коњима. Нити се она што боји, баш ни Благојевог брње, што хоће и ногом и зубима.

— Хајд' сад овамо!

Опет је одведе до свињца. Она разби девет бундева и баци свињама.

Чељад се испробуђивала, поустајала, па бојажљиво и с разрогаченим очима пристају за њима двома, али се добро чувају да их они не опазе. Арсен се тако упрепастио и збунио, да се попео на орах, сакрио се у лишће, па гледа невиђено чудо.

Ђеда се подмладио. Чисто поцупкује кад иде:

— Хајд' на бунар!

Дођоше на бунар.

— Вади!

Анока извади кову.

— Сипај!

Анока захиће вргом, и ђеда целу кову испљуска по лицу и по глави.

— Обриши ме!

Анока расплете косе и стаде га сушити. Ласно је воду обрисати, али су слабе очи у старца, и сузе капљу без престанка.

Ђеда угледа пеколико њих у двору.

— Хајд' овамо, ви! Што се не умивате? Ви'ш Анока чека да полива.

Детињско неко достојанство царствоваше на његовом лицу.

— Сви, сви! Свима ће она сирота полити. А да она неком рекне: „поли ми!" било би триста чуда!

С бојажљивошћу прилазе људи и жене бунару, и као каква господа сваки, пошто се умије, каже Аноци „хвала!"

Арсену се разведри пред очима. Приђе и сам бунару, раскорачи се, наже се напред а руке подметну:

— Деде!

Она поче поливати.

Арсен на деветом небу:

— Ама како то поливаш? Све по запонцима.

— Неће, неће! — Она му левом задиже рукаве, а десном нагиње врг.

— Е, жива била!

Петрија трчи од једне јетрве другој, и сва умазана од суза шапће нешто, млата рукама и лупа се по прсима.

Ђеда све навијајући се уђе у своју собу. Отвори ковчег и извади један ђердан од некаких старих орлаша. Тури ђердан и један убрушчић у недра и дође поново бунару.

Сви се беху умили, а свима је Анока поливала.

Све се обукло у неку тајну свечаност, и сваком зуји у ушима нешто налик на: „глас господњ на водах." И само да негде затрешти прангија, све би се узело крстити.

Ђеда с безазленим достојанством погледа по свима. Сиромах, сиромах старац!

— А њој нико да полије?!

Сви потрчаше кови.

— Сад, пошто ја кажем. Сад волим и сâм поливати. Деде, сине, умивај се!

Не зна се, да л' њему више дркћу руке, ил' Аноци срце.

Обриса је својим убрусом.

Обеси јој ђердан о врат:

— Све она сирота! Ал' ја вам кажем, пазите што сам вам и синоћ казао: „ко је и у чем увреди, бог га убио!"

* * *

Људи! Истина је, да се и небо неких пута чисто осмешкује и радује. Двоножац га гледа, шири руке, те му звезда пече под леву сису, и душа се као невидљив тамјан пење, и везује за небеско кубе! — Јес' бога ми!

На нову годину.

Л. Ј. Лаз.

ОБРАД

ПРИПОВЕТКА ИЗ УСТАНКА НА КРИТУ

ПЕСМА ПРВА

Глете оне плаве горе,
Кршевите стене голе. —
Бесне вале сиње море
О њих с пеном цепа доле.
Ил их мрзи, зар и воле?
Час уз јеку грома љута
Час уз цикот морских шева,
Час и клетвом прошапута,
Час осмехом песму пева;
Нераздвојно ту је с њима
Срећом, јадом, дању, ноћу
И кад пушке заграхоћу
Посред боја, густа дима
Ту се грли с кршевима
Према себи друга доби
Да га љуби ал и здроби.
Иза стена, иза гора,
Питомо се поље дало,
Плаво небо одозгоре
Сунцем га је огрејало;
Па је чаром засијало.
Вечно ружа туна цавти,
Вечно славуј на њој пој и;
Зима лето не прекрати
Зелени су свуд присоји
О Божићу шарно цвеће
По пољани таласа се,
А ливадом стадо пасе.
То је земља праве среће,
Ту се земљи рај измеће,
Ту је мир и вечна слава
Посред цвећа мирисава.
Ту? Ха, ха, ха! лепа сана!
Како ли се око вара! —
Посред дана обасјана
Зар се порок худ не ствара?
Поштење се не обара
Ко у ноћи најтавнијој?
У тој земљи, гњезду рата
И неправди најгрознијој
Где се ради шаке злата
Брат одриче свога брата,
Где се дао јад и пако,
Где поштење паде свако,
Од робова где су јата,
Од најхуђег где заната
Од подлости где се живи
Ту је рај зар? ту? — —
Ал шта вељу! — Простите ми
Земље дичне соколови.
Нек ми клетва сад занеми. —
Здраво здраво витезови,
Ви јунаци, не робови,
Осветници старог јада,
Тиранину гром и пако
Гле поносна, гле Јелада

Из гроба се диже лако:
У вама се подмлађује
Дивни синци, осветници,
Гњева божјег громовници.
Здраво, здраво! Зора ту је,
Лепи дан се појављује,
Кад ће Грчка да угледа
Ускрснула своја чеда.
На далеко с' поље дало
До Канеје чак допире
Да му равних има мало
К'о ћилим се разастире,
Шарно цвеће у оквире
Мирисаве и зелене
Преко себе кити мило. —
Близу града све с' окрене,
Ту се поље изгубило
У веселе тефериче,
Базистане, шедрване,
Где проводе срећне дане
Од Канеје аге дичне,
Ове земље рају сличне.
На далеко тако цвеће
Као овде наћи с' неће.
Кад пролећни сину зраци
Осмене се небо плаво,
Када сунце зраке баци
И ускликне: здраво, здраво!
Ајд у поље мирисаво!
Тада аге са харемом
На теферич тамо с' крену,
С двором целим, са опремом
У природу разбуђену.
Ај, тамо се живи сада;
Лепи рај се ту сатвори
Срећом сваки кут говори
А наранџи испод лада
Лепа цура ашик пада:
Мами ветрић с мора плава
На недарца мирисава.
Али шта је, али шта је
Од Канеје слава цела?
Једне само ко познаје, —
Једна све је постидела
Венац им је та однела,
Расим паши од Канеје
Срећа с' ова насмешила
Дивно сунце њега греје
Фатима му ћерка мила.
Стар је паша шесет љета
Претурио преко главе
Стек'о блага, а и славе
Наживео се овог света. —
Као чела око цвета
Око ћери сад се виј е
Њој да годи, њој да жао није.
На теферич дође амо
Да Фатими дане слади,
Једна му је брига само
Од хајдука шта да ради.
Ох, насташе вељи јади:
Нема дана нити часа
Да се с њима бој не бије,
Да не чује тужна гласа,
Како овог, оног није.
Сто момака двор му чува,
Ал ни томе не верује,
Дању ноћу стари чује,
Ветар с мора кад задува,
Како топ и пушка грува
Негде тамо у даљине
Крв се лије, Турчин гине.
Пашо, пашо, слушај боље,
Слух те неће преварити.
Низ то мрачно глени поље,
Ноћ је црна, ал ти скрити
Неће моћи, види, види.
Је су л' људи, сени, вуци.
Гле како се мраком краду
Ђаури су ваj, ајдуци, —
Они кроз ноћ пута знаду.
Куда тако? — Бегаш? — није?

Пушку, сабљу, па се брани —
Зар ти нису драги дани? —
Ал ти трчиш — вичеш: „гди је?“
Тужни пашо, мрак се крије.
Стар си снагу сном одмар'о,
А демон ти пак'о ствар'о.
Сто момака двор му пази
Али нашто кад спавају.
А из мрака чета гази,
Хајдуци су, добро знају,
Кад на Турке ударају.
У двор паши уђоше,
Светише се, поараше:
„Та од њега изгибоше
Узданице прве наше!“ —
Ал најгрђу паши рану,
Хризолите вођ им зада,
У одаје он упада,
Те му Фатму ћер млађану
Престрављену, разјадану,
Уграби, и полумртву
Собом носи драгу жртву.
Већ се чета поља маша!
На двору се жубор даде.
Разбуди се вајни паша,
Виде покор, виде јаде,
И по двору трчат' стаде.
Заборави срам, освету,
Фату ћерку тражи само;
Као тић у првом лету
Часом тамо, час овамо
Несигурним нагне кроком. —
И, вај! — Нигде гласа њена,
Заробљена, одведена, —
Стоји паша сева оком;
Као лаве, брзим скоком
На двор доле гњеван лети
Да их гони, да с' освети.
Ал Крићани муње чиле
Пустише се преко доље,
Лете коњи као виле,
Јечи зрак а тутњи поље
Не знаш ко ће пре, ко боље.
А на двору пашиноме
Опреми се журна чета,
Свак на ату седи своме
И у поље већ излета,
Расим паша — муња сева
Гњевом старцу из очију —
Сад их води крв да лију.
Већ о слави неко снева,
Други срећи ту с' осмева.
А све брже ђаур лети
Обрадовој тамо чети.
Покрај огња лепим родом
Седе храбри осветници
И поносом и погледом
И по челу и по слици
И по срцу и десници
Страхотни се, мрки, виде: —
Јатагани о појасу
А у трави вите циде,
Мали ножи о кајасу,
Љуте гује крв што пију. —
Сребрњаци с јатаганом
Као ноћ за белим даном
Отровито ждрело крију
Да из варке крв пролију,
Душманину у свом бесу
У прах срце да разнесу.
Бледи месец већ се скрива
За врхове плавих гора,
Да се смири да почива
У таласи сиња мора.
Жао му што зађи мора,
Па пре него скрије зраке
Жељица га мори жива,
Дивотнике, те јунаке,
Осветнике да целива. —
Ај, како су дивни таки;
Небесима драги, мили;
Нада њих се зраци свили,

Па их љубе чили лаки;
Као ратни бог је сваки:
Дичан, страшан ал' и мио.
Прави Јелин свак је био.
Година је веће дана
Одкад хабер пушка даде,
Да се маша јатагана
Ко слободе дивне знаде. —
Турчину се санак краде
Са очију посред ноћи.
Шушне л' ветар, јад га стресе,
Рајетин ће, мисли, доћи,
Да му благо све однесе.
Настали су крајњи часи;
Преврте се закон стари:
Рајетин му господари,
Пророков се дин угаси;
Згазише га црни Власи.
Гњевом пламти алах с неба,
Робовати Турком треба.
Чу се абер цефердара,
На далеко светом јечи;
С дусима се разговара
И казује громке речи,
Чим се роб од ропства лечи.
И у наше доље стиже,
Тог јунаштва прича бајна,
По неки се јунак диже;
Нека жудња јака, тајна
На далеки Крит га води,
Овој земљи дивној тако,
Коју дави јад и пако. —
Јер јунака мајка роди
Да је вазда штит слободи
Њу бранећи да погине
Док јој сунце не засине.
Седам друга од избора
Крадимице тамо иде;
Ноћу језде, чим им зора
Првим зраком лице виде,
За кршне се крију хриде.
Трудно, мучно избегоше
Главе храбре сачуваше
Док до Арте достигоше,
Ту се мора докопаше.
С валима се побратише:
Три их ноћи и три дана
Преко мора узбуркана
Верни вали верно крише,
Док их најзад избацише
Там где сад са дружбом другом,
Седе, свак са пушком дугом.
Кршна стена ту се дигла
Ил од беса ил невоље,
До неба би плава стигла.
А пред њом је пукло поље,
Сребрн поток посред доље
Таласићем цвеће пирка,
Што ту цвета по ливади,
Ту се ори лепа свирка
Од врулица и звонцади
Кад се јаве стада бела.
Ту крај стене чета седи.
Поглавица сетан гледи,
На питома поља, села,
Душа му је невесела,
На чело се мрак намако
А у оку сева пако.
Нити збори нити слуша
Шта му дружба храбра збори.
Ту је он, ал ум и душа
На другом се месту створи.
Друга жеља њега мори.
Дружина се смеје, шали
Друг у другу себе гледи,
Скоро су се упознали,
А већ знају шта ко вреди. —
Је л' за песму ко, нек пева,
Је л' за шалу, нек с' весели,
Или вина пуста жели ?
Нека пије нека лева
Мушке груди нек загрева.

Нико жеље сад не крије.
Свак је весео, он тек није.
Ој ти момче, весељаче,
Разведри дер сетно лице, —
Ти Леандро удри јаче
У злаћане ситне жице,
Живље, живље тамбурице.
Ја те момче јуче гледа
Где си весео као соко, —
Шта ти саде мира неда?
Што је мутно твоје око? —
Леандрове песме миле
Зар не чујеш? Зар не хајеш?
Миле гласе не познајеш?
Заборави своје виле?
Где су ти се мисли свиле?
Ој ти момче да л' за златом,
Расимовом лепом Фатом? —
Чуј! Леандро Фату пева. —
Као мед му песма тече,
Запад на њу се осмева;
Порумене дивно вече,
Кад јој чаре песма рече. —
Од вечери дивотнија,
И од ноћи, и од дана,
И од зоре умилнија
Дивна вила перистана. —
Ти не чујеш хвале ове?
Још ти тамо очи блуде
Окле сунца зраци руде,
Очи твоје соколове.
Тајна нека там те зове?
Да л' се надаш, или слутиш?
Јеси л' сетан? Ти се љутиш?
Гле, Леандро танке жице, —
Твојој сети да угоди, —
Како кида немилице;
Нову песму сад изводи:
Пева роиству и слободи.
Слушај како дрхте звуци
Дружина се сетом даде,
Задрхта му ох у руци
Тамбура, у траву паде.
О минулој пева слави
О Јелади, Леониду,
Темистоклу, Аристиду,
Што бејаху понос прави.
Па се Крете славне стави;
Дух му песми небо даде
Изводит' је вако стаде:
„Ој Минова земљо лепа
Шта си тужна дочекала
Да те братски раздор цепа! —
У крв братску запливала,
Од јада си пропиштала. —
Густа магла ту се вије,
Да не позна себе сама;
Црни облак сунце крије:
Нек је вечни мрак и тама
Тамо худи роб где оди,
Где се вечни ланци чују;
Тамо где се замке кују
Миру, правди и слободи;
Тамо где се сваки роди
Не да буде човек; — није; —
Него слуга тираније.
Шта ће Минос краљу рећи
За потомке рода свога,
Покор, јарам, срам гледећи
Од народа јађанога!
Где је срце, љубав, слога?
Где је слава, понос стари? —
Турчину је све сад слуга. —
Ох за брата брат не мари. —
У очи се њему руга,
Краљу Крете прослављене
Онда славне, сада бедне
Место сунца мрака вредне,
Онда цвећем окићене
Сад у блато обаљене,
Да остане вазда така,
За слободу стару — рака.

Лије Минос горке сузе,
Кад на Крету поглед баци:
Где је слава? Ко је узе?
Где су дични сад јунаци?
Где су сунца мили зраци?
О на теби јад је пао
Дивна Крето, мој поносе,
А у ноћи дан се дао,
Плач до неба зачуо се;
Потреса ми престо славе:
Гледајући срам и јаде
Од поносне од Јеладе,
Гледајући ове страве,
Оборене ропске главе,
Да с' одречем дивне Крете,
Негда свете сад проклете." —
Ти не слушаш о јуначе
Ни жалосне песме ове?
Срца ти се јад не таче?
Ни туга ти зар не гове?
Не чу песме Леандрове?
Ха, знадем те, знам ти сету,
И познајем твоје јаде,
А осећам тугу клету
Што ти цепа срце саде.
Ено суза сад засија
У веселу оку твоме
Уздаси се тешки ломе
У грудима испотија;
Видим добро знадем и ја
Шта је узрок твојој сети
Где ти ум и душа лети.
На далеко, предалеко,
Преко мора плаветнога
Млађан ти је ум утек'о,
Завичаја милог свога
Лепог места рођенога
Домовине миле своје
Ти се сећаш, славе њене;
Па је тужно срце твоје
Што та слава тако вене.
Што робују твоја браћа,
Што их тешки сан обара,
Што се слави пут затвара,
Што се нико већ не лаћа
Оштра мача дуг да плаћа.
Што се све у дремеж дало
Мушке груди размекшало.
Неки цветак премалећни,
Нека песма весељанка,
Неки часак драг и срећни,
Миле зоре, лепог санка
Прати тебе без престанка.
Двапут лепши у туђини
Завичај се теби каже
Два пут слађе у даљини
Миришу ти руже наше.
Наше горе нашег зрака
Жудно тражиш ту крај мора,
Преко плавих оних гора
К'о на крили тица лака,
Преко вала и облака,
Полетео би завичају,
Своме дому, своме рају,
Својта, кућа, све те чека,
За тобоме мати жуди,
Да јој дођеш из далека
На немоћне да те груди
Узме, да ти неге нуди.
Сећаш ли се тога саде?
Или какве дивне моме?
За њом ти се мис'о краде?
Тамо Стигу питомоме?
Тамо? — Не не, ближе, амо:
Канеја је дивну крије,
Лепо чедо од Кандије,
Милу ћерку Расимову,
Од милоте што је зову
Севдалије од Кандије:
„Ашик злато, дилбер Фато"
Пре четири равно дана
Кад са побром Хризолитом

Посред боја и мејдана
Под Канејом поноситом
На коњицу виловитом
Гонијаше турске чете
У граду је Обрад виде;
Њене очи, што му̀ прете
Да се чува, да не иде
Русу главу да̂ не губи;
Њена уста што му зборе
О лепоти рујне зоре;
К'о да вели: љуби, љуби,
Што ти срећа да не губи.
Фатима му шану тако,
Тад и сад ветрићем лако.
Сад на ноге скочи лаке
И пажљиво тамо гледа.
Распознаје неке зраке
Добро мотри па из реда
Дружби својој приповеда: —
„Он је, он је, здрав ми био!
Враћа нам се већ из боја.
Шићара је задобио,
Весели се дружбо моја.“
Тако збори и очима,
Кроза ноћ га брижно прати,
К'о да би га хтео звати
Да похита брже к њима
Да загрли побратима,
Што га тако жељно чека,
Да се врати из далека.
Још он тако; ал из мрака
Црна сен се к њему миче.
Мало личи на јунака.
Он је спази. „Ко си?“ виче.
„Крвник турски“ — сенка кличе.
„Од Канеје идеш? шта је?“ —
„Пљена доста, ал нас гоне,
Сад у тебе нада сва је,
Побратим ти веће клоне.
Расим паша с војском ита
Осрамоћен да с' освети
Мисли Фату преотети.“ —
„Фатму?“ — „Да, од Хризолита“
„Доста!“ — више не запита,
Већ ко муња там се вину,
С дружбом пушка где засину.

ДРУГА ПЕСМА

Ој не пуштај испред змаја
Своје јање, орле сури,
Он те гони из потаја, —
Не уступај бесној бури
Гњезду свом се брже жури.
Гле како се авет јежи,
И на пљен ти драги зија,
Да га отме; бежи! бежи!
Док ти наде мало сија. —
Хризолите! Ој потеци!
Један тренут јоште само,
Ка обали кршној тамо.
Не̂дај пљена, руши, сеци
Име побрино изреци,
Чуће он, ко муња чила
Допашће до побра мила.
Три стотине Турадије
У потеру за њим лете,
Крвопије од Кандије,
Да честитог пашу свете,
Да му ћерку, понос Крете
Дивну Фатму ћерку милу
Ослободе од срамоте
Што је срамно и на силу
Испред оца ђаур оте.
Већ се јасно вика чује,
Халакање громовито. —
Око главе страховито

Већ и танад њина зује;
Равно поље одјекује
Од топота коњаника
И јуначког од усклика.
Граби пољем журна чета
Коњаници су као виле.
Ал их Турчин већ облета.
Узалуд се више силе.
Заставише коње чиле.
Хризолит у траву скочи
Од парипа бедем прави
И Турчина ког уочи
Са земљом га већ састави
А уз њега дружба стаде;
Дочекаше, огањ даше,
Док Турчина угрејаше:
Муја, Ибро, Омер паде,
Русто момче плећа даде
А за њиме Хасо ита,
За јунаштво да га пита.
Мрак је пао, не знаш где си
Друга друг не распознаје.
Нигде звезде на небеси
Нигде зрака да засјаје.
Осим што га пушка даје;
Ал тај смрт у себи носи
Те на Турке сипа пако
А травицу крвљу роси.
Са ђауром није лако.
За Хасаном и за Рустом
Већ и цела чета наже
Вика више не помаже
Да умакне паклу пустом
Већ и Ћамил оде с друством,
Први јунак, десна рука
И он бега! брука, брука!
Цикну паша, рис из горе
Покор таки када спази:
„Натраг скоти, натраг море
Зар да ђаур дин вам згази,
Да вас гоне худи Власи.
Пудљивице, кукавице!
Такав ли вас понос краси?
Зар јатаган у корице
А крв да га не окваси? —
Натраг у бој! јунак ко је!“
То изрече и полете
У сред храбре влашке чете,
Да на мушке прси своје
Што се смрти сад не боје
Сабље, танад из далека,
Вите циде да дочека.
Јади су му снаге дали.
И срамота ова саде
На срце му чемер свали.
Као отров стид му паде.
За опасност већ не знаде.
Сам јуриша на гомилу
Сам на десет наваљује
А дозива ћерку милу:
Да га види, да га чује.
И она му даде знака.
Заман ђаур супрот стаје;
Отац чедо распознаје
И сред боја, крви, мрака
Кроза чету од јунака
Бритком сабљом пута прави
Да је срама сам избави.
Лети Турчин. Сам на груди
Целу чету дочекује.
Ђаур му се и сам чуди.
А дружина кад га чује
Како на смрт наваљује
Застиде се: „Зар он стари
Крај нас младих сам да гине?
Напред ко за образ мари
За јунаштво од старине!“
И у часу јекну поље;
Чили коњи заиграше
Јатагани засикташе.
Већ се чета с четом коље
За Турчина све је боље.

Ђаур већ и пљен оставља.
Бегати се канда справља.
Зар бегати? — Ко да бега?
Ова чета прекаљена?
И са чега, испред чега?
Од Турчина помамљена? —
Стоји ђаур као стена,
И кроз поноћ ножем сева
Те обара крвопије.
Пушка песму смртну пева
А јатаган крвцу пије.
Не уступа јунак смрти
Док не падне ил савлада.
Злу и добру с' од ње нада.
Око њега смрт се врти
И прети му траг затрти,
Ал он главе не окреће
И кад клоне предати се неће.
Као тигар паша лети
За њим Ћамил, горски лаве.
Онај ћерку да освети
Овај образ; а рад славе
Оба покор сабљом праве —
Као вали бесна мора
Кад се с чуном заиграју
Па о стену кршних гора
Бесниловм га разлупају,
Тако руше сабље њине
Све на путу што задесе.
Траг за њима познаје се,
Јер у часу сваки гине,
Ко с' о глави мало брине
Те им ћорди супрот стане
Да му више дан не сване.
Све је горе све слабије
Одупиру с' вај ајдуци,
А све љуће и бесније
Као горски мрки вуци
Нападају кивни Турци.
Расим паша пута проби
Већ избави и Фатиму,
Изгубљено благо доби,
На очинске на груди му
Она паде, загрли га. —
Он је љуби, она плаче
Његов јад јој срце таче.
На челу му сета, брига,
И гле пољуб разведри га
Све у часу мину саде
Кад на груди њему паде.
Један само још не хаје
За Ћамила тај не пита
Нити страха тај познаје:
Јер пред њега ено нта.
Ко то? — Знате л' Хризолита?
Он се јунак као стрела
На делију грдног баци
Јекну мукло доља цела
Кад почеше бој јунаци.
Прште сабља на две поле
У Ћамила и у Грка
А на коња коњ из трка
Удари се клече доле,
А јунаци да утоле
Жеђ за бојем, скачу брже
И јатаган сваки трже.
Звечи гвожђе прекаљено
Као муња мраком сине
Па десницом управљено
Подмукло се грудма вине,
Да у срце врх зарине.
Удари се лав на лава
Јунаку се јунак даде
Не знам коме срећа спава
И на кога коцка паде.
Поноћ им се сама чуди,
Па устави крила своја
Да с' нагледа љута боја.
Звече токе, ветар гуди
Као да би мушке груди
Испред оштра јатагана
Тим од љутих спас'о рана.

Све је жешћи бој, све јаче
Ударају јатагани
Један другом већ с' примаче,
Већ се Ћамил и обрани,
Крај срца на левој страни,
Смрче му се, мрак му паде
Испред ока крвавога
Јаче силе руци даде
Али нашто? помамнога
На јатаган, Грк га чека
Већ и другу рану доби,
Леви длан му анџар проби
Вај Ћамиле нема лека,
Већ те чека судба прока
Већ си ту побеђен пао
Пророку си душу дао.
Цикну Ћамил као гуја
У травицу ножа врже
Као горски љути вуја
Брже ветра, муње брже
На Грка се рањен врже.
За појас га руком стеже
А зубима грло тражи
Да му рану тим зареже
Жеђ за крвљу да ублажи.
Ал се држи Хризолите.
Понеше се дуго тако
Часом плахо, час полако,
А војске се убојите
Крај њих гоне, циде вите
Звиждукају тихим зраком
Друже с' љубе с' с црним мраком
Ламбро момче туде мину,
За Рустаном он се вије
С друге стране Хасо с' вину
Од Леандра да се скрије:
Већ не мари бој да бије. —
Друге тамо да се опре,
У ред ставља Негри беже,
Поузда с' у момке добре:
Јуриш" — с њим се чета слеже:
Нови бој и нова слава
Започе се тећи саде.
Када јунак презре јаде,
Ни срећа му тад не спава.
Негри бег је мудра глава:
На ђаура тамо лети
Где му не мож' одолети.
И гле јада јуреће тако
На Ћамила задеси се,
Ко си? викну, тио лако,
Ко с' јуначе одзови се,
Ти с' Ћамиле? ој не кри се!
„Ја сам" Ћамил одговара,
Ал на другу страну иди
Јер ако ме срећа стара
Не превари, ђаур гине.
И притужи срцу саде
Да обали ђаурина
Да закоље душманина,
Дрмну снагом, али паде
Сам у траву; нити знаде,
Како би и откуд, када,
Да га Грче тако свлада.
„Гинеш!" — грмну Хризолите
„Гинем?" — Турчин одговара
Па потражи ноже скрите
Па се маши и анџара,
Заман; оде срећа стара.
Негри беже гледа чуда,
Како јунак први паде
Што се беше чуо свуда
Да му равна не имаде,
Па се сети како једном
И сам свладан на мегдану
Поклони му с' јатагану.
Осмену с' у срцу ледном;
Ал у часу опет једном
Раскаја се, да се свети
На ђаура мучки лети.
Трже анџар Грку наже.
Смрти Туре да избави;

С лева, с десна, дол' се саже,
Под срце му анџар стави.
Прсну крв по росној трави.
Скочи јунак Хризолите
Од Ћамила откиде се
Као лав из ложе скрите
Сад на бега окрете се.
Грмну на њ, ал заман — стаде.
Јер шта може лавско срце
Кад му нема снаге крвце,
Већ на трећем кроку паде,
Немоћ, самрт упознаде.
Крвљу лопти, глава с' врти,
Ох близу је близу смрти.
Ал несрећу лепа срећа
Не оставља, свуд је прати.
Па те лепој кити цвећа,
Милом свету опет врати
Наших дана мила мати.
Тако и тад. — Турадија
Што је беже у бој крете,
Чим јатаган како сија,
Чим крваве спази чете,
Што не иду у бој шале
Већ да кољу, да се свете;
Као орли што но лете
Да све турско у прах свале;
Кад видеше ово лале,
Да се овде збиља бије,
Плећа даше, за њих није.
За њима се Обрад гони —
Већ је и он у бој стиг'о —
Целу чету јунак сломи
С оно друга неколико.
Јечи поље свеколико,
Па их као тиће кобац
Преко поља вија равна;
Њих самртни стег'о ропац,
Не сакри их ни ноћ тавна.
Док до побра притешњена
Није чету догонио
Докле није раставио
Негри бега
И Ћамила обрањена
Од свог побре, што му оба
Мнидијаху копат' гроба.
Ја како ли јунак плану,
Како ли му око сину
Како гњевно руком ману,
Како страшно зуби шкрину
Како с' итро тамо вину,
Кад угледа побра свога
У травици и у крви. —
Звизну тане — с чила ђога
Негри бег се свали први
И у часу страховито
Окрете се на Ћамила,
Који већ на вранца чила
Уседнуо и похит'о
Да с уклони плаховито. —
„Стој на међан!“ грмну Раде.
„Стој!“ и мушки на њ нападе.
Или хтеде, ил не знаде,
Тек му вранац поље вата.
За њиме се пушти Раде. —
Али заман кàд алата
Тешки умор веће вата. —
„Ој коњицу добро моје,
Вило моја, ој полети!
Позлатићу седло твоје
У срму те заодети;
Сребром ћу те потковати
У гриве ти бисер вити,
Брже чиле виловити!
Све ће Турчин то да плати.“
Тако јунак коња брати,
Чу га алат, скочи, врисну
Па се преко поља стисну
Као муња гони, лети
Ћамилу се већ примиче,
Виде Туре: мора с' мрети.
„Стани жено!“ Обрад виче,

И на ханџар већ га стиче;
Удрише се, крв се проли,
Заљуља се Ћамил горди
И већ клоне, већ је доли
Ћаурској се клања ђорди.
Већ га пророк себи води.
Срећан пут му Обрад жели.
И у часу јунак смели
Побратиму милу ходи,
Да му сада у слободи
Пешкеш носи хвалу нову
Мртву главу Ћамилову.
Но, Леандра срете саде
„Куда?“ пита. — „У бој Раде“
„Још зар траје?“ — „Види чете. —
Још имају мало наде,
Чуј ме Раде, там имаде
Неко за ког гинут' вреди.“ —
„Ко Леандро?“ — „Фата, Фата.“
Рече Грк а Обрад бледи
Необично сабље с' вата.
„А Хризолит? Где је? Шта је?“
„Избављен је.“— Тако?—Тако“—
Рече то и чило, лако
Наже тамо где бој траје,
Као да му сунце сјаје.
А за њиме Обрад стаде
У мисли се тешке даде.
Да л' на срећу тамо иде
Може л' натраг, стчд би било.
Ох од кад је оно виде
Нешто му се тешко свило
Око срца, па с' упило,
Да га њеном сликом гони
И у ноћи и у дану
Да у души му с' зарони
И на јави и на сану.
Вај и така лепа срећа
Неверна му, лажна поста:
Један осмеј, то па доста; —
Хризолита с' више сећа
Њему даде киту цвећа.
На мејдану он је доби
А побрину срећу здроби.
Што му каза лице мило
Кад ће други да га љуби
Лице, где се миље свило
Где се чар у рају губи
Лице то зар да не љуби?
Худа срећо, невернице,
Многе ли си преварила
И опета данимице
Сви те служе, свим си мила.
Тако мисли јунак млади
А коњиц га носи тамо
Где се слави смрт само,
Он јој ита, сабљу вади
Да јој славе веће гради,
У страхотни вихор лети
Да се худој срећи свети.
Ал је давно већ свршена
Сва освета устаника
Турска сила сатрвена
Занемела бојна вика
Стишала се страшна цика. —
Још десетак оста тамо
Па и то су сви без наде
Једва да се бране само
Толи старо да поврате,
Крвави су справни мрети
Јер је стари понос пао
За светом их није жао
Нек се слави ђаур клети
Нека коље нек се свети,
Кад образа нема више
Кад се Турци изродише.
Један само, паша стари,
Усне гризе он од једа,
Има за чим јоште мари
Ох крај себе ћерку гледа,
Ладнију од мразна леда.
Нестало јој с лица крви

Обамрла, крај њег пала
Камо грома да га смрви
Смрт је за њ казна мала.
И њу ђаур да зароби
Да га служи да га љуби,
Душу с ње зар да изгуби?
Не, нек муња и њу здроби!
Рече то и ханџар сподби
Да у груди сјури кћери,
Страшнији од горске звери.
Задрхта му Фатма јадна,
Као јање испод вука.
Следи јој се крвца ладна;
Нити гласа ни јаука
Не изусти; клону рука. —
И он анџар крвав диже:
„Богу пре нег' ђаурину!“ —
Ал у часу ђаур стиже:
Као муња к њему с' вину.
Прште анџар из деснице
Крвавоме седом паши,
А ђаур се Фате маши.
Ох то бледо дивно лице
Разјада га силимице. —
Ван боја је брзо носи
Да је самрт не покоси.
Шћаше паша за њом поћи
Ал му Ламбро спречи пута
И више јој неће доћи
Јер и њега ноћ прогута. —
Још са Фатимом Раде лута
Да до стана свога допре
Да одмора души даде,
Да се свога сети побре,
Да му роба — тешки јаде! —
На дар даде, драгог роба,
За кога би живот дао,
Без ког среће није знао. —
Срце своје да опроба,
Драгог роба,
Овај цветак узорити
Иде њему поклонити.
Осмену се Хриволите,
Као да му сунце грану
Кад Фатиму дивну виде.
Заборави тешку рану,
Са срца му бољка пану:
„О мој побре, здрав ми био!
Ти ми спасе два живота!“
Па се с њим загрлио. —
Ал већа га сад милошта
Свлада, он се Фати крену. —
Тамо му се срце даде,
Задржат га не могаде. —
Побратим га тешко глену
Где је грли застиђену.
Ал прегоре ипак, даде
И уздану тужни Раде.

(свршиће се)

Н. В. Ђорић

БЕЗДУШНИЦИ

ПРИЧА ИЗ НАРОДНОГ ЖИВОТА

(НАСТАВАК)

VI

Под липама

«Не лаје куца села ради —
Већ себе ради!...»

Ево нас на оној живописној међи, где се исток са западом љуби; ево нас у оној дивотној вароши, о коју се бише и отимаше толики силни народи — као о златну јабуку, што је завађене богиње дадоше лепом Пријамовом сину, да им пресуди: која је од њих најлепша и највиђенија; ево нас на поносно раширеним крилима оног гигантског белог лабуда, што се вечно купа у две вилинско реке — у Дунаву и у Сави; ево нас у вароши, у којој су уткани толики небројени историски догађаји.... ево нас у Београду — у лепој престоници нашој — у Београду, који нам уме да прича о страшним и крвавим данима својим!...

Јест — са његовог су гребена још стари Римљани гледали дивну панораму равне Паноније и сањали о баснословној сили и величини, о свом вечитом царству, у коме сунце нигда не залазаше; са његовог су „Фићир-Бајира" багдатски философи поносно прегледали небројена минарета и тулбе, што их овде подигоше правоверни у славу своме великом пророку; његове су бедеме негда облетали црни гавранови, те кљували јуначке главе српских мученика; о његове се зидове разби она чудесна од

„стакла тепсија", у коју беху похватане небеске звезде, да кажу страшну судбу исламском господарству; у њему су читане свете књиге инђијели.... у њему је изречено оно судбеносно пророштво:

„Минаре ће попаст' паучина;
Не ће имат' ко језан учити!..
. . . . . .
Друмови ће пожелет' Турака;
Ал' Турака нигде бити неће!...

И то се пророштво испунило....

Природа људскога живота не трпи насиље и самовољу. Она се с' њима бори на смрт и живот, и, најзад, она мора, ја пре ја после да победи...

Београд има нешто што нема свака варош — што нема ни Беч, ни Берлин, ни Лондон, ни Париз ... што има само Београд. То је оно страшно место где су негда пировали крвави азиски џелати; а сад?... Сад се тамо подигао симво мира, напретка и људске културе!... То је онај чаробни врт, где све живо поврви у лепе летње вечери, да се насрче чиста и мирисна ваздуха, да се надиви погледу што му се оку даје, где год стане и куд год погледа.... то је место сањања и размишљања, то је место суза и уздисаја — то је место љубави.... То је најлепши цвет, то је алем камен у венцу српске престонице.... То је Калемејдан!...

*

Од прилике на десет месеци пре оних призора што су се збили пред сеоском судницом у Црној Бари, догађало се нешто под мирисним липама овог чаробног парка. То је било некако у другој половини маја. Вече је било благо и тихо. Месечина као дан. Само је мали поветарац пирушио од стране хладног Дунава, те расхлађивао загрејане слојеве ваздуха од прошлог топлог дана. Све стазе биле су препуне одабраног београдског света. Па и пред „Круном" беху сви астали заузети — готово није имао човек где сести и попити чашу пива. Тако је исто

и код „Краља" — сем што не беху заузета она два велика округла стола што су на самом углу гостионице; али и уз њих беху столице услоњене — знак, да их је неко још за раније заузео. Тако је и било. Многи би гости, невични реду, сели за ове празне столове; али би им „келнери" одмах приметили:

„Извините господо!... Ова су места већ заузета."

И људи би постиђени устали и отишли даље.

Тек око девет часова ето ти г. Јове Ружића и његових гостију, што су ту неки дан дошли из Л.... Било их је седморо: г. Ружић и г. Булић, госпођа Лена Ружићка и њена ћер Мара, госпођа Милка Булићка и њена ћер Дара и млади г. Радоје, брат Дарин.

— Који сте сто за нас задржали? упита г. Радоје главног келнера, који и беше за њима пристао да им место покаже.

— Нека изволе господа сести за крајњи сто, одговори келнер учтиво.

Они поседаше.

Госпођице беху селе на добро место. Могле су гледати по целој публици што се беше стекла код „Краља" да проведе ово пријатно вече — могле су видети и ко долази и ко одлази. —

— Ја велим, најпре да иштемо по чашу пива: да отворимо „иштал" за вечеру? упитаће г. Ружић и гледаше неће ли смотрити ког келнера што пиво разноси.

— Мисао је изредна.... Против ње нећемо се жалити... Дара не пије пива; то већ знаш, одговори г. Булић.

— Вечерас га ни ја нећу да пијем, додаде г. Радоје.

— Ни ја, прихвати госпођица Мара; веома сам загрејана. Јуче сам попила само једну чашу, па ме и данас боле глава.

— Ништа, ништа — немојте ни вечерати, па ћете слађе спавати, одговори г. Ружић као у шали.... Али што ово нема мог паше и сваје?... рекли су и они до-

ћи.... Ха, ево их!... Ми о курјацима, а они те на врата... Е, сад.... како ћемо? овај је астал мали.... ај, ти, келнер оди амо!... Дедер привуци тај празан астал амо ближе.. Има нас, хвала богу више. Овде не можемо сви сести; а ни столица немамо. Де одмах! — нек' смо сви заједно...

— Опростите, господине, овај је сто заузет, као што видите, одговори келнер смешећи се.

— Шта заузет?!.. Зар има неко права да закупљује механске астале?... примакни тај астал кад ти велим! Ко пре девојци онога је и девојка.... Што се церекаш, безобразниче један?!.. Ти не стојиш овде пред чобанима.... Узми се на ум! осече се г. Ружић на јадног келнера, ваљда мислећи. да је негде у Мачви, у својој бившој капетанији — пред каквом сеоском механом.

— Ја се бар могу тешити, господине, што нисам својим понашањем изазвао вашу на спрам мене неуљудност, којом сте сами себе изложили подсмеху ове одабране публике.... Ја вас јако сажаљујем, господине! одговори келнер неком необичном иронијом, па се окрете и оде.

Г. Ружић поцрвени до ушију. Овако му што није скоро „пасирало."

— Хе, видиш ти, молим те, како човек може да награбуси — на правди бога!... То си ми ти крив, Радоје! Ко слуша децу — гори је од деце. Тако мени и треба!.. Шта ће ти униформа? велиш ми. Ето шта ће ми!... Њу чиновник не треба да скида, ни кад пође да спава. Јесте видели како се церека — као мајмун? — Ја му лепо рекох да примакне астал, а он — збија спрдњу са мном!.. А да сам се нешто десио у мојој униформи — видели би ви, како би ми овде играо као по „дроту."

Угоститељ, који је све ово из прикрајка и чуо и видео, заповеди те се изнесоше још две столице. И цела се ствар сврши на томе, што се сви склонише, те начинише места Ружићевом паши и сваји. — — —

Никола Магић, пашеног г. Ружићев, био је један од

оних трчкарала у нашој престоници, за ког су се неки враголани кладили, да су га виђали у једно исто време у свима београдским гостионицама — и код „Крагујевца" и код „Лондона," и код „Краља" и на „Лиману," и код „Тетова" и у „Европи," и код „Париза" и код „Три грозда," и код „Национала" и код „Две Буле," и код „Коларца" и код „Рајића," и код „Круне" и код „Црвеног Петла," и код „Златног Анђела" и код „Бајлона," и код „Ајдук-Вељка" и код „Грчке Краљице," и код „Златног Крста" и код „Три кључа." Може бити да је свет у овоме као и у многом које-чему, прегонио; али, свакојако, била је овејана истина, да је г. Никола Магић имао обичај, да увек сиђе до на Саву, те да се тамо нађе кад лађе долазе и одлазе; да размотри путнике који из лађе излазе, па и оне који у лађу улазе. Он је, кажу, имао чак и то у нарави, па пошто по то прокљуви: који су странци и у коју гостионицу одсели; одакле су; чим се занимају; јесу ли дошли по еспап ил' онако да што пазаре, ил' најпосле, другим којим послом; ко код њих долази, с' ким се највише друже; јесу ли ишли коме у „визиту" и томе подобно.... Он се од некуд познавао са свима могућим и немогућим келнерима. Било је случајева, да су се угоститељи њему обраћали кад им је потребовао какав вредан и „веран" „цал келнер". У овом се послу г. Магић показивао необично услужан. Није се управо могао ухватити рачун, да ли је он више имао на руку господару, да ли момку ког је препоручивао, да ли — неком трећем. Кад би год ушао у кафану ил' у гостионицу, он је волео сести сâм за какав празан сто и одатле би безазлено разгледао по гостима — као да би неког тражио што му одвећ треба, или би просто слушао шта се људи разговарају. У осталом знало се као извесно, да је г. Магић волео да слуша кафанске разговоре. Неки тврде, да му је с' тога орган слушања био одвећ извежбан: могао је, веле, по издалека да чује и

тиши а нек'мо ли мало живљи разговор. Други су чак дотле прегонили: да је г. Магић могао да позна шта се и о чему се говори и по самом мицању уста. Али ми нисмо склони, да и тако што верујемо. Друга је већ ствар што је г. Магић имао навику а може бити и махну — ако се, то јест, може назвати махном, оно што ћемо ми сад навести о г. Магићу: кад би се, кад и кад, десило да се негде поведе реч о стварима које не спадају у обичне „домаћинске" разговоре, — онда би се на г. Магићу опазила нека врста више радозналости. Он би се, у том случају, чисто подигао, отворио би уста и не мал' начуљио уши као кљусе кад ноћу нешто из далека опази па се спрема да зазре, а по кад-кад би тако искренуо главу и окренуо десно уво — на које је, како сам веђаше боље могао да чује - на ону страну од куда је говор долазио, баш као певац који осети јастреба што се под облаком вија, па се спрема да крекне и јави својим љубазним кокошима опасност која им од јастреба грози... Е сад нек нам се каже, је ли ово каква махна? Ми држимо да није. А најпосле и да јесте, ми смо у стању и да наведемо и неке његове боље стране. Он, на прилику, не би ни пошто устао и отишао, а да не плати што је попио. Том би приликом истина измењао по неке мисли с' „цал келнером" — ако не баш о оном разговору, што га је слушао, а оно о оним људма што су тај разговор водили. Дуго се држало, да је ово г. Магић чинио из просте навике или бар по својој урођеној радозналости; али се доцније сазнало, да је то мишљене по све неосновано. — — —

Никола Магић је занимљива личност и са своје раније прошлости. У својој младости био је трговачки калфа. Још се тада умео удварати код својих господара. Од некуд су га његови другови мрзили. Ми сад управо не би умели казати узрок тој њиховој мржњи. Магић је био „хаузирер." Он је тај посао вршио с особитим задовољ-

ством. Том се приликом упознао с' првим госпођама, нарочито с оним које су волеле новину. Његова умешност није остала ни на овом путу неопажена. Он је знао донесену робу да обаспе са толико хвала — да му равна није било.... „Погледајте само, милостива госпо, овај комад", рекао би. „То је оно парче о ком' сам вам говорио, да ћемо га добити управо из Париза. Тај смо еспап тек синоћ добили. Ја сам баш мојом руком отковао сандук, и чим сам опазио ову реткост од материја, одмах сам помислио: чекајдер, да ја ово склоним на страну.... ово је за моју милостиву госпођу Сарку.... Тако је. Ето, па сами реците.... Погле'те само — како би вам у хаљини дивно стајало!" — и Магић би одмотао неколико рифи, убрао би лепо и подигао руком, па би наставио: „Ал' вид'те ову живу боју!... од ње се лице чисто зажари.... па ове цветиће.... није вајде, цео свет треба да се сакрије пред Француском. Ово је земља укуса и лепоте у свачему — у материјама за женске хаљине нарочито!" И ово би Магић често говорио о каквом комаду, који никад није видио ни Француске, ни Париза. Али ништа зато, њега су многе госпе ипак прозвале: „наш Ника".... „наш ћеретало".... „она наша хуљица!...."

Он је једном рекао својим друговима: „Од сад па за годину отворићу галантерију — и ако немам ни својих 50 цесарских дуката. Имаћу муштерија, што их до сад нико имао није. Моја ће се фирма на далеко чути. У мојој ће радњи бити робе из првих мануфактурних фабрика.... Ове старудије, ове назови болтације тек ће онда да виде, да су ситничари, а ништа више...."

Другом једном приликом рекао је: „Моја ће радња пасти онда, кад сви помисле, да је у најлепшем полету. Тада ће се моји душмани обрадовати; али ће њихово радовање бити кратка века. Ја ћу се с' повериоцима изравнати. И тек ћу онда постати — богат човек."

И, бога ми, његово се прорицање у многом испу-

нило. Ко још није слушао за знамениту фирму „Николе Магића"?... И, баш онда, кад је ова галантерија постала предмет разговора у целом Београду; кад су муштерије око ове трговине облетале као јата јесењих тица; кад је овој фирми отворен кредит не само у Пешти, Бечу, Лајпцигу и Брину, већ и у Лиону, Паризу, Лондону, Манчестру и многим другим мануфактурним варошима, — онда г. Магић предаде кључеве трговачком суду.... О овом се „краху" говорило као о неком чуду. Једни су мислили, да је ту несрећу спремила Магићевој кући каква завидљива и душманска рука; други су држали, да је то природна последица оног чисто физичког закона: „ко упрти да понесе оно што понети не може — пашће"; а било их је који су тврдили, да је то проста ујдурма Магићева да своје повериоце опљачка. Што се нас тиче — ми о свему томе нити „мислимо", нити „држимо", а још мање „тврдимо" — ни једно, ни друго, ни треће.... Ко би узео на се ту одговорност, да на тако виђену фирму износи тако неприличне ствари?!.. У осталом нама се десио при руци један документ, који има тесне везе са падом куће Магићеве. Он ће, по свој прилици, осветлити многа тамна места из напрасног „краха" ове разглашене галантерије. Документ тај зове се ни мање ни више до биланс, ког је фирма Магићева предала трговачком суду кад је плаћање обуставила. Ево тога документа:

Биланс трговине Николе Магића

Примање	Сума		Давање	Сума	
	Гроша	п.		Гроша	п.
У еспапу	64.896	—	По 189 меница . . .	296.428	—
„ стварима	9.480	—	„ једној облигацији .	42.612	—
„ вересији	290.634	20	Момцима ајлук . . .	6.400	—
„ готовини	123	30	Дућанске кирије. . .	5.930	—
Сума. . .	365.134	10	Сума. . .	351.370	—

Уз овај биланс приложен је и један акт. У томе акту стајаху ове три тачке:

а, Еспап је пописиван по фабричној цени с' рабатом пет по сто;

б, Овај је биланс изведен из тачно вођених и оверених трговачких књига, и

в, Кад се давање одбије од примања, онда се види, да у радњи има, кад се *сваком своје плати*, још мога капитала 13.764 гр. и 10 пара.

Већ се по себи разуме, да је трговачки суд морао да отвори стециште над Магићевом радњом, и ако се из биланса видело да радња није презадужена. Ово је суд учинио тим пре, што је г-ђа Круна Магићка тражила пре предаје кључева забрану на цео еспап свог мужа, а за осигурање облигационог дуга од 42.612 гроша, коју је суму она свом мужу као мираз донела. На стецишту је г-ђа Круна поднела и званичне новине у којима је њен муж, г. Магић, три пута огласио, да је уза своју жену горњу суму узео и исти новац у радњу уложио.

Одбор поверилаца Магићевих нашао је: да су књиге трговине Магићеве оверене и да су вођене тачно по пропису трговачког закона. Мало је, до душе, пало у очи, да је вересија, сразмерно узевши, преко сваке мере велика. Приметило се и то, да су по неке Магићеве муштерије почаствоване необично великим поверењем. По неке су приватне куће узимале на вересију у толикој количини разног еспапа — да је изгледало, као да су и саме отварале галантерије, или, у најмању руку, омање филијале. Али то се само приметило, а више ништа.

Кад је стецишни одбор размотрио право стање масе, он је нашао: да се, у случају ликвидације, за сав еспап и дућанске ствари на добош продају, једва може добити половина суме у билансу означене, и да та сума неће бити довољна да измири г-ђу Круну Магићку, која има право првенства наплате по сили уважене забране; а да

се и не говори о момачком ајлуку и дућанској кирији, што се такође према закону претходно исплатити мора. Осталим повериоцима остаје, у најбољем случају, једина вересија. Ње има, истина, на 290.634 гр. и 20 пара чарш., али је она растурена не само по целом Београду и Србији, већ је има и по Босни и по Бугарској.... Питање је врло озбиљно — ко да је покупи?... Па још ако би људи стали да одричу, што у оно доба није било са свим ретка појава.... Оно, истина, оверене књиге имају силу полу-доказа; али ко ће да прибави ону другу половину?... Онај, који има право на „допунителну" клетву, под стециштем је — неће му се веровати. Па и ако би се узело, да ће му се дозволити да се куне за оно што је чинио пре но што је пао под стециште, — онда опет настаје питање: ко га може да нагна, да иде од вароши до вароши да се куне у корист својих поверилаца?... Према оваком стању ствари беше остао само још један једини излаз, а тај је: да се живо настане на изравнању. Повериоци су се у овој ствари доста мудро држали. Они су се пред г. Магићем показивали, као да су добили уверења, да им ни марјаш пропасти неће. Извесним су путем протурили и једну мисао која је наговештавала да се у Магићевим књигама и у билансу нашла нека ујдурма, коју је сам Магић удесио да себи користи, а своје повериоце оштети. Тим је истим путем протурена и друга мисао. Ова је била озбиљније природе. Она је циљала на то, да Магић може доћи врло лако и с' оне стране катанца. Али се г. Магић на све ово само осмешкивао. Ово осмешкивање беше знак, да повериоци Магићеви треба да пођу њему на сусрет са предлогом изравнања, а не он њима. С' тога је ваљда један од првих поверилаца Магићевих узео реч: „Ево г. Магићу, ми смо ради да учинимо колико је могуће више олакшица, те да можете продужити вашу радњу.... Оставићемо да нам платите од сад па за годину само од сто седамдесет; али то већ

знате, за сигурност ове исплате, мора ће и ваша г-ђа супруга дати свој потпис.“

Г. Магић је ћутао и смешио се, — нов миг да повериоци Магићеви треба још да попуштају. И они су попуштали и попуштали. Али, за чудо божије, — г. Магић је нашао за целисходно, да се још једнако осмејкује. И ко би знао, где би биле границе његова осмешкивања, да није један од нервознијих поверилаца изашао из стрпљења, те му мало оштријим тоном приметио:

„А колико *ви* држите, благородни господине Магићу да би било право да нам од стотине платите?..“

Магић се мало зарумени — да ли је то био знак стидљивости или чега другог? — то се ни до данас дознало није.

„Господо,“ рећи ће он после кратког ћутања, „ја не умем да нађем израза, којим би вам могао преставити непријатности, које муче моја „трговачка“ осећања.. Мени је много до тога стало да се изнађе пут који би био сигуран да моје име и моју фирму изведе на тако земљиште, на ком би могли остати виђенији и угледнији — и моје име и мој рад и моја фирма. Ето то је, господо, узрок што сам дотле ћутао.... Ја би и преко своје воље пре дозволио да се сад ликвидација сврши, — но да примим услове, који би ме после годину дана бацили у нове подобне неприлике... Ја би био готов да платим све до паре.... Ја до данас ничије нисам закинуо. То не би био рад да и сад чиним. Али ће господа моји повериоци бити толико увиђавни, да познаду мој незгодан положај. Радња ми је изгубила овим падом свој правилан ток. Њој треба опорављења и у времену и у материјалним срествима. С' тога узимам слободу да изнесем сâм услове које сам нашао да могу задовољити обе стране. Њих ево:

1. Да се сви повериоци задовоље, да им од сад за три године платим петнаест од сваке стотине, и

2, За ово да јемчи и моја жена Круна.

Ево ово су услови, господо, које ја, чини ми се, једва могу да примим.... Па и опет зебем да се у времену од три године не догоди каква неприлика, која ме може бацити у нов немио положај. И кад би то знао, отворено вам кажем, ја би предпоставио ликвидацију оваким изравнању."

Ово је Магић изговорио тоном пуним збиље.

Повериоци се забезекнуше. Они се томе нису надали....

„Је-ли при себи г. Магић?" упитаће заступник куће „Голдгрубера" из Беча.... „Помислите само, господо," окрете се он осталим повериоцима, „г. Магић дугује по 189 меница 296.480 гроша чар. и он сад захтева да од ове суме плати само 44.464 гр. и то с' роком за три године.... Нека сви пристану, ја за свог властодавца пристати не могу."

Г. Магић се опет осмехну.

„Е то је и сувише дрско од вас г. Магићу!" рећи ће заступник куће Ле-Жана из Лијона. Ви мојим властостодавцима дугујете 6.000 франака. Ја сам добио упуства да се придружим оним повериоцима, који вам понуде најбоље услове за изравнање. И то сам учинио; али тај ваш лупешки осмејак казује, да ова господа нису имала посла са фирмом једне српске куће, већ са леглом разбојника — убицом српскога кредита и у далеким крајевима Европе.... Ја не остављам ни једне паре. Овој фирми треба да се час пре здере срамна образина арања и отимања. Тим ће се учинити услуга осталом нашем поштеном трговачком свету!..."

Ове речи учинише необичан утисак на остале Магићеве повериоце. Они сви затражише ликвидацију. Магић пребледи као крпа. Његова се маса расправљала за пуне четири године и свршила се тако, да се сва вересија чувене фирме Николе Магића, вересија од 290.634 гр. и 20 п. продала на тобош за 1.200 гр. чар. Кад се ова

сума поделила на повериоце, разуме се по одбитку добошарије, такса и правозаступничких награда], онда се већ види колико су, путем „гуреме,“ добили повериоци!..

Ето ко беше паша г. Јове Ружића!

*

Пошто су се г. Магић и његова госпођа Круна наместили — келнер и њима донесе по чашу пива, коме је г. Магић нашао некакву махну....

„Овде није вредно да човек дође и што потроши. Све је препапрено; па бар да ваља — хајде, хајде... Ваља отићи код „Коларца“, па да видите што је пиво!.... До душе што се кујне тиче ни он се не може мерити с' „Паризом,“ али опет нигде човек не може добити бољи бифтек но код „Златног Крста.“ Али код овог опет вино не ваља. Ја на вино обично идем код „Три грозда.“ Ту је неготинац као жеравица — прави рубин. Овде у Београду има сијасет божи кафана и гостионица — и који има добра вина, нема добре шљивовице; а ко има добре шљивовице, ту не мо'ш добити ништа честито за мезе; а кафу где год поиштеш добићеш, не кафу, но неку смесу размућену и у води узварену — што се може сваким именом назвати, само не кафом....

„Ха, Андро, како је?... је си већ отпочео?... ед' нареди да нам се донесе јеловник!... Хоћемо да вечерамо,“ окрете се г. Магић „цалкелнеру“ с' којим је као што се видело интимније познат био.... „Овога сам момчића ја препоручио угоститељу код „Краља.“ То је добар дечко: знам да ће с' њим бити задовољан.“

Андра донесе са̂м собом јеловник.

— Ја ћу сад редом да читам, прихвати г. Магић, а ви кажите шта ко бегенише!... „Кисела чорба од ситнижа“ — сви ћуте —; „телећи гулаш“ — сви ћуте —; „млада печена јагњетина“....

— Ја ћу јагњетину! повика г. Јово Ружић....

— И ја ћу, додаде г. Булић....

— „Говеђи језик у сосу" настави г. Магић.

— А, то је баш лепо; ја ћу „говеђи језик у сосу", рече гђа Круна Магићка....

— И ја ћу „говеђи језик у сосу", додаде гђа Лена Ружићка....

— „Винова сарма с' телећим ауфлагом", настави г. Магић....

— Гле, зар већ има винове сарме?! повика гђа Милка Булићка.... Ја ћу баш „винову сарму"; а оно друго — нек' ми не доноси!...

— „Гарниран краљевски резац" — читаше још једнако г. Магић

— Ха, ја ћу баш „гарниран краљевски резац", рече госпођица Дара Булићева.... Узми и ти Маро, то је одвећ „сафтиг."[1]

— И ја ћу „гарниран краљевски резац" прихвати госпођица Мара Ружићева.,..

— „Телећа шницла с' лимуном" продужи г. Магић...

— Ја ћу, „телећу шницлу с' лимуном", рече г. Радоје брат Дарин.

— А ја ћу „бифтек с' јајетом", додаде г. Магић; истина, знам, не ће бити онакав какав се може добити код „Златног Крста"; али шта ћу? — кад сам дао реч да ћу овде вечерати....

— „Заповедају ли господа вина? — упита келнер што обично вино доноси.

— А каквог вина имате? упитаће г. Ружић опоро,

— Каквог господа заповедају? — „смедеревца бела", „неготинца црна", „карловачког", „мађарата", „силваша"....?

[1] Нека се читаоц не чуди овом страном изразу. Госпођица је недавно дошла из вршачког „института."

— Доста, доста — донесите нам четири сатљика смедеревског белог!...

— Ја ћу сатљик силваша, примети г. Радоје и осмену се.

Г. Булић га само погледа. — — —

*

Међутим беху дошли и они гости, за које је био спрељен онај други сто. То беше нека угледна породица. Њих је било шесторо: један просед господин од својих 50 до 55 година; једна госпа још доста млада, с' благим и правилним цртама на лицу. И њој једва да је било 30—32 године. Две девојчице лепе као уписане, а веселе као две у лугу тичице — једва ако им је било по 12 а највише по 14 година. Један мушкарчић од својих 8—10 година.... Још ваља поменути и шесто лице. То беше младић од 18—20 година, мушка стаса а озбиљна лица и погледа. Онај мали дечко непрестано је облетао око овог младог господина, те га сваки час запиткивао, час за ово час за оно, а овај би му увек одговарао смешећи се. Цела ова породица изгледаше као једна једина душа. И одмах се видело да се овим гостима указује особита пажња. Један је момак стављен само њима на расположење. То беше онај исти келнер, који је мало пре имао ону малу аферу с' г. Ружићем.

— Познајеш ли их? шануће г. Ружић г. Булићу, а преко уста му прелети подругљив осмејак.

— Још питаш! одговори тако исто господин Булић и то тоном, којим је хтео рећи: „требало је да ја тебе упитам — познајеш ли их? а не ти мене“.... Ја не познајем само оног младог господина. Види се отресан дечко.... Сигурно је син каквог присног пријатеља г. Марићевог; а да је из добре куће познаје се по њему.... У осталом г. Марић је био вазда образив кад је кога примао у круг своје породице....

— Ни једно ни друго мој драги Булићу, рећи ће г. Ружић. Код све твоје бистрине и памети, — опет си се овде преварио. Онај млади и, како ти рече, из добре куће господин, није нико други, до син једног пропалице из мог бившег среза. Отац му је био до скора доста имућан.... Сад је дотерао до просјачког штапа — отишла му је кућа с' главе.... Како и зашто? — То је занимљива прича.... Сељак — па хоће да бистри политику.... хоће да исправља криву Дрину!... Да га сад нешто видиш — не би му ора узео из руку; а погледај му сина!... како се налицко и накинђурио — права покондирена тиква!... То ти је неки вајни правник. Сигурно мисли, кад сврши, да ће добити државну службу. Нек' се не умива. Кад је „забиљежен" отац — и на сина се пазити мора.... Сврака не леже сокола — већ опет свраку. Али ништа — он може бити адвокат.... Онда ћеш имати једног колегу више. Сад је већ обична ствар: кога не миришу у државној служби — тај постаје адвокат. Али и томе има лека.... Ваља полагати испите!... Ако се млади господин узда у протекцију г. Марићеву — преварће се. Његова се више не меље.

Док су г. Ружић и г. Булић ово шаптали, г. Магић беше престао јести. Он се беше исправио и као да замишљено гледаше некуд у публику; али ко би му завирио у црте његова лица, познао би, да се беше сав у ухо претворио.

— Чудна ствар!... Оно је, велиш, син једног сељака, који је пропао што се мешао у политику — дакле син политичког „страдалника"?.... Сад разумем — како се удостојио, да буде примљен у породични круг г. Марића?.. А познајеш ли ону другу девојчицу?... да не мислиш да је и она ћи каквог убожјака? упита г. Булић и замисли се.

— Хм, узми како оћеш. Ја само знам, да онај, који изгуби положај у вишим круговима, обично ашикује с' народом.... Популарисање је болест, која спопада де-

градиране државнике, одговори г. Ружић и стаде очима мерити оног проседог господина.

Међутим се и г. Магић беше окренуо оном другом столу, па мераше час проседог господина, час његову госпођу а час оне две девојчице; али његови би се погледи највише заустављали на оном младом господину, те би га мерио од главе до пете. А после би се окренуо и погледао у г. Ружића, као да је хтео да га упита о нечему што још разумео није.

— А ја опет велим, настави г. Булић, да не треба заборављати, да су популарни противници обично најопаснији.... Јеси што слушао о газда Бојуу Бељушу? —

— О оном богаташу, што је ту негде пре све општинске кукурузе закупио што су се на лицитацији продавали у Л.... и њеној околини? упита г. Ружић радознало.

— О њему — један је Бојо Бељуш.

— Ја те не разумем. Какве везе има његово име с' нашим разговором? —

— Ако његово име нема везе с' нашим разговором, а оно ће, сигурно, имати с' противницима данашњег стања у земљи, ако се, то јест, г. Ч. Марић одиста рачуна, да је на челу људи, који са свију страна поткопавају земљиште данашњој влади, — одговори г. Булић тоном хладне збиље.

Г. Ружић избечи очи. Његова рука застаде, којом беше понео на виљушци један режањ печене јагнетине да га метне у уста. Он у исто време погледа у свог пашу. Њихови се погледи сусретоше, али се није могло сазнати шта су у тај мах један другог хтели упитати.

— Тако је, — настави г. Булић још хладнијим тоном, — наш честити и мирни газда Бојо Бељуш, онако испод мукла, по одавно шурује с' којекаквим сумњивим личностима. Њему долазе и одлазе ноћу људи, које нико не зна ни ко су, ни отклеј су. Он често прелази и у Босну — а којим послом?... коме иде?... с' ким се са-

стаје?... шта углављује? — то једини бог зна. Био је прошлог лета два пут и у П.... И тамо се састајао, кажу, с' неким подозривим личностима.... Наша влада као да не обраћа довољну пажњу на појаве ове природе. Она не зна колика је одговорност чека, ако нас унутрашњи немири опет изненаде... Ова њена необазривост има, истина, и једну добру страну: наши су противници почели да се слободније крећу. Пре их ниси могао ни живе видети. Сад промаљају главе са свију страна — као миши из рупа у кући у којој мачака нема... Она девојчица, што седи с' ћерком г. Ч. Марића — знаш ли чија је? — то је једино дете Бељушево, ког он више воле но живот свој. И он је ту своју јединицу, ту зеницу ока свог, поверио бризи и неговању г. Ч. Марића.... Сад сам цени у каквом односу стоји овај паланчански багаташ с' кућом бившег „разминистра председника"; и с' каквом опет сигурношћу овај може рачунати на оног — кад наступе „евентуални" часи: „стани пани?!"

Док је ово г. Булић говорио, г. Ружић беше престао да дише.

Он је погледао час у г. Магића, час по публици а час на сто г. Марићев. Њему се чињаше да се налази у подземним јазбинама по којима као црви гмижу читаве гомиле мрачних завереника — чињаше му се, да је на вулкану, који тек што није експлодирао....

У тај мах устаде г. Магић па рече:

— Ја сам сметнуо с' ума да сам једном мом пријатељу обећао да се с' њим још вечерас састанем — због неког важног посла.... Круна може остати. Ви ћете је допратити до моје куће.... То рече и погледа паши право у очи, па се крете да пође.... За њим пође и г. Ружић. Они су донекле ишли заједно. Шта су се разговарали? — то нико не зна. Г. Ружић врати се после неколико тренутака, седе на своје место, па онда полако рече г. Булићу:

— Знаш шта, драги пријатељу, ти сутра ни пошто не мо'ш ићи. Твој вечерашњи разговор одвећ је важан по нашу политичну партију,... Још сутра морамо посетити г. Чолића. Ми му то морамо саопштити. Претходне мере, никад не могу бити сувишне.

На ове речи преко усана г. Булићевих развуче се необичан осмех. Осмех тај беше страшан, грозан. —

Има људи у свету, које не можемо довољно проучити, па ма их за читав низ година посматрали. Ни њихово понашање, ни њихов говор, па ни оно, што они као бајаги раде, — не могу нам открити њихову унутрашњост — њихову праву душу. Један једини облачак што им, у извесним приликама, преко лица прелети, ил' најмањи осмејак, који им се кад и кад на уснама залепрша, — често нам више о њима кажу, но што смо ми за толико година тражили и испитивали....

Г. Булић адвокат из Л.... био је један од тих људи.

Па и по спољашњем изгледу, г. Булић је био ретка појава. Он је могао имати до близу 58 година, а изгледао је, као да још није ушао ни у педесету.... Његов горњи труп, сразмерно према доњем, беше одвећ мали. С тога је изгледао, кад га човек види да иде улицом, као да је на штулама. Глава му беше сасвим округла и ћелава, те је с тога много личила на лубеницу. Оно мало прамичака косе што се још држало на слепим очима и крајем око потиљка, више личаше на неку врсту „фронцала" но на косу у иксана. Али ове је фронцле г. Булић ревносно шчешљавао са свију страна и нагонио к средини лобање у цеђи, ваљда, да је колико толико косом покрије — да се онако не љашти.... У осталом, његово велико и широко лице, његове живе и ватрене очи показивали су разборита и одвећ енергична човека; а његова на широко разрезана уста с дебелим уснама и увек потсеченим брковима — што су више личила на четкице за зубе но на бркове, — његов

мали, нешто затубасти нос, с великим и развраћеним ноздрвама, — имале су нечега у себи што је животињско; а све једно с другим узевши — улевало је у сваког неку неразговетну одвратност. — — —

Први закон о адвокатима затекао је г. Булића као судију у В.... У то баш доба постојале су многе тужбе против њега да — узима мито. Он буде одазват у Београд. Цела се варош обрадује. Свак' је мислио да је г. Булић већ једном долијао. Али, док је свет погледао, кад ће стићи глас да је овај несавесни судија за своја не дела стављен под суд, — дотле званичне новине огласише: да је министар правде уважио оставку г. Булићеву с правом да и даље може улагати у удовички фонд и да га је поставио на основу закона о правозаступницима за адвоката за варош Л....

Од то доба настаје каријера богаћења за г. Булића. У време наше приче, људи су га рачунали да стоји на својих 30—40 хиљада дуката. Како је он до овог богатства дошао, о томе се разно нагађа. Господин Булић, његово адвокатовање, његово богаство.... његови односи и у породичним везама и у приватном животу и у политичким погледима - постали су за сваког читава загонетка.... Догађаји што иду — ту ће загонетку да разреше.

*

Господин Ч. Марић и његова породица нису само били предмет разговора и посматрања г. Ружића, г. Булића и г. Магића. Још од како су дошли и сели за свој сто, — госпођица Дара Булићева није скидала очију с' њих, а нарочито с оне две девојчице и оног младог господина. Она се једном саже свом брату па га упита:

— Који су оно — што им се онолика пошта указује? —

— То је она честита породица о којој сам ти синоћ причао, одговори брат Дарин.... Збиља, зар не познајеш Милеву Бељушеву?... Истина, ти је ниси видела од када

си отишла у Вршац у „инштитут"... Ово је седма година. Она је онда била дериште.... А сад — погле је само, како је израсла!... је л' да је лепа?... Милан вели, да је необично даровита.... И то је истина: да чујеш кад стане да говори — мудро и паметно — зачудила би се... Милан се поноси са својом ученицом.... Благо њему!... ја му завидим....

Госпођици Дари запламтише образи. Она погледа брату право у очи, па му с' пуно горчине примети:

— А, видим, видим..... Твој је друг показао велике успехе у предавању.... Ја се у тим студијама слабо разумем. Предмети те природе не предају се код г-ђе Цеманове. Ја немам на чему да завидим лепим госпођицама — њиховим родитељима још мање....

Г. Радоје погледа зачуђено своју сестру. Чињаше се као да је не разуме; ал' на једанпут запламти у лицу...

— Ти се вараш, Даро! рече јој тоном благе збиље... Милан је најчеститији младић међу свима нашим друговима. Он је сушта доброта. Његов је идол наука и — наша отаџбина. Он на књизи омркне и осване.... Јест, он се учи и спрема — да једног дана проговори озбиљну реч о — тешкој мори, која ову земљу притискује.... И само га доброта г. Ч. Марића по кад што принуди да с' децом на чист зрак изађе и да се душевно одмори.... Милан је сиромах. Он од „кондиција" живи — учећи друге, он се и сâм учи.... Даро — Милан је озбиљан и редак учитељ.... њега сви у кући Марићевој сматрају као члана породице. Милан то зна. Он то уме да цени. Он ту кућу помиње с' побожношћу — као кућу свога оца и своје мајке....

И док је Дарин брат ово говорио, Дара се беше удубила у неке неразговетне мисли. Она сигурно није ни чула последње речи свога брата. Она је само гледала — кога? шта? — то ни сама знала није. Она је изгледала као хладна мермерна статуа — бледа и непомична....

У тај мах јекну оркестар. То беше увертира из опере „Виљема Тела.“ Сва се публика ућута, и само се по тихој ноћи разлегаху дивотне варијације прима, у коме као да се чујаху јуначки узвици Виљемових горштака; а у потмулом басу, рекао би, јечаше потлачена слобода Телове отаџбине, чекајући своју витешку децу, да јој окове скину, а тиранију у ветар распире!...

И музика преста, а живо пљескање свеопштег допадања, осу се са свију страна. Дара се трже — као иза сна. Она погледа — за столом г. Марића не беше више никога. Кад је ова породица устала и отишла — бар Дара није опазила.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Л. Комарчић

ПРВА ЗВЕЗДА

На земљици црној, што јој кости крије,
Нема више никог да сузу пролије;
Заборав је пуста на јадницу сишла
Те утрла стазу што је гробу ишла.
Нема више никог да јој на гроб клекне,
Те молитву какву за душу јој рекне:
Само мисли моје јоште је походе,
Кад уз талас младих година заброде,
Те ускрсну слике души омиљене,
Те засјају звезде давно помрачене.
Прва моја звездо, још ти благим зраком
Грејеш срце моје обмотано мраком!

Х....

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XXIII. Главни напад српске војске на Турке 16 Септембра 1876

У очи тога дана, после вечере, кренуо се Черњајев, са целим својим штабом из Делиграда пут Ђуниса. Он је био у каруцама. а ми сви на коњима.

Путем до ђуниског понтонског моста стизали смо много батаљопа војске, који истим путем маршираху. Сви се ти батаљони спуштаху с брда над рујишком „реком”, и припадаху руско-српској и српско-бугарској бригади. И ако је већ мрак био, опет се лако могао познати батаљон у коме је било руских добровољаца, јер они маршираху уз такт својих убојних песама, које су њихови певчици предводили, и које су читави батаљони у хору понављали. Жао ме што не могадијах добити текст од тих руских песама, уз које се тако весело марширa. То беше за мене први пут да видим трупу, која певајући полази у бој. Чим би који од тих батаљона угледао каруца Черњајевљева, одмах би се по његовим редовима захорило громовито „Ура!”, које се све даље и даље ширило као ватра, и које се по тихој ноћи разлегало до Мораве и до наших и турских логора, на висовима с оне стране реке, на којима се светлуцаху дугачки низови логорских огњева, као звезде на небу.

Пошто пређосмо преко моста и преко оне равнице, из које се у лево савија друм те улази у дугачко ђуниско село, све теже беше касати, јер наилажасмо на све веће и веће масе трупа, које се чисто беху загушиле на друму. То беху чисто српске трупе, оне не певаху, али оне одушевљено поздрављаху главнокомандујућег слошким „Живео!", које се разламало много пута у теснацу ђуниске реке....

На оном раскршћу између каоничке школе, општинске куће и механе на крушевачком друму, затекосмо читав логор пешака и артиљерије.

Ђенерал Черњајев уђе у механу, где је сада био пољски телеграф каонички, те издаде неке наредбе, па онда пођосмо даље путем у Вел. Шиљеговац, али нисмо дуго јахали, јер онде где се од шиљеговачког насипа одваја сеоски пут у лево уз брдо ка „Кревету", беше једна пуста кућа, и ту стадосмо.

— Разложит кастјор, нека се наложи ватра! — заповеди Черњајев, — овде ћемо ноћити! —

Поскакасмо с коња те их превезасмо за плот, сеизи одоше да им траже по мало сена, слуге наложише од врљика велику ватру, нађоше у оној пустој кући некакве две клупе те их наместише поред ватре, војници из „конвоја" нанеше од некуд толико сена да је сваки имао шта прострети пода се, а за покривку имао је сваки ја л' шиљел, ја л' мекинтош у „теркијама" те тако за тили часак ћанизаше се свуда око наше логорске ватре наше импровизоване бивуачке постеље, које су изгледале распоређене око ватре, као шпице у точку.

Већина нас је била тако уморна од тога касања поред кола из Делиграда до испод „Кревета", да смо готово сви полегали на наше гомилице сена. Само Черњајев није хтео ни да погледа на његову добро намештену постељу, на његов душек и „кавјор" који беше иза оне клупе прострт, на којој је ђенерал седео, него се

завио у своје јапунце, па се загледао у ватру, која га је пуно обасјавала, па мисли.... Па каштo устане и гурне које дрво у ватру, па онда опет седне, те или гледа преда се, или покрије лице шаком да заштити очи од љутога дима, који ветар стаде нагонити на његову страну... Шта ли мисли Михаил Глигорич у очи таке важне битке, као што је сутрашња?... За што бега сан од њега?... Он сутра баца у ватру готово све што има војске, он хоће да нападне Турке са свију страна, с фронта, с бокова, по зади, хоће да им осече оступницу на Суповац, да их баци на Мораву.... Он сутра хоће не само победу над Абдул-Керимовом војском, он хоће да је сатре, он хоће сутра да сврши рат на моравском бојишту, и ако само сваки учини своју дужност, према диспозицији, мора му испасти план за руком.... Па онда, онда ће се он већ разговарати са београдском господом, која полицијским путем забрањује и да се говори о краљевству које је он прокламовао на челу главне војске српске. „О — сетих се, гледајући га тако дубоко замишљена, његових речи, које сам чини ми се на Пруговцу од њега чуо — ја сам био победилац, ја знам како се онда човек разговара"... Онда ће он и онима у Русији другаче загудити.... Неће они више стављати под полицајни надзор људе који управљају словенским делом, неће трунути у својој досадашњој апатији, него ће морати да пођу за тим заталасаним масама циновског народа руског, кога је он, Черњајев, пробудио.... „Словенски Гарибалди!" Како слатко звучи та реч!... Све више и више дижу га слике његове раздрагане маште. Али опет ко зна? Турска се војска истина зарила тако да се доиста може опколити са свију страна па згњечити, али да то поуздано изврши требало би му барем још два пут толико војске, и то не сељачке војске, него регуларних солдата као што су турски.... Ништа то. И српска је милиција привикла на борбу, и она се сада много боље бије него у почетку, а осем

тога у почетку није било официра, а сад их је око 400 дошло из Русије, па онда у Межењиновој и Медведовсковој бригади има две хиљаде руских добровољаца. то ће све пре изгинути него што ће поћи на зад. А за тако добрим примером поћи ће сви батаљони. Oh, ça ira, ça ira!...

Ја не знам од куда ми онако како сам потрбушке лежао и гледао у замишљеног Черњајева, дођоше такве мисли у главу? Он је може бити премишљао са свим другачи ред мисли? Можда му је тек сад јасна цела огромност одговорности, коју је на се узео?.... Или можда његове мисли блуде по далеком северу, можда премишља да ли ће икада видети свог најмлађег сина....

Срећом те се у тамној ноћи не види оно што је мало даље од ватре те тако неко, који се с насипа беше упутио к ватри, стаде ми на ногу те ме пробуди из тих сањарија на јави. Ја се окренем на леђа, завијем се у шињел, па одлучих да спавам, а Черњајев нек мисли шта му драго.

До мене је лежао један од младих гвардејаца, па се непрестано мешкољи и уздише. Најзад му се оте из прсију:

— Ах моја дивна Есмералдо!

— Молићу Иван Иваничу, је ли то коњ или балеткиња, која се тако зове?

— Балеткиња, голупчик-доктор, девојка, којој нема равне на свету! — рече он, па опет уздахну.

— То се разуме, иначе ви не би на њу мислили чак испод креветске позиције, у очи велике битке.

— Ви не можете себи преставити, доктор, како је то дивно створење. Кад игра соло или Pas de deux, просто се савија и одвија као лист хартије, ви би рекли у њеном телу и нема никаквих костију....

— Разуме се, разуме се — потврђивао сам ја полуспавајући — какве кости? којешта, само крв и млеко!

— Па кад се обуче у онај ружичасти трико, а груди и руке голе, а око појаса стотину кратких сукњица од некаког ваздушастог ткања, које је танко као....

Шта је даље говорио мој заљубљени комшија не знам, јер сам у то доба сигурно већ ркао као читав оркестар.

У неко доба пробудих се од зиме. Некака ледена језа пређе ми преко леђа. Увијем се још боље, аја, опет зима. Устанем те приђем ватри па седнем на клупу да се грејем. Све живо од нашег друштва поспало, само Черњајев још седи на своме месту, и поред њега седи пуковник Хрватовић са његовом максмилијанском брадом и са његове две историјске блузе.

Дубока збиља беше на живо обасјајним лицима обадвојице војвода. Тихо се разговараху они (Черњајев је говорио руски, а Хрватовић српски, али се очевидно добро разумеваху), али опет ветар који је сада на моју страну терао дим, доносио ми је по коју испрекидану фразу. Из тих одломака могао сам само сазнати, да говоре о наредбама, које је Хрватовић према општој диспозицији за сутрашњи дан, издао своме корпусу.

Доцније сам од г. Бајаловића сазнао, да су те наредбе биле оваке:

На десном крилу Хрватовићевог положаја има да буде пуковник *Медведовски* са десет батаљона и с одељењем капетана *Небољсина*, у коме је било две стотине пешака и две брдске батерије. У центруму беше пуковник *Клиндер* са девет батаљона, шест дванаестофунташа и дванаест четирифунтовних текших топова. На левом крилу беше десет батаљона, једна тешка и једна лака пољска батерија. Просечна јачина свију тих батаљона беше сада 400 људи.

Према тим податцима г. Бајаловића у битци 16-ог Септембра стајало је под командом Хрватовићевом 29 батаљона и 6½ батерија или 11.600 пешака и 36 топова

разних калибара, дакле цео „корпус" није био много јачи од једне поштене дивизије.

Ја сам се истина поред ватре брзо угрејао, али док ме јāра пекла по образу и по рукама, дотле ми је на леђима још била зима, за то се на мојој клупи окренем на лево-кругом, па се угрејах и с друге стране, у ком положају није ме барем дим уједао за очи, па онда сам опет легао на своје место, које већ беше влажно од ноћне росе.

Черњајев и Хрватовић осташе разговарајући се..

Кад је почело свитати 16 Септембра, већ је био цео главни стан на ногама. Док су се притезали колани коњима и везивале ствари, дотле нам скуваше свакоме по чашу чаја. Како греје и крепи тај напитак! Колико сам пута помислво какав би то благослов био по здравље у војсци, када би се свако јутро могла дати чаша врућег чаја свакоме војнику. Али ја сам знао да ће то још дуго и дуго остати Pium desiderium санитетских официра и у много богатијим војскама него што је наша, те тако несам хтео да дражим на ново нашу интендантуру, која је и онако хтела да ме баци у топ, што сам јој ракију „покварио" кинином, и што сам за моравско-тимочку војску израдио код главнокомандујућег дуплу порцију меса, које беху постале врло мршаве, баш онда, када се у војсци појавио први случај шкорбута....

Одмах после чаја сви појахасмо, и Черњајев по свом обичају, потера каријером уз брдо, путем креветским.

Тек што се попесмо на први басамак терена, угледасмо лево од пута један затворен шанац са малом посадом. Ту је био у околини логор рудничке бригаде I-ве класе до тога јутра. У тај мах цела бригада већ беше на креветској позицији.

Пред нама, на једној од наших позиција опалише топ.

— То је сигнал да се отпочне напад! — рече нам главнокомандујући па ободе на ново коња.

Као вихар излетесмо на косу онога брега, који се зваше креветска позиција. Та коса беше обрасла шумом и само онде где се преко ње спушташе пут у поток, који нас је растављао од турске позиције, беше шума исечена. Док ми стигосмо на тај пропланак, наша артиљерија дуж целе линије од Кревета па до Грабовачког виса беше отпочела силну канонаду, на коју Турци такође са целе линије већ у велико одговараху.

На томе пропланку испод саме ивице креветске нађох честитог лекара рудничке бригаде *Др. М. Марковића* где с једним помоћником (г. Андријом Петровићем) и са неколико свештеника и болничара организира завојиште. Главно завојиште за креветску позицију бејах послао у каоничку школу, за корпус Хрватовићев беше главно завојиште у Вел. Шиљеговцу, за позицију пуковника Климентка у механи код ђуниског понтонског моста, за трупе које чуваху десну обалу Мораве од Доњ. Љубеша до Бобовишта у горњој делиградској механи, за трупе у Бобовишту, у Нерићевом хану, а за алексиначку колону која је имала да пређе Мораву спрам глоговачког виса и да нападне на Нозрине и Тешицу, не бејах одредио ништа особито с тога, што је у Алексинцу опет била отворена мала пољска болница која је могла послужити и као завојиште док се та колона не би одмакла до Тешице, а за тај случај био сам сигуран, да ће лекари, који беху с трупом, организирати завојиште где им је најудесније.

Чим се Черњајев са штабом појавио на ивици поменутога пропланка, тек што сјахасмо с коња, у шуми на брегу преко јаруге забели се облачић дима, и једна турска граната каза нам добро јутро, презвизнувши преко наших глава.

— Водите коње у шуму — рече главнокомандујући — капетан Милошевићу, зар вам то морам понављати у свакој битци? Господо официри, молим вас растурите

се у мале групе по два по три, и немојте стајати на самоме друму.

Ја помакох бригадно завојиште мало десно од пута у један шумарак, па смо ту чекали прве рањенике, али они се појавише тек пошто је пешадија ушла у бој, а то је мало доцније било, тако да сам још чешће могао претрчати преко пута у шумицу лево од пута где је стајао Черњајев, Комаров, Мак-Ајвор, Дохтуров и још неколико официра из штаба

— Трчите, г. поручник — рече ђенерал једном ордонанс-официру — и реците команданту рудничке бригаде нека наступа — па се онда окрете другоме — а ви пођите путем којим смо ми дошли, па ако сретнете пуковника Межењинова, реците му, нек похита.

Први ордонанс одјури лево у шуму, а други путем низ брдо.

Поред грмљаве топова десно и лево од наших положаја, сад се јасно чула и канонада с Бобовишта, а некима се чинило да чују и неку потмулу грмљавину далеко иза турског фронта, пред нама, тамо негде иза Прћиловице и повикаше:

— Алексиначка колона отпочела је борбу !...

У исти мах постајаше артиљеријска ватра све силнија. У један мах зачу се спратна детонација, од које се чисто земља потресе, по зади средине турскога фронта подиже се на један пут огроман облак барутнога дима, који се дуго није разишао.

— Ура ! — захори се на креветској позицији као на какву команду, а у батерији нашој која је стајала десно од пута чусмо где труба свира „претпрси." То беше почаст нашој гранати, која је бацила у ваздух барем једну турску муниционо кару, ако не читав барутни магацин, јер експлозија беше доиста силна. Доцније су се две наше батерије препирале, креветска и бобовишка, доказујући да је тај метак био њихов.

Мало доцније отпоче пешачка борба и то најпре лево од оног места где је штаб стајао почеше се спуштати наши стрелци у поток, а доцније осу се пушчана ватра све даље и даље у лево у правцу к позицији изнад Д. Љубеша. Турци им силажаху на сусрет у густим стрељачким низовима који избијаху из тамнога зеленила шуме, која је на све стране бојиште покривала.

У тај мах стиже пуковник Межењинов са његовом бригадом до под саму ивицу позиције, и оставши на коњу, поздрави главнокомандујућег сабљом и рапортира колико је људи довео, а Черњајев му издаваше заповести. Межењинов одмах раздели улоге својим батаљонским командирима, који одмах један за другим стадоше уводити своје батаљоне у борбу. На челу једног од тих батаљона беше пуковник Де Прерадовић. Милина га је било видети како он с његовим батаљоном улази у борбу. На челу свога батаљона, на коњу, са свима својим декорацијама на прсима, с увоштеним брковима и заглађеним „бакенбардами" као да ће на бал, он командује свом батаљону к рамену, очи на лево, проводи свој батаљон парадним маршем поред главнокомандујућег, путем који турска батерија обасипа гранатама, проводи га „по одјеленијам," силази низ косу, расипа свој батаљон у стрелце и из парадног марша прелази у борбу....

Чудновато осећање обузе ме кад видех ту сцену. Један батаљон за другим дефилује пред главнокомандујућим, Черњајев их поздрави са: „Помози бог, браћо!" (српски), и са „срећан вам пут!", а батаљони му одговарају са громким „Ура!" као из једног грла', и после неколико минута бију се ти батаљони у потоку под нашим ногама, и после четврт, по сахата доносе рањенике из тих батаљона на завојиште ..

Међу првим рањеницима које нам болничарске патроле донеше, беше официр чачанске бригаде, пешачки поручик *Радоје Ломић*. Непријатељско тане беше га смртно

ранило кроз груди, испод десне кључнице. Кад га донеше, он је већ био у самртном ропцу, али беше још при свести, и ако није могао говорити, с тога смо се мучили око њега да га превијемо, и ако је очевидно било да ће после кратког времена издахнути.... На скоро, по што му је рана превијена, он умре....

Ја се опет вратим онамо где је ђенерал стајао.

Потпуковник Шрејдер, приватни секретар Черњајевљев, замоли главнокомандујућег да оде до најближе наше батерије у десно, јер овде у штабу није ни од какве вајде и тамо као некадашњи руски батеријски командир може бити од вајде. Черњајев му то радосно дозволи и даде му упуства шта у коме случају треба батерија да ради, и Шрејдер оде у батерију.

У то доба стизаху ордонанси са свију страна, нарочито од потпуковника Климентка који је непрестано искао помоћи, и ако му се непрестано слала. Као што ће се читалац сетити, тај је официр према диспозицији за 16-ти Септембар имао само да отвори силну капонаду против турских батерија, а с пешадијом и то само са својим левим крилом и са 4 тешка топа да наступа долином Мораве и „да гледа" да заузме турске висове пред собом. Да ли је он осим канонаде, предузимао то наступање левим крилом, несам никад чуо, али само знам да је до подне непрестано кукао за помоћ, и да сам га око подне видео у штабу на Кревету где је мени пришануо: „Нема ништа, свака је даља борба узалудна. Ја идем натраг у Русију" Доцније га је доиста без трага нестало и слушао сам од руских официра како „потпуковник" Клименко није никада био у Русији официр, а камо ли енжењерски потпуковник! Карактеристичан је за тога господина и овај факт: за време алексиначке борбе, Черњајев ми један пут заповеди, да са још двојицом од најважнијих лекара наших који се налазе у Алексинцу, комисионо прегледамо потпуковника Климентка, који је,

рече, због болести напустио једну врло важну позицију и команду, па да му поднесемо извешће каква је то болест. Ја узех барона Др. Мундија, који се тога дана (беше 10-ог Августа) нађе у Алексинцу, и шефа инглеске амбуланције Др Мак-Келера, те одосмо у гостионицу „Код Лафа" где је тај „официр" лежао. После врло савесног прегледа ми смо написали, и сва тројица потписали сведоџбу да г. Климентку апсолутно ништа не фали, дакле да је просто претварало (симулант), а то је кривица која се и у мирно доба строго казни. При свем том што смо Черњајеву предали такву сведоџбу о г. Климентку, он не само да га није казнио, него видимо да у тако важној битци, као што беше наш генерални напад 16-ог Септембра, тај исти Климентко командује једном од најважнијих позиција.... Када то опште напрезање 16-ог Септембра остаде без икаквог успеха, и без икаквог резултата, осем хиљаду нових наших рањеника, онда сам слушао у штабу, да је за неуспех поглавито Климентко крив. ..

Турске гранате тако учесташе на ономе пропланку и у околини у којој смо стајали, да се штаб морао повући дубље у шуму. и ја сам морао спустити завојиште Др Марковића низ пут мало даље у позадност.

У то доба стиже депеша из Алексинца, *да су наши* не само прешли Мораву на одређеном месту, него да су *потукли непријатеља и заузели Тешицу!..* Може се мислити, каква је радост била у штабу, кад је та депеша прочитана и одмах даље телеграфисана у Београд.

Међу тим беше већ и Хрватовићева војска ступила у борбу и то његово лево крило беше отпочело у 9 сахата, центар у 10½ а десно крило у 11½ сахата пре подне, и у првој половини борбе, Хрватовићева је војска на целој линији наступала. Отуда нам долажаху вести боља од боље: Беницки, који је командовао левим крилом четвртога корпуса беше отео онај вис изнад Гредетина, на коме су се Турци били утврдили спрам његовог по-

ложаја, и беше се већ приближио главном турском шанцу на томе месту. Пуковник Клиндер са центрумом беше већ заузео косу изнад Крушја и беше почео нападати на други турски шанац. Пуковник Медведовски са десним крилом Хрватовићеве војске, на коме крилу беше и наша црногорска легија („јатаганлије") беше без многог пуцања отео један турски шанац на јуриш, при чему су се Црногорци особито одликовали, и беше пошао на други.

Подне нас дакле застаде у најлепшем расположењу и најсангвиничнијим надама. Истина већ се осећало да опет нема опште резерве, и гдекоји је у штабу већ помишљао шта ћемо ми нашим линијама послати у помоћ ако Турци после подне, по свом обичају, баце на њих своју свежу резерву, па их потисну. Хрватовић је сачувао крагујевачку бригаду као резерву, али на осталим тачкама?.. Ах ба, ко ће мислити на несрећу кад се на свима тачкама напредује осем код Климентка, што на послетку није од решавајуће важности? .. На страну црне мисли, па хајде да ручамо.

Чудновато је, како је наш штаб у свако доба имао апетита за јело! Да сам био мртав гладан, чини ми се ја не бих могао под таквим околностима јести. Турци су обасипали креветску позицију гранатама као да их из рукава тресу. Штаб се ручајући премештао барем десет пута с једног места на друго. Таман се сместе под један грм а граната на неколико хвати одатле зарије се у земљу, и било је смешно видети како се г.г официри с комадом у руци у след тако немилих гостију селе са тога места на друго. И ја пробах да једем, али не иде. Једва дочекаx кад ме одазваше. Питам шта је.

— Носе из линије једног рањеног официра, па да га видите, г. потпуковник, јер се завојиште због турских граната морало спустити чак доле до на по пута од каоничке школе овамо! — рече ми један кавалерист из ђенералове свите.

Ја изађох из шумарице до на друм и у тај мах стиже преда ме једна болничарска патрола носећи на носилима — потпуковника Шрејдера.

Одмах послах једнога да јави ђенералу да му је секретар и лични пријатељ Шрејдер рањен, па онда распасах рањеника, прегледах и превих рану (прострел десног бута, али само кроз мекане делове, без повреде бутњаче) једним Есмарховим пакетом, који сам имао у џепу, и стадох га крепити са мало вина.

У то стиже и Черњајев и већи део његових официра. Сваки се грабио да изјари своје саучешће рањенику, да му стисне руку. Михаил Григорич беше дубоко тронут, и непрестано понавља питање мени: „Је ли опасно, ха, је ли опасно?" Једва сам их уверио да ће Шрејдер најдаље за четири недеље опет бити у нашој средини. Черњајев прикачи рањенику свој таковски крст с прсију и пољуби се с њиме, па га онда болничари однеше.

Кад се после тога опет вратисмо на наше место у шуми, сви се нешто ућуташе. Сваки је нешто размишљао. Шрејдер беше прва жртва из самога штаба. Синоћ и јутрос био је с нама весео и ведар, а сада га носе....

— Па је л' те, докторе, — запита на један пут Черњајев — ви рекосте рана није од парчета гранатског?

- Није, ваше високопревасходство, већ од пушчаног зрна.

— Хм, ђаволски се турска пешадија приближила нашој чачанској батерији.... Јесте му извадили куршум?

— Несам, јер је скроз пролетио кроз цео бут, што такође сведочи, да метак није из врло велике даљине дошао....

И опет сви ућуташе, а око нас тутњи страшна битка, грме топови често плотунима, праска пушчана ватра час силније час слабије, час ближе, час даље, као каква олуја.

Мене опет изазваше због једног рањеника. Сада беше жртва један од најбољих болничара београдског бригад-

ног санитетског одељења, један од мојих најбољих ђака, неки Урошевић.

— Шта је, Тошо, болан не био? Спустите га.

— Ето шта је, г. потпуковник, уједоше ме пси баш кад смо хтели једног рањеника да.... Ајао! Полако, брате зар не знате како се носила по правилу спуштају?... Ја.... Шта оно хтедох рећи? Дајде ми мало воде! (један му другар пружи чутурицу, и он се напи). Бог ти дао! Ето г. потпуковник, ја сам хтео другога да понесем, а оно хвала богу те дође друга патрола да и мене изнесе.... Ај, који се томе надао кад оно слушасмо ваша предавања.....

Међу тим ја бејах прегледао његову рану, и видех да нема ништа од њега. Он беше рањен у трбух и то из велике близине.

— Ништа, Тошо, ништа, ти ћеш скоро оздравити, и моћи ћеш се поносити са твојом раном, јер је већа храброст извлачити рањенике из прве бојнице, него се сам борити, јер болничар на бојишту мора трезан да гледа смрти у очи а борац може да буде храбар што је пијан од одушевљења!...

— Или од ракије! — додаде сиромах Тошо горко осмехнувши се.

Наместих му опет привремени завој, који је имао, и рекох патроли носилачкој куда да га носи.

— Збогом, г. потпуковник, — говораше сиромашак кад га опет подигоше, а очи му се напунише суза — ко зна да ли ћемо се још који пут видети у овом животу. Опростите, ако нисам био добар болничар као што сте нас учили да будемо!...

Мислим да је још исто вече издахнуо.... Читаво по године после тога дана, у Београду, дође ми удовица Тошо Урошевића да ме пита е да ли се може надати од државе којој крајцари пензије.... У том тренутку баш сам имао у рукама једну од оних књига руских о нашем

рату које су писали новинарски кореспонденти и туристи и то писали све што су год где чули, само да је већа књига и хонорар, не разбирајући да ли је истина оно што су чули. Између многих неистина и неправди које су нам с тим књигама учињене стоји и та, да су се се *српски* болничари погађали са *руским рањеницима официрима*, по што ће их изнети из битке! Гадније несу могли за цело ништа измислити. Кад сам то прочитао, па помислих на Тошу Урошевића и на многе његове другове, који су рањени и погинули извлачећи из бојнице рањенике као прави јунаци, а мени жуч да прекипи. Колико сам пути изазивао господу што таке гласове измишљаваху да би само са својом приповетком учинили сензанцију, да ми кажу ако не име једног таквог болничара, а оно бар дан и место где се такво што догодило, па никад ни један није могао ничим да потврди ту грозну скаску, коју је и он „од другог чуо." И ја сам чуо, и то од *руских* официра, да су *руски* носиоци рањеника, који су нарочито за извлачење жртава из прве бојнице били послани из Москве под командом Др. Колубјакина, бацили на сред каоничког пута у једној од октобарских битака, једног рањеника и то *руског* официра, али ја то нисам хтео нигде да приповедам, јер у такве ствари не верујем ако их несам својим очима видео.

Мало доцније стигоше ми рапорти са главних завојишта у Вел. Шиљеговцу и у каоничкој школи да наваљује све већа маса рањеника, и да већ нема више кола. Ја телеграфирах у Делиград Др. Дворјашину да са целим његовим санитетским одељењем, ако с Мораве не долазе никакви рањеници, дође овамо у помоћ завојиштима која једва савлађују посао, а за кола послах телеграфом циркулар свима најближим начелницима станица да ми одмах пошљу што год могу наћи кола. За тим узех од ђенерала дозвољење да сâм обиђем главна завојишта, и да

на креветску позицију пошљем што више кола за рањенике.

На завојишту Др Марковића које нађох у једном ретком бранику више логоришта рудничке бригаде, ишао је посао као сахат. Особито сам приметио ревност са којом је радила једна жена у годинама, нека *Коњашкина*, жена једног редова из Межењинове бригаде, која с мужем беше дошла из Русије. и која је у свакој битци, у којој је њен муж био у редовима борца, радила на дотичном завојишту Број рањеника којима је указана прва помоћ иа том бригадном завојишту беше већ претурио 250, и Др Марковић тужаше ми се, да од сад неће моћи да сваком рањенику даде испуњену „цедуљу за дијагнозу", јер му је нестало штампаних формулара. То беше први лекар при трупи код кога видех да врши службу до најмање ситнице према пропису, па макар га непријатељске гранате гониле да премешта завојиште 2—3 пута за време једне битке.

Одатле се спустих на шиљеговачки насип, те онда десно касом право пред каоничку школу. Огромна авлија која је око школске зграде, беше пуна кочија, кола коњских и воловских натоварених гломазним Паликрушкиним носилима, сандуцима пољских апотека, казанима и разним болничким прибором. Та натоварена кола беху одвојена у лево од зграде и њихова запрега беше пуштена на пашу. Пред самом школом беше се начинила читава гужва од сељачких и коморџијских кола, која стизаху из Крушевца и Делиграда за рањенике. Особито имам да благодарим ђенералу г. Протићу и пуковнику Александру Николићу, који су ми често и без моје молбе слали за време сваке битке колико су год где могли да истерају кола. Истина наша коморџијска и несрећна сељачка кола са полигоналним точковима, за цело несу удесна за транспорт рањеника, али тражена санитетска каруца за тешке рањенике несу се имала откуд да купе

за целу војску; првих шест таквих каруца бесмо добили у очи саме битке 16-ог Септембра, и оне осташе једине које држава беше купила за време целога рата. Али шта је то 6 рањеничких каруца на гомилу од хиљаде рањеника за један дан? Више од 24 тешко-рањених не може се на један пут сместити у њих, а више од два пута на дан не могу отићи до ражањске пољске болнице. Па још да се могу из Ражња каријером враћати, али чим се ражањска болница препуни, онда сва кола с рањеницима морају да иду чак у Јовановац, ако не до самог Параћина. У таким околностима беше благослов што смо имали и примитивних сељачких кола. Ја покушавах да их претворим у рањеничка кола обесивши у њих тако зване „Leiterwagenschweben", али наша су кола сељачка тако узана, да сам једва десет кола могао тако употребити.

Али ја се губим у појединостима, о којима се може опширно говорити само у специјалном спису о нашем санитету у овоме рату. За оквир ових „успомена" доста је ако напоменем, да је 16-ог Септембра превијено:

На завојишту у В. Шиљеговцу		400	рањеника
„ „ „ каоничкој школи		326	„
„ „ „ алексиначке колоне		300	„
	Свега	1026	рањеника

и да је та хиљада рањеника до 8 сахата у вече била не само прегледана, оперирана и превијена, него и експедирана у прве пољске болнице. Што се то могло учинити имам да благодарим тој околности, што сам са руским, румунским и осталим драговољним санитетским особљем имао на целој линији и на свима завојиштима преко *педесет лекара и лекарских помоћника*, и што су ми поменути команданти из Делиграда и сви начелници станица из околине послали што се може више кола. Само у Вел. Шиљеговцу беше остало нешто рањеника, који су с тога сутра дан експедирани.

Кад сам се вратио у штаб после моје инспекције главних завојишта — затекох са свим друго расположење. После подне, као обично, све се беше окренуло наопачке. Турци развијаху све веће и веће масе и то свежих трупа из резерве, а ми немађасмо ништа више под руком. Крагујевачка бригада која је састављала резерву Хрватовићевог кора, и која је била добила задатак да потпомогне добровољце, црногорски батаљон на десном крилу, кад их Турци с ветерничког шанца ухватише с бока, те им зауставише даље напредовање, та бригада „задоцнила се" као што стоји у белешкама г. Бајаловића. То кобно задоцњење је узрок, што је десно крило четвртог кора почело још у 1 сахат по подне у нереду одступати. Оно се при свем том зауставило у каменичким шумама где се борило до мрака. Центар и лево крило Хрватовићеве војске задржаше заузети положај до свршетка битке (до 7 сахати у вече), али ни код њих после подне не беше више речи о наступању.

Фамозно освојење Тешице, коме се јутрос онако силно обрадовасмо, показа се као једно „неспоразумљење." Официр, који је командовао авангардом, није знао које се село управо зове Тешица, па очистивши Турке из првога села на које је наишао, прешавши на леву обалу Мораве, рапортирао је, да је „узео Тешицу". Међу тим наши се ни у том селу несу могли дуго држати, јер Турци развише таку масу коваљерије на оном равном пољу, да наши прснуше у кукурузе, а сада већ постајаше свако командовање њима немогуће. Алексиначка колона морала се вратити не учинивши ништа, а изгубивши самих рањеника око 300.

Ето како се свршила велика битка 16ог Септембра, ето успеха наше опште офанзиве срачуњене за главну поразу турске војске.

Да видимо како о тој битци причају из турскога главнога стана.

Мајерс[1] прича:

„16. Септембра у зору отпочеше неке српске батерије паљбу раније него обично. У турском логору беше се свикло на те јутрење канонаде, па се није обраћала особита пажња на њу. Али у 6½ сахати изјутра дадоше у Делиграду један сигнал, на који 17 батерија српских отворише ватру, те отпочеше борбу, која је по мишљењу свију надлежних, и према количини трупа које су с обе стране биле ангажоване, као и по маси губитака, била дотле највећа.

Турска се војска строго држала наредбе о примирју,[2] и ограничила се на саму одбрану; ни у једном тренутку борбе не видимо офанзивну одбрану, нигде покушај да се задобију бољи услови за одбрану, нигде гоњење одбијеног нападача. 16 Септембар беше за турску војску чисто дефанзивна битка, по свима правилима, тако да подобног и савршенијег примера нема у ратној историји.

По што је на највеће изненађење Турака, цела српска артиљерија отворила ватру, беше очевидно да Срби смерају одсудан напад, и у томе не беше више сумње, кад Ахмед-Ејуб-паша доби извештај од Фазли-паше, да су Срби прошлу ноћ начинили мост преко Мораве код Дражевца, да су са 6 батаљона и једном батеријом прешли на леву обалу и да су се упутили к Тешици. Сада тек добише све турске батерије заповест, да отпочну паљбу, а бригада Мустафина која је стајала на крајњем десном крилу турског положаја доби заповест да иде против оне српске бригаде и да је претера преко реке. Сада се разви артиљеријска борба, у којој је учествовала целокупна артиљерија обојих армија, и по што је трајала сахат и по, не попуштајући у интензитету ни за тренутак, упутише се шест српских батаљона к турском мосту западно од Трњана.

[1] У његовој поменутој књизи стр. 57.

[2] Која је турској војсци стигла читавих 12 дана доцније но нашој, а овамо је то бајаги — примирје имало да траје само 10 дана.

Турска војска, која је имала да брани тај мост, доби још једну бригаду у помоћ из Сулејман-пашине дивизије, и тако се на томе месту разви пешачка борба преко Мораве, која је растављала борце, али та борба очевидно не беше озбиљна као што се и из тога видело, што је често по четврт сахата са свим престајала.

Од самог почетка борбе беше очевидно, да је напад српских батаљона на трњански мост имао само тај задатак, да замаје непријатеља с фронта, док се главни удар не изврши са свом снагом у другом правцу, а то место беше по свој прилици лево крило турског положаја.

Пре него што је тај главни српски напад извршен, Ахмед-Ејуб-паша нареди, да се дивизија Адил-пашина (пређе Хусеин-Хамијева) која је стајала западно од Пешчанице, крене према Каонику да чува војску од напада с леђа и уједно да се нађе у помоћи Хафис-паши. Ова је наредба таман извршена, јер тек што је Едил-паша са једном бригадом заузео позицију спрам српских шанчева, који беху јужно од Каоника, кад ал' Срби који прошлу ноћ беху бацили своју главну силу из Делиграда у Ђунис, нападоше са три бригаде на турско лево крило.

Борба, која се на томе месту водила врло огорчено с обе стране, трајала је пуна четири сахата и свршила се с тиме, да је нападач у нереду морао одступити при свем том што га је његова артиљерија убрзаном ватром потпомагала и поред свију свежих трупа (?), које су му у помоћ долазиле.

Турска пешадија није се за време борбе помакла са свога места. Мирно као што само она уме, чекала је нападаче у својим заклонима докле се не би приближили на 150—200 корачаји, па тек онда отпочињаше ватру. Покор, који је та ватра учинила међу Србима, беше убилачки, јер је после битке само на том месту нађено на српској страни 400 мртвих.

На десном крилу турске војске беше Мустафина бригада довољна за оних 6 српских батаљона, који се беху упутили к Тешици. После борбе од 2 сахата, она их отера натраг преко Мораве. У подне беше опет цела долина, којом пролази главни друм, чиста, и веза турске војске с Нишом беше опет повраћена.

У подне попусти топовска ватра на целој линији, а за тим умуче са свим. Отоманска војска заузимала је исти положај, који је имала и пре него што је битка отпочела. До 3½ сахата после подне изгледало је као да су Срби са свим одустали од напада, кад на један пут српске батерије отворише ватру као јутрос, па нападоше са истом снагом и онако исто силно као и пре подне на турско лево крило. Сада је напад био управљен поглавито против Адил-паше; али сваки српски напад одбијен је и сад као и пре подне добро гађаном пешачком ватром, која не даде Србима никако да дођу до јуриша.

Српске трупе показаше тога дана издржљивост и унутрашњу вредност, коју дотле не бесмо на њима видели.

У 6 сахата у вече беше и други напад одбијен, па и артиљеријска борба попусти, и ако само за кратко време, јер у 7 сахати отпоче ускорена артиљеријска паљба, под којом је Черњајев још један пут покушао да поколеба турске трупе, али и тај трећи пут узалуд. Још једном беше пошла она српска бригада од Дражевца к Тешици, турски центар имао је још посла око трњанског моста, а главни напад беше опет управљен против турског левог крила. Сада оде Фазли-паша против оне српске бригаде, и после кратке борбе пребаци је на ново преко Мораве. У том тренутку стиже Азис-паша који се тога дана десио у Нишу, и ког Абдул-Керим паша беше послао к Тешици са 3 батаљона, једном батеријом и 2 ескадрона, на бојиште, и одмах осу ватру с највећим успехом из своје батерије на српске батаљоне, који се

у највећем нереду повлачише. Једном већем одељењу Черкеза испаде за руком да пређе Мораву сниже тог српског моста код Дражевца, и да нападне хладним оружјем на српску пешадију баш онде, где је с моста дебуширала.

Дуж фронта ограничила се борба на само чаркање; у толико је жешћа била борба на левом крилу. Изгледало је, као да су Срби на том месту хтели да са напрезањем свију својих сила у последњем тренутку задобију битку, коју су ваздан безуспешно водили. Њихова артиљерија беше појачана и уве под унакрсну ватру дивизију Хафис-пашину и Адил-пашину, обасипљући је пројектилима; свако четврт сахата улажаху свежи (?) српски батаљони у прву линију, али су сви одбијени са грдним губитцима. Турци беху као некакав зид челични, од кога су сви српски нападаји безуспешно одскакали.

Око 10 сахата беше са свим клонула српска снага; нападач се повуче натраг у своје позиције; топовска ватра постајаше све слабија док око 11 сахати ноћу није све умукнуло. Битка беше свршена. Губитци беху с обе стране велики. С турске стране послато је у нишку болницу из те битке *шест стотине рањеника*. Број мртвих кажу није био већи од 150. Међу рањеницима беше, осем многих виших официра, један миралај и бригадни ђенерал Селами-паша.

Губитци српски били су на сваки начин велики. Међу онима, који су на бојишту избројани (500), био је сразмерно знатан број Руса.

С турске стране учествовало је у борби тога дана шест пешачких бригада и целокупна артиљерија. Черњајев је увео у борбу све силе, које је имао расположењу.

Ако се упитамо, какав је резултат ове битке, он се редуцира на успешну, али крваву одбрану од напада, и на ојачање моралног елемента у отоманској војсци. Новог терена није се ни тога дана задобило.»

То вам верујем, г. Мајерсе, јер је Биницки на левом крилу и центар Хрватовићевог корпуса остао на позицији, коју вам беше оног дана узео. (НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

СРПСКА КРВ

Што се српска крвца лила?
Је л' нам мала стара слава —
Је л' одвише српски' глава —
Ил' немасмо зреле свести —
Па се само од обести
Она грдна борба била —
Да л' с' у залуд крв пролила?

Докле ће се крв та лити?
Има л' краја борби овој —
Ил' идемо у срет новој —
Хоће л' вечно ићи благо
На оружје само, драго —
Хоће л' једном и то бити,
Да престане крв се лити?

Још крај Таре и крај Дрине,
Још крај Лаба и крај Лима
Доста српски' јада има —
Још Косово поље тужи —
Јоште Босна другом служи —
Јоште Призрен из даљине
За Србијом мајком гине!

Још ће српска крв се лити,
Још падати српске главе —
Док слободом не засвити
Целом Сриству сунце славе:
Без потпуног сједињења
Нема — нема измирења —
Нит' га има, нит' ће бити —

Крв се мора јоште лити!

ВЛАДИСАВ

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

XV

ЗНЕПОЉЕ

(НАСТАВАК)

Из Трна у Пирот има седам часова. Пут иде на север, све једном косом планинском која се свртује код суковског хана. Насип је, али је врлетан и тежак пут. Нећу њиме, него ћу још тежим путем, управо беспутицом, низ реку Јерму.

Ухватио сам левом страном реке, али не клисуром кроз коју се она вије, него Руј планином, гребеном испод кога сваки час видим, на окуци, Јерму, а далеко од високе планине Лево је село *Лȍмница*, десно вис *Јȃрћина Орница* (на карти *Раница*); потом село *Бање* (на карти *Баинко*), ваљда *бан-ћој* — *Бањска*, јер ту има нека топла вода; па *Петȃчȋнце* (на карти *Пеласинце*); десно вис *Калȋнковица*, а лево *Тьвно Бȍчје*. После три часа ода, у село *Јȃсеново*, које лежи у оном углу што га, на аустријској ђенералштабној карти, гради река „Ракита" са реком „Сукавом."

У *Јасенову* има црквина *Св. Никола*, зидана великим тесаним каменом, који је, од времена, постао шупљикав. Прва препрата 12 корака дуга, а друга, заједно с олтаром, 8 корака дуга и 5 широка. Зид је боја човечијег. Покривена је била плочом; и то се види на олтару, на ком је остало малко крова. У другој препрати, на десној страни, у углу, назире се нешто мало живописа.

Никакве приче о овој цркви. Народ јој долази о Васкрсу, и тада и поп чита у њој.

Од *Јâсенова* четврт часа у напред, има један гребен који се зове *Јâсенов Дêл*.

На врх овога *дêла*, на једној каменој чуци, или, боље рећи, на једном шиљку каменом, који је тако висок и са три стране тако оштро сасечен, да је страхота стати на њему, а камо ли надвирити се доле над реку, која, неколико стотина метара ниже, пирка ову стену — на овом чуду божјем и на овом месту ђавољем, имају остаци од некака града. На њ се не може не само испети него ни испузати. То могу само козе и одрасли и вични козари. Да не би крепких мишица оваког једног козара и *љиљака* који је по камену израстао те помаже и пузати и силазити, ја нити бих видео темена овом граду, нити бих, ако бих се и попео неким чудом, сишао жив с њега.

Ова степовита главица озидана је зидом од тесаног камена. Зид је мален, по где где се види; а на средини главице, на источној страни, имају на два места остаци од некаке зграде, која је такође била од тесаног камена. Зид је некад био велик и читав, па је порушен за време Карафејзино. Кад је зидао кулу у Трну, Карафејзија је, код толиког камења свуд око Трна (та Трн је сав у камену!), натерао сиромах народ те је с овог чуда скидао, и преко ових врлети, три часа далеко, камен по камен на коњу носио чак у Трн!

Никакве приче нема о овом граду.

Он је на такој весини да се с њега види не само *Стõл*, северо-западно, *Власина* (планина) југо-западно, него и сам далеки и велики *Рил*. Непосредно је близу њега *Влашка* плâнина, северно; *Гребен* (на карти *Кремен*), источно; *Остра глава*, западно, а од ње у даљини *Црни Врх*; и камик *Ветрêн*, јужно.

Између града и Влашке планине тече река, не *Ракита*, као што пише на карти аустријског ђенералштаба,

него *Блатâшница* (Права клевета! Никад у животу не видех бистрије реке од ове Блаташнице!), и не са југо-југозапада, као што јој је тамо дат правац, него са запада. Село *Звонце* (на карти *Свонца)* сасвим је западно од главице градске, на самој речици.

Спрећу града, на северу, у половини *Влашког камика* (то је кљун од Влашке планине, која се зове тако по селу *Власе*, које је ту у близини, на северу) има *Бања*.

По часа ваљало ми је док сам сишао с града, и четврт часа док сам се, прешав Блаташницу, испео до ове Бање. Види се да је била некад некаква бања; познају се места где су стојале зграде; виде се местимице и олуци којима је вода спровођена, — али сада стоје само три басена топле воде у којима сељанке топе кудељу.

Ништа нисам могао разабрати од сељака о овој некадашњој бањи.

Пошав одавде десет минута на исток, утиче Блаташница, с лева, у Јерму.

Десет минута пошав од утока на север, низ Јерму, лежи, на левој обали њеној, село *Одорбвце*. На карти аустријској погрешно је записано не само име *(Едуровца)* него и положај овога села: оно је, као што рекох, одмах иза увора Блаташнице а не иза увора неке друге реке, која, по карти, тече од некуд са севера. Та река биће онај поток, што, такође са запада, а не са севера, тече поред села *Влâсâ*, један час северно од Одоровацa, на утоку тога потока у леву обалу Јерме.

Још једна исправка:

На карти аустр. ђенерал-штаба стоје на *Гребену* три села: *Кијевац*, *Ралија* и *Валониця*; с оне стране *Гребена* једна безимена река; а преко реке, десно од ње, село *Драговита*.

Ја сам прошао и током Јерме, и преко *Гребена*, и преко *Драговите*, и речицом која иде у село *Доброшево*,

од извора до увора њеног у Јерму, — и нашао сам да је овај комад земљишта сасвим погрешно обележен на карти.

На *Гребену* не само нема Кијевца, Ралије и Валонице, него нема, нити може имати, никаквог села. *Гребен* је сама стена; на њој се не може ни ђаво скрасити. Ова три села, која се управо зову *Кијовац*, *Ралин*, и *Валонци* леже под *Стблом*, на *Кривој Реци*; ту, до *Кијовца* је прво село *Сеногла̀ва*.

Драговита није раздвојена од *Гребена* никаком речицом, него лежи баш на источној падини његовој. А она речица што је на карти забележена с лева од Драговите, она је десно од ње и тече право на север у село *Доброшево*, ту се, пред једним ждрлом код села *Власа* (ном. *Вла̀се*), улива у Јерму, а зове се *Ри̇бни До̀л*.

Као што рекох, *Одорбвце* су на левој обали Јерме, а према њему, у његовом атару, на десној обали, под самим *Гребеном*, у једној лепој ливади, на видику граду *Јасенову*, има једно велико црквиште, до темеља срушено, и око њега тако исто до темеља срушене ћелије и некакав подрум. Све је зидано каменом.

Кажу да је ово био манастир, који је славио Ивањдан, и у ком је живело седамдесет калуђера. Зидан је, веле, пре осам стотина година; а село се некад звало *Помѐтковце*.

Нарочито сам ради ове цркве дошао овде. Причали су ми да су то велике зидине, да се има шта видети, да има записа у зиду, чак ми је и архимандрит из манастира доброшевског ово тврдио, — и ето шта сам од свега тога нашао

Сниже Одороваца има једно ждрло кроз које се Јерма пробија, и које раздваја Одоровце од манастира Св. Јована Богослова. Да није тога ждрла, у манастир би се отишло за четврт часа, и Знепољци би низ Јерму провели за Пирот пут, који би био и најлакши и нај-

пречи. Овако морају да заобилазе преко планине, и градили су три насипа док су једва садашњи провели. Ждрлом може сада проћи само пешак, и то кад је мала вода, скачући са стене на стену.

Да бих отишао у манастир Св. Јована Богослова, ја сам се морао вратити из Одоровца уз Јерму, западном страном *Гребена*, докле год нисам нашао места где се он може прећи, а то је према селу *Драговити*. Док сам дошао у Драговиту, и из ње, источном страном *Гребена* у манастир, дакле готово рећи на место одакле сам пошао, издангубио сам три часа.

Ово село *Драговита* није тако србасто као друга села у Знепољу; људи мало друкчије говоре; именом својим опомиње на словенско племе *Драговиће* и на *Драговитију*, као што се некад звала западна Тракија.[1]

Из Трна до у манастир Св. Јована Богослова има четири часа, ударивши одмах на Драговиту; а од Пирота преко Сукова, има такође четири часа. И оним и овим путем (овим од Сукова), може се ићи само пешке или на коњу; пешке је, наравно, теже, али сигурније. Од Сукова, пут иде све уз Јерму, и десном и левом обалом њеном, али, и тамо и амо, све клисуром, преко каменитих и стрмих брда. Ако се пође левом страном реке, онда се може доћи у Св. Јован а да се река нигде не гази; а ако се пође десном страном, од манастира суковског, онда се *мора трипут* газити.

Идући од Пирота, пред манастиром је село *Власе*; оно на једној, а манастир на другој страни једног истог брда. Кад би се могло газити ждрло кроз које овде продире Јерма (овде је зову *доброшевска* или *погановачка река*), онда би само неколико корака раздвајало село од манастира.

[1] Jireček K. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, p. 72.

Идући из Трна, пред манастиром је село *Доброшево* (овако се звало у старо време, па га Турци прозвали *Погàново*, а откако се ослободило, опет се зове старим именом *Доброшево)*, тако исто одвојено једним брдом.

И за то једни кажу да је Св. Јован у *Власима*, а други да је у *Доброшеву*.

У самој ствари, он лежи између оба ова села, у једном склопу, у једној вртачи, какву је ретко где видети, и која је, готово рећи, неприступна и спутна од сваког пута.

Манастир је приличан; имућнији је од свију, и, изузев Св. Богородицу суковску, која је нова и на ударцу свету, те мора бити чиста и уредна, најчистији и најуреднији, ма да и њему остаје много желети у том погледу. Тек свакојако, он, ћелијама и имућношћу својом, подсећа човека на манастире у сада Старој Србији.

Црква је лепа, на форму крста, с једним кубетом; зидана, циглом и каменом, по свој прилици четрнаестог или петнаестог века. Живопис ће бити новији.

Архимандрит Лазар, слуга овога храма, добио је однекуд вољу да распростире по народу да је ова црква задужбина *цара Костадина и царице Јелене*, и да је грађена још 706 године. Али ја мислим, и нека ми је дозвољено да кажем, да ће то, у најмању руку, бити каква смирена варка. Истина, на прочељу цркве, која је скоро оправљана и омазивана имају три округла, зелена, очевидно нова пешчана камена, који овако стоје и изгледају и имају врло читке ове записе:

Али, по мом мишљењу, ово је очевидна лагарија. Јер, прво, овај зелени трошни камен не може очувати овако нов и читак запис од хиљаду и неколико стотина година; друго, и кад би могао, овај запис на два камена не би носио ћириловска слова, којих тада, у време Костантиново, још није било; и треће, што је цар Константин живео у четвртом веку, а ова је црква, како би хтео отац Лазар, подигнута у осмом.

Још једна потврда моме мишљењу:

Кад се уђе у цркву, у другу препрату, види се више врата запис, да је „изволенијем оца и поспјешенијем духа" итд. живописана „октоврија" кд (24) године ҂ѕ҃.и (7008) = 1500, — дакле пре 378 година

Колико отац Лазар милује мистификацију, показаће још боље овај пример.

У олтару ми показа једну стару икону Св. Богородице, која икона има свој преклопац, као крило. Та је садржавала, испод лика и на преклопцу изнутра, поменик имéнâ, која се не могу да прочитају, јер су сада истрвена, а на место њих је дошло ново црно мастило, које је исписало ову, као што ми калуђер рече, проскомидију Св. Јована Богослова, коју он показује као да је од незапамћених времена, а оно ју је написао или он, или други ко који је морао бити као и он:

Прескомидиа светаго Иоана Богослова

Помени Господи благочестиваго:

Костантина	ц҃ра
Госпоцѣ Єлєни	ц҃рци
Борила	ц҃ра
Симеона	ц҃ра
Петра	ц҃ра
Романа	ц҃ра
Самоила	ц҃ра
Радомира	ц҃ра

Асена	цра
Гаврила	цра
Калоина	цра
Петра	цра
Борила	цра
Александра	цра
Костадина	цра
Симеона	цра
Иакова	цра
Георгиа	цра
Комана и Деспота	цра
Теретип	цра
Теодора	цра
Тертип и сина его	цра
Александра	цра
Миканла	цра
Александра	цра
Асена	цра
Страцимира	цра
Владислава Деспота	цра
Стевана	цра
И Господина его	—
И Шишмана	цра
Асена	цра
Костандина	цра
Миканла	цра
И брата его	
Страцимира	цра
Костадина	цра
Асена	цра

Свега дакле *35 царева бугарских*, рачунајући ту и цара Костантина, који је, наравно, морао бити Бугарин!

Овој „старој“ историјској проскомидији, и овој смиреној и невиној тежњи оца архимандрита, није, мислим, потребан никакав коментар.

У манастиру, или, боље рећи, у ћелији оца Лазара, има неколико рукописа. То су све сами *минеји* и *октоици*, и, судећи по језику, неће бити далеког порекла. Изгледа као да су преписивани са старијег неког рукописа, па дотеривани према новијем начину писања, и навијани на бугарштину, нарочито један који је писан бугарско-руски.

Међу овим књигама нашао сам и узео:

1, Једно *Јеванђеље*, писано на пергамену, незнано кад, али, по свој прилици, судећи по правопису, у XIV веку. Оно има, пред сваким јеванђељем, бојом и златом лепо израђен лик јеванђелистов; на сваком почетку, велику виньету, красно извезену бојом и златом; свако почетно слово златом исписано; пред сваким јеванђељем, биографија јеванђелистова; а после сваког јеванђеља, забележено је кад је писано.

2, Један на пергамену писан *минеј* што му је корице обновио *Матеја Николи Крстићу зет*, *од села Крупца*, године ҂ѕрпє (7185)=1677.

3, Један *Октоик*, на кожи писан; без сумње из шеснаестога века.

4. Један *Октоик*, штампан ҂ѕмд (7044)=1536 године, и

5, *Устав божаственє службе* који је, не зна се које године, штампао **грѣшнїи и мьнїши въ чл҃цех Божидарь Вуконик ѿ Гюрик подгориченинь, въ славнѣмь граде Венетїани.**

Све ове књиге предао сам, по наредби г. ђенерала К. С. Протића, Библијотеци народној.

По мишљењу Г. Стојана Новаковића, овај је манастир или сасвим подигао или богатим прилозима обдарио Костантин, династа српски друге поле четрнаестог века и његова жена Јелена. Овај Костантин, по распаду Душанова царства, владао је северо-источном Македонијом, и имао столицу у *Велбужду*, данашњем *Ћу-*

стендилу, који се по њему и прозвао овако. Он је био међу првима који су се покорили Турцима, и турски га историци хвале да је госпоски частио Султана Мурата, кад је, 1389, идући на Косово, починуо у Ћустендилу. Он је имао себи достојног брата, по имену Јована Драгаша. У народним песмама помиње се као *Костадин бег, побратим Краљевића Марка*. Костадин-бег и Марко-бег, два достојна побратима! Обојица су, једног истог дана, 1394, погинули на Дунаву, војујући с Турцима против Румуна. **Мирує воєводѧ влашки расьби цѧра Блѧгнта на Рокинахь, и погыбѣ Марько Кралєвичь и Костадинь и Драгашь, октомврїѧ .і. (10) въ лѣто ҂ѕ҃ цг (6903)=1394**[1] — овако кратко забележена је у летописима српским смрт њих двојице.

У народу се прича да су манастир Св. Јована Богослова и онај у Одоровцима или Пометковцима зидала два брата. Ако би ово предање било истинито, онда би Драгаш био творац св. ивањског манастира пометковачког.

Из Пирота пошав к Софији, два часа хода, од *големог моста* пред ханом суковским, четврт часа уз Јерму, лежи, на десној обали њеној, прибијен уз једно брдо, манастир *Св. Богородица Суковска*, према селу Сукову, које је на левој обали реке и има једну малу цркву.

Манастир је, кажу, стари, али нико не зна ко га је и кад зидао. Рукописа или записа нема никаквих, а и калуђер не зна апсолутно ништа о прошлости његовој.

Садашња је црква нова. Зидана је 1859, и врло је лепа; налик је на нишевачку, само је богатије намештена и украшена. Нагрђена је живописом, који је писала рука и кичица једног Бугарина из Самокова. То је права ругоба. Значајно је да је половина цркве и образâ посвећена — *ђаволу* у разним ситуацијама његовим.

[1] Шафарик П., Památky, 74.

Другим ничим није знатан манастир. Старина нема никаквих. Било је некад и ствари и рукописа старих, али су то све, у току последњих 20 година, пор[illegible] и уништиле ревносне бугарске владике.

Излазећи из округа пиротског, нек ми је да наведем да је он, у пређашњој целини својој села, 83 општине, 16881 дом (од којих 700 т јеврејска и 34 циганска), 58318 мушкиња (193 и 74 циганског), 57143 женскиња (180 јевр. и 115461 душу, и 4555 пореских глава. (нас

М. Ф

ПОПИС ЉУДСТВА У КНЕЖЕВИНИ СРБ

1874 године

Земљиште и становништво, основна су снага [illegible] Колико је једно и колико је друго, потребно је да зна др[illegible] По томе пописи људства и предузимљу се у циљи, да [illegible] солутан број становника у држави. Од големе је важн[illegible] да се зна не само колико становника живи у држави, већ и у којим су годинама по узрасту, какво је кретање становништва, т. ј. расте ли или опада број његов, и т. п. О тога се већ у старо доба осећала потреба, да се становништво пописује. Ради примера наводимо Мисирце, Римљане и Евреје. *Др. Енгел*, први статистичар нашега доба, вели, да су Јевреји свагда водили најтачнији рачун не само о броју, него и о својствима становника. У Римљана попис становника био је предмет најозбиљније бриге; јер од резултата пописа зависио је распоред права и дужности на поједине грађане. У римској држави бивали су пописи сваке пете године, и тада је сваки самосталан грађанин долазио лично чиновнику (цензору) који је на попису радио, и казивао му своје и очево име и место становања, затим име, пол и године старости сваког члана своје породице, а напослетку, под

заклетвом, *колико му је имање и из чега се оно састоји.* Попис становника био је уједно и попис имовног стања свију грађана. Пошто је римска држава пропала, нестало је и ових пописа. Данас је ки доказано, да је у Мисиру на 500 год. пре Христа сваки у одређени дан долазио своме кмету, и казивао му своје имање и имовно стање. То је бивало сваке године једанпут. Грчкој чињени су пописи у цељи, да се одреде појединих политичка права. По народним предањима, а нешто и из зна се, да су и стари Германи имали пописе — *огњишта.* ем веку бивали су пописи манастира и државних добара али лописа становника није било. Цар *Карло велики* (742—814) је, те су нарочити изасланици чинили попис у држави ње- Енглеској чинио је такав покушај краљ *Виљем Освајач* 087). У Француској пописано је становништво за владавине X (1550—1574). Основатель пруске државе, *Фридрих Виљем* 1688) наредио је при крају тридесетогодишњега рата, да се тачан „*инвентар*" свију становника и кућа у његовој држави, овим уверити се, колико му је остало народне снаге и народнога после рата. Но сви ови пописи појаве су усамљене, и о неправилу или о општем каквом попису нема нигде трага. Тек чини прошлога века јављају се редовни пописи у појединим др- У томе предњачила је Шведска, јер она има још од 1750 леде о попису својих становника. Од 1749 год. у Шведској тачне парохијанске књиге, и из ових ваде свештеници број ника на крају сваке године. У *Норвешкој* пописивано је стаство 1769, 801, 1815, 1825, 1835, 1845, 185[illegible], 1865 и 1875 У *Енглеској* био је први *правилан* попис становника 1801 г. и сад чињен је редовно сваке десете године и то: 1811, 1821. 1831, 1841, 1851, 1861 а последњи 1871 године. У *Француској* био је први општи попис 1762 г., а други 1790 г.; но оба та пописа врло су непоуздана. Тек они пописи, који су од 1821 до 1866 године бивали сваке пете године, имађаху тачније резултате. Последњи пописи били су на крају 1872 и 1876 год. У *Пруској* пописано је становништво 1816 г. а у осталим мањим немачким државама били су и пре тога пописи, али мање више непоуздани. Кад је утврђен царински савез међу немачким државама, онда је наравно из финансијских обзира, настала потреба правилних пописа у одређеним роковима. Од 1834 г. бивали су пописи сваке треће године, и овај ред прекинуле су у неколико ратне године 1866 и 1870—71. Последњи пописи у Немачкој били су 1864, 1867, 1871 и 1875 године свагда 1 Децембра. У *Аустрији* пописано је становништво први пут

1754 г. а у *Угарској* 1785 г. Последњи попис у Аустрији био је 31 децембра 1869 г. а у Угарској 3 јануара 1870. Врло тачне и опширне пописе има *Швајцарска*, где се становништво сваке десете године пописује. Пописи били су 1850, 1860 а последњи 1 децембра 1870 год. И у *Италији* били су општи пописи становника 1861 и 1871 године. Много је у погледу пописа застала *Русија*. Тамо правилнога пописа становништва још до данас није било. У појединим областима руске царевине и у разно доба пописивали су становништво полицајне власти. Ови су пописи врло непоуздани нарочито с погледом на попис женскиња. Од осталих европских држава да наведемо: *Белгију*, где је по иницијативи славног статистичара *Кетлеја*, први тачан попис био 1846 г. други 1856, трећи 1866 а последњи 1876 год. Последњи пописи становника били су: у Нидерландској 1879, Данској 1870, Грчкој 1879, Шпанији 1877, Португалској 1878 и Румунији 1859 (уједно и *први*). У *савезним државама североамеричким* први је попис становништва био 1790 год., затим сваке десете године чињени су пописи и 1880 год. био је последњи попис.

Као што се види, није било сталног рока ни правила за попис становника, а ово је много сметало поређивању статистичких података из појединих држава. Односно рока у ком би се имали пописи понављати, решио је статистички конгрес у Петрограду 1872 г., да пописи становника у свима на конгресу заступљеним државама буду на крају сваке *десете* године, а почетак да се учини са 1880 годином. *О основним правилима* за попис становника конгрес је донео ове закључке:

1. Да се свагда пописује само фактичко становништво, т. ј. оно које се за време пописа нађе у земљи односно у општини.

2. Да се свака особа поименце у попису забележи.

3. Пописи да буду сваке *десете* године.

4. Да се попис изврши у току једнога дана, или у колико је могуће најкраћем року.

5. Добро ће бити, ако се нарочита лица одреде, која ће на попису радити.

6. Попис да се изврши *личним пописним картама* (Bulletin individuel, Zaehlkarte), а где се ово не би могло због недовољне писмености у народу, онда се употребе *пописне листе* (Handhaltungslisten).

7. За сваког појединог становника да се забележи: *а*, име и презиме, *б*, пол, *в*, године старости, *г*, породични односи ка домаћину,

д, брачно стање, *ђ*, занимање, *ж*, вера, *з*, матерњи језик, *и*, је ли писмен, *ј*, место рођења, *к*, место становања, *л*, телесни и душевни недостатци.

8. Да се уписује година рођења, а не године старости.

9. Поред главног занимања да се бележи и споредно занимање.

Ове главне тачке усвојене су и примљене од изасланика појединих држава, и колико је за сад познато, уведене у обрасце пописних карата и пописних листа за попис, који је извршен на крају 1880 г. у свима европским државама и у савезу североамеричанском.[1] Ради коначног договора о извршењу овога првог општег пописа, као дела од огромне научне и међународне важности, било је одређено, да се стална комисија статистичкога конгреса састане[2] Октобра месеца 1879 године у Риму; но пошто су заступници Немачке, Швајцарске, Шведске и Шпаније изјавили, да на састанак доћи не могу, одгођен је овај на неодређено време. Међутим овај непријатан догађај, као да не ће наудити општој ствари, јер се ипак свуда живо радило на припремама за овај општи попис. Мање државе слале су своје статистичаре, да штудирају обрасце и упутства у добро организованим статистичким центрима. Тако на пр. послала је влада румунска, шефа своје службене статистике, г. *Пенковића*, те је о трошку државном ишао у Париз, Берлин и Беч, и бавио се тамо проучавањем спремљених средстава за попис. Он је понео из Беча штампане обрасце и упутства, по којима је попис у Аустрији већ свршен, а изгледи су, да ће се по истом модусу предузети попис и у Румунији.[3]

У кнежевини Србији пописивано је становништво у приликама пописа пореских глава. Главна је циљ била свагда да се тачно попишу *пореске* главе. Први такав попис био је у Јуну 1834 г.[4] Број становника за ту годину износи 678.192 душе,[5] и вредно би било знати и број становника у појединим окрузима. Није нам познато

[1] У североамеричанским савезним државама извршен је попис још у Јуну 1880 г. и нађено је 50,159.559 становника.

[2] О саставу ове перманентне комисије и о њеном делокругу донео је статистички конгрес у Петрограду 1872 г. своју одлуку.

[3] И наша влада послала је ради тога у Беч начелника статистичког одељења, г. Владимира Јакшића, у Јулу месецу прошле године, но пописа у нас није било нити се зна хоће ли га бити.

[4] Државопис Србије IX. стр. 1.

[5] Види Државопис Србије III. стр. 107.

какав је био образац пописне књиге за ту годину, и ако је то од великог интереса за историју пописа у Србији. Други попис пореских глава и становника био је 1841 године. Образац пописне књиге био је овај:

Окружије . . . . . .
I Срез . . . . .
I Село . .

Число кућа	Име и презиме	Година	Главе							Примјечаније
			жењене	нежењене	Данак		На имање плаћајуће		женске	
					плаћајуће	неплаћајуће	чиновническе	остале		

У пописну књигу уписивани су само мушкарци *поименце* и за сваког је забележена и година старости, па пошто су сви, од најстаријег до најмлађег, уписани, онда је у последњој рубрици означен *број* женских, колико би их било у кући. За занимање није била отворена одвојена рубрика. Нарочито за овај попис прописана су „*правила о попису пореских глава од 12 Марта 1841 године.*“ Овим пописом нађено је у Србији 828.895 становника, дакле 150.703 више него у 1834 години. Према томе множило се становништво Србије у тој периоди са 3,174 процената годишње.

Пописна књига за 1843 годину, имала је поред горњих рубрика још једну за *главну суму душа*. Осим тога замењен је натпис „*остале*“ (на имање плаћајуће) са „*пуни данак неплаћајуће.*“ И у овој пописној књизи нису бележене женске поименце, већ само укупно. Становника нађено је у тој години 859.545.

Године 1846-е пописано је у кнежевини Србији становништво по *четврти* пут. У пописној књизи од те године налазимо повише нових рубрика. Образац пописне књиге био је овај:

Окружије . . . . . Срез . . . .

Село . . . . .

Число кућно	Име и презиме	Качество	Године	Глава											Сума целог народонаселенија	Страни			Сума странни	Данак бећарски плаћајући	Примјечаније
				жењени	неожењени	Данак					Одсуствујући					из друга места Србије	из друга области турског	из страни земаља			
						плаћајући	неплаћајући	на имање плаћајући	пуни неплаћајући	женски	у другим мјестима Србије	изван Србије у Турској	у осталим државама								

Најважнију допуну пописне књиге налазимо у „*качеству.*“ Отуд могла би се узети грађа за статистику занимања грађана српских из оног доба. Нове су рубрике за одсуствујуће, за странце и бећарски данак плаћајуће. Број становника износио је у тој години 915.080 душа.

Овај исти образац без икаквих измена налазимо у књигама пописа пореских глава за 1850, 1854 и 1859 годину. За попис данак плаћајућих глава издана су нова „*Правила*“ 8. Марта 1850 године.

Становника нађено је у години

1850 . . .	956.893
1854	998.919
1859 . . .	1,100.879

Кад поредимо резултате ових *седам* пописа, онда надазимо, да је множење становника у кнежевини Србији износило:

У периоди	Свега	Годишње	У проценту
1834—1841	150.703	21.529	3,174
1841—1843	30.650	15.325	1,849
1843—1846	55.535	18.512	2,154
1846—1850	41.813	10.453	1,143
1850—1854	42.026	10.507	1,098
1854—1859	101.960	20.392	2,041
1834—1859	422.687	17.707	2,493

Први српски статистичар, *г. Вл. Јакшић*, вели, да су пописи за 1843 и 1850 годину доста непоуздани[1], но не наводи, са чега је та непоузданост. Кад поредимо проценат годишњег вишка који се јавља у појединим пописним периодама, онда видимо, да разлика у годишњем вишку између 1843—46 и 1846—50 износи цео *један* проценат, докле у следећој 1850—54 периоди тај годишњи вишак само је за 0·045 процената мањи. Из овога могло би се извести, да је попис и од 1854 године непоуздан, тим пре што попис од 1859 године опет велики годишњи вишак показује.

Много лакше дала би се оценити поузданост ових пописа, кад бисмо за сваки попис имали број становника по полу. Но најбоља контрола за поузданост пописа налази се у *кретању људства*, за то што вишак рођених заједно са вишком досељених једино и безусловно мењају број становника, који је у извесној години пописом нађен. Но како су у нас статистички податци о кретању људства штампани тек за 1862 годину, то је онда немогућно применити на раније пописе тај метод, и тек при оцењивању разултата пописа од 1863 и 1866 године ми ћемо покушати да то учинимо.

На реду нам је попис од 1863 године. Овај попис извршен је поводом закона о *плаћању порезе по имућности*, који је закон св. Преображенска скупштина примила и Књаз одобрио 17 Августа 1861 године. Закон тај имао је ступити у живот 1 Новембра 1861 године, но само наплаћивање порезе по њему, одложено је, док се особеним законодавним решењем не нареди.[3] При самом предуготовном раду за извршење ове врло важне реформе у нашој пореској системи, наишло се на замашне тегобе. Правила по којима се имало приступити попису, издана су 19 Марта 1862 год. а сам попис отпочет је у Мају месецу 1863 године. Интересантно је, што је тада *преи*

[1] Државопис Србије III, 48.

[2] Државопис Србије II, 1.

[3] Ово законодавно решење није ни изишло, и сам закон замењен је новим законом о порезу од 2. Октобра 1864 године.

пут споменут попис *људства*, јер су то била „*правила пописа људства, имања и прихода за порез по имућности.*"

Та правила налазе се у Зборнику XV-ом и доста су опширно написана. Другом тачком наређено је „*да се понајпре попис у исто време одпочне како у вароши Београду тако и по свима окружним и осталим варошима Србије; по свршетку овога посла одредиће се време, кад ће се предузети попис по свима срезовима Србије.*" Овом одредбом искључена је већ тачност пописа, јер ове не може бити, кад се попис не врши у једно исто време по целој земљи.[1]

У истим правилима налази се још једна и то нарочито за тачност пописа људства врло корисна одредба; она је у тачци 16, и њом наређује се ово: „*Ради олакшице посла и бржег рада мора сваки старешина куће, који је писмен, на писмено поднети комисији списак укућана поименице с означењем њихове неспособности за рад и њихових година старости као и изложење појединих части непокретног имања и појединих извора прихода.*"

„*Где је то могуће, нека председатељ настане, да и остале старешине куће на писмено комисији овакав списак подносе, у ком послу биће народу на руци свештеници, учитељи, општински писари и остали писмени људи.*"

Не треба овде много доказивати, од колике је користи могло бити ово наређење, да су поднесени спискови добро контролисани од стране пописних комисија. Но како је главна циљ овог пописа била, да се попише имање и приход, то је и на ово двоје обраћена највећа пажња, а не попису људства. О тога и ми држимо, да су ти на писмено поднешени спискови укућана поглавити узрок нетачности овог пописа људства, за који и сам начелник статистичног одељења, г. *Вл. Јакшић*, вели, да је доста непоуздан[2], а ми ћемо мало даље доказати, да је *сасвим* непоуздан. По самој природи овог пописа није ни могло друкче да буде, јер попис људства свагда треба да је главна а не споредна циљ, а за то уз такав попис не треба ни шта друго предузимати. Сви наши пописи, који су до сад бивали, више су или мање губили од своје вредности, што је уз њих био и попис пореских глава. Пописом пореских глава, који би се могао врло лако и у свако доба одвојено од пописа људства извршити, отежава се јако и отеже попис људства, и са тога попис не може никад показати прави број становника, а ни

[1] У Држ а в о п и с у С р б и ј е II стр. 22 и д. где је резултат овог пописа наштампан, није напоменуто кад је почет попис у Београду и осталим варошима, а кад ли по селима, и ако је то требало казати.

[2] Д р ж а в о п и с С р б и ј е III, 48.

карактеристика ових не може бити потпуна, с тога, што се не стављају потребна питања, па се не могу ни одговори записати. О употребивости тако извршених пописа за цељи научне, не може бити ни говора.

Образац табака за овај *осми* попис изгледао је овако:

Округ . . . . . Општина . . . . . .
Срез . . . . . Пописна књига Мјесто . . . .

Текући бр.	Име и презиме домаћина и домаћице, деце, родитеља и других сродника и укућана, који понаособ данак не плаћају и њихово занимање	Стање здравља лица, т. ј. да је оно и за што за рад неспособно	Године старости		Непокретно имање састојеће се у земљама, кућама, зградама, које исто лице има у атару своје општине или изван тога атара у Србији; процењено у дукатима пестрокним	Мјесечни прихо од занимања по заслуги и плати, од пенсије и од покретног имања изражени у талирима	У коју класу спадају													Примјетба
			мушки	женски			по имању							по приходима							
							I	II	III	IV	V	VI	VII	I	II	III	IV	V	V	VII	

Резултати овог пописа штампани су у *Државопису Србије*[1]. За сваку општину посебице изложено је: колико је у њој било становника мушких, женских и свега и колика је била вредност непокретности. У 1088 општина нађено је, да има свега 1,108.668 становника, и то 571.646 мушких и 537.022 женских. На 100 мушких долазило је дакле 94 (93·94) женских. У предидућа два пописа налазимо исту скоро пропорцију. Тако долазило је на сто мушких по попису.

[1] Свеска друга стр. 22—92.

Од 1854-е године — 93,82 женских
„ 1859-е „ — 93,84 „

било је дакле у 1863 години на 10.000 мушких само 10 женских више но што показује година 1859. По овој подједнакој размери између мушких и женских, не би се могло тврдити, да је попис од 1863-е године баш толико непоуздан, јер није вероватно, да је остало не заведено у пописну књигу толико мушких колико и женских, те да горњи размер остане готово неизмењен. Мало даље ми ћемо потање испитати овај предмет, а сад да пређемо на *девети* попис људства, т. ј. онај од 1866-е године.

Образац пописних табака израђен је у статистичном одељењу министарства финансије а изгледао је овако:

Окружије . . . . . Општина . . . . . .
Срез . . . . . Мјесто . . . . .

Број кућа	Име и презиме газде кућевног и остали укућана и сродство њиово	Занимање	Године старости		Брачно стање		Зна писати	Које је народности			Странац из		Које је стране вјере	Плаћа данак			Примјетба
			мушки	женски	сожењен	удов		влашке	циганске	наче стране	Турске	остали зе мља		грађански	арачки	бећарски	

Као што се види, овим пописом прикупљена је *први пут* грађа за статистику: *занимања*, *писмености*, *народности* и *вере*, што све дотле није бележено, или бар није подједнако за све округе. Сам попис извршен је на крају 1866-е године у целој земљи. По внутрености радиле су на попису нарочите *окружне* комисије, а

у Београду употребљени су пописивачи. Но попис је у Београду тако немарно извршен, да је у почетку 1867 године нов попис предузет и употребљено је на то 60 пописивача. Овим поновљеним пописом нађено је, да је од првог пописа изостало преко 4.000 становника!

Правила за овај *девети* попис не налазимо у *Зборнику*, а да ли су засебно штампана, није нам познато. Резултат самога пописа штампан је у *Државопису Србије*[1] и то доста опширно. За свако место (варош или село) посебице означен је: број кућа, становника мушких, женских и свега; број ожењених (и удатих) и удових; број писмених и оних који плаћају данак грађански, арчки и бећарски. А остали податци штампани су само у главном прегледу по окрузима.

Овим пописом нађено је у кнежевини Србији 1,216.348 становника[2], и то 626.892 мушких а 589.456 женских, долази дакле на сваку стотину мушких 94,03 женскиња. Према томе размера женских јача је од оне у прошлог пописа са 0,17 процената.

Кад поредимо резултате у последња три пописа, онда имамо:

За годину	мушких	женских	становника
1859	556.785	521.496	1,078.281
1863	571.646	537.022	1,108.668
1866	626 892	589 456	1,216.348

Према томе увећао се број становника

		мушких	женских	у опште
од	1859—63 г. са	14.861	15.526	30.387
„	1863—66 „ „	55.246	52.434	107.680
		г о д и ш њ е		
од	1859—63 г. са	3.715	3.882	7.597
„	1863—66 „ „	18.415	17.478	35.893
		у п р о ц е н т у		
од	1859—63 г. са	0,667	0,744	0,705
„	1863—66 „ „	3,221	3,255	3,237

Ове огромне разлике у проценту множења становника довољно доказују, да је попис од 1863-е године *сасвим* непоуздан. Имајући при руци податке о кретању људства за године, које ову последњу пописну периоду састављају, можемо и с те стране доказати непоузданост пописа од 1863-е године.

[1] Свеска III стр. 47—115.

[2] По Државопису Србије (свеска III стр. 100) било је 1,215.576 становника; по Гласнику срп. учен. друштва (књига XLI стр. 6). 1,216.348, а по спису: Behm und Wagner, Die Bevoelkerung der Erde II 27, 1,216.186. Ми узимамо бројеве из Гласника за то, што држимо да ће бити најпоузданији.

По званичној статистици[1] износио је вишак рођених

у години	мушких	женских	свега
1864	7.475	8.504	15.979
1865	12.484	12.625	25.109
1866	13.320	12.881	26.201
Свега	33.279	34.010	67.289
Попис од 1863	571.646	537.022	1,108.668
Свега	604.925	571.032	1,175.957
Попис од 1866	626 892	589.456	1,216.348
Разлике	21.967	18.424	40.391

Овај вишак у броју становника преко вишка природног, морао би долазити од досељавања, али је апсолутно немогућан, и једва ако је за поменуте три године до највише 15.000 више досељених но одсељених било. Остају дакле још до 25.000 становника, који су у 1863 години остали непописани.

Интересантно је видети, у којем је округу попис те године најнетачније извршен. Да бисмо се о томе уверили, узећемо за сваки округ број становника по попису од 1863 године, и додајући му природни вишак из године 1864—1866-е поредићемо га попису од 1866 године.

Округ	Број становника по попису од 1863 г.	Природни вишак рођених од 1864 до 1866 г.	На крају 1866 године: могло је бити становника	На крају 1866 године: нађено је пописом становника
Алексиначки	43.875	2.838	46.713	48.136
Београдски	58.471	3.645	62.116	63.880
Ваљевски	71.708	4.437	76.145	83,483
Јагодински	58.521	3.601	62.122	62.179
Књажевачки	51.118	3:218	54.336	55.079
Крагујевачки	88.752	6.071	94.823	97.293
Крајински	65 580	3.086	68.666	70.324
Крушевачки	61.380	4.358	65.738	67.576
Подрински	46.390	2.753	49.143	48.827
Пожаревачки	130.001	8.955	138.956	140.790
Руднички	44.400	3.182	47.582	48.275
Смедеревски	52.681	4.005	56.686	59.980
Ћупријски	51.318	3.442	54.760	55.888
Ужички	98.774	5.310	104.084	104.517
Црноречки	50.936	2 467	53.403	53.284
Чачански	54.566	3.300	57.866	58.037
Шабачки	65 437	3.860	69.297	73.622
Београд варош	14.760	— 1.239[2]	13.521	25.178
Србија	1,108.668	67 289	1,175.957	1,216.348

[1] Државопис Србије свеска VIII стр. 114—115.

[2] У овај број узети су и војници, од којих је за ове три године умрло свега 230.

По овом прегледу имју мање становника но што би требало да буде само ова два округа: црноречки и подрински, а у осталих четрнаест округа и у вароши Београду показује се знатан вишак. Овај вишак износио је

у округу:	свега	у годишњем проценту
Јагодинском	57	0,03
Чачанском.	171	0.09
Ужичком	433	0,14
Пожаревачком	1.834	0,44
Књажевачком	743	0,46
Рудничком	693	0,48
Ћупријском	1.128	0,69
Крајинском	1.658	0,80
Крагујевачком	2.470	0,88
Крушевачком	1.838	0,93
Београдском	1·764	0,95
Алексиначком	1.423	1,02
Смедеревском	3.294	1,93
Шабачком	4.325	2,08
Ваљевском	7.338	3,21

Напред већ казали смо, да вишак досељених у оне три године, које деле ове две пописне године, једва да је могао изнети до 15.000 душа, дакле до 0,42 проценти годишње, а вероватно је, да је био још и мањи. Кад овај средњи проценат упоредимо проценту појединих округа, онда је више него јасно, да је тачност пописа сумњива у свима окрузима, који показују већи проценат од овог средњег. Ваљевски округ предњачи у томе, а њему најближи јесу окрузи: шабачки и смедеревски. Позната је ствар, да у варошима број становника јаче напредује но што то бива у селима, јер у варошима концентрисан је капитал, уложен у разним радњама трговачким и занатлијским, које опет привлачу радне руке у така средишта. Кад узмемо вароши у округу ваљевском, онда налазимо, да је било

	1863 г. становника	1866 г. становника	годишње множење у проценту
у Ваљеву	2344	3.066	10,27
„ Обреновцу	830	1.313	19,40
на Убу	789	1.979	50,27
На против			
у Смедереву	3907	5.013	9,44
„ Шапцу	5909	6 516	3,42

Из овога може се извести тај закључак, да је попис од 1863 године најбоље извршен у окружним варошима, а у мањим варошима и по селима рађено је сасвим површно, јер се највише на то пазило да сваки каже своју непокретност, а колики му је број укућана, то баш није по танко испитивано. Врло лако могло је и то бити, да је при састављању прегледа грешено у сабирању, још ако су те прегледе састављале саме пописне комисије.

После пописа од 1866 године прође пуних *осам* година, док је нов попис људства предузет. Подуже истина говорило се о новом попису. Још за време намесништва мислило се, да ће бити пописа, но ствар се опет одложила. У то дође и састанак статистичног конгреса у Петрограду 1872 г. где је дефинитивно одлучено, која питања имају да обухвате пописи, који се у напредак буду чинили, и која смо напред већ изложили. И српска влада пошље свог делегата на тај конгрес,[1] који ће вазда прво место заузимати не само у историји статистичких конгреса већ и у историји саме статистике. У 1873 години чињене су збиљске припреме за попис. У статистичном одељењу спремљен је образац пописних табака, и у њега је унешено све према закључима статистичног конгреса петроградског. Те исте године, 13 Децембра, министар финансије прописао је „*Правила за попис људства и пореских глава*“ У правилима за попис људства објашњене су све рубрике пописнога табака тако, да је само при довољној пажњи пописивача попис морао добро испасти.

Израђени у статистичном одељењу образац пописнога табака измењен је доцније, а сам попис руководило је *административно* а не *статистично* одељење! Ово је једна по све значајна аномалија, но може се правдати тиме, што је и овом попису била *главна* циљ, да се попишу пореске главе. У вароши Београду пописано је тада становништво први пут *пописним листама* (Haushaltungsliste). Образац тих листа био је овај:

ПОПИСНА ЛИСТА ЗА ВАРОШ БЕОГРАД 1874 ГОД.

(Тек. бр. поп. листе.. .....)

Кварт.....
Улица .....
№ ....
Број зграда под овом № у којима се
обитава ....

Упуство за попуњење ове листе

1. Свака породица, која за се живи у кући, дужна је, ако може, предату јој ову пописну листу сама да попуни.

[1] У овом погледу влада је и пре чинила своје, те да и Србија види своју корист од оваких научњичких састанака. Изасланик владе српске, г. В. Јакшић, начелник статистичког одељења, увагда је подносио извештај о раду конгреса. Тако о конгресу у Берлину 1863 г. (Државопис Србије II 9.), у Флоренсу 1867 г. (Држ. Србије III. 116.), у Хагу 1869 г. (Држ. Србије IV. 141), но о овом по најважнијем конгресу петроградском, немамо још ни данас штампана извештаја.

2. Лица, која за се самостално живе и куће, и ако немају фамилије, сматрају се као засебне породице, па ће за се и попунити листу.

3. Ако ко живи онде, где му је и каква радња он ће ту листу и попунити; а ако ту и не живи, но само ради, он ће попуњавати само једну листу и предати је тамо где и обитава.

4. У ову листу треба уписати и оне породичне чланове, који за се самостално од своје породице не живе, и ако нису ту у време пописа, но су на отсуству на страни, или где на другом месту, у школи, на робији, у војсци, само за њих треба у дотичној рубрици и у примедби назначити, да отсуствују и где се налазе.

5. Исто тако у ову листу треба уписати и она лица која се у време пописа код које породице нађу, па били сродници или не н. пр Ђак на косту или у квартиру, сродник у гостима, путник и т. д., само треба назначити у дотичној рубрици и у примедби, да је тако.

6. Путнике пак по механама, хотелима, уписиваће механџија угоститељ, у своју листу, само јасно одвојено од његове породице.

Име и презиме старешине куће и осталих укућана и њихово сродство	Године старости		Занимање	Брачно стање					Чита и пише		Рођен на страни		
Овде ће се тачно записивати име и презиме старешине куће (фамилије); његове жене, деце, унучади и т. д. по годинама од најстаријег па до најмлађег породичног члана, била та чељад овде или на страни, само ако не живе за себе; даље сродници и остала лица као: ђак, ако је у квартиру или на косту, калфе, шегрти, слуге покућарске, слушкиње и т. д. ако у кући код те породице живе.	У овој рубрици назначити тачно број навршених година		Овде словима назначити занимање појединог лица као: трговац, чиновник, терзија, ковач, на парче рађени какав занат, калфа, слуга покућарски и т. д. Ако и женскиње има какву радњу и то назначити. Ко је без занимања, да каже од чега живи, од капитала или од милостиње	У овој рубрици назначити бројем 1 каквог је брачног стања мушкиње и женскиње					У овој рубрици означити бројем 1. знали писати и читати, или само читати		У овој рубрици означити бројем 1 ако је ко рођен у Аустрији и Турској; а ако је у другој којој земљи она словима. Ово важи и за српске и стране поданике		
	мушких	женских		мушких	женских								
				ожењен									
				удовац									
				разведен									
				удата									
				удовица									
				разведена									
									чита и пише				
									само чита				
											у Турској		
											Аустр-уг.		
												у другој којој земљи	

Ако у овом случају није довољна једна листа, онда ће се наставити још две или три листе.

7. Ако у породици нико не може ову листу добро да попуни или ако цела породица отсуствује онда је дужан газда од куће, ако је ту и ако и у колико може, да листу попуни и потписом потврди, иначе то ће урадити комисар за попис.

8. Која породица није сигурна, да ће ову листу добро попунити, нека је и непопуњује, но нека преда газди од куће или комисару, те да је они попуне.

9. Ко, шта и како ко има да у поједине рубрике записује, види се из самих натписа ових рубрика.

10. Треба пазити, да сваки каже право и главно занимање, и тако да и уписује у дотичну рубрику.

11. Попуњавачи у опште стараће се, да нико не остане не уписан, и да се све попуни као што треба.

Стран поданик			Присуствујући		Одсуствујући		Стране вере	Плаћа данак	Приметба
турски	У овој рубрици означити бројем 1. ако је ко турски или аустријски поданик; а ако је поданик друге које државе означити словима ту државу		Мање од	Више од	Мање од	Више од	Назначити словима, ако је ко стране вере и поменуте које	У овој рубрици означити бројем 1. и какав ко данак плаћа.	У приметби да се словима назначи, ако је ко глуво-нем, слеп, душевно болестан, даље ако ко од породичних чланова отсуствује на пр. у војсци је, на робији, у школи, на страни и т. д. да се назначи место где је; даље од присуствујућих, ако је ко из унутрашњости, да се за њ назначи: одакле је и шали тамо за друге или масе.
Аустр-унг.			три месеца						
иначе друге које државе	н. пр. као путник, гост, посетилац и т. д. означити бројем 1.	Означити бројем 1.							
		н. пр. као путник, гост, посетилац и т. д. означити бројем 1.							
		н. пр. отишао у службу у школу на страни, у војску и т. д. означити бројем 1.							
								грађ.	
								бећар.	
								харач	

Као што се види, у самом обрасцу било је одмах и упутство, како да се исти попуни. А ако је упутством довољно објашњено шта се има уписати у сваку рубрику пописне листе, то се опет добивеним резултатом дошло до убеђења, да се овај начин пописа не може у нас још употребити с тога, што наш свет не уме да оцени циљ и важност оваке статистичке операције, а што су и сама лица, којима је поверено било раздавање пописних листа и купљење истих, пошто су од појединих домаћина попуњене, посве олако ову ствар узимали.

По осталим варошима и местима у внутрености извршиле су попис окружне комисије, уписујући свако лице у пописну књигу, онако како је и при другим пописима бивало. Попис је отпочет у месецу Децембру 1874 године, а продужен је првих месеца 1875 године. По негде ушло се с пописом чак и у месец Јун!

Образац пописног табака за тај *десети* попис био је овај:

Округ . . . . . Срез . . . Општина . . . . Место . .

Број		Име и презиме старешине куће и осталих укућана и њихово еродство	Занимање	Године старости		Брачно стање						Чита и пише	Само чита	Рођен на страни			Страни подданик			Страно вере	Плаћа данак			Примеба
						мушких			женских															
кућа	порадица			мушких	женских	ожењен	удовац	разведен	удата	удовица	разведена			у Турској	у Аустрији	иначе у другој којој земљи	турски	аустријски	иначе друге које државе		грађански	бећарски	харач	

Кад овај образац поредимо оном од 1866 године, онда налазимо, да су му додате ове рубрике:

1, За број породица.

2, „ разведене мушке и женске,

3, „ оне који само читају и

4, „ страно поданство

На против отпала је из пописног табака врло важна рубрика т. ј. она *за народност*.[1] Једино цигани пописани су и овом приликом, те се тако може учинити поређене са годином 1866-ом. Румуни пак нису по народности одвајани од осталог становништва.

Што се тиче тачности овог пописа, она не може бити апсолутна већ с тога, што је попис доста дуго, а местимице и врло дуго трајао. Овоме би се могло у неколико помоћи, кад би попис извршиле *среске* а не окружне комисије, и кад би се попис пореских глава одвојио од пописа људства. Ми ћемо у продужењу овога чланка имати прилике, да се уверимо о поузданости овога пописа.

Резултат овог нашег последњег пописа штампан је у органу статистичног одељења,[2] и како ова публикација има врло скучен круг читалаца, то смо ради да из ње приопштимо најглавније податке, те да се види, како су важни и потребни пописи људства, за оцењивање социјалних односаја сваке државе. Из ових података видеће се и то, како је прека потреба да се она огромна грађа, која се пописом људства добија, и уреди и обради, јер ако остане сложена у рубрикама пописне књиге, оно је исто то као да ја нема.

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

Богољуб Јовановић

[1] Кад је 1879 године пописивано становништво у новооослобођеним крајевима, увета је опет у образац пописног табака рубрика „матерни језик,“ но тај је попис тек површно извршен. У пописном табаку отворене су још и друге нове рубрике према одлуци статистичкога конгреса петроградског.

[2] Државопис Србије IX свеска.

ЗЛАТНА ГРИВНА

ДРАМА У ПЕТ РАДЊА

НАПИСАО

МАНОЈЛО ЂОРЂЕВИЋ — ПРИЗРЕНАЦ

(НАСТАВАК)

ТРЕЋА РАДЊА

„ЖРТВА ОБРАНЕ"

Писарница истражног судије. На столу се виде многа разметнена акта и закониици, а наоколо неколико столица. У страну стоји једна шкриња. Улаз на десну позорнице с десне стране.

Појава 1

Кубурић седи за столом држећи перо у руци, недалеко од њега седи **Перунка.**

Кубурић. Према вашем исказу код полицајне власти, ископан је само један део од покраних адиђара.

Перунка (за себе). Остало сам ја за мене осигурала, — нећете га никад ни наћи.

Кубурић Али то није довољно. Ствар ваља да се разбистри сасвим.

Перунка. И то ваљда очекујете од мене?

Кубурић. Ја се надам —

Перунка. Жао ми је што вам у томе послужити не могу, јер не знам више ништа од онога, што сам већ казала. У осталом оптужена —

Кубурић. Од ње се не надам ничему, — досад је све порицала, као што је то већ у опште навика код већине криваца.

Перунка. Па ваљда не ћете захтевати од мене да сведочим и о ономе, што не знам поуздано?

Кубурић. Ја то не могу ни захтевати од вас. Мени ваља сад да из разних појединости изводим могућу целину? Зато бих желио

да ми поновите ваш исказ код полиције, само вас молим да не пропустите ни најмању ситницу, јер некад и најневажнија маленкост може бити за истражног судију од великог значаја. Дакле, шта вам је познато о овој ствари? (пише)

Перунка. Чим сам чула да је та девојка стављена у притвор на сумњу да је учествовала или бар знала за крађу у кући господара Копривића, сетих се да сам је видела истог дана на уранку како сва усплахирена прође журно покрај моје куће. Мислила сам да јој није мати у опасности, јер она јадница поболева већ одавна, па је зовнух кроз прозор да је упитам. Али она још брже убрза, и ја изађем на поље да видим куда ће. Варошко шеталиште није далеко од моје куће, — опазих је како замаче у најгушћи шипраг пошто се неколико пута осврнула, — да ли ишчекује кога, или бојећи се да је ко не види — не могу баш казати насигурно. Знајући у каквом је сиротном стању и да покрај свог њеног труда не може са шивењем зарадити ни колико је довољно да само израни себе и њену стару матер, — сену ми на један пут мисао, (застане, отежућим гласом) ех, знате, има код нас по несрећи доста људи, који *радо разбирају за лепе сиромашне девојке*, — а оптужена, као што сте видили, није *баш тако ружна*.

Кубурић. Молим вас, држите се саме ствари, а оставите на страну лепоту сиромашних девојака.

Перунка. (зачуђено) За бога, господине, шта ви мислите? (чинећи се увређеном) Ја сам истина усамљена, али ипак поштена жена, која ће још дуго тужити за својим изгубљеним мужем, — но слушала сам да у свету има свакојаких.... Па кад видех то њено чудновато понашање, посумњах да јој није нешто додијао досадашњи живот пун труда и невоље.... Побојах се да није клонула духом, те да рад тренутног безбрижног живота не жртвује њену девојачку врлину. Та и онако је сиротица — још нека изгуби и то једино јој благо и најдрагоценији украс девојачки, па би тек онда остала до смрти убогом сиротом. Одмах се решим, похитам правце за њом и угледам је у шушњару, као да нешто журно тражи. Била ми је окренута леђима, и гледајући у њу непрестано, приближим јој се неосетно. Тек што сам дошла сасвим близу, некако се спотакнем о једну грану. Она ме осети, скочи и како ме угледа врисне, па одјури као бесна кроз шеталиште.

Кубурић. Јесте ли онда разгледали то место?

Перунка. Није ми ни падало на ум од чуда, шта би тој девојци. Стајала сам неко време убезекнута, па дошавши к себи, вратим се кући. Тек кад чух о овој крађи и да су на месту нађене

неке справе, за које рекоше да су из њене куће; и нехотице сетих се на ово њено чудновато понашање. По дугом размишљању, изгледаше ми доста значајно и сматрах за дужност да о томе известим полицајну власт.

Кубурић. И врло сте добро учинили. Полиција је одма учинила нужну истрагу и ископала је ове (показује) драгоцености. Само није нађено све што је похарано.

Перунка. Ја сам казала само што сам видела на моје очи, за остало не знам.

Кубурић. Да ли би сте могли познати хаљину, коју је носила у то доба?

Перунка. Можда, — али не могу рећи на сигурно, јер то баш нисам узимала на ум.

Кубурић. (Извади из шкриње Милункину аљину, у којој је нађена гривна) Размотрите ову хаљину, — да није она?

Перунка. (Узме је у руку) Чини ми се (за себе) да сам у њу подметнула гривну. (Полугласно) Јест... збиља. (гласно) Биће иста, изгледаше ми баш овако беличаста.

Кубурић. Јесте ли приметили да је оптужена носила што у рукама, кад се упутила шеталишту?

Перунка. Нисам.

Кубурић. Јесте ли се после тога састајали с њом?

Перунка. Нисам.

Кубурић. Стојите ли у каквој породичној или иначе пријатељској свези с оптуженим?

Перунка. Ми се тек онако познајемо још из Темишвара. Била је с матером у истој кући, у којој сам и ја седила.

Кубурић. Како су живеле у Темишвару? Је ли им понашање било у чему год сумњиво?

Перунка. Живиле су као и овде, а ја слабо марим да распитујем какав је који. Бринула сам се само за моју кућу, и гледала мог покојног мужа. Али сам их ипак сажаљевала са њиховог убогог стања.

Кубурић. Имате још да кажете што у објашњењу извршеног злочинства или саме личности оптужене?

Перунка. То је све, што сам већ казала.

Кубурић. Ваш исказ тако терети оптужену, да се морате заклети.

Перунка. (уплашено) Заклети? ја да се кунем? Молим вас само то не захтевајте од мене. Нисам се никад заклињала. О, мени несрећници, — да сам знала....

Кубурић. Сад је доцкан. *Ви се морате заклети.* У осталом кад нећете добровољно, ја вас не могу присиљавати, — суд ће доцније решити о томе. За сад је и ово довољно. Према потреби биће те позвани. (дајући јој перо) Потпишите саслушање, — ако сумњате да нисам верно све бележио, можете прочитати.

Перунка. Ја вам верујем (потпише) само због заклетве. —

Кубурић. Рекох вам, то је ствар суда. Сад можете ићи.

Перунка. (клањајући се) Службеница! (за себе) Ја да се лажно кунем? Истина, не морам се бојати Иконије. Само она могла би у неколико оборити што сам сведочила, — али она је сад полудила, њена сведоџба не би ни вредила. Па ипак то нисмо угодили, господар Трнко. (оде)

Кубурић (прегледајући акта). Шта сад да мислим о целој ствари? Окривљујуће околности тако су јаке, да бих био с места готов са пресудом. Али кад погледам оптужену, чисто бих рекао, да није кадра ни замислити, а камоли извршити оваково злочинство, — тако су јој црте на лицу ведре, — скоро детињасте. На сва питања одговара јасно и отворено, никад се не смете нити противуречи. Поглед јој је миран као у јагњета. А преко образа пређе јој по кад кад, као на крилима ластавице, тако пријатно руменило, да се чисто ја сам збуним и нехотице оборим очи. (Скочи са столице, лупивши о астал) Па још и онај проклети кајишар Трнко! (замисли се)

Појава 2

Стражар (уђе, предавајући новине). Дошле су новине, господине.

Кубурић (узевши их). Баш добро. Можеш се удалити.

(Стражар оде)

Кубурић (отворивши новине). Аха, „Народни лист". (тргне се) Шта је ово — „Параграфска правда." (чита, па љутито баци новине на сто) Још ми је то требало. Ови су новинари створени само за пакост. (шета по соби замишљено) И овај као да је знао садржину спроводног акта члана полиције који је извршио кућевни претрес, — тако наглашује могућност невиности оптужене. Чудноват човек тај члан Добрић! Чини ме особито пажљивим на оштећеног златара, који се при претресу понашао доста сумњиво. (горко) И опет тај Трнко! — О ја знам да је он препреден лисац, — па баш он мора да буде умешан у ову ствар! Можда бих и могао прикупити мисли да све што озбиљније проучим, — али чим дођем на његово име — онда с богом памети, јер се одма сетим шта ми предстоји, ако не могнем да се испетљам из његових канџа. (сетно) А ја сам толико запао, да је просто немогуће. (љутито) До беса! Зар се морам целог мога века

овако мучити и кубурити?! (после кратке почивке, горко) А шта ми друго остаје — такав ти је тај наш хваљени чиновнички живот, — ако немаш среће и пријатеља! Најбоље доба живота — младост проведи учећи за скамијом, потроши црно иза ноката, па кад изађеш из школе као зрео човек, — а ти чепи око министарских врата док ти се милостиво не удели какво опскурно место преписчика, са платом мањом од наднице зидарског шегрта! Другом чему не можеш се надати са образовањем какво ти дају наше данашње школе! Па кад те по дугом мољакању ипак огреје сунце шематизма, онда тек можеш рећи с богом кућо и кућиште, јер данас нису сигуран да нећеш сутра са класом отићи из једног краја земље на други, да после неколико дана опет не мораш по „потреби" тражити путничка кола за трећи крај земље! људи веле да „напредујеш", а ти се све више уваљујеш у дугове. Свет ти завиди и гледа те попреко јер „господски благујеш" — а нико те не види како често код куће проводиш о сувом хлебу и у хладној соби, само да би могао бити пристојно одевен, да се међ људима не постидиш кад ваља ма учем предњачити. То ти је дужност, јер си „од народа плаћен". Па најзад, надајући се ипак угледнијем положају — у будућности, ухватиш се за последњу котву да те из тренутних неприлика избави — женин мираз. И ти си све навршио. Жена ти је „донела", хоће да је госпођа, — а ти, ти правиш нове дугове, јер госпођа хоће и да живи „господски." Да, да, тако ти и треба Кубурићу, задужуј се зеленашу Трнку и плаћај сто на сто интереса! Хоћеш господства, — ето ти. А твоји другови, који нису хтели да буду господа, данас су имућни трговци и угледне занатлије. Задовољни, независни грађани. А ти? Ти слушај трпељиво што ти старији заповеда, па макар, да кад би нешто тог старијег изјурили из службе, неби био кадар да заради ни кору хлеба, — онда је ипак старији, а ти? Ти си роб свога положаја — туђ слуга до века! (застане, по краткој почивци) Не, овако се не може живети... „На курјака вика, а лисице месо једу..."

Појава 3

Стражар. (уђе затворивши врата за собом) Господине!

Кубурић. (тргне се) Шта је?

Стражар. Неки господин жели с вама да говори.

Кубурић. Како се зове?

Стражар. Не каза ми. Само рече да је ствар неодложима.

Кубурић. Добро (седне за сто, замишљено за себе). Ако не дођем што пре до већег положаја — пропао сам. Дакле, морам окушати — „удављеник се и за сламку хвата."

Стражар. Хоћете ли га примити?

Кубурић. (тргне се) Кога? Ах — да — пусти га!

Стражар. (отвори врата) Изволте! (оде)

Појава 4

Војислав (улазећи). Добар дан желим!

Кубурић. (устане) А, то сте ви г. Мишљеновићу?! Које добро вас нанесе амо?

Војислав. Морадох учинити, што ми дужност налаже.

Кубурић. Зар и ви, новинари чините што по дужности?

Војислав. По дужности човекољубља и правдољубља, — ако је по вољи г. судијо.

Кубурић. Врло лепо казано. О, ви не можете веровати, како ја уживам слушајући такове идеале — младићских година. (понуди му столицу) Изволте сести! Верујте ми, и сам сам био некада такав, али знате, времена се мењају —

Војислав. (седне, осмејкујући се) — а и људи с њима. Види се, да сте учили латинске класике.

Кубурић. Ви сте ме схватили са рђаве стране. Па ипак, ма да се нећемо возити на једним колима, уверићете се доцније и сам, да је у тешкој школи живота највећи учитељ искуство. Али покрај свега тога, било би зло и наопако по будућност народа, као што је наш, кад неби омладина имала одушевљења —

Војислав. (упадне му у реч) а остарина пожртвовања. Јел' те? И ја сам сасвим тога мишљења.

Кубурић. Не баш сасвим. Ви претерујете машајући се врло далеко. (за себе) Боме имају и зашто зазирати од овог младића.

Војислав. Онда ћемо бар нешто домашити, — у сваком случају више од оних што стоје скрштених руку.

Кубурић. Ех, то су само начела. —

Војислав. Да, начела, која ако се примене у стварни живот постају моћ преко које се не прелази лако на дневни ред, јер се мора с њом рачунати било с добре или са рђаве стране.

Кубурић. Како то мислите?

Војислав. На прилику, вама као правнику од заната (клањајући се) дозволите ми да се послужим тим општим изразом, — као оглашеном чувару права у узајмном одношају појединих друштвених чињеница, ваља да је по уобичајеној *код нас* практици *закон* или боље рећи *параграф* једина заштита, најпоузданија тврђава за обрану и нападу, јер већина наших тако званих „правника“ држе да

је *закон право*, док ми на основу науке тражимо нешто сасвим противно тој претпоставци, хоћемо да је *право закон*.

Кубурић. Ах, то је само игра речи, која нема никаквог стварног значаја.

Војислав. Боже сачувај. Могу вас о томе уверити, баш са случајем ради кога сам управ и дошао к вама. Баш ми је мило што сами заподенусте овакав разговор који нас и не надајући се наведе на ствар о којој бих управо желео да се споразумемо (осмејкујући се) Ипак има смисла она западњачка пословица да сви путови воде у Рим.

Кубурић. О ком случају то мислите?

Војислав. Са оном сиротом девојком, која је прекјуче на сумњу због неке похаре стављена у притвор.

Кубурић. Па шта хоћете с тим да кажете?

Војислав. Врло много, господине, јер је поступак власти у овом случају био преухитрен, без икаквог размишљања на даље могуће последице.

Кубурић. У том вам не могу дати за право. Баш тај поступак био је сасвим правно основан, пошто би иначе лако дошла у опасност могућност целисходне истраге. А то се мора имати свакад у виду.

Војислав. Па зар ради неке могућности, — а могућност је ваљда *сумњива*, да се лакоумно, на један мах, изврше два *сигурна* убијства?

Кубурић. (скочи) Убијства?! Шта ви то говорите — каква убијства?

Војислав. (мирно, ударајући гласом) Прво је убијена част једне сироте девојке, која на овом белом свету нема никаквог другог блага — до своје неокаљане части. И она јој је сад убијена.

Кубурић. Варате се, господине, — она још није ни осуђена, може се ослободити.

Војислав. Може се ослободити? А је ли с тим поправљена погрешка? И да је пустите сад, одма, — ипак ће остати на свагда жигосана пошто јој сваки може пребацити да је већ једном била у затвору или притвору, — то је за светину све једно. Она не разбира много за доказе, — свету је довољно ако се каже само да је била, — па ће је многи гледати попреко.

Кубурић. Ви претерујете.

Војислав. Ај! Претерујем? А зашто, молим, обично при почетку појединих потреса питате сваког оптуженог па и просте сведоке, не само јели ко био кад год суђен и осуђиван, но шта више

и јели био под каквим год ислеђењем? А то се пита *јавно*, *пред лицем толиких слушалаца*! Видите дакле да о томе и законски прописи воде рачуна, — дакле није баш сасвим беззначајно. И по томе, ма се сад и ослободила, част сироте девојке на сваки начин убијена је морално.

Кубурић. (нестрпљиво) Па и нека је збиља тако, шта се то најзад *вас* тиче? Та девојка није вам за цело својта, — бар она ми при испитивању рече да нема никога од рода осем старе мајке.

Војислав. (ватрено) Шта се то *мене* тиче? Ај, господине судијо! Ако нема никакве својте, или ако због сиромаштва не може да *купи* браниоца, — пошто је неумешна да се сама одбрани, онда мора све трпељиво сносити док јој јој се случајем или милошћу не удели правда. Зар се *то* не сме тицати свакога човека, коме је света правда и истина?

Кубурић. (у непривици) Али она има и рођену матер, па —

Војислав. Да, она је до сад била једини ослонац њеног млађаног живота, — па тај је сада немилосрдно подсечен.

Кубурић. Како то мислите?

Војислав. Зар вам није познато, господине да је она *полудила*?

Кубурић. (устукне, упрепашћено) Полудила?!

Војислав. Јесте, полудила од силног душевног потреса, кад су јој кћер одвели из куће у затвор. И то је оно *друго убијство*.

Кубурић. (дошав к себи тренут) За цело жалостан догађај, — али шта ћемо кад се није могао избећи.

Војислав. Могао је, господине, могао, да нисте се завезали за неке формалности, с којима се долази ретко до истине. *То су последице вашег наопачког начела да је закон право.* Јер, да сте ви прво размотрили какав је био живот те јадне девојке до тог несрећног дана; да сте психолошки испитали одношај њен спрам старе слепе матере, — па према томе имали у виду *домаћи живот* оштећеног богаташа, који је *дан пре тога* обећеној, у њеној соби, са свом нежношћу поднео једну лепу киту цвећа, *али коју је она пред његовим очима бацила кроз прозор*, онда би сте за цело дошли до убеђења, *да правда не сме доћи у подручје законских формалности*, — јер природа околности показује у овом случају већу могућност измајсторисане клевете но стварног доказа кривице обећене. (горко) Али, наравно, ко ће да разбија главу рад једне пуке сиротице, кад ваља угодити моћном богаташу. Та сиротиња је крива и што је жива!

Кубурић. (строго) Господине! — То је увреда судског достојанства! Ви изводите закључке на врло несигурном основу само-

створения предпоставка, а ми на против имамо доста опредељена *доказна* средства, што за нас мора имати већу вредност. А ако хоћете да нас убедите о противном, дајте нам доказа доказа и опет доказа, — иначе падате сам у погрешку коју нама хоћете да пребаците, — то јест, да се, лаковерно титрамо са чашћу појединаца.

Војислав. Да би те доказе набавио, нужно је да се подобро разговорим с оптуженом. Зато сам и дошао к вама. Молим вас дакле призовите је.

Кубурић. Жао ми је што вам не могу испунити жељу.

Војислав. (зачуђено) Не можете? Ваљда се не бојите, да бих с њом могао имати каквог тајног споразума?

Кубурић. И кад би сте хтели, неби вам испало за руком, јер према пропису небих вас смео оставити, да се на само разговарате.

Војислав. Ја то и не захтевам.

Кубурић. Нити можете захтевати. Али ја вам не могу дозволити састанак из многих основаних разлога.

Војислав. А ти су?

Кубурић. Прво: што се из начела притворенику не дозвољава никакав саобраћај са спољашњим светом, — док се не сврши претходна истрага.

Војислав. Али ако је то неопходно нуждно ради апелате противу самог притвора? Како би могао правобранилац писати жалбу ако му обећени неда нужних објашњења?

Кубурић. (ударајућим гласом) Заклети правобранилац или сродник, — то је оправдани изузетак. Али ви нисте у овом случају ни једно ни друго. Па и да сте, *вама нарочито* не би се могло допустити.

Војислав. (зачуђено) Нарочито — мени? Дакле самовоља? Лепо. Онда ми остаје само жалба на велики суд.

Кубурић. Узалуд вам труд, — верујте ми (Узме новине показујући). Јер ако се не варам *ви* сте по свој прилици писали ову белешку: „*параграфска права*“.

Војислав. Па и да сам. То је моја ствар, — никога се не тиче како ја мислим о овоме или ономе.

Кубурић. Али нас се мора тицати, млади господине. Ви сте се овде изразили о нашем правосудству, доста опоро; — имамо дакле основа сумњати да само ради новинарске цељи тражите овај састанак с оптуженом, т. ј. да с њеним „објашњењем“ добијете материјала за даље нападаје. А у томе вам ни нижи ни виши суд не може и не сме ићи на руку. Ја вас истина лично познајем као сина мог

негдашњег познаника и пријатеља, могао бих вам веровати да имате племениту намеру, — али ви сте *новинар*. То је белај. Видите дакле да не доносите добра, и ја би вам очински саветовао у опште оканите се тога неблагодарног посла. Ви још не познајете наше друштвене одношаје, — пропаћете — верујте ми! Ја вас сажаљевам, па вам искрено говорим. —

Војислав. Није нужно господине. Мене је народ васпитао о свом зноју, — и ја сам уверен да ћу му се најбоље одужити за то доброчинство, ако браним и заступам правду и истину. Само кукавице и ниткови могу о народном трошку прибављено знање и науку злоупотребљавати да се само докопају високог положаја и богатства, — али поштен човек (мете руку на срце) никада!

Појава 5

Стражар. (уђе, док је Војислав говорио и предајући Кубурићу једну посетилницу, лагано) Жели да је на само с вама.

Кубурић. (гледајући посетилницу, зачуђено за себе) Трико Копривић? Шта ће он сад?

(Стражар оде)

Можда је ради исплате менице! Како ћу му одговорити да немам новаца? Ако ме не хтедне причекати. (замисли се)

Војислав. И сад, господине, —

Кубурић (тргне се). Ах, извините. Дакле, ваша воља. Као што сам већ казао. Али могу вам ипак нешто световати. Ако хоћете да што постигнете, не истичите се сам лично, већ удесите ту ствар с којим нашим припознатим правозаступником. (пруживши му руку) А ја вам дајем моју поштену реч, да ћу му бити у свему на руци. Јесте ли с тим задовољни?

Војислав. Хвала вам.

Појава 6

Трико (уђе, клањајући се Кубурићу). Опростите, ако узнемирујем. Ви сте у послу....

Војислав (угледав Трика, устукне зачуђено. за себе). Ох, — ово лице?! Чудновато!!

Кубурић (приђе му, рукујући се). О, ни најмање. Добро сте ми дошли. Изволите сести. (нуди му столицу)

Трико (угледав Војислава, за себе). Опет онај, — шта је хтео овде? (гласно Кубурићу) Хвала вам (седне).

Војислав (Кубурићу). Нећу вас више задржавати. Клањам се.

Кубурић. Ако желите успети, послушајте мој савет (рукујући се). До виђења!

Војислав. Размислићу се. (пође, за себе погледајући Трнка) Младеж на десној обрви, слеп на левом оку... кукаст нос.. чисто не могу да верујем. Причекаћу га док изађе, — морам га уочити сасвим добро. (оде)

Трнко (приметивши, да га Војислав мотри, за себе, узнемирено). Што ме овај тако мери? (Кубурићу) Ко је тај младић?

Кубурић. Недавно се вратио с науке, па у место да се прими државне службе, он основа „Народни лист" те нам прави доста неприлике. — Иначе бистра глава. Штета за њега, — ко ће целом свету намесити колача!

Трнко. Зацело је отечествени син?

Кубурић. И јесте и није. Он се родио овде, али је одрастао у Темишвару. Отац му је тамо имао приличну златарску радњу, — знате, ваш еснафлија.

Трнко (узнемирено за себе). Да није нешто он... (брзо) Ви сте га познавали?

Кубурић. Врло добро, — друговали смо у младим годинама. То вам је била добра душа, — али пропаде са врло чудноватог случаја. Ја чисто нисам могао веровати (тужно). Сирома Станко!

Трнко (скочи, упрепашћено). Станко Мишљеновић?! (полугласно) Његов отац? (па се тргне, манувши руком преко чела за себе) Којешта... он је давно мртав... овај је био онда још дете...

Кубурић (гледајући зачуђено). За бога господар Трнко... Вама се позлило?!

Трнко (осмејујући се усиљено). Мени... не.. чини вам се... није ништа, верујте... Тренутни наступ — ништа више... Ја, знате, патим од тога врло често.. (за себе) Проклета непажња.... Овај ми је још требао!... Далеко од мене — старе, заборављене успомене!

Кубурић (гледајући га пажљиво). Тако?! (за себе) Изгледа ми врло сумњиво....

Трнко (за себе). Морам га збунити, — чини ми се, да је осетио..

Кубурић. А ја сам мислио —

Трнко (упадне му у реч). Верујте ми и ја сам мислио да тај „Народни лист" излази само за пакост. Ето ономад, ваљда сте и ви читали, говорећи о независности судија, спомену и (значајно) задуживање чиновника. Шта више, чује се да ће се и на скупштини повести реч о томе. Боже мој! Зар, ако се човек ради какве непредвиђене потребе и задужи неколико дуката, — одма то мора упливисати на вршење његове званичне дужности? Та за бога, зар судије нису људи као и други што су?

Кубурић (за себе). О, лупежу један! (гласно) Ех, то су само празна зановетања неискусног младића, који још не зна како је данас тешко уљудно живети.

Трнко. Имате право. Ето на прилику узмите вас. Кад вам што затребаше, нашли сте доброг пријатеља, на прилику мене, — па смо се свакад и наравнали као добри пријатељи сами, између четири ока.

Кубурић. О зацело. Па зато сам баш данас и мислио —

Трнко (осмејкујући се). Чини ми се ви сте се преварили у рачуну. Не ће баш бити данас (извади из џепа записник). Чекај баш да видимо. Данас је 23, а видите (показује меницу) рок меници истиче тек 26 маја, — дакле наксутра.

Кубурић (у забуни). Знате ја бих...

Трнко. Немојте се трудити. Ја знам да сте у великом послу. Кад буде време ја ћу вас и сам походити, немојте се трудити до мене.

Кубурић. Хвала вам; али морам вас на жалост замолити још сада за продужење рока исплате, — јер право да вам кажем, ја нисам при новцу.

Трнко (претварајући се упрепашћено). Нисте при новцу?! (осмејкујући се) Та ви се само шалите.

Кубурић. На жалост — озбиљно говорим.

Трнко. А! збиља? Дакле, — да продужимо рок исплате.. Хм, хм... врло непријатна ствар... Па, за које време мислите?

Кубурић. Мислим да ћемо се изравнати за три месеца. Ја се надам, да ми то нећете одбити.

Трнко. Тако... За три месеца... Хм... А чини ми се да онда истиче рок и другој меници од 100 дуката, па кад не можете сада ни ових 50...

Кубурић. Ако баш и не могнем исплатити целу своту, — камата вам не гине...

Трнко. Та, то би смо лако удесили, — само да нисам сада и сам у неприлици. (замисли се) За три месеца — тешко, — врло непријатно... Најзад, — знате шта? Као пријатељу учинићу једну олакшицу, — неби било лепо да се омразимо за такове ситнарије. Признаћете и сами, да је то мало подужи рок, ми смо људи смртни а сума и ако је незнатна ипак за данашња рђава времена није баш тако на одмет.. Знате шта? Ради сваког случаја, ставићемо прибелешку на вашу непокретност, ја —

Кубурић (упадне му реч) То не захтевајте, само то не могу. Имање је женино, — она и не зна да сам се задужио. Ако бога знате, то не захтевајте од мене.

Трнко (за себе осмејујући се). Он мисли, да ја то нисам знао! (гласно) Е онда нема другог излаза, но да обе менице ставимо у једну од 200 дуката макар и за четири месеца.

Кубурић (скочи) Шта рекосте! На 150 дуката за четири месеца 50 дуката камате?! То је страшно!

Трнко. За бога, — тако доноси трговина. То је сасвим обична ствар. Истина, да једино вама, као мом искреном пријатељу, нисам тако рачунао; али сад сам принуђен као што вам рекох. И сам требам новаца, — па како сад не ћу моћи добити од вас, као што сам се надао, то ћу морати и сам тражити у зајам. Па зар је право да на моје рођене новце плаћам другоме скупу камату? Бар да сте ми могли пронаћи све похаране драгоцености, биле су израђене по наруџбини, — готов новац. Не могу да се начудим зашто толико оклевате с том истрагом, а ја сам се у вас тако уздао. —

Кубурић. Верујте ми, господар Трнко, да сам чинио све што је могуће. Доказа кривице оптужене имамо довољно, можда ће бити осуђена, — али то је све. Осим онога што је нађено у варошком шеталишту, не могосмо ништа више пронаћи, кад оптужена у опште не признаје ништа.

Трнко. Не признаје?! А ви чекате да она сама призна, — то можете чекати до судног дана. Смешно заиста! Ко је луд да сам себи скрха врат? Зар вам није ни толико јасно, да она мора имати сукриваца, — јер куд би се иначе дели остали адиђари?! Сукривце тражите, пронађите..

Кубурић. Да пронађем — редите ми како! Ја сам већ окушао сва могућа средства, па никакве вајде.

Трнко. Кад ви не знате, — ја ћу вам показати како. Дозволите ми само да се неколико тренутака проразговорим на само с оптуженом.

Кубурић (зачуђено). Ви? Шалите се —

Трнко. Не — збиља. Ја ћу вам помоћи.

Кубурић. На само?! Хм! Шта да чиним? (гледајући испитујућим погледом на Трнка за себе) Чини ми се, да она историја са китом цвећа није сасвим безначајна!

Трнко. Па испадне ли ми за руком, као што се надам, могу вам меницу просто продужити. — Хоћете ли?

Кубурић (тргне се). Меница!

Трнко. Осим тога, ако ми испадне да ухватим траг и других криваца, — уступићу вама заслугу. Може вам послужити за препоруку — ствар је тако замршена!

Кубурић (за себе). Може ме с меницом осрамотити, — а има уплива. Ако га одбијем, не могу се добру надати. Нека буде!

(гласно) Много захтевате од мене, али као према оштећеном, у неколико могу имати обзира. (звони)

Појава 7

Стражар (уђе). Заповедајте.

Кубурић (приђе му говорећи лагано да се нечује).

Трнко (за себе). Вешто сам навео воду на моју воденицу! (осмејујући се) Та нисам ја забадава трговац!

Кубурић (стражару, гласно). И стојаћеш пред вратима — док не зазвоним. Никога не пуштај!

Стражар. Како заповедате (оде).

Кубурић (Трнку). Наређено је по вашој жељи. Ја вам уступам за тренут дужност истражног судије, и врло сам љубопитљив хоћете ли бити срећнији у испитивању кривице, но у испитивању — срца. Само ми је жао што, вам не могу ставити на расположење какву — лепу киту цвећа.

Трнко. (тргне се зачуђено) Како то мислите, — господине?

Кубурић. (испитујућим погледом) Мислим што ви већ знате, т. ј. да је оптужена Милунка лепа, врло лепа. А за сироту девојку кадкад је и лепота — кобна.

Трнко. (упрепашћено, за себе) Узми се на ум Трнко, — ово не слути на добро! (гласно, осмејујући се) Изгледа ми као да сасвим сумњате о мом успеху, па ми се подсмевате још у напред! Да вам покажем у колико сам сигуран (узме перо и пише по меници), ево, ја ћу вам сад одма продужити меницу на три месеца и то без камате. Шта велите на то?

Кубурић. Одговорићу тек кад се са свим разуверим. Међутим желим вам срећан успех. (за себе) Хм, чудновата сумња.... али, не смем пренаглити... зло би прошао.... (оде на десна врата)

Трнко (осмешкујући). Кораци све слабљи, — збиља се удалио (одахне, бришући чело). Како сам се уплашио, али сам се и држао добро. У мало се не заплетох, — па би све отишло без трага — толики труд и мука. Ех, лудорије! Може сумњати колико му драго, — али кад је све тако лепо удешено, — не може ми нико ништа пребацити, — ама баш ни беле. Само ова врашка удовица, ха ха ха! Она мисли да је заплела замке само за Милунку, а не зна да је и за себе. Стоји ми до воље, за који крај да повучем. Хм! Она мисли да се не сећам куд су се дели остали адиђари. Само нек ми сад испадне да Милунку приклоним себи, — све ће се то наћи кад затегнем други крај замке. И она је онда свршила...

Појава 8

Милунка. (уђе полако, с оборевом главом)

Трнко. (тргне се и окрене, за себе) Како је бледа, — па ипак ми се чини да је лепша но икада. Прави анђео!

Милунка. (слабим гласом, не дижући главе) Шта желите са мном, господине?

Трнко. (приближи се, љупко) Да будеш срећна и задовољна.

Милунка. (тргне се и подигнув очи вресне) Ах!

Трнко. (притрча јој и ухвати је за руку, нежно) Не бој се ништа. Ја ти доносим —

Милунка. (одгурне га) Натраг! Даље од мене клеветниче!

Трнко. Умири се драга моја. Чуј ме само. —

Милунка. (смеје се горко) Ја — твоја драга? Зар си ме мало наружио? Хоћеш још? Да чујем? Шта имам да чујем од тебе сем подлости и клевете са којом си ме овде довео? Зар има још што грђег?

Трнко. Остави се таквог збора, у тренуту кад долазим да те избавим, да те богато наградим за све што си до сад претрпила.

Милунка. (презирући) Ти?!

Трнко. Кунем ти се срећом мога живота, ја сам дошао да те ослободим, — само ме слушај! О, да знаш, какових и коликих мука претрпех од оног тренута када си онако немилосрдно презрела осећаје мог срца. Ти још незнаш колика је и каква је моћ љубави. Она нема граница, она је кадра све учинити, — и ја ћу, тако ми среће мога живота, све чинити да те уверим о мојој љубави. О саслушај ме само! Ја ћу ти дати све што желиш, — чини од мене што ти драго, — и на једну моју реч ти си слободна као што си невина.

Милунка. (презирући) И ти се још усуђујеш?! (склопи руке) О боже, зар можеш мирно гледати на овај гнусни узор подлости! Не не, ти нећеш допустити да невиност страда, — (очајно) а ја сам невина ко од мајке рођена!

Трнко То знам само ја, — али суд ће судити према доказима — а противу тебе има довољно доказа, разуми ме, довољно доказа.

Милунка. Па ипак сам готова стати са ведрим лицем и чистом савешћу пред сваки суд, на овоме и ономе свету.

Трнко. Како ће бити на ономе свету, незнам, — али да ћеш на овоме, земаљском, суду бити осуђена, то је јасно као сунце.

Милунка. (достојанствено) Правда је у божијој руци, а осуда макар и неправедна, биће мени часнија од твоје милости.

Трнко. Стани! Још ти нисам све исказао. Помисли на твоју стару, слепу мајку!

Милунка. (очајно) Моја мати!? Јадна моја мајко! — Ти ћеш ми опростити, ти ћеш се за мене богу молити.

Трнко. Молитва маните, — неће ти помоћи.

Милунка. (тргне се, зачуђено) Молитва маните?!

Трнко. На жалост, тако је. Твоја је мати — полудила.

Милунка. (очајно врисне) Полудила! (покрије лице рукама) Моја добра мати полудила!... Полудила.... О!!..

Трнко. Опрости ми, ево (клекне) на коленима те молим, опрости ми!... Ја сам крив.... Љуто сам се огрешио... Био сам заслепљен љубављу, па сам се огрешио.... Све ћу ти надокнадити, само да чујем једну реч са твојих медних усана.... стоструко ћу ти надокнадити..., само једну реч...

Милунка. (плане) Одљуде мрски....

Појава 9

Стражар (иза сцене). Али ја вас пустити не смем...

Војислав (отварајући силом врата отурује стражара који му брани улазак). Па ипак ја ћу ући унутра, ма се и с целим паклом борио (отуривши стражара улети у собу).

Трнко (мећутим скочи). Ха! Опет тај зли дух!

Милунка (у исто време, врисне). Војиславе! (па му полети у наручје). Спаси ме од овог грозног човека!

Војислав. Ја сам зато и дошао, драга Милунко!

Појава 10

Кубурић (уђе с десна, строго). Шта је то?

Стражар (ушавши, тресућим се гласом). Извините ја нисам могао, овај господин (показује на Војислава).

Кубурић. Како сте се усудили?

Војислав (плане). И ви још смете да питате мене како сам се усудио, — док ја имам права да прво вас питам, како сте се *ви* усудили допустити оваковом продрзљивцу (презирајући гледа на Трнка). да у храму правде безазорно напада невиност?!

Кубурић. Ви нисте надлежни тражити рачуна о мом поступку. Ја употребљујем све што нађем за сходно да до истине дођем, пошто је оптужена тако тврдоглава да све пориче. Но од вас тражим одговора, како сте се усудили ући овамо на силу?

Војислав. С пуним правом. Моје захтевање да се с оптуженом ради њене одбране разговорим *у вашем присуству* — одбили сте,

— а одма за тим сте је призвали и оставили *на само* са овим подлацом. На основу ког закона, питам ја вас?

Трнко (љутито). Господине! (за себе злобно) Ја ћу јој се осветити! Ја ћу је сасвим утући!

Кубурић. Пазите добро млади човече...

Војислав. Ја сам зацело добро пазио, кад сам вас видио да изађосте из писарнице оставивши ову чисту душу на милост и немилост њеном гониоцу.

Трнко (прсне у смеј). „Чиста душа!?“ Но ја вам зацело не ћу завидити на таквом укусу, млади господичићу!

Војислав (горко). О, смеј се! Смеј се, — само не знам хоћеш ли за дуго.

Трнко (опет се смеје). Кад год се на вас сетим, млади господине. Да, чиста је то душа, која тек што проведе једну ноћ у туђој кући, одма испитује браварске рукотворине. —

Милунка (врисне). Боже! Још клевете. —

Војислав (у том шчепа Трнка за прса, тресући с њим, зашкрипи зубима). Лажеш јадниче!

Кубурић (и стражар притрче). Станте! (раставе их). Јесте ли ви при свести?

Милунка (молећим гласом). Војиславе, умири се, Војиславе!

Војислав. Нека опозове ту подлу клевету, (претећи). Нека опозове или, —

Кубурић. Утишајте се. Зар хоћете с увредом да браните.

Војислав. Увреда?! Та за таквог и увреда је почаст! (смејући се горко) Зар не видите (показује на Трнка) да га већ и сам бог жигосао као никаквог човека. Таквог ја и тражим!

Трнко (тргне се, за себе). Зар и од тебе да стрепим? Ха, — морам те се опростити пошто по то. (гласно) Ја не могу да опознвљем — истину. До сад сам ћутао, надајући се да ће та „чиста душа“ признати своју кривицу, па јој хтедох бар ту срамоту да уштедим из сажаљења спрам њених година.

Милунка. (очајно) О боже, — то је и сувише искушења.

Војислав. (у највећем раздражењу) Доказа, дај ми доказа!

Кубурић. И ја велим, господар Трнко, да то ваља јасно доказати, — јер онда цела ствар добија сасвим други вид.

Трнко. Доказ је, што не може или управо неће да искаже, куд је била онога јутра, кад се крађа догодила, а међу тим признаје да није била код куће. Ја мислим да је то сасвим јасно.

Војислав. (Милунки, зачуђено) Ти си прећутала наш састанак?

Милунка. Морала сам због матере. —

Војислав. Али ја не смем да ћутим!

Милунка. (молећим гласом) Војиславе —

Војислав. Ја се не стидим моје љубави, — ја ћу с поносом пред целим светом казати да тебе љубим, исто тако, као што ћу јавно жигосати подлог клеветника! (Кубурићу) Хоћете да знате куд је била у то доба? Била је са мном код варошког шеталишта. Разумете ли ме: била је са мном! Јели вам то довољно?

Трнко. (осмејкујући се, злобно) Сасвим довољно. (злобно за себе) Пао си у замку — ја ћу се потрудити, да се из ње не испетљаш баш тако брзо и лако.

Кубурић. (зачуђено) С вама је била? Код варошког шеталишта? Говорите ли ви то збиља?

Војислав. Сасвим збиља, — зар је то што чудновато?

Трнко. Заиста чудновато — да је баш у исто доба, у истом варошком шеталишту био закопан један део од похараних драгоцености, — док се други још ни до данас није могао пронаћи. (Војиславу) Шта велите, драги господине, ко би могао знати и за тај непронађени део? (смеје се, Кубурићу) Ја се надам, да вас нисам узалудно заступао у дужности *истражног судије*. Мислим, да ћете са мном бити сасвим задовољни. (опет се смеје)

Војислав. (зачуђено) Какав је то приговор?

Милунка. (упрепашћено Војиславу) Војиславе, — ово не слути на добро

Војислав. Не бој се. Ја ћу чинити све, само да те спасем од напасти.

Кубурић. (мећутим замишљено за себе) Хм! Чудноват стицај околности. Ово не могу и не смем узети олако. Шта да чиним?

Трнко. (Кубурићу) Оно, што вам дужност налаже (значајно лагано) ако желите себи напретка. Он је сам себи изрекао пресуду.

Војислав. (Кубурићу) Јесте задовољни с мојим објашњењем?

Кубурић. За цело, — оно је врло значајно. И ви остајете при томе?

Војислав. Свакако.

Трнко. (Кубурићу) Не смете се дуже размишљати — желите ли препоруке — не пропуштајте *овако* згодну прилику.

Кубурић. И не смем — друго ми не остаје. (Војиславу) Према вашем исказу морам поступити по закону. Жао ми је, што вас морам по § 157 кривичног закона сматрати за сукривца оптужене, и морам вас одма *ставити у притвор*.

Трнко. (задовољно за себе) Свршено је!

Војислав. (устукне) Ја — сукривац? Мене у притвор?!

Милунка. (уплашено) Зар и њега? (живо) Не, Војславе — то не сме да буде. Ја нећу да ти будеш жртва моје одбране. Ја не смем допустити да за мене страдаш на правди бога. Ја не дам да се тако грозно оклаља твоје у народу чувено и слављено име. Ти не можеш бити крив, — ја сам свему крива. Ја ћу све поднети! Што год хоћете. — Све ћу признати сама, — ево мене судите, само мене, ја вас преклињем! (хоће да клекне)

Војислав. (задржи је) Мученички је венац величанственији и од краљевске дијадеме! Ко њега понесе, томе небески анђели певају: „осана," — па зар тај да се клања обичним људима?! А за мене не бој се. Ја се уздам у мене, јер је данас прошло оно старо доба самовоље. А ко се без судске пресуде огреши о личну слободу непорочног грађанина, тај гази ногама највећу народну светињу, дични стожер његових неприкосновених човечанских права, — *тај гази устав наше домовине.*

Кубурић. Овде нема места никаквој примени устава. Ја знам само што ми закон прописује. А вама ако није право, стоји вам до воље да се даље жалите. (стражару) Водите их!

Милунка. (падне у наручје Војиславу) Војславе! Војславе, — ми смо пропали!

Трнко. (пепајући менвцу, лагано Кубурићу) Видите — ја могу бити веома — благодаран.

Кубурић. (за себе) И то није с горег! (гласно) Није нужно, ја сам учинио само што ми дужност налаже.

Војислав. (тешкајући Милунку) Буди без бриге, драга моја. Ми не можемо пропасти. Ја се још уздам да код нас није правда на умору, — ја се уздам да је њени чувари неће тако лаковерно сурвати у бездан пропасти. — но ако се ипак у нади преварим, онда нећу жалити себе! — Јер шта смо ми појединци према нашој домовини, кад пропада на очиглед њеним синовима, који су у свом лакоумљу презрели и заборавили стару освештану истину: да само *правда држи земље и градове!* (пођу)

(Завеса пада)

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

„А. Гано-а експериментална физика са кратким прегледом метеролошких појава. Превео *Светозар Д. Видаковић* професор, Београд 1876.“

(свршетак)

Видаковићев превод: По теорији у ваљкастој и правоугаоној цеви хоризонталан талас простире се постојаном јачином; но Реньол је нашао, да јачина таласа, у цеви постепено опада и да је даљина, где талас престаје бити осетан, приближно сразмерна умањењу пречника цеви на том месту. Стр. 166

Француски текст: Théoriquement dans un tuyau cilindrique et rectiligne, une onde plane se propage avec une intensité constante; mais M. Regnault a observé que l'intensité de l' onde, dans un tuyau, decroit successivement, et que la distance, à laquele elle cesse d'être perceptible, dans le tuyau, est approximativement proportionelle au diamètre de celui-ci.

То значи: По теорији у *цеви цилиндричној и правој, раван талас* простире се постојаном јачином; али Реньол је опазио, да јачина таласа у цеви опада поступно, *и даљина, на којој се више не може осетити у цеви, да је приближно сразмерна пречнику цеви.*

Видаковићев превод: На основу ове теорије ојачање звука не ће бити само у правцу осовине дозивала, но и на све стране и осим тога левак не користи много тиме што прави звучне зраке паралелнима, колико тиме, што знатно помаже да се јачина предатог гласа при пренашању одржи. Стр. 170.

Француски текст: On a objecté à cette théorie que les sons émis à travers le porte-voix, ne sont pas renforcés seulement dans la direction de son axe, mais dans toutes; et encore que le pavillon serait inutile pour obtenir le parallélisme des rayons sonores tandis qu' au contraire, il exerce une influence, cosidérable sur l'intensité des sons transmis.

То значи: Овој је теорији учињена замерка *да звуци из дозивала нису само ојачани у правцу његове осовине, него и у свима*

правцима; осим тога да би левак био сасвим без вредности за добијање паралелизма звучних зракова, док на против левак има знатна утицаја на јачину гласова из дозивала.

Видаковићев превод: Овде се не зауставља музична скала; за овом гамом иде низ подобних гама, у којима свака нота одговара двогубом броју трептања од оне ноте, која има исто име у предходној гами; то ће рећи, да су у свакој гами све ноте мултипле, којима је јачина порасла за 2, од нота истог имена у основној гами. Стр. 184.

Француски текст: Là ne s'arrête pas l'échelle musicale ; cette gamme est suivie d'une série de gammes semblable, dans lesquelles chaque note correspond à un nombre de vibrations double de celui de la note de même nom dans la gamme qui précède; c'est-a-dire que dans chaque gamme les notes sont toutes des multiples, par les puisances croissantes de 2, des notes de même nom dans la gamme fondamentale.

То значи: Но овде се не зауставља музична скала; за овом скалом иде низ скала, у којима свака нота одговара двогубом броју трептања од трептања ноте истог имена у скали што је пред овом; *другим речима, у свакој скали ноте представљају производе од нота истог имена у основној скали добијене подизањем броја два (2) на све већи степен.*

Видаковићев превод: Пошто се измери висина стуба и барометра, резервоар се извади из леда, отре се и измери, да би се дознала тежина, а тиме и запремина живе која је у њега ушла; а кад се дозна запремина, онда се од ње одузме запремина ваздуха на нули, и... и т. д Стр. 257.

Француски текст: ... on retire le reservoir de la glace, on l'essuie et on le pèse pour obtenir le poids et par suite le volume du mercure qui s'y est iutroduit; ce volume connu, on en deduit celui de l'air a zéro, et....

То значи: Резервоар се извади из леда, избрише и измери, да би се добила тежина, па отуда и запремина живе, која је у резервоар ушла; *кад је пак ова запремина позната, онда се отуда изведе запремина ваздуха на нули*, и.... и т. д.

Видаковићев превод: Дифур, у Лозани, изучио је успоравање кључања течности одвајајући их од додира са ваздухом... Он је на тај начин нашао, да вода затворена *у смесу гвоздене есенције* (Каква ли је то „гвоздена есенција"?!... Све наши физичари имају посла са некаквим есенцијама и мастима! Рецензија.) и ланеног уља, које је имало исту густину при загревању на воденој кади, прелази у пару, кад смеса достигне температуру од 120 степена. Стр. 291.

Француски текст: M. Dufour á Lausanne a étudié le retard d'ébullition des liquides en les maintenant, hors du contact de l'air, en suspension dans des liquides de même densité, mais à température d'ebullition plus élevée. Il a ainsi trouvé que l'eau, en suspension dans un melange convenable d'essence de girofle et d'huile de lin qu'on chaufait au bainmarie, ne se transforme en vapeur brusquement qu' à près de 120 degrés.

То значи: Дифур у Лозани проучао је успоравање кључања течности мешући их у течности исте густине, но којима је тачка кључања много виша, те су тако огледу изложене течности биле одвојене од додира с ваздухом. Овим путем он је нашао, да се вода у сумеси каранфилске есенције и ланеног уља, сумеси која је грејана над воденим купатилом, тек на 120 гради нагло у пару претворена.

Видаковићев превод: Ако, напротив, наместимо око изнад површине течности, лик ће се показати сасвим мрачан према тачци А. Стр 34 књ. II.

Француски текст: Si, au contraire, on place l'oeil au dessus de la surface liquide, elle parait complétement opaque par raport au point *A*.

То значи: Ако на против наместимо око изнад површине течности, она ће за тачку *А* бити са свим непровидна.

Видаковићев превод: Доиста, како се ова сочива могу узети као скуп бесконачно малих призама сједињених осовина, то она не само преламају светлост што на њих пада, него још и разлажу. Књ. II., стр. 67.

Француски текст: En effet, ces lentilles pouvant être comparées á une suite de prismes à faces infiniment petites reunis par leurs bases, elles ne réfractent pas seulement la lumière, mais la décomposent à la manière du prisme.

То значи: И заиста ова се сочива могу упоредити са низом призама од бесконачно малених пљосни, где се призме својим осповама дотичу, те отуда излази, да сочива не само преламају светлост, него је као и призме растављају.

Видаковићев превод: Ово је Фарадеј доказао кад је јако наелектрисао терпентин у металном суду. Он је сам начинио кубну комору са страном од једнога метра.... Никаква трага од електрицитета није се при испитивању показало, док су са свију страна спољашње површине излазиле електричне варнице и светли снопови. Ови огледи, допуњујући огледе Куломове, у којима су употребљавани само проводници, доводе да се посумња у тачност објашњења, које је основано на слободном простирању електрицитета у маси што

проводи електрицитет, откуда излази да се сав тај електрицитет налази на површини. Књ. II, стр. 178.

Француски текст: C'est ce que Faraday a démontré en électrisant fortement de l'essences de thérébentine placée dans un vase de métal: il n'y avait d'électricité apparente qu'à la surface extérieure du vase. Il a même construit une chambre cubique, d' un mètre de côté d'ont les parois de bois étaient recouvertes extérieurement de feuilles de plomb.... Aucune trace d'électricité ne s'est manifestée au dedans, tandis que les étincelles considerables et des aigrettes lumineuses partaient dans tous les sens de la surface extérieure. Ces expériences, en completant celles de Coulomb, dans lesquelles il ne s'agissait, que de corps conducteurs, rendent peu probable l'explication qu'on en donnait, vu qu'elle était basée sur la libre propagation de l'électricité dans la masse conductrice, d' où résultait que cette électricité se portait toute à la surface. Une fois que le phénomène a lieu de la même manière avec des corps isolants placés intérieurement, cette explication n'est plus soutenable.

То значи: Ово је Фарадеј доказао наелектрисавши јако терпентинску есенцију, која је била у металном суду: трагови електрине могоше се само на спољашњој површини опазити *Шта више, он је начинио комору у облику коцке са странама од једнога метра;* дрвени зидови те коморе беху с поља обложени оловним листићима... Унутра у комори ни трага од електрине, док са спољашњих страна сипаху појаче варнице и светли праменови на све стране. *Ови огледи, допуњујући Куломове огледе, у којима су на око узети само добри проводници, доводе у сумњу усвојено тумачење ових огледа, јер то тумачење беше основано на слободном простирању електрине у маси, која добро проводи, одакле је излазило, да је цела ова електрина прелазила на површину. Но пошто овај појав наступа на исти начин и са телима рђавим провидницима што су у унутрашњости смештени, овако је тумачење сасвим неосновано.*

Видаковићев превод: Манган диоксид прилепиће се за хартију, ако се по истој растрља мало меда (Тако!) Књ II., 237.

Француски текст: Pour construire cette pile, on prend un feuille de papier étamée sur une face, et sur l'autre on fixe, avec de la colle de pâte, du bioxyde de manganèse bien lavé.

То значи: Да се начини овакав стуб, узме се лист тако зване сребрне хартије, *па се неметална страна најпре наквасі штирком* а за тим натре диоксидом мангана, који је испирањем у фини муљ претворен.

Видаковићев превод: Пуље је доказао, да је код течности тако исто, као и код чврстих тела, интензивност струје обрнуто размерна пресеку течног стуба кроз који она пролази, и обрнуто размерна његовој дужини. Књ. II., стр. 292.

Француски текст: Pouillet a constaté que, dans les liquides, comme dans les solides, l'intinsité du courant est en raison directe de la section de la colonne liquide qui travers le courant, et en raison inverse de sa longueur, pourvu que celle-ci égale au moins cinq ou six fois le diamètre de la section

То значи: Пуље је доказао да је у течности као и у чврстих тела јачина струје *у правој сразмери* са пресеком течног стуба, којим струја пролази, и у обрнутој сразмери са његовом дужином.

Видаковићев превод: При овим разним комбинацијама, умањавање дужине редова да се увећа број у обрнутој размери, доводи на смањивање броја парова а на увећање њихове површине. Књ. II., Стр. 294.

Француски текст: Dans ces diverses combinaisons, diminuer la lonqueur des série pour en augmenter le nombre dans un raport inverse, revient à diminuer le nombre des couples et à augmenter la surface.

То значи: У овим разним комбинацијама смањити дужину редова да би се број истих увећао у обрнутој размери, значи што и смањити број елемената а увећати њихову површину.

Видаковићев превод: Изучавајући електричну светлост што је даје Румкорфов апарат, Ке (Quet) је опазио, да ако се уведе у електрично јаје, из кога није ваздух извучен, пара од терпентина или метил алкохола... да ће се изглед светлости сасвим изменити...

Ке сматра ово кретање као оптичну обману, позивајући се на то, што, ако се издигне чекич полако руком, зоне изгледају врло јасне и непокретне.

Дела-Рив мисли да је стратификација електричне светлости појав аналоган са звучним таласима; то ће рећи механични појав, који постаје од реда изохроних импулса, произведених на разређени гасни стуб брзим, сукцесивним разређењима. Књ. II., стр. 379.

Француски текст: En étudiant la lumière électrique que donne la bobine de Rumkorff, M. Quet a observé que si l'on ne fait le vide dans l'oeuf électrique qu'après y avoir introduit de la vapeur d'essence de térébenthine ou d'esprit de bois, l'asprect de la lumière est complétement modifié...

M. Quet regarde ce monvement comme une illusion d'optique, se fondant sur ce que, si l'on fait osciller lentement le marteau avec la main, les zones apparaissent, très nettes et fixes.

M. de la Rive pense que la stratification de la lumière electrique est un phénomène analogue à la production des ondes sonores, c'est-à dire un phénomène mécanique provenant d'une succession d'impulsions isochrones, exercées par les décharges successives sur la colonne gazeuse raréfiée.

То значи: Проучавајући електринску светлост што је даје Румкорфов апарат, Ке је опазио, *да ако се у електринском јајету тек онда празнина начини, по што је у њ пара од терпентинске есенције, метил алкохола и т. д. уведена*, у њему се изглед светлости сасвим промени.

Ке сматра ово кретање као оптичну обману ослањајући се на то, што зоне бивају веома чисте и непокретне, *ако се нихање чекића буде најлак руком производило.*

Дела-Рив мисли, да је стратификација електринске светлости појав налик на постајање звучних таласа, т. ј. појав механични, *који долази од низа изохроних потреса, изазваних низом електринских обарања, у стубу разређена гаса.*

Ето тако са свим рђаво преведених ствари могло би се још силество навести, али да не би овим отишли у недогледну опширност узећемо да се само још неке важније ствари прибележе, као што је ово, што сада настаје.

Тако преводилац говорећи о „просторности" вели, да је то особина по којој тело мора да заузме неки простор, док у самој ствари аутор говори о ограниченој просторији, дакле не о „некој" јер то неки може значити и безграничну просторију, а физика са безграничном просторијом сасвим ништа нема, као што су јој и безгранична тела сасвим непозната. Ако је игде нужна прецизност, то је она у овој науци преко нужна и веома потребна.

Прелазећи на дељивост материје, преводилац спомиње микроскопске животиње као доказ необичне дељивости материје, докле у Гано-у о томе ни спомена нема, па завршујући тај чланак вели: „на тај начин дељивост тела прелази изван граница микроскопа. Постојанство хемијске пропорције дозвољава нам, да закључимо, да има границе дељивости"... Али на жалост, не само „постојанство хемијске пропорције" него и оно „на тај начин" у стању је само једно да нас убеди, а то је, да преводилац на том месту нити је аутора разумео, нити умео сам што о дељивости да каже.

Описујући апарат за доказ обичне шупљикавости преводилац вели, да је дно цеви, кроз које жива продире, од дрвета — cuire de buffle у њега значи дрво. Исто тако при говору о шупљикавости ма-

тала и огледу фијорентиских академичара са сребрним шупљим ђулетом, у њега petite sphère d'argent creuse значи: „златан суд"!

А о ваздуху што у мехурима из воде излеће, кад се у њу које стално тело загњури, преводилац вели, да је тај ваздух пре тога био у шупљикама тога тела.

Но ако би ово могло у истини бити, онда би барометарска празнина и ваздушни шмрк по себи немогући били. Али по што ово не стоји, зар нас онда резоновање нашег физичара не подсећа на оног алхемичара, који мишљаше да је пронашао течност, којом се све на свету раствара, а овамо на питање о суду у којем течност држи, у забуну дошао! У осталом поменутог правила у аутора нема и преводилац га је по својој памети уметуо.

У своме говору о „тренутним" и „непрекидним" силама аутор је нашао за нужно да напомене, да то нису две врсте сила, но само два начина дејствовања сила, преводилац је пак нашао за добро да ту напомену изостави, као што је и са доста других напомена то исто учинио.

Прелазећи на однос између механичког рада и живе силе аутор најпре објашњује значење количине покрета за јединицу времена, па онда наставља: Према томе, узевши за јединицу силе, као што горе видесмо, ону силу, која саопштава јединици масе јединицу брзине за јединицу времена имамо $F = \frac{MV}{t}$. Али брзина мобила прелазећи од нуле до V има средњу брзину $\frac{V}{2}$... Преводилац пак ово преводи овако: „За тим (место на основи тој или према томе, Рецензија) узимо за јединицу силе...." „Но ако брзина тела, које се креће, расте од нуле до V..."

Као да брзина мобила у том случају може и друкчије расти него од нуле до V!

Говорећи даље о гравитацији аутор нам прича: Од времена Њутна прешло је у навику узимати гравитацију као особину неоделиту од материје. Преводилац нам пак ове врсте овако преводи: „Од Њутнових огледа њега (јамачно појав гравитације? Рецензија.) сматрају као својство неодељиво од материје..."! Какви ли су то Њутнови огледи о гравитацији?!

О привлачењу обрнуто квадрату даљине преводилац овако прича: „Ако молекили пеке материјалне кугле привлаче у размери обрнутој квадрату даљине, ма какву другу молекилу (мало час му је молекил био мушког рода, Рецензија), која стоји изван привлачице кугле, то, као што се у теоријској механици доказује, резултат свију

тих привлачица (а привлачица му је кугла узета у једнини, у самој пак ствари говор је о резултанти молекилског привлачења, Рецензија.) показаће исто дејство, као да су молекили усредсређени у центру кугле.“

О специјалној тежини тела преводилац вели, да је то однос његове тежине од извесне запремине ка тежини исте запремине дестиловане воде од 4° С., а напомену ауторову, да тело мора на нули бити, он сасвим изоставља.

Описујући теразије преводилац за пресеке три призме на теразијама вертикалном равнином вели, да су то „пресечне тачке оштрица трију призама на равнини вертикалној ка силама.“ Страхота разговетно!

Описујући Моренов ваљак аутор вели, да се отпор ваздуха најпосле уједначи са убрзањем, које би изазвала тежа, а преводилац то преводи, да се „отпор ваздушни уједначи са убрзањем, које тежи да поништи тежу.“ Тежа изазвала убрзање и опет убрзање да поништи тежу. Има ли ту логике?

Говорећи о еластичности која постаје увијањем (тврзијом) преводилац и овом приликом заборавља подмет, па му је у првој реченици подмет „молекили“, а одмах у другој доданој реченици тај му је подмет постао „она.“ А говорећи о тврдоћи преводилац реч *смиргла* преводи са *рудни прашак*, а *пловућац* (Bimstein) преводи са *пемза*, и за чудо да се то и руски тако зове. У осталом превод његов не само овде него и на другим местима на руски мирише, јер иначе откуда би у српском преводу место *каранфила* дошло *гвожђе*, ако не отуда, што је преводилац мислио да руски *гвоздика* српски значи *гвожђе?* Откуда би могао понићи образац о брзини промаје кад га у Гано-а нема, ако не из руског превода? И откуда би најпосле дошле друге бесмислене преводиочеве примедбе, као примедба о Мариотовом закону, о Пастеровим животињицама, ако не опет из руског превода?

О архимедовом принципу преводилац вели, да смо на основу истога у стању одредити запремину сваког ма и најнеправилнијег тела „само ако га вода не раствара и не апсорбује.“ Је ли још ко год чуо да вода апсорбује стална тела?!

О погрешкама на алкохолометру због температуре, аутор вели да оне могу бити веће од 12 на сто праве вредности оне течности коју испитујемо, преводилац пак то преводи да те погрешке „прелазе 12 степена процента“!

О барометру са судом преводилац вели, да је том барометру широк суд за то, да жива у том суду не заузме сву површину ње-

гову „но само његов средњи део.“ Је ли још ко год видео, да течност у мирном пространом суду може не бити хоризонтална?!

О ваздушном шмрку са два клипа преводилац, вели да „при извлачењу остаје само да се савлада разлика притиска над клиповима“, док у самој ствари има да се савлада разлика притиска испод клипова.

Описујући шмрк, којим се вода извлачи, аутор вели, да се вода дотле пење у цеви, док притисак воденог издигнутог стуба и с њиме напон ваздуха, што је заостао у цеви, не буду у равнотежи са ваздушним притиском, који дејствује на спољашњу површину воде. Преводилац пак те врсте преводи, да ће се вода у цеви попети до неке висине „при којој ће водени стуб *притиском ваздуха* који је остао, чинити равнотежу атмосферском ваздуху, који дејствује на спољашњу површину.“

Говорећи о одјеку и јеку аутор за овај појав вели, да се исти веома лепо опажа онда, ако се испод елиптична свода у једној од његових жижа слуша. А преводилац вели, да ради тога ваља у средину између жижа елиптична свода стати!

О густини гасова који реагују на бакар вели, да се из познате запремине боце изводи тежина ваздуха што је у њој, и да ова тежина додата разлици тежине боце, кад је мерена без хлора и кад је мерена с хлором (т. ј. додата ка P-p, где *P* означује тежину боце с хлором), даје тежину хлора. Преводилац пак ово овако преводи: „Пошто је запремина суда позната, одбијајући тежину у њој затворена ваздуха и додајући њој разлику *P-p* добићемо тежину хлора.“

Говорећи о земљиној топлоти преводилац израз *прецесију* — померање равнодневичне тачке — преводи са изразом *равнодневица*, а у фукултовом огледу за брзину светлости, њему су у томе чланку означени углови „подобни.“ У њега могу и углови подобни бити.

О електричној машини преводилац вели, да је Винклер први употребио за трло „вунене јастучиће покривене свилом,“ док аутор вели да је то трло било свилени јастучић напуњен коњском длаком. Говорећи пак о волтином стубу преводилац вели, да се цинкени и бакарни котури ради предохране од оксидације, „спајају,“ док у самој ствари ти се котури морају један за другим затопити (souder)

Говорећи о пасатним ветровима преводилац вели, да „струја ова дува ка западу у толико више, што се више приближује екватору, и тако постаје струја, која дува к североистоку.“ Аутор пак вели: *ова се струја тим више савија западу што се већма екватору примиче, и отуда настаје ветар који дува са североистока.*

О ротацији ветрова и закону довеовом аутор вели, да је од 1 Јануара 1849 до 1 Јануара 1861 године ветроказ показао 166 обрта више у правцу привидног кретања сунчевог него ли у правцу противном, и да су у ових дванаест година само две 1853 и 1860 година изузетак, јер је у свакој било два обрта више у правцу противном привидном сунчевом кретању. Преводилац пак то преводи, да је за поменути број година било 126 „показивања више у корист Довеа, од показивања у корист противника, а да су за ових дванаест година биле две ротације више у корист противног мишљења.“

Ето какав је превод дела, које државу грдних жртава стаје, неколико пак школских генерација толико година великог труда и зноја, да све ове бесмислице савлада, да их усвоји, и да их собом као некакав капитал природњачког знања из школе изнесе Па опет у нас има људи, који на сва уста вичу: хоћемо реалне науке у нашим школама! Јест, ништа лепше, ништа корисније од тих наука, али само за њих ваља рука вештака; и виолина је за ухо леп инструменат, али само у рукама виртуоза. И колико ли нама још година треба, док за послове те врсте будемо у својим школама вештака имали? Немци и Французи имају и војску научника и војску педагога, па опет за то они не похиташе, да своје школе претрпају реалним наукама; знали су они да претрпаност у школама ни чему не води, знали су они да је за највише, академијско, образовање, класично образовање најудеснија спрема, знали су они да су наставни методи природних наука још необрађени, и да у том обзиру класицизам над реализмом превагу има, све су они то врло добро знали, па су за то наставу из природних наука у својим гимназијама на минимум свели. А тога смо се требали и ми држати, нама би данас бар класичне гимназије ваљале; требало је само наставничких снага, и ми смо је могли ако не у својој земљи а оно из словенских земаља добити. Но ми смо у нашим гимназијама хтели реализам, па смо дотерали до фикнїнизма, (? Ур.) којега ће последице имати и потоњи нараштаји да осећају.

Нека би дао Бог, да нас досадашњи покушаји и прибрано у своме школовању искуство, бар за потоњи рад чему бољем науче!

М. Давидовић

ИЗ ПОЗОРИШТА

Лудвик XI.

ДРАМА У ПЕТ ЧИНОВА, НАПИСАО Казимир де Лавињ.

У једном ранијем реферату о Лудвику XI (в. „Видело“ бр. 9), побележисмо по могућству само положај, који писац ове драме, Ка-

змир де Лавиń, заузима у културној повесници у опште, а у француској књижевности на по се. Том приликом приговорисмо о пресуди изреченој са најмеродавнијег места над његовим јаловим покушајима да измири античку класичност, са савременим драмским укусима. Али бавећи се можда и сувише са писцем, ми и нехотице скренусмо пажњу са саме његове драме. Па како смо тиме без сумње учинили неправду, како писцу, тако и његовом Лудвику XI, то ћемо се потрудити да подробнијом анализом ове драме исправимо у неколико учињену погрешку.

Лудвик XI није дело једнога дана. И ако је карактер овог генијалног човека позајмљен; јер се у многоме слаже са демонским чудовиштем, Рихардом III, писац ипак није жалио ни труда, ни добре воље, да скине вековну прашину са древних кроника, и да дубоко проникне у дух времена и обичаја Лудвика XI. Тврди се, да је тај рад тако порушио де Лавињево здравље, да је морао под ведрим талијанским небом, да тражи себи лека. А Италија не само, да му је здравље опоравила, но је још оплодила његову музу, силним утисцима њених судбоносних споменика и урвина. Вратив се у свој завичај, наставио је де Лавиń проучавање карактера Лудвика XI. и поче ову еминентну савремену драмску личност удешавати за бину, а нарочито за генијалну игру великог мима Талму, који је на његову велику жалост скоро за тим умр'о, не дожививши свршетак ове драме. —

По елегатности, звучности и ритму стихова, ова драма доиста не попушта много ни Корњелевим, ни Волтеровим драмама, али је ипак за то унутарња њена прерада карактерише по све као модерну трагедију. Јер лица и радње које се уносе у њој, неби никад трпило достојанство античког котурна. Под тим лицима не мислимо само калуђера Тристана, коме је оригинал Нарцис, Расиновог „Британика,“ него лекара Коатијера, који по готово управља радњом. Под тим радњама и лицима разумевамо оне шарене игре под ведрим сеоским небом, где јадни сељаци под морањем и гоњени претњама морају притворно да ликују и да се веселе. Под њима замишљамо онај свечани улаз калабреског побожног пустињака у средискреног весеља распламтелих сељачких девојчура и момчадије; оне великолепне припреме са најуваженијим симболима вере; оне љубавне сцене дофена са доброћудном Маријом и најзад и самог оног берберина — министра Оливијера ле Дома. Све су ове појединости добро замишљене и у природи су савремене драме. Јер да би се последња страовања једнога тирана по савременом укусу могла живљим бојама описати, било је неопходно нужно улазити у унутрашњост душе његове, пропратити сваку грижу савести и његово немоћно усиљавање да своју савест угуши. Сеоски пак плесови, побожне литије, нежне и љубавне изјаве, све су то дакле предомишљене припреме за што јаче истицање познијих ужасних рикања чудовишта који ће под клетвом божјака да испусти своју оце- и братоубилачку душу.

Коатије, истина, да је само лекар Лудвика XI на ивици отворена гроба. По томе он господари над животом једног подлог и пра-

зноверног владара, који га штеди, јер га се боји и који би га немилице жртвовао, да може каквим чудом, као што се лудо нада, да му се здравље и снага поврати.

Ах, издајицо, само да ми једном будеш излишан!

Овај узвик иде из дубине душе ове крунисане наказе. Али и Коатије познаје свог болесника:

Он би био мој тиран, да нисам ја његов.
Боже мој, и мени још неко завиди!...
Ја морам сести на подножје краљевске ложнице
Кад грозничаво неспаване костур му тресе;
Ја морам слушати гнусно ласкање
Кад страхује, да му сан злочин не издаје;
Ја морам сносити срам, кад ме гњеван од себе тера;
Ја морам без душе притећи, кад му што позледи;
Ја, и вечито ја, на устима сам његовим
Кад му осветничка грижа кревет премеће...
За то му страхом враћам, нанету ми досаду....

Доиста диван пасаж! Смишљен, прецизан и природно узбуђен, изгледа доиста, да га је пре написао Волтер под диктирањем Монтења, него модерни какав песник. Пред нашим очима Коатије није више само лекар, него и речити философ и дубоки познавалац човечијег срца. —

Мисија Немурова, преруШеног у грофа Ретела, изгледа у првом погледу доста невероватна. Јер смелост, да се завара оличена подозривост Лудвика XI изгледа врло неумешна и тако рећи наивна. Вратоломна дрскост младога Немура дâ се још једино оправдати фанатизмом освете. Јер син, који џелату свога оца на сусрет излази, мало разбира за своју главу.

Исповест Лудвика XI без сумње, једна је од најужаснијих сцена модерне драме. Краљ, ово страшило своје околине, осећајући на један пут, да га хладни самртни зној пробија и да му се дах гаси, тражи заштите у пустињика, који га светује да исповеди своја недела. Он, који се у подлом страховању и крвожедној навици колеба да помилује стотинама невиних жртава свога бездушја, који у сужанству труну у казамáтима његовог дворца, он моли и преклиње, да се други на њега смилују! И та несрећа, молећи за милост, зна да је краљ, и не пада на колена пред својим судијом. Тек кад са бледих и увенулих његових усана самртничким сиктањем излеће исповест, да је он отровао брата, прелеће преко пустињикових чела божанствени гњев:

Доле, обори то краљевско чело,
У ништавило се врати, величанство пролазно,
Пред мојим очима, ти ниси краљ, злочинац си ти,
На колена, братоубицо!...

Поражен силом вере и врлина, Лудвик клоне, и на коленима наставља ужасну исповест својих безакоња. Признајући безброј својих жртава на вешалима, у таласима морским и у бунарима, дрхћућим

гласом исповеда, да се није згрозио, да нареди, да нејач грофа Немура присуствује при погубљењу њихова оца. Слушајући ту исповест, хладна нас језа прожмава и са гнушањем одвраћамо поглед од крунисаног чудовишта. Али је слуга божји пун саучешћа, и склон, да му све опрости, ако само пристане, да скине ланце и да пусти у слободу невине жртве, које чаме у дубоким јаругама његове палате. Лудвик одбија и тражи, да се још неко време промисли.

Збогом, дакле, убицо, ја те разрешит' не могу....
Ал' користи се сине, кајањем,
И плачем и молитвом заслужи милост,
Да ти се камено срце умекша.
Јер учиниш ли једном патњама крај
И отвориш тамничка врата жртава својих,
Њихов ће јаук престати, а Бог ће и твој чути глас...

Овим речима удали се пустињак, а Лудвик оставши сам клекне пред распетим мучеником и мучи се, да се Богу помоли. У том мучном часу појављује се иза завеса ужасна слика. Немур са голим ножем стане ногом на краља. Али само један тренут и он баци од себе нож. Овај син, који је помамном жудњом хитао, да се освети убици свога оца; Немур у чијим жилама киптијаше младићска крв и страст за осветом, у најодсуднијем часу, у часу, кад је краљ у његовим рукама, кад убица пузи пред њим на коленима, молећи га, да му живот поштеди, Немур увиђа, да је нека виша сила предузела освету и казн. Прислушкивајући Лудвикову исповест његово јецање под теретом вечитог страховања, гриже савести и физичких и моралних болова, увидео је, да оставити краља у таком животу, значи, предати га најсвирепијем џелату. — После овог призора следује још један јак потрес, који са свим руши краљево здравље, судбоносни час је ту и краљ, издишући, оће да се свети Немуру. На свашта готови Тристан удалио се већ да изврши заповест и тек што је дофену и Франсоу де Полу испало за руком да му измаме помиловање, указује се Тристан доносећи вест, да је извршена краљевска заповест.

Овај је џелат увек сувише хитао..

Одговара краљ и по обичају тиранском, предаје он земаљском суду своја два министра, два саветника и два извршиоца његових свирепости. Неколико тренутака за тим, и Лудвик иде Богу на истину. —

По мишљењу многих француских књижевника, ова је драма најбоље дело Казимира де Лавиња. Ми се не осећамо позвани да оборимо ово мишљење, али ћемо само одсудно тврдити, да су карактери при свој сложености њиховој, ипак врло истинити и верни, као ретко у којој новијој историјској драми.

Лудвика XI приказао је на нашој позорници г. Бачвански. — Бесмо већ прегорели оно доба, када се наша бина могла упоредити с многом којом на западу. Бесмо угушили понос који нам некад надимаше груди при помисли, да је српска бина најсветлија звезда

на вештачком југословенском небу. Бесмо заборавила имена Телечког, Бачванског. Мандровића и Јеленске. Лишени ових вештака, излажасмо један по један из позоришне публике незадовољни. Али позоришна управа у место да разбере за узроке, што се с дана на дан смањивао број „критичке публике,“ почела је искључно угађати непречишћеним укусима „некритичке публике.“ Судећи по њеним извештајима, она је задовољна са тим обртом, из новчаних разлога. Ту околност не би ни поменули, да нисмо ових дана приметили, како она држи да јој не треба ни тражити бољих глумачких снага као и да нисмо увидели очиту хладноћу којом је предусрела г. Бачванског. Доиста је жалосно, да о првом српском глумцу, још ни једну реч од стране управе не прочитасмо, док су нам се у последње време мориле очи читајући њене извештаје о почетницама. Не велимо, да је требала да чини рекламације о Бачванском, али је дужност њена била да нарочито огласи у новинама, да ће г. Бачвански ступити пред „критичку публику,“ која је толико пута прекорена, што не посећује представе.

Г. Бачвански је — *слеа*... Али ми можемо поуздано тврдити, да му слепоћа у прилог иде и да никад можда није био већи вештак него што је сад. Јер што је изгубио у сигурности покрета, надокнађује он стогубо сад усредсређеном унутарњом игром, непомућеном спољним утисцима публике. Осећајући своју немоћ, ми нећемо даље о његовој игри да говоримо, него остављамо онима, који су га гледали, да размисле о утиску, који је он на њих произвео. Али ћемо за то да замеримо неким способнијим нашим глумцима, што нису суделовали у част њиховог старог учитеља при овом комаду, као што је то учинио г. Јовановић с очитим поносом што као достојан ученик стоји уз свог учитеља. Улогу младог дофена са тако наивним и лепим пасажима, мислимо да није требало поверити лицу, које својом појавом изазива код публике чудноватe осећаје.

Хајим Давичо.

БИБЛИОГРАФИЈА

НОВИНЕ у 1880 год. — Bosansko-hercegovačke novine. Босанско-херцеговачке новине. Година III. Излазе у Сарајеву сваке недеље и четвртка на таб. у фол. Уредник Иван В. Поповић. Тисак и накладници кр. владине тискарне у Сарајеву.

Латиницом и ћиривицом штампано.

— **Виделo.** Лист политички, економни и књижевни. Година I. Излази у Београду средом, петком и недељом на таб. у фол. Издаје и уређује А. Новаковић. Штампарија задруге штампарских радника у Београду.

ПОСЛЕ БОМБАРДАЊА БЕОГРАДА

ИЗ ЗАПИСАКА

ЈОВ. РИСТИЋА

IV

МАЛИ ЗВОРНИК И САКАР. — ПОЛОЖАЈ И ВАЖНОСТ ОВОГА КРАЈА. — ПОГЛЕД НА ЊЕГОВУ СУДБИНУ ОД 1834. ГОД. — КАСТЕЛ ПРЕМА АДАКАЛУ. — ПРЕГОВОРИ. — ДИПЛОМАТСКИ ТЕРЕН У ЦАРИГРАДУ. — ИСХОД ПИТАЊА.

На десној обали Дрине пружа се једна плодна долина. која заузима у дужину два и по, а у ширину један сахат хода. У тој долини леже на самој обали реке два села, Мали Зворник и Сакар, под самим топовима Великог Зворника, тврдиње, која лежи на левој (босанској) обали Дрине. Под заштитом зворничких топова могаше турска војска у свако доба да пређе реку безбедно на српску обалу, а да на сахат хода нигде не удари на српски отпор, јер толико требаше од Дрине до фактичке међе српске. Турци се 1859. г. и користише овим за се веома повољним положајем, претуривши на српску обалу две лађе војника у време, кад се кнез Милош беше повратио у Србију.

Поврх тога М. Зворнички положај пресецаше нам врло важан трговачки пут, који води из Лознице у Ужички округ к Бајиној Башти, те се око М. Зворника мораћаше врлетним крајем шест сахати заходити, док се не изиђе на друм поред Дрине.

Право Србије да захвати овај положај у своје нове границе, стајаше ван сваке сумње, јер и граничном картом руско-турске комисије од 1831. и султанским ха-

тишерифима, а нарочито оним од 1833. беше Дрина означена као међа кнежевини према Босни.

Трогуби дакле обзири примораваху кнежевину, да што пре своје право у извршење приведе: политички, који се тицаху једнé политичке тековине земаљске; одбранбени, који смераху да умноже безбедност земље, и трговачки, који имађаху да отклоне значајне сметње нашем унутрашњем саобраћају.[1]

Но српско-турска комисија, која беше образована према члану VIII. протокола Канлишке конференције, пошто исели Турке из Сокола и Ужица (1862), заустави се код М. Зворника, јер се турски комесар изговараше, да нема упутстава, да и томе задатку приступити сме.

Чудноват појав! Беше се те исте године навршило 28 година, кад је још једна српско-турска комисија на истоме месту, а са истоветним задатком, застала, но онда са већом и штетом и опасношћу. То је било 7 новембра 1834. године.

Од тога времена јасно право Србије претворило се било у *питање*; оно је остало питањем пуних 45 година све докле није понова запечаћено крвљу српском на „Влашким Њивама."

У одношајима између Србије и Порте играло је ово питање тако важну улогу, утицало је толико на међусобне послове њихове, да неће бити ни без поуке, ни без интереса, ако бацимо бар узгредан поглед на ранији развитак његов.

На измаку 1833. г. Порта овласти Хусеин-пашу Видинског (познатог иначе под именом Ага-паше, истребиоца јаничара), да, у договору са кн. Милошем, одреди мешовиту комисију, која би тачно обележила границе кнежевини. Турски комесар био је Ћашиф-Ахмет-ага, а кн. Милош, од своје стране, одреди у комисију Ђорђа Протића и Јована Вељковића, али наскоро затим одмени

[1] Неке погледе овога састава, употребљене на другом месту, позајмили су неки писци не назначивши им извора.

Протића Јосиф Милосављевић, познат иначе под именом Јоксе.

Почевши свој посао од Вражогрнаца, ова је комисија осинорила нахије Црноречку, Гургусовачку, Бањску, Новопазарску и Старовлашку. Она је у главноме вршила свој задатак са успехом. Но она је оставила преко граничне пруге обележене картом од 1831. један део Трнавачких, Вражогрначких и в. Изворских земаља у Турској тако, да су становници ових села, притешњени у земљишту, често производили сукобе на граници. Ова се погрешка мора у толико више сажаљевати, што комисија није знала да се, на основу саме граничне карте, држи вододелнице, која би нам много повољнију, а много и правилнију међу дала. У Клисури ушло је село Корито (са 40 кућа) у наше границе. По списку пограничних тачака, који јој је служио за правац, она је имала заузети и важан стратегијски положај Св. Николу, но комисија је нашла да он дубоко у Турској лежи, па се са другим тачкама не слаже. Од Тимока до Грамаде захватила је комисија нешто њива, које су се биле увукле у Сврљичку нахију. Од Куршумлијске нахије заузела је село Брзеће, али кључ између Ибра и Рашке није могла захватити, као што јој је кн. Милош био живо препоручио. У накнаду она је од нахије Пазарске заузела Жарево, Плеш и Синожец, а идући косом Ивице увукла је у међе српске и Јагоштицу.

30. Јуна 1834. одреди кнез Тому Вучића Перишића и Лазара Тодоровића у комисију да иселе Турке, који живљаху по селима нахије Соколске, и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници.

Пошто је узалуд чекао, да се српским комесарима придружи турски, кнез им препоручи да *сами приступе делу*, а комисија позове (3. Јула) из Ваљева сердара Вула Глигоријевића и капетане Мићића и Штула, да с војском дођу у Баурић.

Уз сами град Соко лежаху села: Лазе, Пећи, Козле и Бучије. Кнез препоручи комесарима, да и та четири села претерају преко Дрине, или да их сатерају у град, „*но ако град опали топовима, они да беже.*" Комесари одговоре, да су ова села тако близу града, да се од њега одвојити не могу. Место ових, они заузму друга турска села, међу којима беше и *Петрц*, али у даљем току ударе на отпор. На Дрину дође од Босне Али-паша са војском и 2 топа у намери, да удари на наше. Зато Вуле, који је имао „само" 2500 људи, замоли за помоћ. У исто време комисија ухвати писмо паше београдског, који заповедаше Турцима, да се не селе. То беше већ довољан доказ, да је отпор био организован, званичан.

У овоме трвењу дође и до боја код села Алуге; но Мићић је ипак са исељавањем напредовао, а Вуле, место помоћи, добије укор од кн. Милоша, што није Турке терао. Кнез му заповеди, да, изузев Лозничке Турке, којима је неке олакшице био обећао, све друге одмах отера „*па макар погинуо, иначе ће га он посећи.*" Вуле исели сва места „од Старо-влашке до Баурића," али је свуда ударао на отпор од стране босанских заповедника, јер му је поред Али-паше, правио сметње и Махмуд-паша Видаић, који му је писао, да је „*те касабе ћестити цар свезао за Биоград, зато Турке из истих прифатити амо не смијемо.*" Но Вулу је стајало мрети, било од Турака, било од кн. Милоша, ако их не претера, па за то је већ 12. Јула могао јавити, да је иселио и Лозничане, и Љешничане и Липничане.

Капетану Тешману пала је горка задаћа у део, да „*дигне село Сакар.*" А за М. Зворник јави комисија, да је под топовима града Зворника, па запита: „Хоћемо ли га дигнути, или очекивати да Ваша Светлост с пашом другим начином за исто село сврши?" Кнез (14 Јула) остави М. Зворничанима рок до Митрова дна, а Сакарци, којих тада није било више од 11 кућа одупру се,

на оружје, ослонивши се на М. Зворничане, који им пошаше 100 људи у помоћ. Комисија видећи, да је место кршевито и врлетно, а Турци да су добру позицију заузели, одложи исељавање, и капетану Тешману, у чијој је капетанији то село лежало, заповеди, да који пут удари ноћу на Сакарце и да их отера преко Дрине.

Тако је свршено исељавање Турака, који су живели по селима нахије Соколске и низ Дрину у Љешници, Лозници и Липници. У овим сукобима одликовао се нарочито Мићић, који је турске куће око Сокола све до града попалио.

Пошто је кнез Милош овако преким путем од свуда, осим од М. Зворника и Сакара, очистио границу од Турака, јави он (31 Јула из Пожаревца) Ћаји Видинског везира Сеид-Ахмед-бегу, како је принуђен био да тера Подринске Турке и „жали што је и до боја дошло."

Међутим Махмуд-паша Видаић, заповедник В. Зворнички, који је имао имања на десном брегу Дрине, а нарочито у М. Зворнику, бојећи се напада, затвори скелу код Зворника, а у М. Зворник шиљаше сваке ноћи по нешто војске. Турци, како се Срби одмакоше од обале, почну се враћати преко Дрине и зла чинити. Ниже Узовнице дође и до боја, који је трајао 4 сахата.

У то јави Хусеин-паша, да ће одредити комисију за процену турских добара, и свршити распру. У тој комисији били су од стране Турске: Хаџи-Хасан-ефендија, чиновник Видинског Хусеин-паше и силиктар-паше Београдског (онда Вези-паше, који је у Меки умрио као чувар гроба Мухамедова), а од стране српске беху у комисији Јосиф Милосављевић (Јокса), Тома Вучић Перишић и Коца Марковић са два нижа чиновника, Вулом и Јованом Гавриловићем.

Комисија ова имала је поћи од места, где је скела возила близу Сребрнице, па низ Дрину, позивајући исе-

љене Мусломане, да своја добра уступају за накнаду, коју би им комисија одређивала на основу хатишерифа од 1833 г. Тако је хтела комисија да прође и кроз М. Зворник, идући ушћу Дрине; но М. Зворничани и Сакарци ударе 7. Нов. на комисију, растерају је, одсеку главу момку (Турчину) силиктара Вецп-пашиног, па хтедоше то исто да учине и са самим Хаци-Хасаном, да их није кадија М. Зворнички одвратио, да у царску комисију не дирају.

Растеравши комисију, нападачи јој отму сексане са стварима и новцима, које је она понела била да исплаћује добра исељених Турака. Турци су се изговарали да су били у одбрани, но изговор је био без сваког основа, јер комисија није могла ни мислити да нападне на тако тврд положај са својих 20 људи, од којих су шесторица били Мусломани. Напротив доказано је доцније довољно, да је заседу спремио био Махмуд-паша, који је, због својих добара, био у питању лично интересован. На тужбу пострадалих комесара, он притегне бајаги Турке нападаче, узме од њих новце, али их не преда ни комесарима, а ни влади српској, а место 10.000 дуката, што је, по уверавању кн. Милоша било у бисагама, он призна, да их је било само 5.555, као што је у претходном чланку већ забележено.

Кн. Милош, извештен, да се исељени Турци устежу па и противе приступити процењивању својих добара, а сад, сазнав и за догађај на М. Зворнику. заповеди комесарима, да се „свега окану," па да се врате у Београд, где је намеравао и он да дође у Топчидер, како би покушао да се с Вецп-пашом о ствари споразуме, но на препоруку Ага-пашину из Видина, пошље тамо свога „Представника," да не би изгледало, да са Вецп-пашом шурује, пошто је Порта задатак овај поверила била Ага паши. Кнез пошље Хасан-ефендији 25.000, а Силиктару 15.000 гроша на поклон. И комисија се разиђе.

Судбина је хтела, да се 7. Нов. 1834. на дуго време прекину покушаји око исељења М. Зворника. Кад је кн. Милош ишао 1835. г. у Цариград Султану Махмуду, нема трага нигде, да је и то питање покретао. Преко свога агента он је и 1835. и 1836. год. чинио кораке да поврати новце, које је Махмуд-паша Видаић био од комесара отео, но за исељење М. Зворника он је остављао М. Зворничанима рокове, којима би, без сваке сумње, брзо крај учинио био, да нису за тим у Србији настали догађаји, који су земљи потресли и унутрашње и спољашње одношаје, те одвратили пажњу владе српске од задатка, да политичка права земаљска приводи у извршење и да их развија. Налази се, истина, довољно података, да је од 1846 г. рађено за повратак новаца од Махмуд-паше, (који је 1850 г. као саучесник побуне бегова босанских и у Србију пребегао био), но нема нигде трага, да је и питање политичко покретано. Оно је преобраћено у грађански спор, а право земаљско изгледало је као напуштено. Тиме је оно ослабило и почело прелазити у застарелост. Махмуд-паша давао је изјашњења о новцима чак и из Брусе, где је био у заточењу, што показује како је питању дат погрешан правац. Махмуд-паша није био прост дужник владе српске; он је у Зворнику представљао власт, која је наредила, да се нападне комисија и осујети извршење хатишерифа. Влада српска имала је дакле с Портом да расправља *политичко питање*, а не с пашом да води *парницу*; или ако то није могла, требало је да одложи сваку расправу питања до бољих времена. Узевши други, погрешан пут, влада није дошла ни до новаца, ни до политичке тековине земаљске.

Као што је после догађаја̂ од 1836. год. застало у опште извршење хатишерифа односних на исељење Турака настањених у Србији изван градова, тако је и питање М. Зворничко боравило дуг и дубок сан од 20 година. Тек 1860. године год. излази оно, са другим сродним пита-

њима, опет на дневни ред, непознато тадашњем нараштају српском,али добро знано староме Милошу. Први његов важан акат био ој да пошље (1 Марта 1859.) Порти ноту, којом је новим животом задахнуо права земаљска, протествовао што су Турци настањени око градова остали у Србији, и прецизовао одношај Србије према сузерену. Кад сам први пут прочитао овај акат, учинило ми се, да кн. Милош тражи од Порте рачуна о томе, како је она баратала по његовој кући за време његова одсуства од 20 година. Тако је био самосвестан дух, тако поносан тон посланице, коју је потписао министар старога Милоша.

Све је сад ваљало изнова почети. Јасна, стечена права требало је као нова питања расправљати и доказивати. Тако се морало чинити и за исељење М. Зворника и Сакара.

Кад се 1862. г. као што смо напред поменули, заустави код М. Зворника комисија, која је иселила Турке Ужичке и Соколске , примим ја у Цариграду налог да настанем , да Порта пошље своме комесару потребна упуства. Турски министри будили су се као из-а сна: од куда сада да искрсне то „*ново*" питање ; од куда да Србија тражи један крај, *који стојаше под управом Валије Босанског?* За њих је питање заиста и било „*ново,*" јер кад оно могаше бити непознато тадашњем нараштају српском, у колико мање може се замерити Турцима Цариградским, што га не знађаху!

У честим састанцима, које сам овим поводом имао са Али-пашом, ја сам се позивао на топографску карту руско-турске комисије од 1831., на инструкције издате Портом 1833. г. губернатору Видинском (Хусеин-паши), које, означавајући тачно границу кнежевине, изриком помињу Дрину *као границу њену према Босни* ; подсећао сам турског министра на хатишериф од 1833 г. који, набрајајући округе сједињене, у оно време, са Србијом ,ставља

у овај број и Дрински округ *„састављен из Јадра и Рађевине.“* А како села М. Зворник и Сакар леже у Рађевини, право Србије беше јасно осведочено без потребе даљих доказа.

У овоме смислу ја предам Порти и ноту 18 Дек. 1862. заједно са копијом карте од 1831. пошто турски министар тврђаше, да се она не може да нађе у Портиној архиви. Карта имађаше три комада, од којих један представљаше општи положај земље, а два друга назначаваху њене пограничне тачке тако, да је ишчезавала свака неизвесност о законитости српске тражбине.

Уз ову рекламацију будемо сад принуђени да подигнемо још једну. Према турској тврдињи Адакалу, што лежи на острву у средини Дунава, налажаше се на српској обали кастел један, који изгледаше као негдашња стамбол-капија у Београду, и онако исто, као и ова, затвараше пролазак путницима, а над кастелом беше на брегу озидана кула, у којој вазда стајаше турска стража. Ово утврђење, постањем аустријско, познато је и под именом *Elisabethfort*. Кад је генерал Хајстер 1689 г. бранио Оршаву од Турака, он је на острву подигао опкоп са палисадима колико да брани саму Оршаву, толико и Дунавом да влада. А г. 1736. генерал Хамилтон назида на српској обали два бастиона под именом Elisabethschanzen, и уз њих куле, те се све прозове Elisabethfort, а доцније Elisabeththurm. Кастел овај, као што га ми звасмо, имађаше значења за јавни саобраћај Србије, јер лежећи између Дунава и десног високог брега, владаше он потпуно саобраћајем и на води и на суву. Пошто је пак протокол од $\frac{23 \text{ Авг.}}{4 \text{ Сеп.}}$ 1862. све утврђене тачке отоманске у Србији свео на четири тврдиње: Београд, Шабац, Смедерево и Фетислам, то кастел, као *пета* утврђена тачка не могаше *правно* даље ни опстати. Са тога смо и захтевали, да се он поруши.

5. Марта 1863. г. пзјави ми отомански министар, да

ће Порта кн. Михаилу учинити писмено своје примедбе о М. Зворнику; а што се тиче кастела, Али-паша одбије отворено наш захтев под изговором, да *је то саставни део царскога града Адакала.*

Протоколом конференције Канлишке одређени рок за излазак Мусломана, настањених изван градова, истекао је био још $^{4}/_{16}$ Јануара (1863). Ми улажасмо већ у месец Јул, и у пркос свима поновљеним корацима, које сам чинио, питање се није ни помицало, а царски комесар Али-беј седео је мирно у граду београдском, очекујући упутства.

Осам месеца протекло је у објашњавању питања: да ли се спорни крај налази у Србији или у Босни, а кад се та тачка довољно осветлила, подигоше се друге сумње. Пошто спорна села нису нигде поменута у протоколу конференције Канлишке, то она, говораху Турци, не могу ни у питање доћи. Додаваше се такође, да М. Зворник влада великим Зворником, па да је Порта и стратегијским обзирима спречена, да задовољи тражбину српску.

После оваквог устезања Портиног настала је потреба да се обратимо на велике силе, као на силе и гарантне и потписнице Канлишког уговора. И ма да сам међутим држао њихове представнике у току ствари, поднесем им *19 Јуна* 1863. и мемоар један, у коме разложим стање питања. Обарајући Портине разлоге, ја сам наводио, да је тежина питања у томе: је ли М. Зворник на територији кнежевине, па чим је то најјаснијим начином осведочено, право се Србије не сме даље спорити, у толико мање, што овај крај није ни град, ни какво утврђење, но проста долина, која обухвата два села, коме су становници Мусломани. Пошто је пак одлазак Мусломана настањених у Србији „*изван градова,*“ предвиђен још хатишерифима од 1830. и 1833. смемо ли веровати, да је прошлогодишња конференција могла имати намеру, да

стесни Србији једно право, које је она стекла била пре 30 и више година, и које јој је и уговор париски подјемчио? Далеко од тога, да мисли на какво стешњавање, конференција потврђује и регулише кнежевини старе тековине. Њен протокол своди изриком опстанак Мусломана у Србији на четири града, које именује; у члану VIII. он препоручује царском комесару да расправи са Србијом и друга питања „*која су пређе ишчекивала на решење,*" па шта више, протокол потчињава српским законима и саме путнике Мусломане, који би, својим послом, ишли по унутрашњости кнежевине.

Представници гарантних сила брижљиво су проучавали спор, али ни један од њих није нам могао у помоћ притећи. Силе су биле задовољне, што су једном могле изићи из оних дугих препирака, које су имале у конференцији држаној поводом бомбардања Београда у Канлици; улазити сад снова у наше спорове с Портом нису оне ни мало показивале склоности у толико мање, што су тада владале оне запете и тешке прилике, које смо напред нацртали (у другом чланку).

После честих усмених опомена, које сам на Порти понављао, учинимо преко лета 1864 године нов писмени корак. 25 Јула управи Гарашанин на мене акат, у коме, понављајући нашу већ познату аргументацију, тужи се, зашто комесар Портин није пристао да испразни М. Зворник још 1862., кад су раскопани градићи Ужице и Соко. Кад помислим, вели он, да се питање провлачи 30 година, без обзира на очевидност нашега права, мени је тешко да разумем шта значи чл. XII. протокола, где се каже: „*да ће Срби наћи в. Порту свакад склону, да прими у духу правичности и благовољења потраживања, која би јој они имали да представе, и да ће она на иста одговарати у могуће најкраћем року.*" Нота Гарашинова понавља и нашу рекламацију о кастелу на основу разлога, које већ познајемо, обарајући нарочито

навод Портин, да кастел влада градом. Ако би, вели он, обзири стратегијски могли наћи места у једном правном питању, пре би се могло рећи, да кастел, у место да влада чиме, сâм стоји под владом околних висова, које му свакн стратегијски значај у ништа претварају.

Српски министар закључује, да ће се Србија и Порта моћи све више приближавати, да ће њихови интереси све више добијати, што мање буде за расправљање питања овога рода између нас. Нама се, вели, често говори о користима искреног зближења, у што ми такође верујемо; али ми мислимо, да је најбољи начин за зближење да што пре расправимо наше спорове и да један другоме правду одамо.

Но и овај корак остао је без резултата. Кад сам турском министру спољних послова предао копију, у место повољног или неповољног одговора, он је нашао за добро, да прави диверсије, тужећи се страним посланицима на опорост акта, ма да му је *форма* била сасвим уљудна, а ако се какве опорости налазило, ова је, одговарао сам ја више лежала у самоме *стању ствари*, за које није била крива Србија но Порта.

Турски министри, користећи се општом ситуацијом, затворили су се за тим у дубоко ћутање, не пославши кн. Михаилу ни онога писма, које беху још 1863. обећали. Али-паша, по своме обичају, или је извијао и развлачио, или није вршио ни оно, што је обећавао. А посланици гарантних сила или су се устезали, да што предузму, штедећи, у оним тугаљивим околностима, и свој лични положај и свој званични утицај за интересе земаља, које су заступали, или су се ограничавали да ствар покадшто напомињу Порти, но те су напомене пролазиле без сваког утиска на њу. Посланици руски, прајски и талијански имали су, истина, налоге од својих влада, да и у овоме питању буду уз нас, но њихови савети нису могли покренути Али-пашу из његове обичне флегме.

Потпора ова три посланика остала је у толико више безуспешна, у колико готовост њихова да нас потпомогну није била тако непоколебљива. као што је чврст био савез наших противника у одлуци, да нам све дотле сметају, докле не задовољимо претензије Портине о накнади добара исељеним Мусломанима, као и о народној војсци, т. ј. докле ову или не укинемо или не смањимо. Свак ће лако погодити, да су ови чврсти савезници били посланици аустријски и енглески, који су били неодступно противу нас у свима питањима, која су на среду излазила. Посланик француски, због антагонизма, који је тада владао између Француске и Русије, није био ни за нас ни противу нас; он је ћутао. Њему се чинило, да наше право више потиче из старих хатишерифа но из Канлишког протокола, са којим се оно може само у свезу довести, тако, да Мутије као да осећаше, да му частољубље у томе питању беше мање ангажовано; но нема сумње, да би он у сваком случају свој глас дао за нас, кад би био *позван* да се изрази.

У почетку 1865 год. препоручи ми министар, да му јавим, какви се изгледи показују за сва питања уопште, која се тада расправљаху између Србије и Порте, а за М. Зворник на по се.

Описујући, у одговору своме од 17 фебруара, тадашњи дипломатски терен у Цариграду, ја сам испитивао два пута, која су се могла усвојити. Један би био, да се изазове конференција гарантних сила. Но шта бисмо од ње могли очекивати? Дипломатске расправе свршују се обично узајамним попуштањем. Где дипломатија регулише, ту трпе и најјаснија права; пут је њен, пун трансакције. Све да бисмо за себе имали и већину гласова, није било изгледа да бисмо дошли до свога права без каквих концесија; јер као што дипломатија не решава по *већини* гласова, но у потпуној сагласности, већина би морала попустити што мањини, колико зато, што дипломати имају потребу

да се узајамно штеде, толико и да сачувају осетљивост Портину, којој смо, по њиховом суду, требали свагда жртава да приносимо. Изгледаше, шта више, да би Порта, ако би видела, да би морала попустити, изнела пред конференцију и друга питања, као што беху *народна војска* и рејони за градове Шабачки и Смедеревски; јер у то доба наваљиваше у Београду комесар Портин, Али-беј, да се и овим градским развалинама обележи еспланада (калимегдан), доказујући да нигде нема града без рејона. Но као што ни рејона нигде нема без града, тако су и ове развалине остале без рејона.

Ја бејах у току ових многих спорова дошао до убеђења, да свако регулисање *начелних* питања за нас штетно испада, и да беше мање штетна и нејасност хатишерифа и неодређеност наших одношаја према Порти, но регулисање наше аутономије и нашег положаја према царевини *под утицајем дипломатије*. Дипломатско објашњавање пређаше, да се сврши одредбама, које би нам могле везати руке и окрњити земаљска права.

Са ових разлога ја сам предлагао да се не само не тражи конференција, но да се она управо избегава.

Остао је био још један пут, који се могаше покушати; то беше пут, који Порту истураше из њених мртвих маневара, — пут озбиљног говора, из кога се чита *одсудна намера, да се неће остати на речма*. Предлагао сам дакле, да се да разумети Порти, да је *пут мољакања и доказивања исцрпен, па се на томе путу даље остати не може*. Нема сумње, да би такав говор алармовао Порту, но за мене не беше ни те сумње, да му не би ни успех изостао. Представници пријатељских сила, Русије, Пруске и Италије, остали би и у томе случају уз нас. Аустрија би се бојала сукоба, који би се могао даље развити, па би наваљивала на Порту да попусти. Вероватно је, да би се Енглеска нашла у истим расположењима, а Мутије, који је у конференцији играо онако значајну,

Србији наклону улогу, не би за цело хтео да сам са собом у сукоб долази.

Ако би у оваком случају Порта покушала какав експедијенат да нас замаје, те да ствар снова протегне, за Србију би наступио тренутак пресудне радње. У овом *последњем тренутку* врло је вероватно, да би Порта попустила; али ако би се и дошло до сукоба, шта имаћасмо да се плашимо? Ко би на нас завојштио, што смо прибегли делу, кад нам се законите и основане рекламације не примају? Ко би хтео распиривити ватру, док смо ми у *својим границама?* Догађај би узбунио званичне кругове цариградске, па могле би и из европских кабинета полетети речи строгих опомена и осуда. Но сва би се узбуна свела на то, што би се у Цариграду састала конференција, — где би пријатељи остали пријатељи, а противници не би ни мислили, да Србији отргну оно, *што би она већ имала у својим рукама*, као *право*, које тада већ ни једна сила није спорила. И сама Француска, којој тада расположење спрам Србије беше нејасно постало, и ако, због тадашњих одношаја спрам Русије, не би била на дипломатском пољу *активна* за нас, по својој либералној и хришћанској (и ако католичкој) политици на истоку, не би могла бити против нас, — овде у толико мање, што јој не би могло поднети, да руши закључења, у којима је њен посланик предњачио. И заиста, тада беху наступили дани, где ми налажасмо Француску често *пасивну* кад имађасмо што за се да свршимо, а ретко или никад противу нас.

Да би нам таква конференција могла наметнути какве кораке извињавања, то беше вероватно; но не веровах ни онда, па не верујем ни сада, да би нам она могла донети каквих неугоднијих последица. Што бисмо имали да накнадимо добра претуреним м. Зворничанима и Сакарцима, то је ствар, која се не би ни у ком случају могла да избегне.

У овоме реду мисли остало је још једно питање, које се наметаше, а то беше: да ли у овако одсудном правцу требаше тражити напред сагласности наклоне дипломатије на оно, што бисмо предузели? Мој је одговор био негативан; јер ништа није кадро да веже руке држави, која постаје, ништа више не може да је успава од таквог поступања. Ако дипломатија има што да зазире од саопштене јој намере, она одвраћа; ако је равнодушна, а излазак намере неизвестан, она избегава да се изрази. Ни у ком случају она не изјављује свој пристанак на пројекат, па ни онда, кад би желела да га види у делу. Кад одвраћа, одузима нам право на своју потпору, а добија друго, бар формално, да нас може у нашој невољи корети па и оставити; кад оћуткује, отвара себи врата, да своје резерве доцније објасни — у неуспеху као одвраћање, у успеху као благонаклоно одобравање.

Са тога и успевају они, који провиђају расположења дипломатије, па је знају за собом повући. Ако јој што и јаве напред, то је, да она чује намеру као закључење, као пут, *на који их је сила ствари извела*. Повијање под туђе утицаје није нам никада добра плода донело. У таквим приликама тумачила је и сама Порта нашу мирољубивост, нашу предусретљивост или као слабост, или као нужду, коју нам туђ уплив намеће. Кад је мислила да је слабост, она нас је презирала, не држећи од нас никаква рачуна; а кад је мислила да нас руководи спољашњи уплив, онда није имала потребе, да нас за туђе заслуге награђује.

Ово је био пут, који сам ја предложио влади својој, услед њеног питања. Пут је, без сумње, био озбиљан, али не и ривичан. Да тражим овако одсудне мере, ја сам био овлашћен искуством, које сам био стекао вршећи послове и пратећи непосредно догађаје. Нека један пример покаже, да ли су ови погледи били правилни. Тако кад сам имао (1861. и 1862.) да радим, да Порта одреди

комесара за извршење хатишерифа о исељењу Турака, ја сам молио, напомињао, настојавао; био сам потпомаган и од представника пријатељских сила, — и турском комесару или су се спремале инструкције, или је он био *назначен*, али још не *наименован;* или је наименовани био другим замењен, а овај опет имао препрека да пође; но *комесар нити је полазио, нити се спремао да полази.* Тек кад сам, по налогу, изјавио Порти, *да ће влада кнежева прогласити српску јурисдикцију над српским Мусломанима*, *ако комесар не дође*, обраћена је нашим речма озбиљнија пажња.

Ја нисам имао претензије, да сам у овим назорима изнео какве нове истине, примењиве на све прилике и сва времена, али позван да се изразим, ја сам то учинио као агенат, који је дужан брижљиво да проучава земљиште, на коме ради, а до владе је свагда да оцени, колико се може користити његовим извештајима.

Ја жалим, што влада није нашла за добро, да усвоји мој предлог. Она га, по свој прилици, није зато усвојила, што он можда није могао ући у целину политике њене. Међутим, што је питање више старило, све је теже ишло. Посланици, који су суделовали у конференцији од 1862 г. и знали дух одлука њених, одлазили су један по један са Цариградске позорнице, а долазили други, који нити су били лично ангажовани у питање, нити са њим упознати.

Кнез Михаил поклањао је и овоме питању велику пажњу своју. Под јесен 1865 г. он је лично излазио на Дрину до Радаља те прегледао положај М. Зворнички. Писац ових записака имао је част да га прати на овоме путу, и сећа се, како је жив био онај утисак, који је на кнеза проиввео значај овога краја. Да је он сматрао М. Зворник као „прозор на Босну," као што се после смрти његове тврдило, онда он то питање не би био ни стављао на свој дневни ред, који је и после њега задржан.

Има, као што је на другом месту примећено, у дипломатији и таквог дневног реда, који се истиче само *формално*, т. ј. са смером да се — *не успе*, но под кнезом Михаилом ова је радња руковођена озбиљно са жељом да се успе. Тако важна питања, која засецају у многостручне интересе земаљске, не могу се остављати нерешена под изговором, да би нам послужила као средство за неке друге задатке. Историја овога кнеза патриота показује на свакоме листу, да је он исповедао веру, да свака, па и мала привреда на политичком пољу, иде у прилог народној будућности. На замршеном источном земљишту једини је разуман програм тај, *да сваки сахат донесе што може.*

Примицале су се, међу, тим повољније прилике, а са њима сазревало је решење већих питања, ако не баш решење и самог М. Зворничког питања. Рат између Прајске и Италије с једне, а Аустрије с друге стране, у 1866 г. проспе своје чаробно дејство и на источне хришћане. Ободрени овим великим догађајима, храбри Крићани развију заставу свога ослобођења, а по свима другим крајевима Турске стану се будити и кретати духови у правцу, који је Порту најпре узнемирио, па после и поплашио. У овим приликама, желећи се обезбедити од стране Србије, дâ ми разумети Али-паша, да би Султан био вољан поклонити кнезу М. Зворник, ако би му се он за њ као за „*милост*" (faveur) обратио. Но према озбиљности ситуације М. Зворник губио је тада своју важност. Прилике су Србији друге дужности, а Турској друге жртве налагале. Србија је бацила поглед на градове. Да не би ову велику тачку промашила, она не прими понуде турске, као што ћемо доцније видети, кад будемо излагали преговоре, који су вођени о градовима.

Кад је и ово велико питање свршено, уговорено је било с Портом, да се Кастел сруши, пошто, по уверењу њеном, влада градом Адакалским; а М. Зворник и

Сакар да се иселе, али да се тај крај неутралише због тога, што лежи близу града в. Зворника, т. ј. да Србија на њему не подиже никаквих утврђења.

И Кастел би заиста још 1867. г. и порушен, но М. Зворник и Сакар остадоше и даље у турским рукама. Нека непостижна судбина хтела је, да овај спор преживи све остале спорове, који су између Србије и Турске вођени, од како је наша кнежевина створена.

Може бити, да би Порта одржала реч и овде, као што ју је одржала и у крупноме, градском питању, да нису одмах иза одласка турских гарнизона наступиле нове размирице, као што беше погибија Цветкова у Рушчуку; необраћање пажње Султану, кад је преко лета те године прошао поред Београда враћајући се из Париза са изложбе; и друге неке за Порту сумњиве прилике, због којих је Есад-беј долазио у Београд да тражи објашњења. Међу тим и Али-паша, који је био лично ангажован, отишао је био на Крит ради умирења овога острва, а његов заступник није смео да прими на себе одговорност решења.

За време Намесништва настојавало се такође, да се изврши Портина обвеза, а нарочито пред пунолетство Кн. Милана; јер се желело, да се рашчисти земљиште тако, да Кнез Милан, кад ступи на владу, не нађе никаквих препрека за добре одношаје са царском владом.

12. Јануара 1872 г. буде препоручено српском заступнику у Цариграду да се у овоме смислу обрати Порти, остављајући јој на вољу да Мусломане из ових места или исели, или, ако би они желели остати на својим огњиштима, да им не смета примити јурисдикцију кнежевине, под којом би они уживали сва она права, која закони земаљски свакоме грађанину српском обезбеђавају.

Тадашњи в. везир, Махмуд-Недин-паша, показивао се да оцењује побуде, које су руководиле владу кнеже-

вог Намесништва; ушао је био у озбиљно проучавање питања и показивао се вољан да 'га реши по нашој жељи, али је зебао од опозиције, која је заиста због напуштања градова била ојачала. Но у месецу Јулу те године он падне, а његово место заузму најпре Митад-паша, а на скоро за њим Мехмед-Рушди-паша. Ови не покажу ни мало склоности да Србији што попусте, први, као горд и крут Турчин, а други као бојажљив државник, који је, и пред излазак турских гарнизона из градова само зато са в. везирства одступио, да не би уступку ову потписао.

Како је за тим, у даљем развитку питања, за две године (1872. и 1873.) био задржан трибут Порти у намери, да се она на извршење својих обавеза приклони; какав је 1874 год. неуспешан покушај у Цариграду чињен, — чини нам се, да то све, пошто пада у новије време, мање може бити предмет објективног излагања, па за то ћемо се ограничити, да забележимо, да је питање и даље остало на дневном реду, да још много шта види и надживи. Оно је доживело и видело, да градови Соко и Ужице буду срушени; да се Турци, настањени у Србији изван градова, иселе; да Шабац, Смедерево, Фетислам, да горди Београд падне у наше руке, па да и сам од некле друг његов Кастел буде такође порушен! Све је то надживео М. Зворник и остао да буде и даље јабука раздора између Србије и Порте. Као што је био сведок, кад 1834. г. комесари Кнеза Милоша, који га хтедоше иселити, у мало главе не изгубише, тако му би суђено да после 40 година буде узрок, са кога паде један султанов министар (Рашид-паша), да ускори пад и једноме српском министру (1874.), па тек пошто се понова и обилато крвљу залије, да се на конгресу Берлинском сретно реши. Тако је било пуно перипетија, тако судбоносно ово „мајушно" питање!

Т А К О В О

(11 априла 1815 године)

Осана! благословен грядый въ имѧ господнѣ.

. . .

Невештом руком захвалног сина; —
Пун добре среће, препун милина,
Пун дивних мисли и бајних снова,
Дивећ' се слави наших дедова,
Дивећ' се њином узор-поштењу,
Узор-јунаштву и прегорењу;
Узор-љубави оташтву своме;
У часу страшном, судбоносноме;
Штујући сенке тих светитеља,
Штујући спомен тих спаситеља; —
Тебе се лаћам, дивотна селе,
Читам ти душу, листиће беле,
Чудим се кипу горостасноме,
Што си подигла у срцу своме,
Деци достојној милости твоје,
— Јер су љубили оташтво своје! —
Па ти се клањам прави судијо,
Ој *Историјо!*.....

. . .

На врху мача и јатагана,
Јадна слобода извојевана,
Испрана крвљу српских синова,
Купљена смрћу тих витезова,
Плаћена ценом скупих живота,
И хиљадама грозних страхота,
Изгубљена је и —
Пропала је!.....

Сјајано небо слободе младе,
Тек што се Србу ведрити стаде;
Тек што се зора родила рујна,
Претеча дана, живота бујна;
Тек што је Србин подиг'о главе; —
Ал' неста зоре рујане, плаве,
А небо чисто к'о капља росе
Натмурило се... намрштило се!.....

Грмљава мукло грми и јечи,
Као да мумља страхотне речи,
Као да куне земљу и људе,
Те бесне људе, варваре худе!.....

У страшном добу, часу значајном.
И у тренутку судбине пуном,
Кад је требало руке челичне,
Да са Србије окове скине,
Да народ једном слободно да'не.
И да на себе мислити стане; —
У такву часу вођи, главари,
Ти опробани ратници стари,
Хај оставише оташтво своје,
Огњиште своје, другове своје,
Оставише их њиној судбини,
Та нада српска, тај спас једини!.....
И опет робље!
Срби су опет постали робље!
Царева раја, судбина стара,
Царево робље, јадна фукара!.....
Тек сад је тиран пружио руке,
Тек сад је смишљ'о страхотне муке,
Да збрише с лица земље пријаве,
Ту шаку људи, бунџије праве,
Ту голу рају, гладне ајдуке,
На царевину што дижу руке!.....
Слабо је перо, рука нејака,
Бледе су сенке, к'о у сред мрака,
Слаба је снага уобразиља,
Па да престави слику насиља,
Слику страхоте звера-душмана,
Слику ужаса скота-тирана!.....
Пропишта раја,

Пасторчад божја, кукавна раја,
Пропишта писком ропца, вапаја,
Ојађеничког и самртничког!....
Ој мрско живље без светла дана,
Ој јадна душо, ој отрована!
Зар да се увек у мраку плаче?!
Зар да се живот цео проплаче?!
Гле! свет још живи, добро је свету,
Та он се смеши зори и цвету,
Поздравља песму, тичице мале,
Пун је весеља, радости, шале!
А ти, рајо?!!
Пливаш по мору крви сопствене;
Гледиш мучења деце рођене!
Самртну песму синџир ти свира;
Па и кад умреш ти немаш мира,
Већ с коца оштра сувим ногама,
Храниш керове, скота погана!!.....

— — — — — — — — — — — —

. .

Ој у Такову,
У малом селу, скромном Такову,
У пољу пуном сваке милине,
А у присоју реке Дичине,
Растао је Грм!
Тихо, размерно Грм је растао,
И своје гране ширити стао.
А тице мале, те ђаволанке,
Слетаху често на гране танке.
Па би пажљиво слушати стале,
Тихо појање из цркве мале,
Што је крај Грма служила богу,
Причала правду, љубав и слогу,
Кајала грешне, светила праве,
Пуна скромности, божије славе,
Грм је растао, ширио грање,
А с њим је расло и осећање,
У срцу јадног, голог народа,
Жудног дивотне речи: слобода!
И жудног права најсветијега:
Човечанскога!

У том се срцу и свест крепила.
О прошлости нам — славна је била! —
У том се срцу нада будила,
О будућности видела пуној
О зори рујној младости бујној!
У том је срцу воља јачала,
— Та воља никад није заспала! —
За ускрснуће рада народног,
Рада напредног и рада сложног! .....
— — — — — — — — — — —

И сазрело је тешко мучење;
И сазрело је ропско стрпљење;
И правда божија бич је подигла;
И свог првака на врх издигла;
Да грмне гласом гњевнога бога,
Да грмне гласом народа свога,
Па да се чује громовна јека,
Ој на све стране српства далека! .....

И сину зора дивотна, рујна,
И сину зора мирисна, бујна,
— Ој цуро лепа, румена зоро,
— Нећеш се таква рађати скоро! —
Силан је народ у цркву пош'о,
На службу божију Такову дошо'; —
Празник је велик; свете су Цвети,
Народ се слег'о да се причести,
Светим причешћем, крвљу Христовом,
Да пали восак Васкрсу новом,
Свог учитеља, свог спаситеља!.....
Код цркве жене, под Грмом старци,
У пољу млади, чили јунаци,
Попикли ницом, преда се гледе,
Па крупно мисле, те сенке бледе,
То робље јадно, мучено, гладно,
Лица су сетна, озбиљна, нема,
К'о да се нешто огромно спрема;
Шапатом своје мењају мисли,
А руком *нешто* под гуњац стисли,
Па крадом гледе на шатор бели,
Што су код цркве јутрос распели,

Као да отуд чекају гласа,
Чекају срећу, чекају спаса.....
И погле чуда! Шатор се диже,
А иза њ витез међ старце стиже,
Барјак у руци, огањ у оку,
А лака румен витешку момку,
Посула лице пуно поштења,
Пуно јунаштва и прегорења! ....
К'о сиње море народ се диже,
Сваки се гура младићу ближе,
Па му са лица одлуку чита;
Не сме да збори већ оком пита,
Да ли је стигло време освете,
Време освете слободе свете! ....

А витез?!

Заставу диже па грмну гласно,
Дивотне речи громовно, јасно;
„Куцн'о је брањо суђени час,
„*Ево вам мене, а ето вас!*
„Доста нас има,

Ој рат Турцима!"

И народ грмну: „Доста нас има,
„У рат с Турцима!"..... ..

— — — — — — — — — — — — —

На прагу цркве свећеник стао,
Па је народу благослов дао;
А тице мале на Грм су пале,
Па су весело зацвркутале!! .....

Драгомир Брзак

С У Р Г У Н[1]

ПРИПОВЕТКА

Лета Господња 184*, једне суботе на крају октобра, звонило је велико звоно на цркви шабачкој. Како је то било тачно у три по подне, а није се звонило на махове, то су већ и нешколска деца знала да то то куца на вечерњу. Обично би тада устали трговци с тезге, а мајстори са својих асура, па би се побожно прекрстили пред иконом, коју је у оно доба имала свака трговина и свака радионица; а свака домаћица, ма се где у кући налазила, прекрстила би се и поклонила. Али ове суботе, из које води порекло ова наша прича, звоно је звонило и одзвонило, али се госпођа Цана, по свом обичају, није дигла са јастука, на ком је седела, нити је метла на се крст.

Велике су то бриге, које јој већ одавна одузеше дању спокојство, а ноћу сан. Дечица су око ње, свет се гиба улицама тамо амо, пролазе радни дни, долазе празници велики и мали, али госпођу Цану све то више незанима, као негда; понајвише је у малој соби из авлије, седи на једном вуненом јастуку у углу, ћути по читаве сате; а кад зна да су деца у мутваку[2], или су се заиграла тамо у дну дворишта, почела би богме пуштати сузу за сузом, а из тога, поступно, прешла би у плач, а из плача, не ретко, дала би се, истина у потишу, али ипак праву правцату кукњававу.

[1] Прогонство.

[2] Одвојена кухиња у авлији.

А зар има за честиту жену већега јада, него кад јој муж није дома по читаве месеце, па још кад се поуздано не зна ни онај дан, у ком би му се могли надати. Већ је све зашло у другу годину како Цанин муж, Марко Јеленић, једног јутра одмах по освитку, не казавши ником ни збогом, пређе на ону страну, у Срем. И добро је урадио Марко Јеленић, јер овако, одонуд с кленачке[1] стране, могао је равнодушно гледати на обали близу шабачког града точкове, међу којима је, и то баш онај на среди, њему био намењен.

Марко је био човек разборит, знао је књигу и многу практичну мудрост оног времена: није чудо, што је, поред школског рада, водио мало бриге и о народним пословима; мешао се, испочетка мање па после све више и више, у политику. „Политика је као и вино," често говораше архимандрит петковачки Самуило, „данас чашу, сутра две, док те са свим не однесе враг; у пијанца и у политичара једна ти је и иста страст." И тако је Марко, мало по мало, газио у дубљине оновремене народне политике, док га талас тога мора једнога дана не испљусну с оне стране граница̂ своје отаџбине.

А највећа кривица Маркова беше непоколебљива приврженост кнезу Михаилу. Из врло простог разлога пониче и утврди се ова приврженост, која живим огњем тињаше до гроба. Марко је био мало више од писмена човека, писао је и печатао неколико књижица, пуних моралних „поученија" (да је имао искренијих пријатеља, постао би и „член друштва српске словености), кнез Михаило опет беше на гласу као заштитник књига̂ и наука̂, и ето просто за то беше му Марко одан и срцем и душом. С њим је и у Земуну провео оно тужно прво време још ненавикнутога изгнанства. А кад, после тога, доби дозволу, дошао је натраг к својима, али, некако баш на десетак дана пред Катанску Буну, морао је за-

[1] Село у Срему, према Шапцу.

молити градске Турке, те га једног раног јутра, као што рекох, опет пребацише на сремачку обалу.

И за то је сад госпођа Цана брижна и неутешна. Седи на јастучићу у собњему углу, мисли и плаче. Мисли јој изнесу живу слику тихог домаћег живота изранијих дана своје срећне прошлости. Како сладак беше рад; како је радост било у слободним, одморним часовима поиграти се с безазленом дечицом колико је веселих тренутака, певања и праске, било у оним вечерњим селима о дугим зимњим вечерима. Па кад дођу пости, а Марко зором вуче шаране, или пуну витину гаравих, немирних караша, а често пута, ни тамо ни амо, већ праву правциту кечигу, коју она тако вешто знађаше зготовити, да је покојни прота изливао триста благослова док је са калајлије ишчезао и последњи остатак њезиних (по протиним речма) слатких моштију! А кад опет, здрави и живи, дочекају мрс, час по ето ти на врата брата Мачванина, упртио прасе, бели се кô планински снег, а цичи као да га ножићима боду. И деца, и села, и рибе и прасци, и части и весеља, и још других сијасет лепших и умилних слика, као у калејдоскопу, наизменице трепташе и ишчезаваше у живој машти сада тако тужне госпође Цане.

Дошла само једна бурна година и разрушила то тихо и мило гнезданце, угасила огњиште под оцаком господина Марка и госпође Цане. Капци на прозорима притворени по васцели дан; нигде живог да такне у резу од авлијских врата; цвеће у баштици или коров прогутао или, незаливено, учмало и свело; тепсије и калајлије, сâнови и саплаци, коситерни чираци и мумаказе, — све то већ одавна изгубило свој негдашњи сјај и чами у сивом, дебеломе праху; у великој соби, на орману, стоји шарен служавник са слатким, које се одавна ушећерило; јабуке и гуње, поређане по чашама, једна по једна трухну и плесниве, па чак и пред великом ико-

ном светога Димитрија, домаћег патрона, престало се палити кандиоце пред недеље и о великим божјим угодницима. Мачка је ћутала, и прела и дрмила на свом старом месту иза земљане пећи, па кад, на жалост, увиде из дугог искуства, да је једном за свагда одкуцнуо час негдашњем изобиљу, а она једном у дубоку ноћ, са оном знаном тишином, која је својствена само мачјим природама, пресели се у другу улицу, да потражи живље изворе за своју лакомост; само је стари пас, доброћудни Мецид, још и данас онако као пре, лежао на кутњем прагу, дремао, али готово никад не заспао, већ опрезно стражарећ' гледаше по читаве сахате у авлијска врата, и чекаше кад ће осетити бат свога милог господара, којега тако дуго нема, а којега се је, вазда послушан и веран, до нестрпљења зажелео. Али господара нема, врата се не отварају, и он, снуждено, тужи и очајава.

Баш у оном тренутку, кад је данас на вечерњу одзвонило и по трећи пут, многопоштовани Мецид прену, оћули своје опрезне уши, па се, прво полакше, па онда журно, дигну са кутњега прага и потрча калдрмисаном стазом, која вођаше од куће на улицу. А у исто време шкљоцну већ готово зар'ђала реза на капицику, и кад се врата пажљиво отворише, уђе, готово крадом, чича Бошко из доњега шора, и пође право у кућу. Сувишно би било и напомињати, да је то био стари кућни пријатељ; јер му се, иначе, наш честити Мецид не би толико обрадовао, ни око њега, као мало дете, умиљавао. Добри чича Бошко помилова пса па смотрено уђе у кућу, а Мецид, уверен о привременој заштити, коју даје кући присуство добра пријатеља, оде доле у мутвак, да тамо потражи какав заостали залогај своје, већ одавна мршаве, премршаве хране.

„Дошао сам Цано...“ поче чича Бошко, пошто се сит наседео и наћутао на шилтету, на које се, чим је ушао, и не говорећи ни једне, доста теготно спустио, и

подавио ноге, са којих је црвене јеменије скинуо и оставио још пред собњим вратима. „Велим Марко није ту", продужи чича Бошко, па опет ћути и гледа у Цану.

Тако су обоје дуго седели и ћутали и већином гледали преда се. У соби се, поступно, навуче још јачи сутон, да су се њих двоје, најзад, једва могли видети. Са дворишта дотрчаше деца, прилично назебла, па се, као винове лозице, савише око своје брижне матере. Дах вздашње туге материне пирио је у њихне свеже обрашчиће, па с тога су вазда била тужна кад год дођу с поља, па се поређају око њена колена. А њихов најмлађи брат, двогодишњи Милан, већ одавна безбрижио спаваше до колена материна, и ето се сад буди и мешкољи на свом малом, топлом душечићу. Стара послужавка Милица позва децу у доњу кућицу да им вечеру дâ, а мали Милан оста код матере; посади се, полуснован, на њезино крило, и држећи у ручици јабуку, с којом се још пре спавања играо и сву изгризао, гледаше полупоплашено у жути перваз на плавом џубету чича-Бошковом.

А чича Бошко, претурајући жута пуцад на својим ћилибарским бројаницама, већ је савладао хаос својих осећања и почео хладно мислити. За то је, са свим смотрено и мудро, говорио Цани, испрва околишећи, а после са свим отворено:

„Па шта ћеш сад да чиниш, — то је оно у чему и сам нисам на чисто", продужаваше чича Бошко у највећој збиљи; „и кућа, и забран, све то јуче оде у бесцењ. Још за који дан, па ти ваља остављати ову кућу, која је сад већ туђа"..-

„А куд знам са овим ситнежом, драги чича Бошко", врисну Цана, и би се почела бити у прса, да јој руку не устави снажна мишца Бошкова.

„Склони се за време макар где; та није Шабац цео свет. А и ово неће остати довека. Свему ће доћи крај. Шта знамо; сила је, сила; ваља нам се мало и погнути

док се не истутњи. Увек си била мудра жена, па буди и сад паметна. Стегни срце, ћути, трпи; кад је да се трпи, бар да нам се не ругају злотвори.»

Ту стари чича Бошко заћута, па, онако бесвесно, поче усекњивати расцветани фитиљ на лојаници. А Цана погла главу, спустила малог Милана на ћилим до себе, па покри лице рукама.

«Трпи, снахо, и моли се Богу.»

«Свисну ћу, чича Бошко; свисну ћу!»

«Не ћеш, дете моје, не ћеш.»

«Сама ћу себи учинити крај!»

«Крај?» понови чича Бошко, отежући гласом; «јеси ли ти, Цано, при себи?»

«Луда сам, чича, луда!»

«Прекрсти се, Цано!»

«Ако већ нисам, а ја ћу до зоре полудити!»

«А деца?»

«Деца!» понови Цана задрхталим гласом, опет покри лице рукама, бризну у плач, и јецаше горко. И стари Бошко узе иза паса малу шарену махрамицу и поче купити сузе, које се, и против његове воље, нанизаше по његовим необично дугим трепавицама.

«А ако, случајно, баш ниси при новцу, ево ти, дете, да се не злопатиш.» Говорећи то, стари кућни пријатељ поче иза паса вадити своју дугу, плетену кесу, и већ да уклони челични прстен од онога краја на ком су златници, Цана му се, са захвалним лицем, дотаче старе дарежљиве руке:

«Немојте,... хвала драги чича Бошко. Ми смо увек били штедљиви.... Марко»....

«Добро, добро, дете моје. Онда је све у своме реду. Уклони се, велим, за време; сила је ово, Цано; разуми ме — сила! Збогом, Цано, дете моје, па не оклевај. Бурно је ово доба; не знаш шта носи дан. Ево ме, кћери, сутра пред вече, а дотле — нек' те чува Бог.»

То рекавши, готово с неким сумњичењем, стари чича Бошко диже се, помилова малог Милана, па исто онако опрезно као при доласку — оде из собе.

Кад су прве среде, рано из јутра, пролазили свештеници оном страном улице, враћајући се с јутрења, видели су пред кућом Марка Јеленића двоје простране таљиге. У њих је госпођа Цана сместила све своје нераспродано покућанство. Купећи и свезујући ствари, ћутала је као камен у дубокој дубрави, а кад Милица одведе децу да потрпа у кола па однесе и малога Милана, госпођа Цана, скинувши и светога Димитрија са његовог ваздашњег места између прозора, клону и паде као проштац на земљу. Плач ју је већ одавно изневерио, јецаше само на махове, и нарицаше. Пољубивши тле, једва се, поштапајући се иконом, диже опет на ноге. Кад је Милица опет отворила врата, облише је сузе од призора који се указа: госпођа Цана љубљаше редом и зидове, и прозоре, и врата. Та та мала кућица беше јој град, у ком је провела најлепше дане свога живота, у ком је толику децу изродила. И онај последњи талир од даровнине потрошио се док су то мало крова скрпили. Сама је готовила мајсторима, сама од јутра до мрака, на највећој припеци, надгледала рад. И сад то своје гнезданце за навек оставља, јер га власт, насилнички, ото и прода Јови ћурчији, који ће се, још можда сутра, у њега уселити.

Таман да се и Цана крене за колима, дође Сава механџија и одведе Бикуљу, најлепшу краву у прекоме шору. Дуго је Цана гледала своју милу млекуљу; гледала, гледала, па онда стеже срце, саже главу, и упути се правцем, којим су већ далеко одмакнули обоје таљиге. За њом је, ћутећи, ишао стари чича Бошко. Кад су били на раскршћу, ту Цана погледа још једном на све четири стране улицâ, погледа цркву, погледа школу у којој је негда живела, погледа негдашњи господар — Је-

времов конак, погледа већ отворене ћепенке, погледа народ, који, снуждено, стајаше пред кућама.

Многи би изашли пред госпођу Цану да је поздраве, да се опросте и пожеле срећнога пута; али ко сме пожелети срећна пута ономе који полажаше у — прогонство. Јест, власт, она највећа власт отуд испод Аграле, заповедила да се Марково добро распрода, да се његова породица одмах из земље прогна. Пређоше мост, прођоше поред велике џамије с дрвеним мунаретом, и дођоше на ивицу висоравна, који се и данас зове „баир", и на ком се, у оно време, налажаху мали турски коначићи. Одатле настајаше градско поље, по ком се, у оно дубоко јесење доба, савска вода разлила, и турски пространи чамци, *каици*, долажаху чак овамо под Баир.

Беше то врло подесан каик, у који се госпођа Цана смести с децом и целим својим гломазним пртљагом. И таман га отиснуше Турци од обале, а с баира ускочи још један снуждени прогнаник, то беше верни и вазда послушни пас Мецид. И он, непримећен и непозван, пође за њима, сâм се — прогнао. У рукама држаше крму стари Турчин Мехо, човек висока чела, малених живих очију, кукљаста носа, румених јабучица, а дуге седе и рехаве браде. На другом крају веслаху два снажна младића, Ахмет и Омер, синови његови.

За каиком, који безвољно одмицаше низ воду, гледао је стари чича Бошко, и сузе брисао.

Чудише се Мехини синови, чудио се и сâм Мехо, зашто госпођа Цана не иде правце сремској обали, него је возе доле ћа до Београда. И из ограничене историје својега града знађаху они шта је то „сургун"; многи је од њихових диздара, зловедника градских, морао, хтео не хтео, са целим својим харемом, ићи у Босну, у Арнаутлук, па чак и у Руменлију. Па на што, кад је већ тако „ксмет" донео, не ићи одмах на ону страну, кад је и тамо сâм овејани „хришћанлук." Мухамедовац врло

мало говори, најрадије ћути, а радознао није никада. Најзад, не толико себе ради, већ да разговори, а можда и поутеши сневесељену путницу, с учтивошћу, која је својствена источној образованости, поче, из најпре врло слаткоречиво, приповедати, па онда, мало по мало, све из далека, и припитивати.

„Идем де се молим, ага", рече госпођа Цана, пошто је приметила искрено саучешће у господара и крмара каика.

„Ваља се молити, ханума, ваља," додаде озбиљно Мухамедовац и повуче крму већма к себи.

Каик пође подаље од обале, дубљином која је врло близу матице. Давно су оставили тамни и обронули град и пространу равницу мишарску. Већ почела, сад проређена, а онда горовита Посавина, а врх ње се виђаше хумовита Тамнава, сва у гори, која, гледана са Саве, доиста изгледаше плаво-тамна, озбиљна и суморна, непојетична. Дођоше на домак простране аде Орлаче. Врбак, који покриваше острво, већ у полу оголио, и лишће, које се још држаше на потамнелим гранчицама, прњаше се оном тамно-сјајном бојом, која је својствена само сухом врбовом листу. Јата дивљих патака прелетаху Саву или отуда с обала слетаху на полумутну воду, често поплашена пуцањем ловца, који се, тамо негде иза цбунова, прикрио.

Небо облачно; на све стране полумагловито; хладан ветар бритко попирује; вода студена, грозничава; све као обично на крају Новембра. Синовима Мехиним већ одавна руке малаксале, одавна су искочили на обалу, засукали ногавице повише колена, упрегли се и вуку каик, којим бабо, вештином мрнарском, крмани. Дан већ поче у велико измицати; прође и вечерње доба. Са свију страна слеваше се онај мир, из кога, поступно, ствара се мртва тишина ноћна.

„Акшам!" викну стари Мехо синовима, који одмах стадоше; старац пусти крму, а они, привукавши каик

обали, привезаше га за колац, који сами ударише у земљу Изађоше подаље на оцедито место, простреше три мала ћилимчета, окретоше се лицем ка истоку, и сва тројица клањаху се, чинише „авдес·" Кад свршише вечерњу молитву, савише ћилимчиће и уђоше опет у каик.

Турски су каици биле једине лађе, које у оно време одржаваху свезу између Шапца и Београда. То су били чамци, величином мањи од данашњих дерегаља, а већи од данашњих највећих чамаца. Средина лађице веома раширена на боковима, а задњи крај покривен дрвеним кровом, испод којега је заклон од кише и ветрова. Ту, у тој малој заветриници, око мангала, у ком је тињао жар, седела је госпођа Цана са своје четворо ситне деце око себе. Лађари се повукоше у други крај лађице, легоше, утушкаше се, и заспаше. Глуха, црна и пуста ноћ поклопи Саву и шумарице с једне и с друге стране обала. На мутном небу ни једне звезде, ни месеца. Оштар ветар дува, деци помодрели носићи, поцрвенели образи, скочањили се прстићи, које бадава скриваху у боре својих шарених антеријца. Мали Милан на рукама материним поче у први мах „кењкати", после плакати, па најзад у све гласове врискати. Што год беше хаљина кожом постављених; све је брижна мајка побацала на онај јорган, којим су била деца покривена. А дуго је хладан ноћни ветар ударао по танком крову од лађице док се деца, упртим очицама у мајку, смирише и заспаше. Госпођа Цана, будна и у души сломљена, лебдела је над својим породом готово целу ноћ. Страшне слике садашњости крила је у мисли на Бога, којем се мољаше молитвом, којој не беше почетка ни свршетка, оном срдачном молитвом, која почиње оданде где престаје свака реч. Скрушена не осећаше ни студен ни глад, сва је била у Богу — скаменила се.

У свануће скочише лађари, озебли, готово се смрзли. Цана, савладана неодољивим јутрењим сном, клонула и

мирно спаваше код ногу своје дечице. Кад су раздували жар, који се готово угасио, јак ветар тераше им у лице хладна перца, која се смржњаваху на бради и брковима. То беше — снег, који је још од поноћи падао. А кад је са свим ославио дан, цела околина, мирно и озбиљно, као горостасни самртник, почиваше под леденим, снежним покровом.

А кад је, после тога, и госпођа Цана очи отворила, одмах их је, престрављена, опет заклопила; чињаше јој се као да су сметови већ засули и њу и њезину дечицу. Али се после мало по мало прибра, изнова повеза косу и прекрсти се. Док су отац и синови вршили јутрењу молитву, клечећи и клањајући се на ћилимима, које су прострли по снегу тамо на обали, госпођа Цана примакну велику, жуту ђезву жару и зготови им казу.

А кад поскакаше деца и опазише снег, почеше се старији радовати и лоптице правити, које су, живахни, преко воде бацали горе на обалу. Цео тај дан вејао је снег; с тога каик врло споро одмицаше. Синови старца Мехе навукоше чизме, али им ипак тешко падаше газити снег, кад вукоше конопац од лађе. У овом тешком путу застао је изгнанике чак и трећи дан.

Кад је освануло и то треће, студено јутро, небо се беше очистило, а сунце грану отуд од Авале. По равницама и горским висовима блисташе се снег, а у чистом ваздуху виђаху се димови из сеоских димњака. А кад око подне сунчани зраци отеше мах, ма да је цела околина лежала у снегу, опет се осети топал дах који разигра дечија срца, даде нове снаге старцу Мехи и његовој „ђеци.“ И госпођи Цани разгалише се унутарњи облаци; зраци неког тамног нада почеше осијавати њену сломљену душу, њене магловите мисли. А чему се, јадна, могла још и она надати?

Баш тада се, у даљини, указао Београд. Ето ту је оно сунце, које је могло огрејати наше невине изгнанике.

Тамо ће госпођа Цана отићи новом књазу, пашће на колена пред господара Вучића, ићи ће и Петронијевићу, ићи ће свуда и свакоме док се не смилују, док им својом речитом беседом и врелим сузама не омекша каменита срца.

Већ се поче навлачити вечерњи полусутон, кад Ахмет и Омер привезаше каик за обалу. Стража, која у том времеиу прекрилила беше обалу, дочекала је ове наше полу-прозебле путнике. После неколико тренутака, стајала је госпођа Цана, с децом око себе, пред једним старим чиновником, који је предусрео врло љубазно.

„И сад сам дошла овде, драги господине", завршиваше госпођа Цана своју тужну реч; „дошла сам да се молим, да потражим правде. А ако још овде не нађемо правде и милости, онда, драги господине, немам куд, већ да заједно с овим пиљежом скачем у Саву."

Ту стари чиновник мало поћута, па онда позва једном отменијег стражара к себи у канцеларију, па стежући своје добро срце издаде му заповест, која беше и строга и врло хитна.

У мало госпођу Цану није капља згодила, кад је мирно саслушала заповест, која је од речи до речи гласила овако:

„Милија, ову госпођу, заједно с њезином децом и целим пртљагом, најдаље за по сата — пребацићеш на ону страну!"

И доиста, кад је на скоро после тога пао мрак по обалама Саве и Дунава, прогнаници су већ стајали на оностранској обали и кроз помрчину гледали у фењере, који осветљаваху престоницу њихове отаџбине, која их је, тако немилостиво, од себе отиснула. Све их тада беше оставило; само је уз њих стајао још једини — Бог.

М. Л. Шапчанин.

ОБРАД

ПРИПОВЕТКА ИЗ УСТАНКА НА КРИТУ

(СВРШЕТАК)

ТРЕЋА ПЕСМА

Плане муња, често плане
У млађани жарки груди,
Да из тиха тешке ране,
Јаде горке да пробуди.
Ал кад зора с њом заруди
Лепе наде и санова
Драг је јад а лака рана;
Нов се живот прене с нова;
Сунце сине лепших дана.
С јадом човек дружи с' тада
Од себе га не одваја
Срећу своју с њиме спаја.
И у души пуној нада
Поуздање њим овлада. —
Ај слатко се драга чека,
Да донесе рани лека.
Јадује ли ко, ил' тужи?
Коме теку горки дани?
Који славуј то на ружи
Јад у песми својој храни? —
Ови момци одабрани?
Ова чета тако дивна?
Зар и јунак сме да јада?
И освете душа кивна
У тај покор зар да пада? —
Жели л' чега, робља, блага,
Или тражи боја, крви
Ил' душмана би да смрви,
Све то може. — Ај до врага,
Па опета клону снага.
Неки вај се спушта амо;
Јунаци се зову само.
Хризолита ране тиште.
Сва је чета сетна с њега.
А на Рада лед се стиште,
Са срца му јад не бега,
Изломи га бона свега.
Од онога кобног трена
Кад је смрти грозној оте,
Њене очи, слика њена
Најчистије храм милоте,
Свуд га гони. Он је сања
На умору бледу, јадну,
Он задрхти за њу ладну,
А дивоти јој се клања.
И гле, усред тог сневања
Осмену се слика бледа,
Чудно, жељно на њ' погледа.
Он се тргне. И на јави
Чини му се да је спази,
Где у зрачној сија слави,
Где с висине к њему слази
По сунчаној сјајној стази.
С лица мио зрак трепери,
У оку се љубав слика.
Лепа уста, рајске двери

Обасула руменика;
Туна осмеј драги плива,
Како дивно таласа се!
Душе, срца додира се.
Какав чар у себи скрива!
Кака срећа одсјанва
С тих усана! Дивна, мила,
Занела га, опчинила!
А Хризолит гледећ срећу
Што му нови живот нуди
Окићену сву у цвећу, —
Како ли с' од рана буди,
Како ли му лакну груди!
Све је јачи, веселији,
За дан за два и устаће.
И тад цветак најкраснији
На грудима он имаће.
Дивни цветак! Мирисима
На постељи већ га поји.
Животом га новим доји.
Он је срећан нада свима.
Срећан — срећан.— А Фатима?
Шта је с њоме? Она где је?
Да л' је рај ил' пак'о греје? —
Хиљада се стекло јада
И хиљада рана љути
На срце јој тужној пада;
Тешка клетва њој се слути
Сваки час јој немир мути.
Цела слика прошлих ваја
Пред очима њој се ствара,
Од очевих уздисаја
Стрепи, с мртвим с' разговара.
Паде стари њу да спасе.
Она мртвог њега гледа,
Гле, и рука сва од леда
С ножем па њу подигла се
Да прекрати њене часе.
Како горко сада жали,
Што њу тане тад не свали.
Она плаче, ладна рука
У гроб оће да је води
Она мирно без јаука
За очевим мигом оди,
Лед и сета и њој годи.
Већ се врата отворише,
Заудара мемла кужна,
Она оста да дише тише,
Задрхта ал' ћути тужна.
Већ је самрт грли ледна
Већ — о чуда! тресну громе,
Оца песта гле пред њоме,
А на очи слика једна
Слика самог раја вредна
Њој се ставља, слика мила
Што је смрти избавила.
Горка јој је успомена
На слађане прошле дане;
Ни једнога нема трена
Да јој грђе не да ране.
Сваки дан јој црњи сване,
Сваки час јој веће јаде
Тужној носи на поклоне.
За њу среће не имаде.
Прошли рај у пак'о тоне.
И у томе тешком вају
Сва се крв у њој зи следи
Хризолита кад се сети.
У његову загрљају
За њу гује почивају;
Испиће јој срце јадно
Тако тужно, тако ладно.
Престрави се од те слике
Задрхти јој снага, клоне,
С тешка јада с неприлике
Потраже јој груди боне
На ма кога да с' ослоне.
Она сузним оком прати
Хризолита околину
Али заман, — сад се врати,
И залута у даљину. —
Опет срце јадом писне

Успомена јад јој носи
Опроштај од оца проси.
Крај мртва се сад обисне
У загрљај драг га стисне,
Али заман мртво тело
Само ладни гроб би хтело.
„Прости оче", шапће тио
„Прости што те ћи остави.
Живот јој се омилио,
Другде јој се душа бави
На те, на све заборави. —
Он је тако мио, сетан
Он ме тако тешко даде.
Он је с мене, вај, неоретан,
Мрак на чело црн му паде
Кад ме побри своме даде
У души му с' јади ломе
Он вадрхта преда мноме
Па ни снаге не имаде
Да сакрије тешке јаде.
Ја га гледа тужна тако
А саму ме кида пако.
Драга душо! Ко би тебе
Благородну, дивну тако,
Да не губи самог себе
Не љубио?! — Нек ме пак'о,
Нек ме зло сустигне свако.
Нек ме сенка оца мртва
За неверство куне ово, —
Љубићу те, — ја сам жртва,
Ја сам чедо Кајиново.
Спомен прошли, слатке дане,
Веру, све на жртву носим
Све ћу бајке да покосим,
Само да ме не омане
Санак, да ми сунце гране.
Ја сам твоја. Ти ме оте
Оцу, себи мој животе!
Не сакривај не убијај
Душу што ти живот греје.
Ти љубави о просијај,
Не дај да те јад завеје
Та сунце се теби смеје.
Ти се кријеш, ал те знадем,
Тако скрита тек си мила
О да ми је да т' украдем,
Вечна би ти друга била.
Ал ти ћутиш, ломиш, се.
О прегори, заборави,
Стани где те срећа стави.
Ти се мучиш, гледам тебе
Где ти срце трне, зебе.
Побратима мани мани,
Мени ох на груди пани."
Једна жудња њу и њега
Једна ватра њих загрева
И опета Обрад бега
Од те среће што је снева,
Од тог лика што с' осмева.
Ноћ му другар поста саде
Тамбура му крати часе
Своју тугу, скрите јаде
У њезине лије гласе
Тек понекад кад се зраци
Месечеви небом проспу
Кад се звезде ситне оспу
— Лепших дана тужни знаци —
Тад на жице поглед баци,
Па их љуби па их моли
Њин глас да му јад утоли:

Чедо драго, моје благо
Звездо с неба
Сијај на ме, гони таме
Дан ми треба. —

Очи твоје створио је
Бог на славу;
У њих расу миле да су
Срећу праву.

Па су миле устрелиле
Мене веће,
Ту се вијем да добијем
Лепе среће.

Чарне очи, са истом
Зора будна,
Добре бише, усрећише
Среће жудна.

О колико моја дико
Да те славим?
Да животе и красоте
Свету јавим?!

На ме просу благу росу
Од живота,
Да се дивим када живим
Сред милота.

Кад с' осмену у пламену
Уста мила,
Мед потече на далече
Сила, сила.

Кад зањиха жудња тиха
Беле груди,
Сунце стане, па уздане,
Па зажуди,

Зраке нија па с' упија
У та недра,
Да ми сине у милине
Зора ведра.

Ој дивото, ој милото,
Куд би тако
Од гиздаве твоје славе,
Куд би с' мак'о? —

Душом данем када станем
— Кито цвећа —
Крај тебека, ту ме чека
Мир и срећа.

Жудео сам, блудео сам
Преко света,
Нисам знао, где би стао
Многа љета.

У свет зађох, ал је нађох,
— Ти ми саде
После мука и злогука
Срећу даде.
Чедо драго, моје благо,
Ти је даде.

Севди песма ломи тио
Мирне ноћи крила лака.
Анђео туге ту се скрио
Латио се црна мрака,
Па с висине и облака
Уцвељеној души лети
Да у часу уз њу стане,
Не да с' руга, нити свети
Већ да вида срцу ране. —

Разлежу се гласи мили
Дрхти срце што их слуша
Уцвељена крепи с' душа
У крв снага пузи, мили,
Издаси се изгубили.
Сваки јад се сноси лако
Када без друга није тако.
Тио као ветрић лаки
И до ње се песма ори,

Коју иста туга мори,
До ње коју јади таки
Истим жаром срце гори. —
Ноћ је тавна тиа крила
Преко света уморнога
Већ одавна разавила,
Грли санак већ свакога
Само Фата још не спава,
Њојзи сана ноћ не нуди,
Ломе јој се слутњом груди.
Дрхти снага, гори глава
Чини јој се да сазнава
Неке гласе, јаче, тише:
Слуша, пази, једва дише.
Од срца су гласи они
Срца јој се прикачили.
Нешто тајно там је гони,
Откуд они долетили.
Као ветрић, лаки чили,
На ноге се она диже;
Па се кроз ноћ тавну краде.
Оном гласу иде ближе
Да га боље разазнаде.
Ноћ је вара и заводи,
А покорно она слуша.
Стрепи, преза у њој душа;
Гле, сама је, у слободи,
Па јој тако то не годи!
Сад се боји што је сама
Страшан друг је црна тама.
Стаде — слуша. Ништа више
Бојажљиво натраг крочи.
Ал у часу с' уставише
На једноме жбуну очи.
Шиб се љуљну; она с' кочи. —
Тамбурица куцну јаче:
„Очи твоје створио је
Бог на славу“ - Струна плаче.
Тако тужно гласе своје
С речма, с песмом оном спаја,
Тако тешко срце дира
Тако драго јечи лира.
Фатма пуна тешка ваја
Клону, сета је осваја.
Уздах јој се с груди краде
Па на жице танке паде.
Баци очи Раде тамо.
Сан је мисли, не верује.
То је сенка њена само.
Што л' је бледа, да л' болује?
Ох та сета њега трује
До сад срећна ваздa беше.
Гле, не бега, знак му даје
Где га мисли сад занеше?
Где ли слаби ум пристаје? —
„Она она! сенка није“
Живну он и хитро скочи,
Ал се следи, натраг крочи. —
И да срце своје скрије
Отровницу чашу пије.
Крије очи срце мори.
Гуши пламен што ту гори.
Ал је она тако мила
Тако мило на ń' погледа
Челом јој се сета свила
А на уста пуна меда
Жудња паде; он је гледа:
„Ти си Фатмо залутала,
Ти се бојиш тавне ноћи,
Ова стаза ниси знала
Куда води, где ћеш доћи.“ —
И шта даље, ал застаде
Реч у грлу, рука клоне,
На земљу му поглед тоне
И тишина сад настаде.
Своју слабост упознаде. —
Али како и да скрије
То што ником тајна није.
Ал Туркиња не обара
Пламените своје очи.
Пуна жуди, пуна жара
Пред Обрада сада крочи

Да с' о свему осведочи. —
Лед јој стеже жарке груди
Кад он пође натраг тако —
Она њему раја нуди,
А он враћа натраг пако.
У Туркиње крвца плану:
„Ти не љубиш" — шапће јетко
Срећа ти с' не смеје ретко;
Па с' јуначиш, на мегдану
Када задаш тешку рану,
Гледати ме некад смеде!
Јуначит' се само хтеде?
„Познајем те," јаче збори —
„О не кри се, о не кри се!
Поглед ето твој говори,
Све открива, о стиди се."
„Фатмо, Фатмо не срди се."
Једина му реч то беше. —
„Раде, Раде, што си сетан?
Који љубе да ли греше?
Раде, чуј, ти ниси срећан.
Ниси? — Раде, где је срећа
Да л ти виде лице њено,
Јеси ли се њој окрен'о.
Лепи стручак шарна цвећа
Мио мирис премалећа,
Да л ти кад год она пружи,
И рече ти: „на, не тужи!"
Ћутиш момче. — Лако није
Одговора на то дати.
Ту се веља мудрост крије,
Сумња сваку реч ти прати,
Да је натраг теби врати. —
Где је сунце да ти сине —
Волеш ли му мила зрака?
Да те сета ова мине. —
О љубави крила лака,
Да ми ти је поклонити,
Ти би био срећан тада
Живнула би снага млада.
Љубав! цветак узорити!
Ко ће венац теби вити
Од овога лепа цвећа
Ко се тебе тужна сећа.
„Нико? — зар?" — И заста пура
Одговара да дочека,
С главе вео танан тура.
Просу јој се коса мека
Низ рамена пуна млека,
Задрхташе вреле груди,
Око жешће муње сева
На лицу јој румен руди.
Што се као зора лева
По истоку далекоме.
Изумре јој глас на усти
Само уздах с њих се се спусти;
Страст и стид се гњевно ломе
У грудима лепе моме,
Гњев и љубав, све у часу
На лицу се дивном расу.
„Љуби — љуби." шапће она,
Једва ветар сам да чује
„Без тога је душа бона.
Тешко том ко не верује.
Љуби, љуби — срећа ту је —
Она зове, — Ти је хтеде,
Жаљаше се што је нема —
Да те носи, да т' одведе
У рај, ено сада се спрема. —
Пође. Чуј јој гласа. Леле!
Шта да чиним? камен зовем,
Ја мермеру срећом говем. —
Речи моје, ломне стреле
Пробити би стену хтеле. —
Грозно ладна, ти ме уби,
Згази, — ал не бежи... љуби.
На истоку далекоме
Слаба зрака сада сину,
И по небу сумрачноме
Као звезда плахо с' вину
У висину у даљину. —
Из заноса ово трже

Зачуђеног севдалију
Љута ножа маша с' брже.
Знаци добра ти не крију.
Још један пут, — опет плану
Као да се чу и пушка,
Топот неки, вика мушка. —
Он погледа низ пољану.
Позна војску одабрану
„Турци" рече, поћи шћаше
Сабљу за бој да припаше.
„Куда" цикну гњевна Фата
„Куда, ти што мене згази!"
За руку га журно вата
И пред њега изалази,
Рука, груди и образи
У огњу јој запламтеше.
Стој — ил уби, — ледењаче,
И та уста што се смеше
Вазда срећи, смрт дотаче. —
Она збори сама не зна
Шта говори, шта је мори,
Само знаде крв да гори
Око ње је мрачна безна
У њу пада сад несвесна.
Мрак на очи, јад на груди
Само клетве тешке буди.
Ко укопан он је стао,
Па се страсти женској чуди
Нит је чуо, нит је знао
Да оваки плам у груди
Може љубав да пробуди. —
Ал из чуда он се оте
Кад на левој сада страни,
Пун ужаса и страхоте,
Како плам и дим тамани
Једно село грчко виде.
Из Канеје чета јака
Делијаша и јунака,
На освету амо иде,
Па сад успут мало прида,
И сељане јадне мучи;
Роб се тиме миру учи.
Куда пре сад да с' окрене?
Шта би с њиме? — Шта да ради?
Тамо бој, ту очи њене, —
Тамо крв а овде јади.
С разумом се срце свади:
Савлада га борба љута.
На груди му немоћ лежи
Једва чујно прошапута:
„Погинућеш, Фатмо, бежи. —
Заклињем те твојим вајем
Оцем ког си изгубила;
Не стој, бежи, Фатмо мила,
Љубавним те кунем рајем,
Уздисајем, загрљајем,
Бежи ох, не гини са мном,
Бежи, самрт иде за мном."
Очајно му дрхте речи.
Он је тако молећ' гледа.
Ал тај поглед сад је спречи
Он јој ено поћи неда.
Јер о срцу приповеда.
Молба, љубав у њ се стави
Фатма откри све то јасно,
На опасност заборави,
Приступи му кликну гласно;
„И ти ладни лед не оста,
Љубави се озва мојој;
У сакритој души твојој
Она живи." — „Фатмо доста,
Не била ти та реч проста.
За те сада неко пита.
Фатмо, знаш ли Хризолита?"
То су јади над јадима.
То Туркињи срце мори,
То је кињи што очима
Својим гледа како гори
Како с' мучно собом бори. —
То јунаштво порази је
Заледи јој срце врело.
Види љубав а не смије

Да је отме себи смело. —
Ох да л' другу већма љуби?
Да л' на другу мисли? — Не, не!
Ове очи оборене,
Овај уздах што се губи
Те се с мојим срцем сљуби,
Ови јади све говоре:
„Ради побре све прегори".
„Ради побре! Ту смо! Ха ха!
Насмеја се гњевно цура.
„Ради њега све пропаде.
Ради њега ти ме оте. —
Диван ли је јунак Раде
Пун јунаштва и доброте!
Рад њега се родих и ја
Ради Грка лепа остах
Рад ајдука робом постах.
То је дивно, о то прија
Ја сам мома најсрећнија!
Ради њега свет се створи
Да га служи љуба, двори!
Љубићу га и ја; хоћу! —
Донећу му свет од среће,
Грлиће ме дању ноћу,
Мирисаће дивно цвеће.
Никад тужан бити неће.
Кунем ти се овом ноћи
Кунем ти се срећом смрти,
Демоновом страшном моћи
Што се сад крај тебе врти,
Нећу љубав ни ја крити;
У пра тако оборена,
Уништена, преварена,
И ја ћу му верна бити
Све рад њега останити;
Порадуј се само с њиме,
Похвали му с', имаш чиме.
К'о фурија ражљућена
Нагло оде, да се свети.
Дуго јоште слика њена
Крај Обрада гњевна лети. —
Он се крете својој чети. —
Све се ближе Турци чују;
Хајдуци се узрујаше:
Бритке сабље припасују
Коњаници узјахаше:
У бој Обрад ита с' њима,
Ал се врзу мисли,
Јади су му срце стисли.
Пред њиме је свуд Фатима
Очима га пламенима
Свуд зазорно прати, збори —
„Ради њега све прегори."

ЧЕТВРТА ПЕСМА

Рујна зора са истока
Најављује светло лице,
Таласи се сиња мора
Осмејкују крадимице
Лепршају с' о лптице.
Осмева се небо плаво
Пољубит' би земљу хтело
Као да вели: здраво, здраво!
Сунце те се ужелело.
Природа се каза така
Али људи то не виде
С паклом свак под руку иде.
Од јунака од момака
Поносита чета лака
У бој лети крв да лије,
Од сунца јој то милије.
Велика се дигла сила
Турадије од Кандије,
Стан устанки опточила
Или да гине или добије.

Да ђаурски бес сломије.
Тако с' Турци храбре сами:
„Сад ил икад наши биће,
Сад на дану, не у тами
Звезда њина потамниће.“
Смели тако, поуздани,
Хајдуцима иду ближе.
Неколико њих се диже
Све јунаци одабрани
Одвојише с' на пољани
Да започну бој крвави,
Да оплету венце слави,
Ал ђаури чврсто стали
Непомични као стена
У бусију с' укопали;
Ни једнога ока трена
Да им снага заморена
Тако јачој не уступа.
Заклоњени опкопима
Десет пут су јачи скупа
Са пушкама, ханџарима
Не боје се турске силе,
Не боје се целе Крете
То ли ове једне чете.
Нек шенлуче, нек се силе,
Нек играју коње чиле,
Нек се смеју, вичу, скачу,
Имаће кад и да плачу.
А погледај преко мора
Шта се оно најављује? —
Зрацима га својим зора
Умиљато обасјава. —
Стазом том крај мора плава.
Шта промиче, куда тако? —
Јунаци су, то познајем.
По ханџару сјајном лако. —
Куд итају оним крајем?
Гле и других лица тамо:
Не крвава, нису мрачна,
Као лепа зора зрачна. —
Брже, пази, брже амо,
Да их боље упознамо.
Дивне слике, пази, пази,
Низ брежуљак чета слази.
Док се Турци припремају
Стан усташки да разоре
Док се у ред намештају,
Док с' о боју разговоре
Ко ће доле, ко ли горе, —
Чета једна од хајдука
Одвоји се за потпору,
Као јато горских вука
Кад заурла кроза гору,
На Турчина у сред боја
С леђа мушки да удари
Да му бојни ред поквари. —
Брже, брже, чето моја
Остра јесте сабља твоја,
Рис из горе вођа ти је,
Брже чето, бој се бије.
И промиче дивна чета,
Све се даље ено губи, —
Поветарац њу облета
С мора тиха, па да је љуби
Да с' у душу њој задуби.
Да се тамо разговара
Са срдашцем у грудима,
Тајна врата да отвара,
Тајне жеље да отима,
Па с уздахом да их пушта
Преко света, да се вине
У висину, у милине
Преко зрака, мора тушта,
К'о анђелска сенка спушта,
Док на друго срце пане,
Друге груди, друге ране.
Прну уздах лак к'о зрака
Сунце јарко са истока.
Мало ко га од јунака,
Крвавога вазда ока,
И запази. Хитра скока,
До станишта свог се журе

У далеке горе оне,
Да од беса и од буре
Пљен и шићар свој заклоне.
Дваест кола блага, ране,
И одела окићена
И оружја скупоцена
Праха доста и цебане
Да сакрију у те стране.
Ту и робље откуп чека
Докле стигне из далека.
И већ неста храбре чете,
Иза стења кршевита.
Пут горе се чарне крете
Тамо с вођом својим ита
Дружбина ова попосита.
Там је Обрад журно води,
Журно, да, — јер досадно му
Да без боја туда оди
Кад јунаци равно грому
Турске силе бес сатиру. —
И не гледа робље силно,
Нити шићар, нит' умилно,
Дивно чедо. — У немиру
Други јади га раздиру:
Он би бег'о од Фатиме. —
Удес клет је створи с ниме
Њу ми спасти саде треба. —
Обрад главом јамчит' мора.
Као чистој араки с неба
Са сунчева са прозора
Сјају јој се клањат' мора.
Ко светињи да јој не сме
Без смерности приступити,
Благе зраке те небесне
С лица њена несмо пити.
Туђе то је, небо, слава,
И он мора сад да даде
Све то другом авај јаде!
Да ли душу дар спасава
Кад јој нада не засјава?
Где је сунце то да сноси
Да га јаде не покоси?
Фатмо, Фатмо, даље стани,
Сакри лице, очи красне,
Баци паду, мани, мани,
Потавнеше звезде јасне,
Лепој нади зрачак гасне.
Даље стани. Ох, не гледај
Тако жарко на јунака,
Да га сета мори не дај.
Тешко му је од тог зрака,
Што га твоје очи дају.
Фатмо, душе да л' имадеш?
Фатмо, јаде да ли знадеш?
Дал' те очи не варају?
Још се надаш неком рају!
Мани, мани, заман све је
Нада груди већ не греје.
Безбрижно се жури чета
Свак о срећи својој снева
Јунацима крш не смета.
Неко прича, неко пева
Песмом груди младе згрева.
Јунаци су, шта ће друго? —
Али робље оно јадно
Што га ропство чека дуго
Као студен кам је ладно.
Кршном стазом једва стаје.
Ах тешко је на јад поћи,
Треба снаге, треба моћи. —
Млада снага усала је. —
Погледати страхота је
Две гомиле разне тако:
С једном срећа, с другом пак'о
Оборио очи Раде
Сетно гледа у травицу
На чело му сумор наде,
Разасу се јад по лицу,
Не сме гледат' Туркињицу.
Па с' уклања, даље стоји,

Од погледа њена бега.
Да л' се раја грешан боји?
Не заслужи он зар њега?
Грешан! — да, — јер нема среће
Проклество би сада стек'о
Кад би само „мој је" рек'о. —
Брзо мине премалеће
Брж, увене мило цвеће
Јао томе ко га гаји
Па му други то присвоји.
Гле на небу звезде сјајне
Најкрасније најмилије,
Види како зраке бајне
На тебека доле лије,
Осмева се, тио с' вије.
Ти је гледаш, — жудан сјаја
Летнуо би, лепу зраку
Да домашиш из бескраја,
Вазда милу, вазда таку.
Смеш ли рећи: то је моје?
Знаш ли да баш теби сјаје?
Да живота теби даје?
Знаш ли колко још њих стоје,
Те к њој дижу очи своје?—
Колко њих још шапћу: мени,
Звездо мила зрак окрени.
Владај, па ће бити среће.
Удри, па ћеш силе стећи.
Отми другом шарно цвеће,
Назорице пут окрећи
Где је крш и бес највећи.
Пали, гони; то ти вели
Среће стаза тајанствена;
Ко по њојзи поћи жели
Нека гони с лица њена
Испред себе све гомиле
Што су пошле да јој служе.
Ту се тешко људи друже
Сваки граби, сви се силе
Пре од других до долине
До њенога даљног прага
И ти тако, је л' ти драга.
„Не, не! Она моја није.
Не могу је отимати
Један пута поклоних је.
Зар би мог'о дар да с' врати?—
Неће сунце више сјати,
У мрак ће се дан обрнут',
Наде ће се угасити,
Живот ће ми, крв, утрнут',
Срце ће се скаменити,
Лепи снови, жеље, све ће
Само пуста магла бити,
У њу ћу се и сам скрити.
Оживети нигда неће
Из мртвила суво цвеће. —
Фатмо, Фатмо, а ти шта ћеш?
Другом срце своје даћеш?"
„Неће Фатма" чуше с' речи.
Он се трже, тамо гледну.
„Тако ли се јаде лечи?
Зар жељицу за ни једну
Само једне сузе вредну
Не крију ти ладне груди?
Зар је тако лако, Раде,
Прегорети? Људи! људи!" —
Да л' то она збори саде?
Одкуд речи те дођоше?
И уздах се тешки зачу
И зајеца глас у плачу.
Обрад с плашњом тамо гледа.
Гле, и као груда леда
Ладна срца, опет слуша
Где му демон душу куша.
„Стани" — викну очајнички.
„Стани" — Фатма к њему лети
„На смрт идеш. Осветнички
Овдена ти треба мрети.
Ђаурине, стани клети."
Устави се чета чила

На оваке грозне речи,
Шта је Фата помислила
Да им овде пута пречи?
„Стој, ни корак! Смрт је с вама“
Туркиња им даље прети.
„Главе нећеш изнијети,
Заседа је ту пред вама.
Ја је послах, ја сам сама
Турком стазе показала,
Смрт за ланац на дар дала“.
„Шта учини, бесомучна?“
Изненађен заста Раде.
Застаде и чета мучна,
Пред очима виде јаде,
Сваком рука на нож паде
Засијаше јатагани
Мрке очи засеваше
Да је Обрад не одбрани
Погинути Фата шћаше.
Преда њ клече, склапа руке.
А дружина шкрипи зуби:
„Отури је! Главу сруби!
На грозне је удри муке,
Нек зна добро за ајдуке.“
Бесни чета, она моли,
За њ је само срце боли:
„Један час још. Бежи, бежи!
Од самрти главу склони.
На срцу ми чемер лежи
Да се светим он ме гони.
Црни јаде, — али — тони
Ти освето пакла ћери!
Црна мисли бегај даље
Немам срце, ах, од звери.
И освету љубав шаље:
Ја с' не могу осветити!
Слабачка сам, ох опрости.
Јади тешки, не пакости
Нагнаше ме. Ја ћу крити
Очајање угушити.
Само ти се спаси, бежи,
Сто самрти на те режи.“

И на стењу и крај стазе
Искрснуше Турци саде,
К ајдуцима журно слазе,
Јатагане оштре ваде,
А пушкама шенлук граде.
Писну Фата: „Благи Боже!
Опколиће вас, о бежи.
Раде, Раде! Још се може.“
„О авети даље лети
С тобом иде бес и страва!
Очајавај, сад издани,
Али прво нас сарани,
Гледај, певај, то је слава,
На поклон ти моја глава.
Закити се мртвом њоме,
Поклони је Ибру твоме.“
То изрече, анџар трже;
Дружина га верна прати,
И од муње сваки брже
Дамаскиње с' бритке лати
Целива је, с њом се брати.
Јунаку сабља бојна
На самрти друг најдражи,
По томе ћеш познат војна:
Ко умрети с њоме тражи.
Врисну Фата, „милост“ иште
Ал је слаба реч, а јака
Освета је у јунака.
Плаха жеља срце стиште:
На бојиште! На бојиште!
И заче се бој и слава
Грку игра Турком страва.
Не чу ајдук Фате речи.
Ал таласе бурна мора
Поветарац зар да спречи?
Журно, плахо без зазора
Као јагње од злотвора
Фатма с' вину уза стену. —
Од ајдука бега? — Ено —
Пред гомилу уређену
Стаде. Бледо лице њено
Смрти слика покрила је.

Бесомучно руком вата
Голи анџар свога брата.
Он је грли: „Селе, шта је?
Гле још стара срећа траје,
Ти се спасе сама.“ — „Не, не,
Не избављај Ибре мене.
Хризолите тамо оста.
Покрај мора бој се бије
Сила вам је слаба доста,
Он ће да вас придобије.
Дружина му ово није.
Ох не трати силе своје
Већ победи пута крчи
Чуј Ибраше речи моје,
Чуј, не гини, тамо трчи.“ —
„А то робље! — сејо мила!
Ти не имаш ума више?!
Зар те тако измучише,
Вај ме, селе, где си била
Зло ли си ми пребледила.
Освета и смрт! О јада!
У пра ђаур нека пада!“
Али ђаур и не чека
Него пали пушку шару.
Поцрвене трава мека,
Прсну крв по шаровару,
Тешко Мујо, вај Јашару.
Поквари се ред и слога
Свак о својој глави брине
Свакп куми свога Бога
Да га судба зла омине. —
Ал су Турци међанџије:
Прибраше се у ред сташе
Дочекаше, абер даше.
Потоком се крвца лије
Ником срећа ту с' не смије
И ко стоји и ко бега
Ту је, смрт је поред њега.
Тури Фатму Ибраш млади
Остави је ојађену
Чети својој пута гради,
Низ литицу, низа стену.
У заседу друге крену.
Виче Фатма: „стани! стани!“
Али слаба реч је њена —
Кад зацикте јатагани,
Кад се крши сама стена
Од громова из пушака
Љубави су слаби гласи.
Глуво ухо од јунака
Не зна шта је мука така,
Већ громове само чује
Циде, танад како зује.
У страхоти све с' угаси.
Корићанко, мила нево!
Плачи, чупај косе саде,
Заручник ти млађан ево
Од самртног зрна паде,
Једва поздрав што ти даде:
Тешки уздах; чујеш њега?
Како страшно зраком јечи!
Плахи ветар однесе га,
Он ти прича тужне речи.
Твој Леандро, то ти шиље
Плачи нево, њега нема,
Црн се удес теби спрема.
Кидај с косе то босиље,
И у башти згази смиље.
У црнину лице зави:
Леандро те твој остави.
Као јање јунак лежи:
Мирно се је смрти дао;
Она злобно на њ' режи,
Он не рече вај, ни јао!
Миран као да заспао.
Лепо лице и весело
Као да ће да прозбори,
Јуначко му ведро чело,
На уснама с' осмеј створи,
— Ти не жалиш, ој јуначе,
Што погибе млађан тако?
Прежалити зар је лако

Свет и њу? Зар њу што плаче?—
Зар без сузе њој умаче? —
Мој Леандре знаш ли јаде,
Што ти Лејду муче саде.
Прође срећа, песме нема,
Гле, тамбура дрхти твоја.
И она је тужна нѐма,
Разлупа се посред боја.
И њу самрт сатре твоја.
Од Коринта лахор чили
Неће више њу да љуби
На лагани неће крили
Твоју песму да раструби
Севди песму. Лејда неће
Гласа њена више чути,
Зло се само, јад се слути
Вене цвеће премалеће
Више Лејди доћи неће.
Плачи нево, њега нема
Срећа дрема, јад се спрема.
Паде он и други, трећи. —
Велика је турска сила.
Око Рада јад највећи,
Још је њега смрт немила
Мртвој дружби оставила.
Сам он стоји, бесну чету
На јатаган крвав чека.
Да заврши он освету,
Да не жали овог века.
Запазише Турци јаде
Јаче, живље навалише
Смртни огањ оборише:
Заљуља се, клону Раде
Поред стене рањен паде.
„Јала!“ Турци вику даше:
„И последње паде Влаше!“
И страхоте које вуци
Кад освоје пљачку чине,
То почеше бесни Турци.
Јунак момче Ибраиме
И дружина лепа с њиме
На мртвима ђаурима
Светити се грозно стаде. —
Виде бес и јад Фатима
Врисну тужна и допаде
До Обрада онде стаде
Да га грудма рањеногa
Заклони од брата свога
Своју главу да му даде.
„Ја сам, чуј ме, ја сам Раде
Ево пушке“ — збори тио,
„Бран' од смрти живот мио.“
Као тигар Ибре лети
Бесом срце њему гори
Срам и образ да освети
Ђаурима да обори.
„Нећеш више!“ громко збори.
„Нећеш ни ти!“ Обрад кликну,
Шари пушци огањ даде,
Паде ороз, цев му цикну: —
Затресе се Ибре, паде.
„Хвала Фатмо, ја с' освети,
И Турчину, ал и теби,
Драга Фатмо не би, не би,
Да не хтеде удес клети.
Прости мени, ваља мрети
Већ ме самрт освојила.
Збогом Фатмо, Фатмо мила!“
То последња реч бејаше:
Одлете му душа с њоме,
Турци Фату угледаше
Где и она мртва клоне;
Ђаурину паде томе.
Згледаше се, застадоше,
Али она не устаде,
Са леша је подигоше
Из руке јој нож испаде.
„За ђауром зар се уби?“
Рече неко, „нечувено!
Ај неверо, жено! жено!“
Други гњевно шкрипи зуби:
„Нека мре кад влаше љуби.“

Трећи канда и уздану,
Јад и њему тешко пану.
Кад су гласи о несрећи
И до мора стигли тија,
Хризолита, — зар по срећи
Што несрећу увек вија —
Наша друга највернија
Ладна смрт је већ грлила
У боју је и он пао
„Збогом Фатмо! Збогом мила!"
С том је речи издисао.
Слатку наду однео је
На грудима тамо горе,
У небесне плаве дворе:
Там ће наћи злато своје. —
Мислиш своје? — Отето је —
Награда ће бити за све доста
Што ти горак смртни час не оста!

Н. В. Ђорић

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК)

XXIV. Борба 18-ог Септембра 1876.

Ноћ између 16-ог и 17-ог Септембра бивуакирао је Черњајев са целим својим штабом у једном бранику испод креветске позиције, мало сниже онога места, где је при крају битке било завојиште рудничке бригаде. У том бранику сутра дан начинише вењак за главнокомандујућег, подигоше један велики астал и две клупе. За тим столом је сад била канцеларија главног штаба и војнога суда (који је судио једну жену за убиство), а у подне и у вече на том се столу постављало за ручак, јер наш вечно пијани кувар у белој рекли и кецељи с белом капом на глави, беше већ и у бранику потпуно образовао величанствену кујну не далеко од вењака. Изгледало је, као да се спремамо, да подуже останемо у томе бранику. За што? Није ми ни данас јасно. Ако је главно-

командујући хтео да остане близу креветске позиције није ни каоничка механа била много даље од ње него тај браник. Али ко ће погодити тајне нашег ондашњег ђенералштаба?

Висарион Висарионич био је нешто врло љут. Тражећи на коме ће да искали своје препуно срце, ухвати мене.

— Чујете, докторе, ваш ред на завојиштима ни мало ми се не допада.

— За што, — превасходство? — упитах ја изненађено,

— Како за што, за бога? — настави Комаров долазећи у све већу ватру — онолики рањени официри, па леже на патосу у тој вашој каоничкој школи, кад је главнокомандујући синоћ обишао завојиште, и нико се за њих не брине.

— Опростите, г. ђенеларе, али ти официри нису лежали на патосу, већ по што су им ране прегледане, опране и превијене, они су однешени у нарочите собе за њих, где су положени на свежу сламу, а не на патос, где им се дало врућег буљона и чаја, где су остали само дотле, док су се санитетска каруца вратила из Ражња по њих.

— То све може бити, али *за што да они не леже на кревету?* питаше љути шеф штаба.

Ма колико да ми је за тај незаслужени прекор криво било, морао сам се „пред начаљством" насмејати, кад оно то упита, па му само рекох:

— Изгледа, као да ваше превасходство не жели да прави разлику између двеју врло различних установа у војном санитету, између завојишта и пољских болница, али ја за то несам крив...

Комаров стаде грицкати усну.

— Кањечно.... на завојишту.... имате право.... не могу бити кревети. Али — и сад поче опет викати — при свем том на завојиштима нема реда, нит се зна ко пије ни ко плаћа, пред кућом, у ходницима, у самој сали где су доктори радили, гурају се, деру се гомиле војника и сељака, којима онде није место.

— То је истина, г. ђенерал, и нико ту невгоду не осећа тако као сами лекари, који у том вашару морају да раде најсуптилније хируршке операције, али да ли они могу оставити свој посао, који их често до потпуне малаксалости изнури, па да врше полицију на завојишту? Вазданн, али нарочито ноћу, кад се пред завојиште наложе велике ватре да би се видело товарити и скидати рањенике с кола, нагрну раштркана одељења најразличнијих делова војске, која се уморна, гладна и жедна враћају из боја, право на завојиште, вичу, свађају се, траже да једу и да пију, хоће на силу да на завојишту преноће и т. д. Ја сам одавно тражио за свако санитетско одељење по неколико каваљериста који би вршили ордонанску службу, носили рапорте и доносили заповести, који би одржавали ред на завојишту међу војницима и сељачким беспосличарима који у њ наваљују, који би спроводили рањеничке транспорте у *одређене* болнице, да не иду онамо, одакле су коморџије родом, или где је коме рањенику кућа, који би једном речју скинули лекарима на завојишту бригу с врата за све послове, који нису чисто лекарски, али мени се на ту молбу свагда одговарало, како ми немамо довољно коњаника да их чак дајемо лекарима за параду. Што дакле на завојиштима нема полиције војничке, јесам ли ја крив?

Черњајев, чувши овај мало живљи разговор мој са шефом штаба, беше по одавно изашао из његовога вењака па слуша. Кад сам ја свршио, он се окрете Комарову:

— Главни лекар има право. Пошљите ми мајора Цветка Павловића.

Комаров мало поцрвени, па оде да тражи Цветка, а Черњајев ми пружи руку:

— Не треба да се љутите. Висарион Висарионич за цело није хтео да вас вређа....

— Ја немам права да се љутим ваше високопревасходство, кад ми старешина прави службене примедбе,

само ми је жао, кад ми се чини да су неправедне. Баш јуче су наши лекари чинили чуда својом савесном и ревносном службом, савладавши за један дан посао који даје хиљаду рањеника, и баш сад им се замера што несу имали кад да се брину и за полицајни ред на њиховим завојиштима.....

У тај мах дође и Комаров с Цветком.

— Заповедајте, г. ђенерал!

— Главноме лекару нужно је за свако завојиште неколико каваљериста. Ставите му на расположење један вод од овог ескадрона што је сад код нас, и будите му у опште на руци.

— Разумем, г. ђенерал! рече Цветко, одсалутира, па са мном оде да изберемо људе, јер ја сам га нарочито молио за неколико разборитијих нижих чинова, којима би могао поверити команду над рањеничким транспортима и у „спољ. кругу" завојишта.

Черњајев оста с Комаровом и после по сахата ето ти Висариона Висарионича опет мени, па без икаквог предговора, стаде ме у очи хвалити.

Хвала богу те ми у том тренутку јавише, да је коњички вод готов, који ми је Цветко ставио на расположење, те ја салутирах Комарову па га оставих, седнем на коња, и одведох коњанике да их распоредим.

Сишавши на друм, окренемо лево, па пустимо један кас право до Вел. Шиљеговца. При уласку у село, преко пута и мало даље од механе, видех школу и на њој белу заставу са црвеним крстом. То је главно завојиште Хрватовићеве војске. У авлији застадох госпођицу Матјееву где превија рану једном од последњих рањеника, који су претекли из јучерашње битке, сигурно за то што су негде у селу ноћили па се тек јутрос јавили на завојиште. Др. Шчербак с осталим лекарима беше унутра. Ја издам наредбу да се сви болничари тога завојишта искупе и построје у фронт, па онда уђем да Шчербака потражим и наиђем

на једну собу у којој лежаше болесни војвода јатаганске легије, г. Машо Врбица. Он рад те своје болести беше подавно отишао из Делиграда (мислим да се разболео некако одмах по прокламовању српског краљевства, или бар на скоро после тога почео је ноћивати у доњој делиградској механи, па се онда преселио у В. Шиљеговац) и мора да је била опасна болест, јер прво војвода у јучерашњој битци није командовао његовим Црногорцима, а друго лекар, који га је лечио, и ако није нигде имао прилике да омирише барут, добио је обе медаље „за храброст." Ја приседох мало код војводе, и он ми показа нешто турског оружја и једну турску зелену четну заставу (што се носе затакнуте у пушци), све трофеје његових јатаганлија из јучершњег боја. Много ми је причао о чудесима храбрости једног младог, ка јела високог Далматинца из добре куће (жао ми је што му нисам имена запамтио, али ко ће запамтити сва имена која се у једном рату чују!) који је право из Александрије или Каира, где се трговином бавио, похитао право на Мораву да се бије с Турцима. Јуче је тај младић на сигурно мислио да ће погинути, и беше за то оставио код војводе ћемер пун дуката, али га је срећа послужила те се вратио из боја само с једном лаком раном на глави, и ако је силество Турака исекао при јуришу на први турски шанац.

У то дође Шчербак, те се ја опростих с војводом и одох да гледам своја посла.

У авлији беше цео персонал завојишта искупљен: доктори: Јагодински, Јанковски, Малиновски, Почтарјов, Рјабињин и Кашинцов; лекарски помоћници: г.г. Волков и Никољски и госпођице студентке медицине: Матјеева и Подрјеван. Болничара с нижим чиновима беше 62. Кола беше само толико стално при завојишту, колико му је требало за комору. За транспорт рањеника ја сам слао кола према потреби. По што ми је Др Шчербак рапортирао ко се нарочито јуче на послу одликовао,

ја их пред фронтом похвалих и обећах им од главнокомандујућег награде (и сада ми је жао што студенткиње медицине, које су се на нашим завојиштима тако дивно одликовале својим радом и пожртвовањем не предложих за таковски крст, али ја сам онда још држао да је то војнички орден, а да ће се за заслуге некомбатаната установити једна медаља па сам мислио да им се тај знак даде за спомен, те тако ја њима израдих само „похвална писма" од стране ђенерала. Кад доцније ја видех, да су чак и чудовски пјевчици добили таковски крст! А поп Гаврило Малиновски имађаше за храброст медаљу, то сигурно да би се макар чим одликовао од његових пјевчика!)

За тим поставих једног каваљеријског водника за „начелника полиције" на завојишту, и предадох командиру завојишта још 6 каваљериста за ордонанску и транспортну (спроводну) службу.

Из Вел. Шиљеговца опучим опет — и ако је већ подне било и припекло сунце баш добро — касом у Каоник. Ту сам застао од српских лекара капетане докторе Остојића и Милутина Поповића, лекарског помоћника Станојла Вукчевића, инглиског лекара Д-р Марсдина, од руских лекара докторе: Дворјашина, Чудновског, Шеболдајева, Мошинског; помоћнике: г. Булатова и г-ђице Курвоазије и Софију Димитријеву (лажну, јер права Софија Димитријева, докторанд медицине париског факултета, дошла је доцније и одликовала се способношћу и храброшћу, а ова лажна која је не знам по чему отела то име — ваљда заједно с пасошем — била је обична „сестра милосердија"). Даље је на том завојишту било 54 болничара и 80 кола на расположењу за транспорт рањеника. Овде ми је био центар за кола на левој обали Мораве. Одатле сам их слао где год затребају. Ту су ми стајала обично и санитетска каруца. И ту оставих једног отресног шапчанина као начелника полиције са шест коњаника, па одох даље

За завојиште у механи код ђуниског моста, које је испрва имало само по једног или два лекара само да прегледају да ли се рањеницима, које превозе преко ћуприје, несу дотле померили и покварили завоји, и да заустављају крв, ако би се ком рањенику на ново отворила, на транспорту дотле, за то завојиште, које је тек доцније постало важно (у октобарским биткама) могао сам да уштедим тих 6—7 коњаника, јер за полицију беше ту један официр свагда (командир моста) с једним одељењем пионира, а за спровођење рањеничких транспората несам морао остављати никога, јер то беше још мала штација с које несу полазити нарочити транспорти. Доцније, кад је ту било главно завојиште (последњих дана борбе), дошао је и довољан персонал из В. Шиљеговца.

С тога и не заустављајући се код моста одјурих право у Делиград.

Ко је рад несносне врућине, које рад касања са креветске позиције до Шиљеговца а одатле до Делиграда, бејах тако уморан, да несам могао мићи даље на коњу, него наредим да се упрежу једна санитетска кола која беху пред делиградским завојиштем, те па њима наставих пут до Алексинца.

У Нерићевом Хану беху румунски лекари, један део њихове амбуланције коју нам беше послао румунски „црвени крст" и то доктори: Јорданов, Странски, Сарафов, Жечев, помоћници: Андреску, Папилијано, Констандинеску, Боснев и Одор. Њима бејах још концем Августа прикомандовао 30 болничара, потребну комору и она грдно велика рањеничка кола која смо у Београду направили, и која су се употребљавала за транспорт рањеника од Нерићевог Хана до пољске болнице у Ражњу. Осем тих кола имали су они и једна своја рањеничка кола која су донели из Румуније, и потребну комору. Сада им оставих још једног начелника полиције и четири коњаника. Командир завојишта др. Јорданов стаде ми се тужити, како

га један колега не слуша и т. д. али ја несам имао ни кад ни воље да у то улазим, па одох у Алексинац.

Кад сам стигао у Алексинац беше се неђ одавно смркло. У здању начелства окружног нађем начелника санитета за алексиначки корпус, мајора доктора Верминског, који осим Др Сиберта у ваљевској бригади, беше једини лекар у Алексинцу. Њему беху у помоћ придодати лекарски помоћници: Лишка, Видаковић, Липолд, Марковић и Јанековић, који су вршили службу код трупа. Кад је на ново отворена мала болница у Алексинцу, откомандован је Др Лисицки у Алексинац. У Алексинцу је било 80 болничара. Ја оставих и ту једног коњаничког подофицира за начелника полиције и 5 каваљериста за напред описану службу, дадох нужна објашњења за даљу службу на завојишту и за рањеничке транспорте, па повечерави мало у Трифуновој кавани, која је једина још радила, пођем натраг.

Док сам стигао опет у Делиград, беше близу пола ноћи, те тако одустадох од намере да се још исту ноћ вратим у штаб, па пренокох у Делиграду.

Сутра дан 18-ог рано пођем даље и око 9 сахати већ сам био у забрану испод креветске позиције. Цео штаб застадох на окупу и прилично узнемирен Нарочито ђенерал Черњајев беше врло узбуђен, грдним корацима хода горе и доле и непрестано пита, има ли какав извештај од Беницког.

Питам шта је, нико ми не зна казати. Међу тим топови с Гредетина почеше све чешће грмити, а мало доцније могла се разабрати и пушчана паљба. Ја сам још на путу чуо по где који топовски метак, али ми бесмовећ на то навикли да се наша и турска артиљерија сваки дан поздрављају, па несам мислио да је што озбиљније. Сад се тек видело да се започиње битка, само нико није знао ко је почиње и где.

Сваки топовски метак и сваки пешачки плотун који

се чуо, као да удараше Черњајева у живац. Он млата рукама као да се од нечега брани, хвата се за косе, говори и гунђа нешто за се, и не хода, него чисто трчи горе доле. Комаров се укочио, не сме да му приђе. Сви официри штаба стоје готови чекајући заповести.

Најзад се Черњајеву отеше ове речи из уста:

— Ја не ћу данас битку, нећу, нећу.... Ако су је наши самовласно и без мога знања отпочели, кривац треба да се казни најстрожије.... Ако су Турци напали, треба се ограничити на голу одбрану! Ја не могу данас да примим озбиљну битку....

Сви ћуте. Он хода даље.

Ордонанси почеше доносити извештаје с разних позиција, и сад беше јасно, да Турци враћају зајам за наш напад од прекјуче. Они нападају на целој линији чак до Вукање.

Хајд не прими битку, ако можеш....

Черњајев као да је мислио да се не ће развити права битка, ако он не оде на бојиште.... Иначе не разумем за што је 18-ог септембра остао у оном бранику. Поједини су официри искали допуштење да оду на линију, да виде шта бива, и он их је пуштао, али он се са штабом није макао одатле.

А шта је било у ствари?

Ево нека прича очевидац г. Бајаловић:

„Борба је отпочела у 8 сахати из јутра; на претстражама је трајала дуго, и из почетка се мислило да није озбиљна. Толико је било извесно, да су Турци напали.

У 10½ сахати пре подне почео је непријатељ дебуширати између Гредетина и Пешчанице са његове позиције Трњани-Горњи Адровац. У ланцу је било до 500 људи, а за њим у две колоне око две хиљаде људи.

На гредетинском вису стајала је батерија капетана Илије Павловића. Она отвори убрзану ватру на те колоне турске, али при свем том што је батерија добро

гађала, турске су колоне непрестано продирале напред вичући „алах, алах!»:

Једна од поменутих турских колона удари на онај теренски језик што је близу Пешчанице, а друга на језик гредетинскога виса. Прва није успела, већ се задовољила земљиштем, на коме је наша патрола-извидница била. Друга турска колона сиђе преко „језика» гредетинског у валугу, и ту је наши узму под унакрсну ватру, те је принуде да се опет заклони иза поменутог теренског „језика.»

У 2½ сахата по подне појаве се на гредетинском језику две колоне, свака по три хиљаде људи. Једна сиђо опет у валугу, али није могла пробити, а друга се упути право гредетинском вису, и без муке попне се на терасу близу гредетинског виса.

Наша пешадија одступила је брзо с гредетинског виса. Први гружански батаљон, који је поведен да га на ново заузме, оступи у след честих непријатељских граната у највећем нереду.

Наша пешадија на северу гредетинскога виса напустила је своје стрељачке ровове, при свем том што је мајор Беницки на коњу стајао код ровова и храбрио војнике, и при свем том што турска пешачка ватра још није била врло јака, једино за то, што их је непријатељска артиљерија жестоко тукла с фронта и с бока. Никаквим силама није могао Беницки да поврати своје људе у ров; једва их је задржао у оном стрељачком рову који беше начињен на седлу што везиваше гредетински вис са Хрватовићевим позицијама. У том стигне Беницком други београдски батаљон као потпора, и он га доведе сам напред да заузме позицију.

У том тренутку мајор Беницки буде тешко рањен.... Од његових четири батаљона остаде: две стотине људи од београдског и сто људи од разних батаљона у рову на седлу; остало се све растури по шуми.

Тај је ров остао у нашим рукама. Око 5½ сахата после подне беше највећа ватра управљена на оно место између ровова на пешчаничком путу и онога рова на седлу, и то како артиљеријска тако и пушчана. На то место долетала су зрна са периферије једнога полукруга, па ипак ова позиција није напуштена.

На центруму Хрватовићеве позиције биле су трупе пуковника Клиндера овако распоређене: један батаљон у предстражама, три батаљона под командом мајора Светозара Хаџића у резерви на оном вису који је 16-ог Септембра отет од Турака. Лево од њега у долини и у шуми стајао је један батаљон под командом капетана Мордвинова. У средини до 9 сахати пре подне беше шест батаљона, но по што је Клиндер послао 3 батаљ. у помоћ Беницком, осташе му само три батаљона. Осим тога имали смо у центруму једну дванаестофунташку батерију под командом капетана Срба, и осам тешких топова под командом капетана Никодија Стефановића.

Турци, потпомогнути ватром из три њихове батерије надру на лево крило те позиције. Одмах се пошље један батаљон у помоћ, но овај, и не стигнувши на одређено место, добије заповест да одмах иде у помоћ мајору Беницком. Турци међу тим заузму вис, али га морадоше напустити чим стиже други батаљон, који је одмах био послан на место онога, што оде у помоћ Беницком, и с њиме још два топа (тешка).

У три сахата по подне осуше Турци из својих топова картеч, а њихових осам табора отворише ватру *илотунима* на наш центар, и принудише нас да овај вис опет напустимо.

Турци, окуражени успехом, дођу до на 600 корачаји од наше батерије, која их дочека картечом. Тај им је учинио много штете, и задржа их од даљег напредовања. Том картечу и једном батаљону друге класе, који је благовремено поткрепио прву бојницу, имамо да благодаримо

што смо по свршетку битке задржали позиције које смо имали 16-ог Септембра. У овом бој у износе наши губитци: 62 мртва, 125 тешко и 313 лако рањених.» — — —

Ми смо били тако срећни и задовољни, што смо тако «јевтино» прошли тога дана, и што су Турци «одбијени» да смо се (цео штаб) још у вече 18-ог вратили у Делиград.

Чуо сам да је исто вече пуковник Хрватовић долазио у Делиград да предложи главнокомандајућем јачу концентрацију војске на левој обали Мораве, јер раштркане силе овакога кордонског система не дају изгледа за снажан отпор, а не допуштају никакву снажну иницијативу.

Тај предлог Хрватовићев није уважен, јер се ђенерал Черњајев позивао на турски начин ратовања који све пустоши, и који га је тиме наморавао да брани свако село и сваку кућу.

Али «ко хоће да брани све, тај не брани ништа» чуо сам често у официрским разговорима.

Но да баталимо «наравоученија.» Да видимо како с турске стране казују да је била борба 18-ог Септембра.

Мајерс[1] прича:

«После битке 16-ог Септембра, турска је војска заузимала исте позиције, које је имала и пре битке. Само на крајњем десном крилу помакла се Фазли-пашина дивизија за једно 2.000 корака више лево.

18-ог предузе ђенерал Черњајев још један пут узалудни покушај да нападне на турску позицију. Диспозиција за напад, извршење и резултат тога напада мало се разликују од битке 16-ог Септембра. Забављање непријатеља с фронта на Морави, демонстрација противу деснога крила, то беше идеја на којој је основан и напад 18-ог Септембра.[2]

[1] У њег. пом. књ. стр. 61.

[2] За што г. Мајерс овде изврће истину на главу, кад се с наше стране 18-ог није ни у сну помишљало на какав напад, за што измишљава операције о којима у тој борби није било ни трага, то не могу друкчије разумети него тако, да је хтео Турке да сачува од прекора, који им би се могао учинити да су нападали у време кад су имали запо ест да се само бране.

Черњајев је мислио, да мора тај дан савладати непријатеља и кажу да је својој околини рекао, ако данас не победи непријатеља. губи сваку наду на успех српскога оружја.[1] Черњајев је могао имати само једно уздање за победу, а то је *бројна надмоћност његове војске*[2] у сваком другом погледу могао је српски главнокомандујући већ знати, да је турска војска надмоћнија, нарочито што се тиче унутрашње вредности. Што се тиче бројног стања обојих армија у тој битци, у српској војсци било је по званичним извештајима из Београда (?!) 60.000, а турска војска у ствари није имала више од 40.000.

Приступна артиљеријска борба отпочела је у 2½ сахата после подне. С обе стране биле су се исте батерије у послу као и 16-ог. Крајња левокрилна батерија српска била је јужно од Буимира.[3] У 3½ сахата по подне отпоче се жива чарка дуж Мораве. Четири српска батаљона пођоше на турски мост, а три њихова батаљона прођоше преко Буимира пут Дражевца.

Често понављани покушаји оних 4 батаљона, којима се доцније придружило доста нових батаљона осташе без успеха. Они батаљони што пођоше на Дражевац не предузеше покушај да пређу преко Мораве, него дјествоваше само демонстрирајући.[4]

Против турског левог крила концентрисаше 7 српских батерија своју ватру, и то 2 јужно од Делиграда, две на висовима северно од Ђуниса, а 3 јужно од Ђу-

[1] Којешта! Баш тога дана Черњајев није ни помисао да се бије.

[2] Српска војска у Морави била је већа од отоманске војске!!! Тако што може само написати човек, који тако бесристрасно пише ратну историју као г. Мајерс.

[3] Чија ли је то била батерија, кад ми знамо, да се алексиначка посада 18-ог није макла?

[4] Ја долазим у искушење да верујем ево у шта: «Нова слободна Пресс» мора бити да је свог одличног извештача у турском главном стану плаћала од врсте, јер ово све дорде проста је измишљотина.

ниса. Против ових батерија дејствовала је артиљерија Хафисова и Адилова, који су имали 6 батерија у заслонима.

Хафис-паша стајао је са 10 батаљона северно од српске ђуниске позиције, Адил-паша стајао је са 12 батаљона јужно од Ђуниса. Српске трупе које су тога дана нападале на турско лево крило беху у јачини од 4 пешачке бригаде (!) и међу њима беше и руска бригада и оне српске трупе, у које је Черњајев имао највише вере.[1]

Због тога што су 18-ог најбоље трупе српске употребљене за напад, биће занимљиво, да проговоримо коју опширније о тактичким појединостима, које смо сами видели.

Око 4 сахата пођоше нападачке колоне напред, заштићујући се истуреним стрељачким ројевима, који су мало по мало ојачавани, и који су подржавали силну ватру противу бранилаца, али она не беше од великог успеха. На једно 300 корачаји пред фронтом, који је ваљало напасти, поравнаше се колоне са стрељачким ланцем.

Наступање стрељачких ланаца и нападачких колона извршено је са тако брижљивом употребом заштите, коју даваше покривени терен на томе месту, да се одмах видело рационално и окретно вођење. Турска пешадија, која беше заклоњена иза стрељачких ровова, издржавала је умерену ватру против непријатељских стрелаца. Али чим нападачке колоне изађоше из шуме која их је заклањала, дочекаше их грозном убрзаном ватром. Она је имала успеха, јер Срби само полако и са грдним губитцима могаху да још нешто терена задобију. У то време засипаше српска артиљерија цео турски фронт пројектилима, који приличну штету починише. Око 5 и по сахата изађоше Срби из својих последњих заклона и трчећим кораком пођоше на јуриш уза страну, која не беше врло стрма. Стрелци, који су дотле пратили с бокова нападачке колоне, осташе натраг и трођаху се, да добрим гађањем потпомогну напад главне трупе. Сад настаде тренутак

[1] Колико је ово истина видео је читалац напред.

који је решавао. Турске смакнуте колоне, које су дотле стајале позади, изађоше у прву линију и отворише ватру масама. Плотун за плотуном градио је грозна опустошења у редовима непријатељским. Српске јуришне колоне иду и под том ватром још једно педесет корачаји напред, али даље не могу да противстану дејству турске ватре, бацају се нички на земљу да прикупе последњу физичку и моралну снагу, која им је нужна па да наставе напад. После кратког одмора, наступање се настави. Ужасна ватра турске пешадије беше већ јако проредила нападачке трупе. Њихово јуришање малаксава, јер се број нападачких трупа свакога секунда смањивао; најзад престаде наступање са свим. Напад је одбијен, и српска пешадија бега[1] без душе, док не изађе из домашаја турских куршума.

Тако исто је одбијен и код Каоника (?) напад на Адил-пашу. Грдни губитци, које су Срби морали претрпети нарочито при повлачењу, не уздржаваше их, него они са свежим силама предузеше и други напад; али с њим су прошли као и с првим. Турске трупе не задовољише се сада само с тиме што су одбиле напад, него пођоше преко бојишта покривеног лешинама у потеру за потученим непријатељем, осујетише други покушај српских трупа да се зауставе, и по што су српске батерије благовремено биле одступиле, заузеше српску позицију северно од Ђуниса. То беше у 7 сахата у вече.

Међу тим беше се смркло и топовска ватра умуче на целој линији. Турске трупе, које су учествовале у борби, могле су се поносити резултатима тога дана; не само да су одбиле бројно далеко надмоћнијег нападача (? !), него су после непрекидне борбе од три сахата отели од непријатеља једну од најважнијих позиција. Ваља само погледати на карту, па да се одмах види, од какве су важ-

[1] Која, г. Мајерсе, кад је сва уништена вашим «ватреним масама?»

ности висови, који с десна прате ђуниску реку, за друм Делиград-Ђунис-Крушевац. Нема сумње, да је команда отоманске војске знала од какве су важности ови висови, али баш за то се човек мора чудити, за што ти висови несу одмах ушли у састав турскога положаја, или већ кад је погрешка учињена за што се није гледало да се освоје?[1]

Најзад узеше 18-ог српске позиције на тим висовима, али — о чуда! — још исте ноћи напустише турске трупе заузете позиције и вратише се у оне, које су имали пре битке, и то без борбе, из своје слободне воље,[2] Као узрок за то наређење наведоше „примирје", које би се освајањем нових позиција повредило, а друго, и турски фронт би се сувише продужио (?) без икаквог рачуна. Оба разлога немају смисла, јер прво, владање српско за време тога примирја дрешило је руке Турцима да чине оно што су се Срби залуд упињали да учине, а други разлог још мање има смисла, јер не само да то не би ни мало продужило турски фронт, ако би се за 3—4000 корачаји помакао у лево, него поменути висови беху неопходно нужни за даље операције, и били би природни наслон за турски положај према северо-западу.

Губитци турски овога дана не беху баш незнатни. Они су нарочито страдали од српске артиљерије. Број самих рањеника износи 400. Српски губитци морају бити много већи, према страшном дејству турске пешачке ватре."

Каква штета, што је тако лепа битка, коју је г. Мајерс описао као да је преписивао из неке стручне књиге о тактици, у главноме измишљена! Али тако је, кад се на врсту плаћа!

(НАСТАВИЋЕ СЕ)

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

---

[1] Г. Мајерс нема право што замера својим пријатељима; јер турски напад 18-ог Септембра баш је смерао да „поправи ту погрешку", која је из почетка учињена.

[2] Гле'те, молим вас!

ПАО ЈЕ УЛЦИЊ!

Витешкој моћи од Црне Горе
Отворено је слободно море,
Пао је Улцин . . .
По њему сада поносно шета,
После четири стотине лета,
Црногорски син!

Шетај — пошетај јуначки борче,
Соколе српски, Црногорче,
По старом граду твом —
А стара нека ти српска слава
Осветли твоја крвава права
На мору јадранском!

Оро ће смело Црногорски
Ширити одсад врх вала морски
Поносан свој лет —
А лепа твоја витешка срећа,
Нека ти моћ и благо увећа,
Отворен ти је свет . . !

Владислав

БОРБА ЗА ОПСТАНАК

ОД

ДРА Р. ЛАЗАРЕВИЋА

Још од нашег детињства навикнути смо, да се чудимо складности у природи. Пре још но што умедосмо да мислимо, учили су нас у цркви и школи, да нам природа показује потпуну слику слоге, све је у њој на своме месту, у њеном је кућишту најлепши ред, ничега нема што је некорисно, сувишно, ништа што је без циљи. Једном речи, што се више удубљујемо у чудан склоп, особито биља и животиња, тим се више уверавамо, да се у слободној природи све једно с другим најлепше слаже.

И доиста мир, величанствена тишина каквог лепог предела, не уливише само на сањалице и фантасте, него на свакога, који је кадар да што више осећа. Ко изађе из метежа свакидашњег варошког живота, ко прође кроз шуме и брда, ко се заљушка на бистрој реци, ко се занесе свежим зеленилом лишћа, дивотом цвећа, мелодичном песмом славујевом или тихим жуборењем потока — тога обузима особито осећање — осећање уживања у природи, тај заборавља ништаве бриге и неприлике човечија живота и лако се уверава, да је у природи доиста потпуна складност, да у њој влада дивотан мир, и да она точи из неисцрпива извора најчишће уживање како за песничког генија, тако и за живописца. Сто пута је већ казано: природа је свуд лепа, где човек не доспе јадом својим.

Ал да то све није обмана? Има ли доиста те сложности? или је она само у нашој машти? можда је има само за онога, који посматра природу у целини, а не у појединостима?

Наука, којој је задаћа познавање природе, не сме се обзирати на веру и мишљење, поезију и фантазију, но мора да тражи узроке, и она има права, да онако пита. Одговор јој је: оне речене сложности нема.

Сам здрав разум човечији не слаже се са многохваљеном складношћу (хармонијом) у природи као н. пр. да соко раздире невина голуба, царска змија да дави белоруно јагње и да лав раскида жирафу без икакве казне.

На то се може одговорити: истина је, да некоје грабљиве животиње даве друге, али су оне у мањини, готово изузетак, јер већи део животиња живи мирно једна крај друге. Један поглед на пчеле, које заједнички раде, или нежна брига тица кад од својих уста откидају и носе најбоље гусенице својим младима, доказује нам, да је главна унутрашња црта живе природе не отимање и свађа, но љубав и сложност. Даље се вели, па баш и ако се то не допусти за све животиње, то се мора безусловно признати за биље, јер ту нема разбојничких биљака, оне све расту, пупе, цветају и зру мирно једна крај друге — несравњен углед сложности. Шилер вели:

Тражиш ли највише, највеће? Биљка може те научит' —
Што је она без свести — буди ти свешћу!

Та су тврђења неистинита од почетка па до краја. Она су тако исто лажна као и безбројни основи, који су поникли у току времена, у корист вечнога светскога мира у животу народа. Складност и мир у природи исто је тако машта као уништење ратова међу људима. Грабљиве животиње несу изузеће но правило. Такође има безбројно разбојничких биљака, које другима живот си-

сају; нема биљке која мирно крај друге расте, свака је у распри са најближом.

У ствари влада у живој природи видљива и невидљива борба свију противу свију, борба свију за све, борба за оно што је први основ свега бића — а то је *борба за опстанак.*

Наша је задаћа да ово докажемо. Одбацујући сва пребацивања, која на сваком кораку сусрећу модерног јестаственика, као да он хоће да сруши идеале и т. д. ми се држимо само једнога, т. ј. ми хоћемо право познавање истине.

Једног од највећих јестаственика заслуга је, јестаственика, који је ослободио данашњу науку о организованим створовима, који јој је скинуо ланце једностране телеолошке празноверице и прешао прастаре зидине традиционалних предрасуда. Тај је јестаственик *Чарлс Дарвин.* Он је начинио револуцију у науци, која се равна са Коперниковом у астрономији још пре три столећа.

Дарвин је инглески јестасвеник и још одавна чувен са свога путовања око света године 1832—1837. Он је рођен 1808. а сада живи на своме добру Даун-Бромли у графству Кент.

Главни потези Дарвинове теорије ови су:

1) Борба за опстанак.

2) Промена појединих бића.

3) Наслеђење или прелажење тих промена на потомство.

4) Природни избор најбољих међу промењенима и то борбом за опстанак.

Дарвинова је теорија покренула не само јестаственике старе школе, но и многе друге образоване. Једна од њених следности је постање човека у кругу животиња. Владалац на земљи поносан је са свога божанственог порекла: његову сујету врђа кад му се каже, да му је порекло од животиња — па још од мајмуна! То је твр-

ђење ужас за њега. Гдекоји би радије примио коња за свога претка но мајмуна, који је својим телесним склопом човеку најближи. У осталом Дарвин не изводи најужа слества своје хипотезе, он пушта да се на основу даљег испитивања развију сама од себе. Тако Дарвин и неспомиње питање од куда су прва прабића. Ми ћемо сами нешто од тога да напоменемо. Ми знамо сигурно, да су сва жива тела у природи састављена из истоветних простих материја, као и мртва тела. Гвожђе је исто које у сунцу горе, које се блиста у мачу, које почива у руди, и које кружи у крви нашој. То гвожђе има под једнаким условима једнаке особине, оно је у нами само у другом једињењу но изван нас. Према овоме не можемо да сматрамо живот као слество неке особене природне силе, која иначе нигде не дејствоваше, но шта више морамо да сматрамо све живе створове као врло сложене машине, које раде, док су им услови ту, као што је ваздух, храна. вода, а стану, чим истих нестане. На то нам се може пребацити, да тело какво престане да живи кад му се одузму услови за живот, али опет оживи. кад му се исти услови врате. И доиста, има много животиња, које престану да живе, кад им се одузме ваздух, храна и вода, па не само месецима, но и годинама, ал чим им се услови за живот врате, и оне тако рећи оживе. Према овоме није чудна замисао. да се од мртве материје може сложити жива, али сви досадањи опити у томе правцу несу испали за руком.

При свем том морамо се држати овога закључка: Ми знамо потпуно, да има метала у земљи који се врло тешко топе, а били су истопљени, из тога закључујемо, да је земља некад — не знамо још кад — била тако врела, да на њој није могло бити живота, а сад видимо безбројна жива створења, дакле морало је бити доба, кад је земља мало охладнела, онда је постао живот из мртвила. Како је то било, за сад не знамо, јер немамо искуства

о каквој земљи без живота, и врло мало познајемо суштаствени део свих живих створова — беланчевину. У осталом Дарвин прелази то и хоће само да дозна, како су од општих предака постале међусобно блиско сродне биљко и животиње.

Главна је чињеница у његовом истраживању, *борба за опстанак.*

Живот дивљих животиња је борба за опстанак. Пуно напрезање свију њихових особина и сило нужно је, да се сама собом одрже и да се побрину за одржање својих младих. Могућност набавити храну при рђавом годишњем времену и чувати се од напада њихових најжешћих непријатеља — то су први услови, како за одржање појединих особа (индивидуа), тако и за целу фелу. Ти услови упливишу на број особа каквога вида, а брижљиво посматрање свију околности олакшава нам разумевање и до извесног степена разјашњавање онога, што нам на први поглед изгледа загонетно — а то је безбројна множина особа у *некојих* фела, док у других, њима сродних, врло их мало има.

То је стање постало борбом за опстанак. У ватреној борби мора неко пасти, бити прегажен, а тако исто неки се извуче из те борбе. Хексли прича, да је читао негде извештај о повратку француске војске с Москве. Уморни и јадни војници доспеше до једне велике реке, преко које је један мост био, и преко кога ваљаше грдној француској војсци да прође. Пошто не беше никаква реда и сва војска деморалисана, то мора да је борба ужасна била. Сваки се је бринуо за се, хтео је први да прође и газио је своје другове немилосрдно. Писац тога извештаја — један од оних, који су сретно прошли — приписује своје спашење особитом случају. У гунгули примети он једног јаког француског кирасира, који је био умотан у широк огртач и нагло корачаше напред, овај га шчепа за један окрајак и непушташе га никако, и

ако га је кирасир грдио, тукао а кад виде да ништа не помаже, он га најпосле стаде молити, јер рад њега не може да се сам спасе — ал овај га опет не пушташе, док га најпосле кирасир не извуче из гомиле. Тако је и у природи, свака фела има свој березински мост, преко кога мора борбом с другима да се пробије.

Кад погледамо на постање животиња, које сад на нашој земљи живе, видећемо, да се у животињском свету много више јаја носи но што се излеже, безбројно више клица производи, но што се развија, а у биљака више се производи семења и цветног праха но што се развије. Осим тога угине још у зачећу безбројно много животиња и биљака. Милионима јаја, клипе", семена угине пре но што су се могле потпуно развити.

Несу најмногобројније оне животиње, које највише јаја носе. Највише је распрострта *ледена тица*, која је најмногобројнија на морским обалама. На каменим острвима јужно од Изланда употребљују је сироти рибари место дрва, т. ј. гору је — и та тица носи годишње само једно јаје — док међутим много ређи афрички *ноје* носи 20, *јаребица* по 22 јаја годишње леже — *веверица* по нашим шумама коти годишње 3—7 младих, *дивља мачка* 5—6 и при свем том је прва чешћа од друге. У нижим животињским редовима плодност је много већа. Има риба у којима је нађено 4,872.000 јаја. Краљица афричких Термита или бео мрав леже више дана једно за другим по 60 јаја свакога минута. *Пантљикаре* могу имати до 1 милион јаја, па опет несу те животиње тако честе као друге мање плодне. У биљака је број далеко већи. Једна једина *Орхидеа* даје годишње 74 милиона прашастих семених зрнаца и при свем том је ретка.

Замислимо, да се сва јаја излегу и да се сва семена од биљака развију! Лако је увидети, шта би било, кад прорачунамо потомство само оних биљака и животиња, које се најспорије множе. Узмимо какву биљку, која по-

несе само 2 плода па угине, а та 2 плода идуће године опет донесу свако по 2 па угину и т. д. — то ће при свем том за 20 година испасти број преко 2 милиона у једно исто време живих биљака. Кад пак не би угинуле оне биљке, које носе годишње 2 семена, то би их било после 20 година на 10 милиарда (10,460,353 203). Од свију животиња најспорије се множи слон. Узмимо, да женка слонова не донесе више од 6 младих за сво време свога живота. При свем том, — кад би тих 6 младих женке биле и свака опет 6 женки донела, — састојала би се већ десета генерација за себе из више од 10 милиона живих слонова, којима је стабло једна прамајка. Кад ово применимо на биљке, у којих сваке јесени много милиона семења зри, или на рибе, које сваке године бацају стотинама хиљада јаја — онда нам се мозак буни, кад помислимо, шта би било од света у случају, да се сва та јаја, клице, семење развије. Један једини вид биљака или животиња поплавио би за неколико година цео свет — али оне имају својих препрека.

У већини случајева не познајемо тачно те препреке, ал у многима су јасне. Јаја угину кад стоје на неповољном месту. Није истина да лептирови њихова јаја легу само на ономе лишћу, на коме ће млада ларва како измили наћи добру храну, шта више, налазе се лептирска јаја на таквим местима, на којима морају младе ларве од глади да угину. Жабе легу своја јаја по неки пут у сасма плитким водама Ако небо остане облачно и ваздух влажан, онда се и могу та јаја излећи, ал један сушан дан исуши такву бару, а наравно и јаја. Из тога се види, како су незнатни упливи, који решавају живот или смрт. Од дужег или краћег задржавања облака пред сунцем, зависи опстанак хиљадама бића, која су тек у развићу. Од сухоте и топлоте шкодљивија је по развиће јајета хладноћа и влага, и управо може се рећи, да је хладноћа од свију климатичких уплива најшкодљивија по јаја и

клице. Не може се ни израчунати колико убија један је дини хладан дан у пролеће, кад биљке клијају и животињски је живот на ново у постању. Осим свега тога ваља се опоменути, да безброј јаја, зрна, плодова, биљака и животиња нама самима служи за храну. Много и гљиве сатру. Има тица којима су најмилија јаја од мрави, другима су опет тичија јаја најугоднија храна. Неизмерна множина житног зрневља сатире се у хлебу — а осим тога много га сатиру бубе, рчкови и многе тице. Сваке године се поједе милионима тичијих, рибљих, корњачиних јаја и разних плодова. Колико само јаја угину у ајвару, а колико зрна грожђа муљањем!

Кад помислимо да шкодљивости, којима пропадају јаја и плодови, несу једнаке за све животиње и биље, онда ћемо лако појмити, да множина гдекојих биљних или животињских фела не зависи само од броја јаја или семена. Па и ако нам већином несу познате те шкодљивости, опет видимо, да се много више јаја носи и клица производи, но што се збиља развија.

Један део од тога развија се потпуно, као што нам показује многи живот биљака и животиња у води и на суву, над земљом и у земљи. Па како стоји са тим створовима? Јесу ли срећно прешли све опасности, које им прећаху још пре рођаја? Шта опредељује њихове организације, њихов број и трајање живота?

Да би на ова питања могли одговорити, морамо се опоменути једне старе реченице, која је често рђаво разумевана.

Године 1798 написао је један енглески свештеник књижицу, о растењу становништва на земљи. У тој књижици и другим већим његовим делима доказао је, да становништво има ту особину да тако брзо расте, да пропрозвођење хране у најбољем случају не може на дуже ни местно да држи корак са растењем становништва. Према овом морало би доћи време, у коме би више људи

било рођено, но што се може одхранити т. ј. ако становништво не расте без препрека, јер две главне препреке стају на пут безусловном растењу. Те су препреке. прво, *препреке при рађању*, друго, *уништење рођених*. Под *превентивним* препрекама разуме писац порок и уздржљивост.

Друге су препреке с једне стране човечанске невоље, с друге стране велике катастрофе, којима угине на једанпут много људи, као н. пр. редња колере, куге, врућице — даље ратови, побуне и рђаве жетве; покрај тога још ваља узети и трусове земљине поплаве, вулканске избацаје, буре на мору и земљи. Такве неприлике, којима сваке године ма где на земљи пропада хиљадама одрасних људи у најбољим годинама, а са њима пропадају читаве нерођене генерације, — несу до душе у стању да саме стану на пут непрестаном умножавању становништва, јер се статистички може доказати, да становништво при свем том расте у земљама бар где се људство броји. Али сво три препреке укупно, невоља — заједно са катастрофама, — порок и уздржљивост неограничено преч умножавање Енглески писац мисли да уздржљивост може да надокнади порок и невољу. Он мисли даље, да само такови људи ваља да се жене, који су у стању да издржавају жену и децу, а да не падају другима на терет. Дакле сувише рано не би се требало женити. То ће увек остати скромна жеља, па баш кад би и закон то прописао не би се становништво на земљи снажило ни за једног човека, јер онака уздржљивост, као што је енглески писац хоће, за масу је физиолошка немогућност а силом одвајање човека и жене, противу природе је и води злочину. О правом узроку с чега не може становништво да се сувише умножи, говорићемо доцније.

Прву чињеницу, т. ј. да становништво брже расте но производња хране, пренео је Дарвин на целу живу природу. Он је нашао, да то исто важи за биљке и животиње као и за човечанско друштво. Нема сумње, да свака

биљка и животиња при њиховом умножавању, удара на такве исте препреке као и човечански род.

Свака животиња или биљка гладна је пошто је прешла први степен развића и потрошила што је од родитеља добила (у јајету или семену), и прва им је брига, да нађу храну и да глад утоле. На неким местима на земљи и у мору има довољно хране, али на више места мора се тек тражити.

Пође ли пак млада животиња да тражи храну, или каква биљка да присвоји оно, што јој је потребно за живот, онда обоје наилазе на друге животиње, на друго биље, које на том истом месту траже исту храну за свој живот. Ту је борба неизбежна, јер свако за се и своје тражи храну. На тај начин развија се труд и напрезање, лов и трчање, гоњење и бежање, хватање и измицање, мучење и убијање, пужење и мотрење, нападање и побеђивање, једном речи, постаје борба за опстанак. Јер свега тог утркивања уцена је *опстанак*. Брже од одузимања хране убија одузимање ваздуха, — али о ваздуху се мање боре животиње, јер ваздуха има свуда довољно. Биљке се више боре за ваздух. Храно нема обично довољно на ономе месту за све оне биљке и животиње, које су се на томе месту родиле. Свако за се хоће да присвоји нађену храну да би одржало го живот и отуда постаје борба на живот и смрт, у истини борба за *опстанак* или *пропаст*. Та борба није машта, нити предпоставка, то је истинита, и има је доиста у целој живој природи, она је суштаствена чињеница животињског и биљног удружног живљења — и ми је можемо лако опазити. На неким местима изгледа као да је нема т. ј. хране има толико, да је мирно могу организми да деле међ собом, ал они се у таком случају у томе пределу тако јако множе, да је за идуће генерације борба неизбежна, јер број њихов тако нарасте, да храна пређе у изобиљу, не достиже за тако велики број.

Разуме се, да није лако ту борбу приметити свуда — а особито кад погледамо на природне лепоте, које у нама буде чуство мира — тишине у природи. При таком погледу ко ће да мисли на хиљаду црвића и инсеката које прогута славуј, пре но што нам запева своју дивну песму? Занесен наш поглед пада на мирно и глатко море и језеро — ал не види очајну борбу риба, рака и безбројних нижих водених животиња. У мирној шуми и не опажамо да се дрва и жбунови, маховине и друго биље боре за простор, кишу, росу и за храну коју добивају из земље, — заборављамо њихов труд да се боље рашире да се више испну но њихове суседке. Са висине каквога брега уживамо живописни изглед, ал покрај тога не сећамо се борбе у доњи, које воде мрави с мравима, не пада нам на памет убијање и пљачкање буба и т. д. Ал најмање се пак на себе сећамо. Ко мисли на силну траву и друге биљчице које краве поједу, од којих пијемо млеко, једемо сир и месо? Ко мисли на живот кеља, граха, кромпира, и т. д. што трошимо као своју храну. Све животиње живе од других биљака и животиња. Оне су једна другој храна, без које не могу опстати

Али храна није једини узрок борбе, но је само један од првих узрока. Често се у животињском свету води крвава борба око женке. У време икрења боре се мушки сомови по вас дуги дан, крокодили тако исто, а у тој борби облећу риком женку, као индијанци што се окрећу кад играју своју ратну игру. Јелени се такође боре, и по некад се тако заплету својим роговима, да се не могу да размрсе, и на тај начин угину од глади. По некад опет одјури стари јелен каквог млађег, који се је усудио да се приближи његовој љубимици. Тако одбијен јури у највећем трку преко брегова и ливада, преко шума и поља док од силна умора на месту не падне.

Покрај хране то је највећа борба. Шилер право вели о природи:

Глађу и љубављу
Одржава се живо све.

И доиста су то обе основне чињенице свега рада у кругу свега што живи.

Али потреба *хране или самодржања*, потреба *множења или одржавања фела*, и ако су најважнији опет зато несу једини узроци борбе у природи. Има још по нешто што стоји у свези с тим. То нам показује просто премишљање.

Кад се запитамо, зашто људи, како појединци, тако и народи не раде друкче но онако као што раде, онда нам је одговор, да сваки жели да му је живот у сваком обзиру пријатан. Сваки жели, да свима својим потребама одговори. Па и кад што непријатно чинимо, ми то радимо само зато да постигнемо што пријатније или бар да уклонимо штогод још непријатније. Најгрђи злочини, најнижи иступи чине се само с тога, што онај, који их чини, мисли, да ће тиме прибавити уживање.

Тако је од прилике у животиња и биљака. И оне хоће да живе у свакоме погледу пријатно, па и ако имају довољно хране и множе се. Из тога се порађа нова борба за све оно, што животу даје угодности и пријатности. Биљке отимају једна другој сунчану светлост. Безбројне животиње, које иначе лепо и удружно живе, покрве се по који пут за најмању маленкост. Коњи хоће на маршевима да измакну својим друговима, пси се боре о милост свога господара, мрави држе робове, који их хране и негују. Исти не раде ништа, постају прави ладолежи у својим становима, које су им припремили црнци мрави, и само кад дође до боја, онда излазе на бојно поље. Ако се с бојишта врате пуни плена, онда их црнци примају љубазно, иначе им не дају у стан и бацају их напоље, ако који продре. Мале зелене *лисне баши* имају такође својих наклоности. Оне су мравима краве музаре, али их други не сме мусти. Мрави им с тога зидају склоништа.

Те борбе, као у опште борбе за опстанак, најчешће су код оних организама, који живе на истоме месту, а у исто време имају исте потребе, исту храну, исте наклоности а изложене су истим опасностима — дакле код животиња једне исте или сродне феле. Тако је и у биљака. Најсличније међу њима највише шкоде једна другој, јер су им услови живота једнаки — и свака одузима својој сусетки колико је могуће више онога, што и њој треба.

И ако је та борба најчешћа међу сличнима, опет је и међу несличнима врло велика. У гдекојим пределима, где има много биља, боље би гдекоје од њих напредовале да их нема тако много. Коров одузима житу и зељу многу храну и ако им није сличан. Тако је и у животиња. Кад је лов на медведе издашан, онда нема много курјака, и обратно. Где падну густи облаци путничких скакаваца, ту нестаје дивљачи. Али и између сасвим несродних бића постоји свеза борбом за опстанак. Ко би рекао, да множина и лепота детелине зависи од броја мачака и совуљага? У самој пак ствари тако је. Детелина не може да опстане без оса, јер осе, при сисању нектара, разносе оплодни прах с мушких на женске цветове. Други инсекти не чине то код детелине. Дакле опстанак те траве — детелине — зависи од броја оса. Али пољски мишеви тамане осе. Они воле мед и с тога руше гњезда, у којима га осе гомилају — а према томе зависи опстанак оса од броја пољских мишева Пољским мишевима пак најчешћи су непријатељи сове и мачке. По томе је и детелина боља код оних села, где има много мачака, но где их нема.

Таквих примера има доста. Они нам показују, да не само да има борбе у животиња и биљака, но нам казују и даље следства истих с погледом на облик живе природе. Даље нам се намеће питање: ко побеђује у тој борби свију за све? Шта опредељује победу и шта бива од сретних победилаца?

Да би на ова питања одговорили, ваља нам се сетити оне старе чињенице: да су сва жива створења различна. Сваки зна и признаје, да једно јаје није једнако с другим; да ниједан лист није склопљен као други, још мање да је дете потпуно слично своме родитељу или браћи и сестрама. Али кад запитамо, у чему се састоји та особна разлика, онда често нема тачна одговора. Сад се тек почело научно истраживање финијих знакова особног различја, а досад је тражена разлика само у фела и већих група животињских и биљних.

Лаплантци имају читаве чопоре северних јелена, у којима чопорима има стотинама, и они при свем том познају сваког јелена појединце, шта више сваки има своје име. Лине се је сам томе чудио, ал пошто Лаплантци готово рећи живе и умиру са својим јеленима, и пошто питоми јелени јако одступају у боји један према другоме, то није ни толико чудновато њихово распознавање. Животиње умеју боље да разликују од човека. Кад узмемо једног мрава из каквог великог мравињака, па га пренесемо у други, онда становници истога најпре попипају новака, па чим га упознају као странца, на мах га раздеру на комаде. Чувамо ли каквог мрава у соби подуже времена, те га онда метнемо близу његовог мравињака, он не уме у први мах да нађе пут у свој мравињак. Десили се, да који становник наиђе на њ, то га најпре опипа, па кад га упозна као свога, онда га одведе у стан. Ако је више мрави после собног затвора пуштено, онда по сваког дође по један друг, пошто је први одведен. Према овоме, мрави мора да имају знаке, по којима се споразумевају, или су тако различни међу собом, да се познају као и људи.

Таква посматрања сведоче различност организама, па и најсличнијих. Како се те особне разлике стварају, не зна се, али већина, по свој прилици, неједнакошћу животних услова. Нема два створа, која се развијају под пот-

пуно једнаким спољним упливима — у јајету већ несу подложни са свим једнаким упливима. Најмање промене у храни, клими, васпитању, друштву упливише јако на нежна тела у почетку развића и условљава особне разлике. Све животиње и биљке одмах, пошто угледају света, разликују се једна од друге. Те њихове особине некад су познате, а некад не. По томе има гдекојих међу њима, које су својим урођеним особинама боље наоружане противу опасности, но што су друге, и имају већег успеха у борби за опстанак, но друге, које немају тих особина. У томе погледу вреди укупно за биљке и животиње ово: плодност, величина или мањина, боја, снага за издржавање глади, хладноће и влаге, топлоте и сухоте, и способност навикнути се на нове услове живота (аклиматизација). За саме животиње пак долази још: оштрина чула и то свију чула (особито мирисања је много важније у животиња но у нас), хитрина и брзина у трчању, пливању, гњурању, летењу, бистрина, одважност, лепота, јачина мишића, издржљивост — накратко, нема ниједне особине у биљака и животиња, која не би од уплива била у борби за одржање живота. Ево неколико примера. У снежним регионима лакше избегавају беле животиње својим непријатељима но мрке, а према томе оне прве владају над другима. На високим бреговима расту само најиздржљивије биљке, као у Кавказу такви коњи. Гдекоје алписке биљке имају већи и јачи бојадисан цвет ко оне у равници. Како се то тумачи? Дивота боје и мирис оружје су у борби за опстанак. Пријатељи цвећа су инсекти, чеље и лептирови, без којих би цвеће изумрло, јер инсекти носе с цвета на цвет оплодни прах, при купљењу меда, као што смо пређе напоменули. Па што је лепше обојен цвет, што је већи, тим га пре опази чела и тиме му је сигурнији опстанак — с тога је зелен цвет редак. На високим бреговима има мало инсеката — а ти пре спазе већи и лепши цвет, но мањи и не јако бојадисани, с тога

пропада на висини мало цвеће, а велико побеђује и преживљује — док у долини, где има више инсеката, и осредње цвеће напредује.

У целој живој природи примећавамо, да одлични надвлађују у неком погледу горе т. ј. оне, који су у томе правцу гори од њих; али често видимо и то, да неки у више погледа бољи опет подлегне другоме, који стоји боље у другоме правцу. Појединa биљка или животиња не може бити непобедљива у сваком обзиру, јер би у том случају она сама остала и владала — но сваки организам има своје погрешке и слабости, као што има и добрих страна. У природи видимо стремљење изравнењу, стању равнотеже, што се никад постићи неће. Али у природи не влада неправилност, но увек побеђује онај, који има најмање погрешака, а највише добрих страна. —

Тако налазимо, да у природи рђаво и болесно подлеже бољем и здравом — најпосле пропада, а победилац га преживљује. Отуда се најближе слество борбе за опстанак и зове *преживљавање одличнијих.*

Наслеђе одличја даје томе принципу прави значај и поставља га као основу свега органског развића. Та одличја, којима се савршеније од несавршенијег одликује, могу бити уређена или пак придобиве на у борби за опстанак.

Ма каква особина каквог организма, која се у борби за опстанак показала као корисна, развија се радом даље, наслеђује је потомство — и тако се сви више и више усавршује. Ако пак биљка или животиња има какву некорисну или шкодљиву особину у борби за опстанак, онда та особина све више и више опада, наследници је све мање и мање имају, ако пре тога не изумре цела фела у следству тога недостатка. Такве су сувишне или шкодљиве особине нужне, што се већ и из тога види, што се спољни делови опстанка биља и животиња могу тако изменити, да што је пре корисно било, постаје у другим приликама некорисно. Шта је н. пр.

ваjда животиньи од очиjу у каквоj са свим мрачноj пећини? Они се сакриjу испод коже и смањуjу се с колена на колено, док их наjпосле са свим нестане, или постану мауушни остатци од пређашньих добро развиjених очиjу. У место тога развиjу се друге корисне особине у таквих животиња, н. пр. развиjе се добро чуло пипања. — Бубе са маленим очима а осетљивим сежцима боље пролазе у помрчини, но оне с већим очима и обичним сежњацима. Дакле према околностима, условима за живот и т. д. корисно може постати некорисним и шкодљивим, а тако исто и обратно.

Наследством су међу собом сличне све животиње jеднога стабла, све биљке jедне фамилиjе, jер њиме се између наjмлађе особе на своjе опште претке. У исто време особних разлика постаjу сва бића међу собом несличниjа.

Та узаjамност т. j. с jедне стране наклоност свиjу животиња и биљака да постаjу наслеђем подобни своjим претцима, а с друге стране наклоност свиjу, да навикавањем на неjеднаке спољне одношаjе у борби за опстанак постаjу неслични међу собом — дакле та узаjамност и jесте што опредељуjе различност живих створова, њихову организациjу, њихов broj и траjање живота. *Природно гаjење* jе jезгро те узаjмности, коjа корисно одржава и усавршуjе. Њен се уплив распростире на све живо.

При опредељавању савршеног ваља нам запамтити, да оно што jе у своjоj фели савршено, савршено jе у опште. Мушица jе у њеноj фели тако исто савршена као и човек. Ми стављамо човека с тога на врх свиjу организама, jер ни jедног нема коjи jе имао толико одличjа у себи као он. Свако живо створење jе у jедном ма ком обзиру одличниjе од других, и тиме се може бескраjно усавршавати и природним гаjењем добиjати увек нова одличjа. То jе усавршавање истинито. Кратка повесница човечиjег рода показуjе нам усавршавање.

Још један принцип истиче непосредно из нове науке. Свака биљка и животиња гледа да одржи или постигне равнотежу са другим телима, т. ј., она хоће да живи што је могуће пријатније. Тај принцип обухвата и поделу рада. Опстанак је само могућан, кад све особе, као и њихови сопствени органи, не врше једно исто.

Још нам ваља да напоменемо неколико најважнијих резултага, које има људско друштво од борбе за опстанак.

Сад разумемо зашто је немогуће сувишно умножавање становништва, јер смо видели у целој природи, да живот једнога зависи од смрти другога. То важи и за нас. Кад у каквом пределу или држави становништво тако нарасте, да храна више не достиже, онда за неко време престаје растење. Томе престајању не мора бити узрок глад, која смрћу десеткује становништво, но може се помоћи исељавањем или увозом хране са стране. Али то није могућно за целу земљу, јер ту се не може помоћи исељавањем и увозом хране, но ту смрт влада док не рашчисти и не остави толико, за колико хране достаје. На место угинулих генерација, долазе друге боље, док опет не дође време, где сразмера између становништва и хране није повољна. Тад смрт опет регулише ту сразмеру и тако иде једнако, кад год се укаже потреба.

У свакој такој борби између смрти и живота — између хране и становништва — подлеже смрти што је горе, а боље, способније за живот, остаје.

Далеко би нас одвело, кад би још изближе хтели да определимо борбу за опстанак у човечијем друштву. — Довољно је знати, да је има и код других животиња — и да човек тако се исто бори, као и друге животиње и биљке. И он је од колевке до гроба у борби за опстанак.

НОВИ БУГАРСКИ ФИНАНСИЈСКИ ЗАКОНИ

I

ЗАКОН О ЂУМРУЦИМА (МИТНИЦАМА)

На последњој бугарској скупштини донесен је закон о ђумруцима („Митарствени устав"), из кога у следећем изводу саопштавамо оне тачке, које се тичу и нашег међусобног трговачког саобраћаја ради знања и управљања нашег трговачког света и путнику, који са Бугарском посла имају.

1. Опште одредбе.

Правило, је да се на све предмете, који се из земље извозе или у ову увозе. наплаћује извесна ђумручина (Чл. 2). Од тог правила изузимају се предмети назначени за двор владаоца; за дипломатске агенте; покућанство и покретност која се у Бугарску премештају; ствари путничке, који нису предмет трговине; алати и инструменти занатлија, вештака, лекара за личну њихову употребу означени; земљоделска оруђа сваког рода; хемијски препарати; семена; литографске и типографске принадлежности; књиге; географске карте; иконе и у опште сви школски и наставни предмети.

Најзад еспап у вредности испод десет динара (Чл. 3).

Транзитно пренашање еспапа кроз Бугарску из једне суседне земље у другу не подлежи ђумручини.

Министар финансије прописује преко којих ће ђумрука и у којим правцима ићи транзитна трговина (Чл. 7).

Трговци или њихови пуномоћници кад дођу са еспапом на бугарски ђумрук, дужни су истоме да предаду пријавни лист (декларацију) на бугарском језику и на хартији од прописне форме, која се добија на истом ђумруку (Чл. 24).

Од горњег правила изузимљу се извозни еспапи, на које укупна ђумручина не прелази 25 динара; и увозни и извозни предмети пограничног саобраћаја, на које такође ђумручина не прелази 25 динара. У оба ова случаја не тражи се декларација, него се пријава чини усмено (Чл. 25).

Погрешка у декларацији дозвољава се да се исправи у течају од 24 сахата од предаје; — после тог времена од пријаве еспапа приступа се прегледу истом, — но к' овоме може и пре рока да се приступи, ако молиоц зажели, пошто се одложи прва ползовања исправне декларације као што је више речено (Чл. 29 и 31).

За еспап показан у декларацији под другим именом, на које се плаћа мања ђумручина, узима се у виду казни *дупла* ђумручина (Чл. 37); ако се покаже једног еспапа више него што је у декларацији, онда се на вишак узима *трипла* ђумручина (Чл. 38). Еспапи пак сасвим непоказани у декларацији, *конфисцирају се* (Чл. 40); а еспапи сакривени у намери, да се избегне ђумручина подлеже такође конфискацији и још дуплој ђумручини за казну (Чл. 41).

Ђумручина се наплаћује 8% (осам од сто) по вредности (ad valorem). На Министра финансије остављено је да одреди ценовник за све предмете трговачког саобраћаја, како би се постигла равнобразност у наплаћивању ђумручине, која сад не постоји (Чл. 45).

Ако се сопственику еспапа учини цена у ценовнику сувише велика, онда се дозвољава исплаћивање ђумручине у натури по количини 8% (Чл. 46).

Осим више наведених општих правила у ђумручком поступку за еспапе из иностранства, важе још и ова:

Уз еспапе мора да се представи фактура са означењем: 1-во каквоће и цене, марке, нумере колета; тежина бруто и нето, — и 2-го, име продавца или шпедитера и места где је еспап купљен.

Фактура се не мора показати за оне еспапе, који су ослобођени од ђумручине (види напред), а *тако и за неке производе српске и румунске нпр. за стоку, храну, вино и дуван.*

Подобни списак о овим производима израдиће Министар финансије (Чл. 52). —

Чим се сврши преглед еспапа, дозвољава се, да се са ђумрука дигне од једаред или у партијама, пошто се на кренуту партију одговарајућа ђумручина плати (Чл. 66).

До 8 дана прегледани еспап може да остане у магацинима ђумрука *бесплатно*, а после се за други 8 дана наплаћује *магазарина* у размери: од 10 до 30 динар пара према тежини колета од 2 до 10 кантара.

Ако еспап остане даље од 16 дана, онда се сваки следећи 8 дана узима магазарина *два пут* више (Чл. 69), ако се пак по истеку једне године еспап никако не дигне из ђумрука, онда се излаже јавној продаји, која се извршује за месец дана после објаве (Чл. 73 и 74).

Од пара на овај начин добивених исплаћују се најпре трошкови учињени око продаје; за тим фрахт, осигурање, магазарина, и најпосле ђумручина у размери од остатака суме.

Што од новаца преко свију ових одбитака остане, предаје се на квиту дотичном конзулу адресанта.

2. Особита наређења о обратном извозу иностраних и увозу домаћих производа.

Увезени са стране производи могу се по изјављеној жељи сопственика обратно из ђумрука вратити са ослобођењем ђумручине, ако се то изврши најдаље у течају године од дана увоза (Чл. 90).

Но и ови производи подлеже казни или конфискацији, ако се ишло на оштету ђумрука или утају.

Ако трговци доносе са стране преко границе какав еспап за какав *панађур* или друге скупове у намери, да опет поврате обратно преко границе све оно, што се не прода, онда су — о томе дужни ђумруку при уносу да изјаве (Чл. 98).

У таком случају ђумрук прегледа еспап и на сваки дењак меће свој печат, а ако се тера на вашар стока, онда се о њој ставља подробан списак, за своју сигурност ђумрук пак узимље на такав еспап или стоку *залогу* равну одговарајућој увозној ђумручини.

Кад се непродати еспап (производ или стока) у течају од *три месеца* са панађура или пијаце преко ђумрука натраг жели да врати, — онда се трговцу враћа залога, пошто се од ње у име ђумручине задржи онолико, колико за продату партију припада (Чл. 101).

Ако трговац жели после панађура да остатак непроданог еспапа поврати преко другог ђумрука, а не оног на који је унео, — онда је такође дужан да изјави на ђумруку при увозу, — и овај ђумрук онда шаље његову залогу, пробе и опис еспапа томе другом ђумруку (Чл. 102).

Житељи погранични ослобођавају се од ђумручине кад уносе или односе преко границе храну у намери, да је само смељу, и да је обратно у течају од 20 дана поврате. За случај, ако би се самлевена храна сва или од чести пре продала, онда ђумрук задржава такође нужну залогу за осигурање ђумручине (Чл. 107).

Ако се стока преко границе изгони или угони на исхрану (пашу, жир, суваћење), онда се такође на њу не наплаћује ђумручина, ако се после тога врате натраг и то: свиње после 4, а остала стока после 8 месеца (Чл. 108 и 111).

3. О транзитној трговини.

Који жели да пренесе какав еспап или стоку транзито преко Бугарске, треба да преда првом ђумруку у

два ексемплара декларацију онаку исту, каква се тражи при увозу, само што ће он сам на истој (декларацији) написати, да је *за транзитни пренос* („за прекарвание транзитъ") и да изјави преко ког ће ђумрука даље еспап из кнежевине да изнесе. После тога трговац добија прописан транзитни лист (Чл. 113).

Еспап за транзит не прегледа се на ђумруку сав но од чести (десети део), ако је правилно декларирана. Ако се пак где примете неправилности, онда се све прегледа и наплаћује глоба, као што је при уносу речено (Чл. 114 и 115). —

За осигурање увозне ђумручине на случај, ако би транзитно декларирана еспап остао у кнежевини, узима се од трговца залога у новцу или писмена обвеза или јемство других поузданих лица.

На еспап назначен за транзит, ђумрук меће свој печат и пломбира дењкове. На један дењак меће се више од *четири пломбе*, и за сваку се такову плаћа такса од 30 динара (Чл. 119). —

Рок за пренос транзитног еспапа од једног ђумрука на други одређује се највише *шест месеци* (Чл. 120).

Кад еспап стигне на други ђумрук, онда се са описом и декларацијом сравњује и пошто се нађе, да је исправно, дозвољава се даљи извоз преко границе. За олакшицу транзитне трговине, Министар финансије овлашћен је, да нареди, да извозни ђумрук врати трговцу залогу остављену на увозном.

И предмети забрањени за увоз у Бугарску могу се транзитно пренети, пошто се претходно од Министра финансије нарочита дозвола изиште.

За транзитно пренашање еспапа преко Бугарске и Србије одређени су ђумруци и путови:

а, из Србије за Источну Румелију и даље за Турску.

1, Преко *Цариброда* на Вакарел, Златицу и Самоков.

2, преко *Милославаца* на исте горње ђумруке.

3, преко *Куле* на Вакарел, Златицу, Тројан и Габрово.

б, Из Србије за Македонију и обратно.

1, преко Цариброда на Кјустендил и *Самоков.*

2, преко *Милославаца* на исте горње ђумруке.

3, преко *Куле* на исте ђумруке.

в, Из Србије за бугарска дунавска пристаништа и обратно.

1, преко Куле, Цариброда и Милославаца за Видин и Лом.

2, преко *Милославаца* на Лом и Рахово.

4. О антропозитним еспанима.

Еспапи донесени на ђумрук са стране, могу се по жељи власника да стоваре у државне или приватне магацине као у депове докле купца не нађе или док их обратно не врати. Тако депоновани еспапи држе се међу тим под кључем и печатом како власника тако и ђумрука (Чл. 144 145).

Еспапи унесени у депозитне магацине, могу лежати годину дана ослобођени од ђумручине. После тог рока еспап се такав мора повући натраг или да се на њ' плати прописна за унос ђумручина. Ако би се пак овај рок од године дана из законих узрока показао као недовољан, онда Министар финансије може га продужити најдаље још за 6 месеци. За време трајања антропозитног стања, еспапи се могу преносити из једног места у друго у Кнежевини.

Ако се антропозитни еспап жели да врати преко границе натраг, онда се наплаћује на исти 1% ђумручине.

5. Особита наређења за користовање пограничног „двовласног имања.“

Приватна непокретна имања, која су повлачењем нове границе кнджевине делом остале на територији друге су-

седне државе називљу, се: „*двовласна имања*" и ђумручки закон чини нарочите олакшице за обрађивање и користовање тих земаља.

Храна и други тежачки производи са тих земаља; стока и земљоделски алати, који припадају газдама истих имања, могу да се преносе без ђумручине преко границе и на местима, где нема ђумрука и ђумручких пикета.

Сопственик од двовласног имања или арендатор оваквог треба да најближем ђумруку на писмено поднесе изјаву, у којој треба да је означено:

1-во, Какве алате и какву радну стоку и у које време године жели да претера преко границе;

2-го Какву стоку жели да претера на пашу;

3-ће, На којој тачци на граници жели да има прелаз на своје имање. —

Према овој изјави, ђумручка власт издаје молиоцу *објаву*, у којој се означи, шта му се одобрава и врши после надзор, да се злоупотреба од дозволе не чини.

О издатој дозволи извештава се и министар финансије.

Објаве за слободно прелажење границе за користовање двовласног имања, вреде за годину дана и зато се после овог рока морају на исти начин да замене са новим (чл. 209 и 215).

4. Јануара 1881 год.
у Софији.

ЈЕДАН СРБИН.

ПОПИС ЉУДСТВА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

1874 године

(СВРШЕТАК)

Полазна тачка за наша разматрања, јесте број насељених места. Таквих места нађено је свега 2.200, и то 18 вароши, 30 варошица и 2152 села. По попису од 1866 године било је: 18 вароши, 20 ва-

рошица и 2146 села. Према томе број насељених места увећао се са 16. Ово међутим нису *нова* места, којих пре није било, но су то за села оглашени *засеоци*, који при попису од 1866 године нису одвојено већ под именом дотичних села уписани.

У периоди од 1866 до 1874-е године оглашена су ова села за варошице:

Бајина Башта, у ужичком округу.
Баточина, у крагујевачком округу.
Бољевац, у црноречком округу.
Брза Паланка, у крајинском округу.
Брус, у крушевачком округу.
Жагубица, у пожаревачком округу.
Љубовија, у подринском округу.
Петровац, у пожаревачком округу.
Ражањ, у алексиначком округу.
Текија, у крајинском округу.

С погледом на број насељених места — насеља — ни један од ова два пописа није коректан, с тога што засеоци нису један од другог одвојено пописани, већ сви под именом оног села којем припадају. Јер како би иначе у другом једном службеном издању[1] могло бити 2.593 насеља? Ми имамо у старим границама 42 манастира, у сваком живе најмање по два калуђера, али из штампаног резултата последњег пописа не види се, којим су селима додати ови манастири. На ово требало би обратити бољу пажњу при идућем попису, нарочито ако се мисли пописати фактично становништво (population de fait) — а према одлуци статистичког конгреса треба то учинити, — и онда треба пописати све карауле, састанке, карантине и ђумруке, ако су под засебним именом и удаљени од насеља[2].

Занимљиво је поређење насељенихместа по површини земљишта, на ком се налазе.

Док није издана од аустријског генералштаба карта кнежевине Србије, узимало се, и то по прорачунењу картографа *Петрмана*, да површина кнежевине износи 791 квадратну миљу = 43 555 квадратних километара. Према овој површини, прорачуната је (1868) у географском заводу *Јустуса Претеса* у Готи, површина и за поједине округе, а доцније урадио је то и начелник статистичног одељена, г.

[1] Речник свију вароши и т. д. од г. Косте Јовановића.

[2] Статистично одељење имало је и ово у виду при састављању образца попсног табака за попис од 1874 године, али је доцније и то измењено.

Вл. Јакшић.[1] Новом картом добивена је друга конфигурација целог јужног дела, граница помакнута је северу, а према томе и површина кнежевине постала је мања. Она износи по рачуну:

	квадр. миљ.	квадр. километр.
Географског завода у Готи.....	682	37.560,00
пуковника Стрелбицког.....	680	37.494,53
г. Вл. Јакшића.....	687	37.828,00

Пошто рачун географског завода држи готово средину међу она друга два, то ћемо њега употребити при поређивању; и по томе, према горњој површини, долази

	у години 1874	1866
	на квадратних километара	
једна варош.....	781	988
једно село.....	17,5	17,5
једно насељено место.....	17,1	17,2

У појединим окрузима било овако по попису од 1874-е године.

Округ	вароши и варошице	села	број свију насељених мест	једно насељено место долази на □ километр.
Крушевачки	3	201	211	9,8
Ваљевски	3	193	196	11,8
Јагодински	1	144	145	12,0
Књажевачки	1	111	112	13,8
Крагујевачки	4	173	177	14,3
Руднички	1	115	116	14,4
Алексиначки	3	119	122	14 6
Чачански	3	138	141	16,5
Београдски	2	122	124	17,5
Шабачки	3	110	113	18,1
Подрински	3	89	92	18.6
Смедеревски	2	52	54	19,4
Ћупријски	3	92	95	21,1
Пожаревачки	4	180	184	21,4
Ужички	4	189	193	21,9
Црноречки	2	43	45	3,33
Крајински	6	74	80	36,4

[1] Површине округа по рачуну географског завода штампане су у делу Die Bevoelkerung der Erde II, а рачун г. Јакшићев, налази се у Гласнику срп. учен. друштва књига XXXI. Разлика је невероватно велика, а помиње је г. Милићевић, у предговору својега дела «Кнежевина Србија.»

На истој површини има највише насељених места округ крушевачки, а најмање округ крајински; но насељење тих места стоји у обратној размери. Ово истина не важи за све округе, а нарочито не за округ ужички, где су села сразмерно слабо насељена. То ћемо мало даље видети.

Кад сва насељена места поделимо по насељености њиховој, онда налазимо, да је било места

	у години	
која су имала становника	1874	1866
до 100	27	44
од 101—200	236	269
„ 201—500	968	1018
„ 501—1000	700	640
„ 1001—2000	219	170
„ 2001—5000	45	36
„ 5001—10000	5	4
преко 10000	1	1

На сваку стотину места, која су у 1874-ој години имала

		било је у 1866-ој год.
до 100	становника	164,7
од 101—200	„	114,0
„ 201—500	„	105,2
„ 501—1000	„	91,4
„ 1001—2000	„	77,6
„ 2001—5000	„	80,0
„ 5001—10000	„	80,0
преко 10000	„	100,0

Насељеност места сад је дакле много ојачала, а то је од великог утицаја на економни и у опште културни развитак. Људи у већим гомилама настањени, могу се лакше у раду потпомагати; подизање цркве и школе олакшава се, а нарочито од школе већа је корист, кад ова има довољно ђака из места у којем је, а не мора узимати децу и из удаљенијих места.

Како су места по јачем, или слабијем насељењу, подељена у појединим окрузима, види се из овог прегледа.

Окрузи	Број места, у којима је било становника						
	до 100	од 101 до 200	од 201 до 500	од 501 до 1000	од 1001 до 2000	од 2001 до 5000	од 5001 до 10.000
Алексиначки	2	22	55	35	6	2	—
Београдски	—	14	54	45	10	—	—
Ваљевски	3	32	103	50	7	1	—
Јагодински	4	25	69	34	12	1	—
Књажевачки	2	13	48	37	11	1	—
Крагујевачки	2	17	77	60	18	2	1
Крајински	—	5	17	27	29	2	—
Крушевачки	9	45	117	37	2	1	—
Подрински	—	6	39	40	6	1	—
Пожаревачки	—	6	54	71	43	9	1
Руднички	—	15	61	36	4	—	—
Смедеревски	—	—	13	15	16	8	2
Ћупријски	—	3	49	34	6	3	—
Ужички	—	7	86	83	16	1	—
Црноречки	—	—	4	17	16	8	—
Чачански	3	16	76	40	4	2	—
Шабачки	2	10	46	39	13	2	1

Највише малих места имају окрузи: крушевачки, чачански, руднички и ужички; ту је и највише засеока. Планински предео не допушта, да су становници у већим гомилама на једном месту. Но ипак показује се и у овом погледу леп напредак између пописа од 1866 и 1874 године. То се најбоље види из овог прегледа.

У средњу руку имало је једно место становника:

У округу	у години 1874	1866	годишње множење у проценту
алексиначком	473	395	2,47
смедеревском	1306	1111	2,19
крушевачком	365	314	2,03
ћупријском	668	588	1,70
јагодинском	487	429	1,69
пожаревачком	864	769	1,54
београдском	585	528	1,35
крагујевачком	608	551	1,29
црноречком	1299	1184	1,22
чачанском	453	415	1,14
ужичком	593	546	1,08
књажевачком	562	520	1,01

у округу	у години 1874	1866	годишње множење у проценту
шабачком	702	652	0,96
крајинском	950	890	0.84
подринском	570	537	0,77
рудничком	454	432	0,64
ваљевском	450	437	0,37

Највећа места налазе се у округу смедеревском и црноречком. У 1866 години предњачио је округ црноречки, а после њега био је смедеревски. Најмања су места у окрузима: ваљевском и крушевачком. И у 1866 години био је то округ крушевачки, где су била најслабије насељена места; али тада му је био најближи округ алексиначки, а ваљевски је долазио тек пети на реду. Ово стоји у вези са намножавањем становништва, и ми ћемо мало даље видети, одкуда је то застајање округа ваљевског.

Сва насељена места у кнежевини Србији, састављају 1089 општина, и по томе долазе на једну општину 2,02 насељена места и у средњу руку по 1.244 становника. На једну варошку општину долази одсеком по једно насељено место са 2890 становника; на једну пак сеоску општину долазе по 2,07 места са 1167 становника.

Колико је било у појединим окрузима општина, по колико је места и колико становника долазило на једну општину, види се из овог прегледа.

Окрузи	Број општина	На једну општину долази	
		насељених места	становника
Подрински	30	3,07	1.747
Црноречки	36	1,25	1.623
Шабачки	53	2,17	1.497
Крушевачки	57	3.70	1.353
Алексиначки	43	2,84	1.341
Смедеревски	53	1,02	1.331
Ужички	86	2,24	1.331
Ваљевски	69	2,84	1.279
Београдски	58	2,12	1.240
Крагујевачки	89	2,00	1.210
Чачански	54	2,61	1.182
Књажевачки	54	2,07	1.165
Руднички	47	2,47	1.128
Крајински	68	1,18	1.118
Пожаревачки	152	1,21	1.045
Јагодински	68	2,13	1.038
Ћупријски	71	1,34	893

Најјаче су општине у подринском и црноречком округу, а најслабије у округу јагодинском и ћупријском.

У 1866 години била је само 1051 општина. Од 1866—1874 год. увећан је број општина са 38; то је скоро пет на годину. Ово деленье већих општина на мање не може бити никад корисно, као год што је врло штетна деоба — задруга! Свака нова општина има нових потреба и по томе и нових издатака, од којих би имала да сноси само један део, да је састављена с већом општином.

Од великог је значаја број кућа, у којима живе становници. Последњим пописом нађено је, да има свега 222.633 кућа, у којим је становало 239.909 породица. У средњу руку долази дакле на једну кућу по 1,06 породица са 6,08 душа, или на 100 кућа 106 породица са 608 душа. Овај број не удаљава се много од релативне средине, коју имамо из других држава. У другим државама куће по варошима имају више становника но што их имају куће сеоске. У Србији тај је случај само у Београду. За варошко становништво у опште, не важи то правило, а не може ни важити с тога, што наше варошко становништво данас још није састављено из оних елемената, који нагомилани по кућама живе. То је у неку руку велика благодет, с друге опет стране та околност најбољи је доказ, да је у нас индустрија тек у повоју.

Пописом од 1874 године нађено је

	кућа	породица
у варошима	24.232	34.425
по селима	198.401	205.484

становника долази на

	једну кућу	једну породицу
варошку	5.72	4.03
сеоску	6.12	5.91

По селима не само да су породице јаче, но и саме куће имају више становника.

У појединим окрузима било је ово стање.

Окрузи	Број		На једну кућу		
	кућа	породица	варошку	сеоску	у опште
			долази становника		
Крајински . . .	15.451	15.703	4,28	**5,04**	4,92
Црноречки . .	11.011	11.352	4,72	5,37	5,31
Ћупријски . .	11.617	12.516	4,61	5.70	5,46
Јагодински	12 681	13.362	4,96	5,61	5,57
Чачански . . .	11.443	11.702	4,18	5,74	5,58
Пожаревачки . . .	27.908	24.972	5,76	5,69	5,69
Руднички	8.942	9.238	**4,15**	5,95	5,90
Крагујевачки . . .	17.847	19.422	7,59	5,92	6,04
Крушевачки . . .	12.447	12.837	4,60	6,38	6,19
Смедеревски . .	11.363	12.628	6,00	6,23	6,21
Београдски . . .	11.516	12.322	4,66	6,29	6,24
Шабачки . . .	12.563	13.425	5,72	6,41	6,32
Алексиначки . . .	90.87	9.771	5,61	6,46	6,34
Књажевачки	9.547	9.724	4,25	6,81	6,59
Подрински	7.667	7.974	5,36	6,96	6,83
Ужички	16.335	17.542	7,39	6,99	7,01
Ваљевски . . .	11.834	12.780	7,02	**7,50**	7,46
Београд	3,372	7.639	**8,19**	—	8,19

На једну кућу долази највише становника у Београду, а најмање у Горњем Милановцу. Релативно највећи број становника у једној кући имају, после Београда, вароши округа крагујевачког, а у самом Крагујевцу живе у једној кући у средњу руку по 8,94 становника, дакле више него и у Београду. Београд и Крагујевац до скора била су једина места, у којима је раднички свет у већој маси тражио и налазио рада и средства за живот.

Два су момента, који условљавају јачу или слабију насељеност кућа. Први је услов, пространост куће, а други, *сиромаштина*, која наморава становнике, да траже склониште у већем броју у релативнотесним становима. Но ово могло би важити само за Београд и Крагујевац. Међутим из горњег прегледа види се, да је и по селима округа ваљевског релативна насељеност кућа така, каква је по варошима округа крагујевачког. Велика је насељеност сеоских кућа још и у окрузима: ужичком, подринском и књажевачком. Кад ову насељеност поредимо оној, коју налазимо у округу крајинском, онда излази, да је размера између овог и

ужичког	округа	као	100 : 149
подринског	„	„	100 : 130
књажевачког	„	„	100 : 138

Овако је исто и са породицама, у које су урачунате и *задруге*. За то би требало приликом идућег пописа и овом предмету обратити сву пажњу; јер ако се и не може породица делити од задруге, може се бар одредити шта је *кућа*. Ми држимо, да је број кућа у ваљевском округу много већи од оног, који је пописом нађен. За округ ужички може се нађени број кућа и усвојити, али једино с тога, што оне грађевине, у којима онде људи станују, и нису куће у оном смислу, како се оне другде замишљавају.[1]

Прелазимо на *становништво*.

Пописом нађено је становника

године	мушких	женских	свега
1874	695.887	658.003	1,353.890
1866	626.892	589.456	1,216.348
1874 више	68.995	68.547	137.542

Од 1867 до 1874 године износи вишак рођених.

мушких	58.020
женских	60.013
свега	118.033

и по томе долазило би на досељене

мушкарце	10.975
женскиње	8.534
у опште	19.509

За период од *осам* година изгледа нам овај вишак досељених доста мали; но у њему имамо опет један доказ: колико је погрешан попис од 1863 године.

Према горњим бројевима износи годишње множење

становника

	мушких	женских	у опште
		процената	
природним путем	1,157	1,273	1,213
досељавањем	0,218	0,181	0,200
свега	1,375	1,453	1,413

Из овога види се, да је вишак рођених женских већи од вишка мушких; а код вишка досељених обратно је.

Кад у овом погледу поредимо попис од 1859 попису од 1866 године, онда налазимо, да је у овој периоди број становника

[1] Г. Миличевић описује те куће овако: «Куће су лепше у пожешком и црногорском срезу, па и рачанском, а по селима планинским може се рећи само да су мало тврде, јер су обично грађене да буду и заклон од злих људи. Највише су покривене даском, или кровином, а од брвана су, с малим прозорима, на којима је често разапет јагњећи бурег место стаклета. Собе су ретке; то је нешто ново за овај крај, него се ложи ватра на сред куће, па се ту и ноћива и ладнива око ватре, која не како изгледа као неко врело живота за сву кућу» Кнежевина Србија стр. 626.

	умножило се		
	свега	годишње	у проценту
мушких	70.107	10.015	1,80
женских	67.960	9.709	1,86
у опште	138.067	19.724	1,83

Множење становника у овој периоди било је дакле са 0,42 процената јаче, од множења у периоди другој. Да ли тај вишак долази од јачег досељавања или већег вишка природног, не можемо да одредимо, за то, што наша службена статистика, установљена тек 1862 године, у својој публикацији није предала јавности и овај део статистике.

Имајући множење становника у ове две периоде за целу кнежевину, држимо да је од интереса погледати мало и на поједине округе. Међутим у овом прегледу имамо резултате пописа само за 1866 и 1874 годину. Резултат пописа од 1859 године не можемо поређивати пописима доцнијим, што су у административној подели округа многе измене учињене. Тако после пописа од 1859 године, одузет је од крушевачког округа срез јужно-моравски и додат округу алексиначком; о додавању и одузимању појединих села да и не говоримо. О изменама пак у периоди између пописа од 1866 и 1874 године, ми смо водили рачуна, а могли смо и водити, јер резултати пописа од 1866 године, штампани за свако село посебице, могли су се свуда исправити према стању од 1874 године.

Округ	Број становника по попису од године	
	1866	1874
Алексиначки	48.136	57.661
Београдски	63.880	71.902
Ваљевски	83.483	88.286
Јагодински	62.179	70.569
Књажевачки	55.079	62.917
Крагујевачки	79.293	107.695
Крајински	70.324	76 017
Крушевачки	67.576	77.103
Подрински	48.827	52.397
Пожаревачки	140.790	158.922
Рудничкн	48.275	52.713
Смедеревски	59.980	70 536
Ћупријски	55.888	63.432
Ужички	104.517	114.502
Црноречки	53.284	58.434
Чачански	58.037	63.832
Шабачки	73.622	79.367
Варош Београд	25.178	27.605

Кад додамо број становника од 1866 године, вишак рођених од 1867—1874 године, онда можемо видети, који је округ поред тога вишка добивено у становништву још и досељавањем.

Округ	Вишак рођених од 1867—1874 г.	На крају године 1874-е имало је бити становника		било је више становника
Алексиначки	7.417	55.553	—	2.108
Београдски	6.209	70.089	—	1.813
Ваљевски	3.380	86.863	—	1.423
Јагодински	7.510	69.689	—	880
Књажевачки	7.897	62.976		59
Крагујевачки	10.307	107 600	—	95
Крајински	4.348	74.672	—	1.345
Крушевачки	8.535	76.111	—	992
Подрински	3.223	52.050	—	347
Пожаревачки	18.254	159.044		122
Руднички	3.045	51.320	—	1.393
Смедеревски	8.960	68.940	—	1.596
Ћупријски	6.517	62.405	—	1.027
Ужички	12.118	116.635		2.133
Црноречки	5.952	59.236		802
Чачански	3.275	61.312	—	2.520
Шабачки	3.332	76.954	—	1.413
Варош Београд	— 2.248	22.930	—	4.675

У овом прегледу пада у очи то, што би у четири округа број становника имао бити већи, но колики је нађен последњим попису. То су окрузи: књажевачки, црноречки, пожаревачки и ужички. Нарочито у ужичком округу велико је исељавање, јер износи годишње по 305 душа. Чачански округ на против, руднички, ваљевски и подрински, дакле сви око округа ужичког, показују преко природног вишка још и досељавање. И у осталим окрузима било је досељених; по највише их је добио Београд, и то не само апсолутно већ и релативно. Београд не само да нема природног множења, него шта више, у овој периоди од 1867—1874 године број умрлих преко године био је са 321 већи од броја рођених.

У периоди од 1866 до 1874 године износило је годишње множење

у округу:	мушких	женских	становника
	процената		
Алексиначком	2,66	2,28	2,47
Смедеревском	2,18	2,23	2,20
Књажевачком	1,77	1,79	1,78

у округу:	мушких	женских	становника
	процената		
Крушевачком	1,76	1,76	1,76
Ћупријском	1,87	1,50	1,69
Јагодинском	1,71	1,67	1,69
Пожаревачком	1,53	1,69	1,61
Београдском	1,61	1,52	1,57
Крагујевачком	1,27	1,41	1,34
Чачанском	1,16	1,34	1,24
Црноречком	1,11	1,31	1,21
Ужичком	1,06	1,33	1,19
Рудничком	1,12	1,18	1,15
Крајинском	1,03	1,00	1,01
Шабачком	1,04	0,91	0,98
Подринском	0,79	1,04	0,91
Ваљевском	0,68	0,77	0,72
Варош Београд	0,50	2,23	1,21
Србија	1,37	1,45	1,41

Највише становника добио је округ алексиначки, а најмање ваљевски. Интересантно је, што је у неким окрузима проценат множења код мушких јачи од оног за женскиње. У неким окрузима могло би се то објаснити досељавањем. Тако на прилику, код алексиначког округа годишњи проценат досељених у посматраној периоди износи 0,55. Отуд долази и она велика разлика у проценту множења између оба пола, коју налазимо у округу ужичком.

Проценат множења за целу кнежевину у овој периоди мањи је са 0,42 од процента прошле периоде, т. ј. од 1859—1866 године.

Односна размера годишњег множења женскиња према множењу мушких била је у периоди.

1859—1866	као	100:	96,8
1866—1874	као	100:	93,8

Поредимо ли проценат множења прве периоде проценту множења периоде друге, онда налазимо да је исто у другој периоди са 23% слабије. Узрок томе *може* бити у слабијем досељавању; но могу бити и друге, нарочито *месне* прилике, које напредовање спречавају.

Кад у обе пописне године поредимо број удатих броју рођених у тој години, онда то у неколико може објаснити природу опадања, које смо горе нашли.

	Године 1866	1874
Број удатих	227.638	259.547
Број венчаних	13.639	15.476
Број рођених	55.610	56.363
Долазило је рођених		
на 100 бракова	24,4	21,7
на једно венчање	4,08	3,64
На 1000 станов. долази		
рођених	45,7	41,6
умрлих	24,2	36,7
вишка	21,5	4,9

Ови се бројеви истина односе само на две пописне године, и да је узет средњи број од више година, испале би и размере другче; но ми смо баш хтели, да поредимо оне године, у којима је попис био, јер то је од великог значаја. То би управо могло побудити, да се статистици што већа пажња поклони, и да се прибирањем *тачних* података докаже, има ли и колико постепености у овој појави.

Да у варошима број становника јаче расте, позната је ствар. И у нас је тако, само не у толикој мери, у којој то бива на западу. То је за то, што наше вароши не носе на себи карактер чисто варошки, јер њихно становништво бави се и земљорадњом, разуме се негде више а негде опет мање.

У свима нашим варошима било је:

године	мушких	женских	становника
1866[1]	69 076	54.547	123.623
1874	76.785	61.925	138.710

Од 1866 до 1874 године увећао се број варошана

	свега	годишње	у проценту
мушких	7.709	964	1,40
женских	7.378	922	1,69
у опште	15.087	1.886	1,53

Становника по селима било је:

године	мушких	женских	свега
1866	557.816	534.909	1,092.725
1874	619.102	596.078	1,215.180

У овој периоди увећао се број сеоских становника

[1] Овде смо узели и сва оп. места која се као вароши налазе у попису од 1874 године.

	свега	годишње	у проценту
мушких	61.286	7.661	1,37
женских	61.169	7.646	1,43
у опште	122.455	15.307	1,40

Из ових размера види се, да сеоско становништво није у тој мери напредовало, као што је становништво варошко. И за кнежевину Србију важи дакле оно правило, да по варошима број становника боље напредује но што то бива по селима, али и то пада јако у очи, да је тај прогрес сразмерно врло незнатан, особито код мушких становника.

Како су нам напредовале у становништву окружне вароши посебице, као средишта целог рада и обрта своје околине, види се из овог прегледа.

Варош	Број становника у години 1866	1874	проценат годишњег множења
Ваљево	3.066	3 993	3,78
Ужице	3.163	4.081	3,63
Горњи Милановац	858	1.092	3,41
Шабац	6.516	8.028	2,92
Чачак	1.922	2.290	2,39
Мајданпек	1.055	1.256	2,38
Крушевац	3.670	4.271	2,05
Ћуприја	2.439	2.833	2,02
Пожаревац	6.909	7.829	1,67
Књажевац	3.057	3.459	1,64
Алексинац	3.954	4.447	1,56
Лозница	2.039	2.269	1,41
Београд	25.178	27.605	1,21
Зајечар	3.860	4 076	0,70
Неготин	4.325	4.528	0,59
Крагујевац	6.386	6.663	0,54
Смедерево	5.013	5.107	0,23
Јагодина	4.429	4.385	—0,12
Свега	87.839	98.212	1,48

Кад овај проценат множења становника у окружним варошима, поредимо проценту множења становништва сеоског, који проценат за ову осмогодишњу периоду износи 1.40, онда налазимо, да је множење у варошима било само са 0.08 процента јаче. И сама престоница показује проценат мањи од овог средњег, а Крагујевац има једва трећину тога процента. У Јагодини видимо чак и опадање. Смедерево

и Неготин, вароши са изредним положајем трговачким, такође само су незнатно напредовале с погледом на број становника Да према томе није могло бити ни великог напретка у благостању, то не треба доказивати.

Ни по срезовима, где је скоро без изузетка становништво земљоделско, није боље. И тамо је проценат множења у неким срезовима врло мали, но нема ни једног среза, који би у 1874 год. показао мањи број становника од оног у години 1866-ој.

Израчунали смо за сваки срез годишње множење становника у овој осмогодишњој периоди, и тај проценат множења, заједно са апсолутним бројем становника у 1866 и 1874 години, у овом је прегледу.

	Број становника		проценат годишњег множења
	1866	1874	
Алексиначки округ.			
Моравски срез	12.625	15.459	2,81
Бањски „	14.350	17.516	2,76
Алексиначко-ражањ. „	17.207	20.239	2,20
Београдски округ.			
Космајски срез	15.958	18.528	2,01
Грочански „	12.535	14.378	1,84
Врачарски „	10.097	11.376	1,56
Колубарски „	12.723	13.898	1,16
Посавски „	12.567	13.722	1,15
Ваљевски округ.			
Посавски срез	11.809	13.030	1,10
Подгорски „	14.809	15 811	0,85
Тамнавски „	20.069	21.134	0,66
Колубарски „	16.518	16.967	0,34
Ваљевски „	17.042	17.351	0,23
Јагодински округ.			
Левачки срез	19.742	23.569	2,42
Темнићски „	22.506	26.388	2,16
Белички „	15.507	16.227	0,58
Књажевачки округ.			
Заглавски срез	19.128	23.248	2,69
Тимочки „	14.974	17.099	1,77
Сврљишки „	17.920	19.117	0,84

		Број становника 1866	1874	проценат годишњег множења
Крагујевачки округ.				
Јасенички	срез	19.904	22.504	1.63
Крагујевачки	„	18.964	21.328	1,56
Гружански	„	24.808	27 864	1.54
Лепенички	„	27.231	29.336	0,96
Крајимски округ.				
Поречко-речки	срез	7.180	8.228	1,83
Кључки	„	11.506	12.881	1,39
Брзо-паланачки	„	21.533	23.176	0,95
Крајински	„	24.635	25.948	0,67
Крушевачки округ.				
Кознички	срез	18.164	21.850	2,55
Крушевачки	„	23.576	27.002	1,82
Трстенички	„	10.767	11.857	1,27
Јошанички	„	11.399	12.123	0,79
Подрински округ.				
Азбуковачки	срез	14.429	16.168	1,51
Рађевски	„	14.461	15.792	0,76
Јадрански	„	17.898	18.168	0,19
Пожаревачки округ.				
Звишки	срез	12.098	13.934	1,90
Хомољски	„	13.617	15.629	1,85
Млавски	„	28.115	32.147	1,79
Пожаревачки	„	25.902	29.318	1,65
Рамски	„	20.551	23.217	1,62
Моравски	„	21.982	24.650	1,52
Голубачки	„	11.616	12.198	0,63
Руднички округ.				
Црногорски	срез	16.293	17.810	1,16
Качерски	„	11.441	12.471	1,13
Моравски	„	19.681	21.340	1,05
Смедеревски округ.				
Јасенички	срез	19.147	23.118	2,59
Орашки	„	18.558	22.138	2,41
Подунавски	„	17.262	20.173	2,09

		Број становника 1869	1874	проценат годишњег множења
Тимарјски округ.				
Деспотовачки	срез	14.617	16.906	1,57
Параћински	»	20.491	23.490	1,83
Ресавски	»	18.341	20.203	1,27
Јужички округ.				
Пожешки	срез	16.908	18.758	1,42
Моравички	»	17.987	19.815	1,27
Златиборски	»	20.384	22.275	1,16
Црногорски	»	17.064	18.533	1,08
Ариљски	»	12.073	13.079	1,04
Рачански	»	16.938	17.961	0,76
Црноречки округ.				
Зајечарски	срез	25.385	27.935	1,26
Бољевачки	»	24.039	26.423	1,24
Чачански округ.				
Студенички	срез	11.502	12.899	1,52
Драгачевски	»	20.248	22.632	1,47
Трнавски	»	8.995	9.710	0,99
Карановачки	»	15.270	16.301	0,84
Шабачки округ.				
Поцерски	срез	18.593	21.095	1,68
Посаво-тамнавски	»	20.825	21.697	0,52
Мачвански	»	27.685	28.547	0,39

Из овога прегледа видимо, да је у становништву највише добио срез моравски (у округу алексиначком) а најмање срез јадрански. На сваку стотину вишка у срезу моравском, долази у срезу јадранском само *седам* становника! За јадранским срезом долази ваљевски срез, Колубара ваљевска, Мачва и Тамнава. У Ваљеву напредовало је становништво у овој периоди са 3,78 процената годишње, а у срезу ваљевском само са *0,23* процената! Ова је појава од тако велике важности, да јој треба највећу пажњу поклонити.

У свакој цивилизованој држави, од великог је значаја *равнотежа* међу мушкима и женскима. У овом погледу и сама природа тежи да се та равнотежа одржи. Јер и ако је статистиком одавно доказано, да је код рођених више мушких него женских, то опет у доцнијем добу претежу женскиње. У неким државама та је пре-

вага врло знатна, као што је пописима људства доказано. У Шведској н. пр. долази на 100 мушкараца 106,4 женских. Правило је, да женских има више, а од тога правила, врло су ретки изузетци. Од свију европских држава само Италија има окренуту пропорцију, јер тамо износи вишак мушких скоро 5 процената.

Пописом од 1874 године нађено је у кнежевини Србији

	мушких	женских
у варошима	76.785	61.925
у селима	619.102	596.078
у опште	695.887	658 003

Према том долази на 100 мушких

у варошима	по	80,65	женских
у селима	„	96,28	„
у опште	„	94,55	„

Мушки је пол дакле са 5,45 процената претежнијим од женског пола.

У години 1866-ој долазило је на 100 мушких

у варошима	по	78,97	женских
„ селима	„	95,89	„
„ опште	„	94,03	„

Број женских био је већи у 1874 год. не само у варошима него и по селима.

За поједине округе имамо поред апсолутних бројева ове пропорције:

Округ	Број становника мушких	Број становника женских	На 100 мушких било је женских у години 1874	На 100 мушких било је женских у години 1866
Подрински	26.179	26.218	100,15	98,30
Ужички	57.352	57.150	99,65	97,69
Руднички	26.700	26.013	97,43	96,99
Књажевачки	32.123	30.794	95,87	95,76
Чачански	32.641	31.191	95,56	94,31
Крајински	38.981	37.036	95,01	95,22
Јагодински	36.199	34.370	94,94	95,24
Црноречки	30 017	28.417	94,72	93,38
Шабачки	40.823	38.544	94,42	95,40
Смедеревски	36.322	34.214	94,25	93,88
Ваљевски	45.501	42.785	94,03	93,35
Пожаревачки	39.740	37.363	94,02	92,93
Крушевачки	81.917	77.005	94,02	94,04

Округ	Број становника мушких	Број становника женских	На 100 мушких било је женских у години	
Крагујевачки	55.689	52.006	93,38	92,38
Ћупријски	32.863	30.569	93,03	95,49
Београдски	37.308	34.594	92,70	93,32
Алексиначки	29.929	27.732	92,66	95,11
Варош Београд	15.603	12.002	76,92	67,94

У овом прегледу налазимо само један округ, који у години 1874-ој показује готово исту сексуалну размеру, коју је имао и 1866 године. То је округ крушевачки. У том је округу равномерно и увећао се број становника у посматраној периоди. Ове размере потпуно одговарају онима, које нам показују у којој је пропорцији растао број становништва у овој периоди. Да овај вишак женских долази само од јачег умирања мушких, о томе нема сумње. То доказује најбоље округ подрински, где је сад скоро пуна 2 процента више женски но што је било пре осам година.

У том округу долазило је на 100 женских

године	рођених мушки	умрлих мушки
1867	100,99	93,77
68	102,81	107,75
69	106,51	112,25
70	100,62	104,75
71	105,78	113,76
72	101,48	116,00
73	106,62	102,74
74	106,68	108,16
Средина	103,94	107,40

Умирање мушких далеко је дакле јаче, и од великог би било интереса, кад би се знало у којој су били старости умрли. И од много веће користи било би, кад би сво становништво било по годинама старости груписано. Тај се материјал налази у попису од 1874 године, али — није израђен, јер наше статистичко одељење и данас још има врло мало радних снага, да је просто не могуће више урадити, но што је до сад урађено. Нека би Бог дао, да се и овде скоро учини, што је и потребно и корисно.

С погледом на брачно стање становника кнежевине Србије, пописом од 1874 године нађено је да има

мушких	у варошима	у селима	у опште
нежењених	47.719	363.676	411.395
ожењених	26.558	234.983	261.571
удоваца	2.245	20.070	22.315
разведених	233	373	606

проценат	у варошима	у селима	у опште
нежењених	62,16	58,75	59,11
ожењених	34,62	37,95	37,59
удоваца	2,92	3,24	3,21
разведених	0,30	0,06	0,09
женских			
неудатих	29.813	319.285	349.098
удатих	25.251	234.296	259.547
удовица	6.593	42.272	48.865
разведених	268	225	493
проценат			
неудатих	48,13	53,57	53,07
удатих	40,79	39,30	39,42
удовица	10,65	7,09	7,43
разведених	0,43	0,04	0,08

Кад неудате поредимо нежењенима, онда налазимо, да је нежењених далеко више; јер на сто нежењених долазе 84,86 неудате. У варошима има до 40 процената више нежењених но што је неудатих. Ту долазе на сто нежењених тек 62,48 неудате. Ова несразмерност долази отуд, што у варошима међу нежењенима има много калфи, слугу и надничара. У селима долази 87,79 неудатих на сваку стотину нежењених.

На сваку стотину ожењених долази 99,23 удатих. За варошане износи ова размера 95,08, а за сељаке 99,71. Према томе по селима врло су ретки људи, који одвојено од својих жена живе.

Кад број удоваца поредимо броју удовица, онда видимо, да на сто удоваца долази у целој кнежевини по 218,98 удовица. И овим се дакле констатује јачи помор мушких, и одбјашњава одкуда је већи број женских с погледом на сексуалну пропорцију. И по селима број удовица двапут је јачи од броја удоваца, јер на 100 удоваца долази по 210,62 удовица. У варошима диже се тај број до 293,68! То долази одтуд, што ту понајвише станују удовице чиновника, учитеља а и друге, једно с тога, што се у вароши може лакше и пристојније живети, а друго због школовања деце. Ово је истина само претпоставка, и не може се насигурно тврдити, с тога, што у нашој статистици немамо података о занимању становника, и ако је и о томе доста грађе у попису од 1874 године.

И број разведених доста је знатан у кнежевини. Но у овима имају превагу људи; јер на сто разведених мушких долази по 81,35 разведених жена. По селима ова је размера још мања. Ту имаде на

сваку стотину разведених мушких само 60,32 разведених жена, докле у варошима и по 115,02 женских на сто мушких долази.

Кад горње размере појединих врста брачног стања у варошима, поредимо размерама које важе за сеоско становништво, онда налазимо, да на 100 нежењених, ожењених, удоваца и разведених варошана има по селима:

нежењених	94,5
неудатих	111,3
ожењених	109,6
удатих	96,3
удоваца	111,0
удовица	66,6
разведених мушких	20,0
разведених женских	9,3

Из овога се види, да је у варошима пет пута више разведених мушких него што их је у селима; а разведених женских има у варошима и десет пута више него у селима.

Подела становника по брачном стању била је ова у појединим окрузима.

Округ	Мушких			Женских		
	ожењених	удоваца	разведених	удатих	удовица	разведених
Алексиначки . .	11.471	1.301	30	11.336	1.450	14
Београдски	13.408	1.144	6	13.299	2.391	9
Ваљевски . .	15.984	1.204	63	15.895	4.066	25
Јагодински	13 782	1.207	36	13.757	2.174	25
Књажевачки . .	12.962	1.422	3	12.948	1.262	2
Крагујевачки .	20.044	1.421	26	19.795	3.997	16
Крајински	15.902	1.534	44	15.778	2.798	38
Крушевачки	14 776	1.214	21	14.734	2.686	24
Подрински . .	9.303	557	9	9.303	2.422	3
Пожаревачки .	33.130	3.312	41	32.951	4.314	23
Руднички	9.504	588	6	9.483	2.351	9
Смедеревски .	13.866	1.099	15	13.664	2.108	4
Ћупријски	12.716	1.273	88	12.480	1.982	57
Ужички . .	20.084	1.269	18	20.081	5.159	16
Црноречки . . .	12.470	1.385	17	12.452	1.566	10
Чачански . .	11.837	717	33	11.764	3.038	23
Шабачки	15.256	1.257	46	15.209	3.253	33
Варош Београд .	5.076	411	104	4.621	1.848	162

Округ	Од сто становника					
	мушких			женских		
	долази на					
	ожењене	удовице	разведене	удате	удовице	разведене
Алексиначки . .	38.33	4.35	0.10	40.88	5.23	0.05
Београдски . .	35.94	3.06	0.02	38.44	6.91	0 03
Ваљевски . . .	35.13	2.65	0.14	37.45	9.50	0.06
Јагодински . . .	38.07	3.33	0.10	40.03	6.33	0.07
Књажевачки . .	40.35	4 42	**0.01**	42 05	**4.10**	**0.01**
Крагујевачки . .	35.99	2.55	0.05	38.07	7.69	0.03
Крајински . . .	40.54	3.99	0.11	42.65	7.56	0.10
Крушевачки . .	37.18	3.06	0.05	39.39	7.18	0.06
Подрински . .	35.51	**2.13**	0.03	35.42	9.24	0.01
Пожаревачки . .	40.45	4.04	0.05	42.80	5.60	0.03
Руднички . .	35.60	2.20	0.02	36.47	9 04	0.04
Смедеревски . .	38.20	3.30	0.04	39.95	6.16	0.01
Ћупријски . . .	38.70	3.88	0.27	40.82	6.48	0.19
Ужички	35.02	2.21	0.03	**35.14**	9.03	0.03
Црноречки . . .	**41.57**	**4.62**	0.06	**43.81**	5.51	0.04
Чачански . . .	36.31	2.20	0.10	37.71	9.74	0.07
Шабачки . . .	37.40	3.08	0.11	39.45	8.44	0.09
Варош Београд .	**32.54**	2.63	**0.67**	38.51	**15.40**	**1.35**

Из овог прегледа видимо, да је у неким окрузима велики проценат *разведених*. Ова појава заслужује најозбиљнију пажњу и проучавање. Разводом брака поништен је за дуго а можда и за свагда сваки ред у породици. Ко је разводом брака више оштећен, да ли муж или жена, то зависи од околности у појединим случајима; но као извесно може се узети, да је понајвише оштећено *друштво*. Последице су још црње, ако су била деца у породици. С тога би и ваљало, да се води најтачнија статистика о *разведенима*.

У међународној статистици врло су ретки податци о овом објекту. У Саксонској долазило је на 10000 становника по попису од године

	разведених мушких	разведених женских
1834	9	15
1840	9	16
1849	9	17

Женских је дакле релативно још једанпут толико колико мушких. У Србији напротив међу разведенима мушких је више. Из овога види се, да податци о разведенима у нашем попису нису верни, и да

су многе разведене уписане међу удовице. Значајна је сложност коју налазимо у кнежевини Србији и Саксонској у погледу разведених варошана. Тако долази на 10000 становника разведених

	у Србији	у Саксонској
по варошима	36	36
по селима	4	19

Ово је леп доказ чврсте моралности у нашем сеоском становништву. Јер и то стоји, да брачне парнице воде већином варошани, и отуд долази да је у кнежевини Србији године 1872 било на 17.502 венчања 71 разведени брак, дакле један на 246 венчања, докле је у Белгији 1864 године на 36959 венчања само 66 разведених бракова било, т. ј. један разведен брак на 560 венчања.

Да највише разведених живи по варошима у свима окрузима, види се из овог прегледа.

Округ	Број разведених		На 1000 становника долази разведених у		
	у варошима	у селима	варошима	селима	опште
Књажевачки	1	4	3	1	1
Подрински	8	4	26	1	2
Ужички	3	31	5	3	3
Смедеревски	3	16	5	3	3
Руднички	6	9	55	2	3
Пожаревачки	22	42	15	3	4
Крагујевачки	13	29	14	3	4
Црноречки	—	27	—	5	5
Крушевачки	10	35	17	5	6
Алексиначки	9	35	12	7	8
Јагодински	20	41	46	6	9
Чачански	16	40	33	7	9
Ваљевски	24	64	37	8	10
Шабачки	32	47	35	7	10
Крајински	34	48	33	7	11
Ћупријски	34	111	27	21	23
Београдс. заједно с Београдом	266	15	91	2	28

У свима окрузима врло је велика разлика између варошана и сељака, у погледу релативног броја разведених, изузимајући округе: књажевачки, ужички, смедеревски и ћупријски. У овом пооледњем округу по селима релативно највише је разведених. Ово је значајно нарочито

с тога, што тај округ спада међу оне, који су и у непокретном имању и са стоком богатији од других.[1] И то пада у очи, што у срезовима, деспотовачком и ресавском, има релативно *осам* пута више разведених но што их је у срезу параћинском. Према овако великом броју разведених, природно мора бити и број брачних парница већи но што је другде; а вредно би било знати, који су томе узроци. Тек при посматрању оваких појава живо осећамо, колика је у нас потреба разгранатијег статистичког рада и добра организација његова.

На реду нам је, да говоримо о врло значајном одсеку пописа од 1874 године. Мислимо о броју *писмених*. У пописним табацима биле су за попис отворене две рубрике, и то: за оне који *читају и пишу*, или који *само читају У Државопису Србије* налазимо само те који читају и пишу, а не и оне који само читају. Да ли су ови, који *само читају*, додати онима што *читају и пишу*, или су сасвим изостављени, није нигде *у Државопису* објашњено, и ако је то требало урадити. Даље, број писмених није подељен по полу, а то би било врло поучљиво нарочито за то, да се види која је школа интензивније радила у периоди од 1866 до 1874 године, да ли мушка или женска.

Писмених било је године

	1874	1866
по варошима	46,621	32,949
по селима	44,418	17,847
свега	91,039	50,796

Од 1.000 становника било је писмених у години

	1874	1866
по варошима	336,1	266,5
по селима	36,5	16,3
у опште	67,2	41,8

У периоди од 1866 до 1874 године увећао се број писмених

[1] Разуме се по податцима из ранијих година. Тако је непокретно имање у кнежевини Србији процењено 1863 а стока је пописана 1866 године. Примењујући ове податке на попис од 1874 године, ми претпостављамо то исто стање и у овој години, јер позитивних доказа нема, да је то стање измењено. Велика је с тога потреба, да се нов попис стоке и непокретног имања учини што пре или бар приликом предстојећег пописа људства.

	свега	годишње	у проценту
по варошима	13.672	1.709	5,19
по селима	26.571	3.321	18,61
у опште	40.243	5.030	9,90

Овако знатно напредовање писмености у сеоских становника, и у тако краткој периоди, има се приписати једино основној школи, коју је народ српски вазда тако радо подизао. Ми ћемо мало даље показати, колико је у овој периоди подигла основна школа писмених у сваком округу посебице, а у следећој табели изложено је стање по попису од 1874 године.

Округ	Број писмених			На 1000 становника долази писмених	
	варошана	сељака	у опште	варошана	сељака
Шабачки	3396	4577	7973	368,4	**65,2**
Крајински	2445	3229	5674	136,3	49,2
Црноречки	1270	2889	4159	265,6	53,8
Пожаревачки	3745	7164	10909	261,0	49,5
Крагујевачки	3456	3855	7311	369,5	39,2
Ћупријски	3144	1065	4209	267,2	20,6
Чачански	1803	2321	4124	367,0	39,4
Смедеревски	1995	2190	4185	295,0	34,3
Београдски	371	3303	3674	238,1	47,0
Алексиначки	1489	1432	2921	**206,5**	28,2
Ваљевски	2108	1954	4062	322,0	24,0
Јагодински	1263	1907	3170	288,0	28,8
Крушевачки	2069	1365	3434	349,5	**19,2**
Ужички	2047	2910	4957	324,4	26,9
Књажевачки	1173	1478	2651	339,7	24,9
Подрински	881	1298	2179	281,0	26,4
Руднички	492	1481	1973	**450,5**	28,7
Варош Београд	13.474	—	13.474	488,1	—

Највише писмених има у вароши Београду, за тим у Горњем Милановцу. Најмање писмених варошана има у округу алексиначком и крајинском. Писмених сељана има највише округ шабачки, а најмање округ крушевачки. У кнежевини Србији било је 1874 године на сто писмених варошана 11 писмених сељана, а у 1866 години само *шест*!

У 1867 години било је у кнежевини Србији 378 основних школа, а на крају 1874 године било их је 517. Једна школа долазила је

1866 године на 3218 становника
1874 године на 2619 „

У свима основним школама било је на крају школ. године

		на једну школу долази по
1867	17.407 ученика	46 ученика
1874	23.278 „	45 „

Са бројем школа увећавао се равномерно и број ђака. Много је значајније то, колико је ђака изишло из школе свршивши потпуно цео прописани течај. Број ђака, који су свршили трећи (у селима) и четврти (у варошким школама) разред основне школе износио је

године	свега	од 100 ђака на крају год.
1867	4.059	23,32
1874	5.453	23,43

Из овога је јасно, да је било потребно народу оних 139 основних школа, које су подигнуте у периоди од 1867 до 1874 године, јер иначе не би остала она равномерност како у броју школу походећих ђака тако и оних, који је после свршеног течаја остављају. Основна је школа од велике користи по народ; од ње ће народ имати још веће користи, док се само поправи и уреди стање њезиних учитеља!

Као што је напред казано, по попису од 1866 године било је у кнежевини Србији свега 50.796 писмених. За осам година, т. ј. од 1867 до 1874 године, свршило је основну школу 38.502 ђака, и то 33.101 ученик и 5.401 ученица. Према томе број писмених у 1874 години износио би 89.298. Међутим, каошто знамо, нађено је 91.039 писмених, дакле 1741 више! Овај факт најбоље доказује, колико има истине у тврђењу неких „*државника*“, да већина ђака, изишав из школе, лако заборавља што је у школи научила. Не да се порећи, да има доста таких случајева, и да се може научено заборавити, кад је узета могућност за даље развијање образовања; но и то ће све више изчезавати, кад већ и данас има сваки довољно прилике и *потребе*, да се при општинској самоуправи користи стеченим знањем писмености.

Има доста округа, у којима је пописом од 1874 године нађено мање писмених, но што би требало према броју школу свршивших и броју писмених у 1866 години; али има опет округа, где је писмених *више* нађено, но што би требало, као што се то види из овог прегледа.

Округ	Број писмених по попису од 1866 год.	Од 1867 до 1874 свршило је III и IV раз. основне школ.	На крају 1874 године		
			требало је да буде	нађено је свега	нађено је мање
			писмених		
Алексиначки . . .	1.587	1.494	3.081	2.921	160
Београдски . . .	1.498	1.758	3.256	3.674	+ 418
Ваљевски	3.014	2.182	5.196	4.062	1.134
Јагодински	2.461	1.815	4.276	3.170	1.106
Књажевачки	1.151	1.221	2 372	2.651	+ 279
Крагујевачки	5.232	3.210	8.442	7.311	1.131
Крајински . .	3.075	2.409	5.484	5.674	+ 190
Крушевачки	1.595	1.771	3.366	3.434	+ 68
Подрински	554	819	1.373	2.179	+ 806
Пожаревачки . . .	5.006	4.680	9.686	10.909	+1.223
Руднички	1.595	1.038	2.633	1.973	660
Смедеревски	2.515	2.440	4.955	4.185	770
Ћупријски	2.031	2.042	4.073	4.209	+ 136
Ужички	2.945	1.862	4.807	4.957	+ 150
Црноречки	1.453	1.994	3.447	4.159	+ 712
Чачански	1.915	1.391	3.306	4.124	+ 818
Шабачки	2.939	2.426	5.365	7.973	+2.608
Варош Београд . . .	10.230	3.950	14.180	13.474	706

Овај преглед интересантан је у многоме погледу. Из њега види се најбоље, у којим је окрузима настава била интензивнија, где су били марљиви ученици. Даље види се и то, да су већином неписмени они, који су се у овој периоди у кнежевину доселили.

Кад поредимо релативну писменост у 1866 години оној из године 1874, онда налазимо, да је од 1000 становника било писмених у

округу:	1866 г.	1874 г.	Проценат годишњег множења писмених
Подринском	11,3	41,6	36,7
Црноречком	27,3	71,2	23,3
Шабачком	39,9	100,4	21,7
Београдском	23,5	51,1	18,2
Књажевачком	20,9	42,1	16,3
Пожаревачком	35,4	68,6	14,7
Чачанском	33,0	64,6	14,4
Крушевачком	23,6	44,5	14,4
Ћупријском	36,4	66,4	13,4
Крајинском	43,7	74,6	10,6
Алексиначком	33,0	50,7	10,5
Ужичком	28,2	43,3	8,5

у округу:	1866 г.	1874 г.	Проценат годишњег множења писмених
Смедеревском	41,9	59,4	8,3
Крагујевачком	53,9	67,9	5,0
Ваљевском	36,1	46,0	4,4
Јагодинском	39,6	44,9	3,6
Рудничком	32,9	37,4	1,4
Вар. Београду	406,3	488,1	4,0

Овај велики напредак у тако краткој периоди, и сразмерно доста знатна релативна јачина писмености, извире јединствено из основне школе. А пошто је и сама основна школа много напредовала у истој периоди између последња два пописа људства, то се по себи разуме, да је већина писмених у дечијим или нешто старијим годинама. То доказује најбоље писменост наших народних војника.

У 1872 години рекрутовано је за обе класе народне војске 156.589 народних војника, и од ових били су писмени 130.34, дакле од 1000 само 83. Те исте године рекрутовано је за стајаћу војску 5.385 момака. Од ових била је писмених 595, дакле од 1000 њих 110. Но у стајаћу војску узимљу се момци од 20 година, докле у народну војску долазе људи до 50 година.

У следећем прегледу имамо број рекрута у 1872 г. за стајаћу и народну војску, и колико је било писмених од једних а колико од других.

Округ	Број рекрута за стајаћу војску	Број рекрута за народну војску	Од 1000 рекрута за стајаћу војску било је писмених	Од 1000 рекрута за народну војску било је писмених
Алексиначки	211	6.555	104	88
Београдски	288	8.553	128	51
Ваљевски	255	9.482	157	68
Јагодински	337	7.756	86	101
Књажевачки	301	7.584	43	81
Крагујевачки	323	11.607	124	69
Крајински	321	10.290	65	99
Крушевачки	230	9.677	52	52
Подрински	220	5.955	105	41
Пожаревачки	681	18.732	101	80
Руднички	132	6.057	159	73
Смедеревски	288	7.906	122	108
Ћупријски	200	7.993	150	75
Ужички	504	11.714	143	49
Црноречки	298	771	60	102
Чачански	298	7.913	144	52
Шабачки	472	9.531	102	113
Варош Београд	26	1.589	846	699

Из овога прегледа видимо, да је у неким окрузима више писмених међу рекрутима за народну војску, но што их је у рекрута стајаће војске. И ако ова релативна писменост наших рекрута још далеко не достиже писменост рекрута француских и немачких, то је она опет већа од оне, коју имају рекрути из неких провинција Аустро-Угарске царевине. Јер докле у Саксонској од 100 рекрута само је *један* неписмен а у Француској 24, дотле је у Далмацији од стотине једва *један* писмен, у Крајини и Корушкој 2, у Буковина 3, Галицији 4, Ердељу 7, а и у самој Хрватској са Славонијом само 9. У овом погледу кнежевина Србија далеко боље стоји од саме Хрватске, и ако је тамо више школа, више ђака и бољих учитеља. И ово је нов доказ, да је код наших ђака уплив основне школе трајашнији, него што је н. пр. у Хрватској, а то може долазити само од веће воље за науком.[1]

Доста је велики број становника у кнежевини, који ту нису рођени. Пописом констатовало се, да је рођено

у Турској	19.411	становника	или 56,85	процента
у Аустро-угарској	12.883	„	„ 37,73	„
у другој држави	1.849	„	„ 5,42	„
Свега	34.143	„	„ 100,00	„

Од целог становништва долази 2,52 процената на оне, који нису рођени у кнежевини. Највише има их у Београду и по осталим варошима.

Страних поданика живи у кнежевини 6.928. Од ових има поданика

	аустро-угарских	других држава	проценат страних поданик.
у варошима	6.435	45	4,67
у селима	391	57	0,04
свега	6.826	102	0,51

Овај је проценат истина доста мали, но није тако незнатна сума, коју би ови страни поданици имали плаћати држави у име грађанског данка. У њима је изгубљено више од 1.700 пореских глава, ипрема томе у најмању руку до 51.000 динара годишње. Од страних поданика живе њих 5.229 само у Београду, дакле 75,48 процената; после тога има највише странаца у округу крајинском, и то 906, од којих долази на варош *Мајданпек* 897; и за тим у округу пожаревачком 244. У округу црноречком није било ни једног страног поданика, а у окрузима: рудничком и ужичком налазио се само по један стран поданик.

[1] У «Зимњим вечерима» прича г. Милићевић за Златибор, да тамо има села, у којима мало које чељаде не зна читати, а ни једно није ишло у школу. Све се учи самоучки и једно од другога.

По *народности* становништво није пописано, те се тако не зна колико је било од које народности становника у кнежевини. Једино *Цигани* пописани су и ове године.

По пописним податцима било је цигана

	г о д и н е					
	1866			1874		
вере	мушких	женских	свега	мушких	женских	свега
православне	10.098	9.870	19.968	9.405	9.011	18.416
мухамеданске	2.426	2.318	4.784	3.126	3.014	6.140
свега	12.524	12.188	24.712	12.531	12.025	24.556

У 1874 години било је у кнежевини Србији 156 цигана мање но у години 1866. Овај мањак износи само 0,62 процента. Значајно је нестајање цигана вере православне и множење оних, који су вере мухамеданске. Број првих смањио се у периоди од 1866 до 1874 године са 1.852 или 7,76 процената, а број других увећао се са 1.396 или 29,21 процената. Значајно је и то, да и број скитајућих се цигана јако опада, што се најбоље види из броја арачких глава. Године 1866 било је 3.901 арачких глава, а 1874 године само 97.

Број цигана по вери за обе пописне године у појединим окрузима, изложен је у овом прегледу.

Округ	1866 год.			1874 год.		
	Број цигана					
	православних	мухамеданских	свега	православних	мухамеданских	свега
Алексиначки	93	832	925	233	1.242	1.475
Београдски	2.117	—	2.117	2.382	13	2.395
Ваљевски	2.248	231	2.479	2.882	463	3.345
Јагодински	605	306	911	607	330	937
Књажевачки	2	1.003	1.005	8	1.001	1.109
Крагујевачки	1.152	375	1.527	1.401	316	1.717
Крајински	2.472	—	2.472	1.478	2	1.480
Крушевачки	400	68	468	353	282	635
Подрински	47	670	717	—	973	973
Пожаревачки	4.277	—	4.277	3.152	—	3.152
Руднички	202	32	234	221	3	224
Смедеревски	2.498	—	2.498	2.288	—	2.288
Ћупријски	534	138	672	831	79	910
Ужички	12	99	111	9	152	161
Црноречки	939	369	1.308	450	458	908
Чачански	—	38	38	159	38	197
Шабачки	2.260	583	2.843	1.789	688	2.477
Варош Београд	110	—	110	173	—	173

У овим бројевима обележена је главна карактерна црта Цигана, она *несталност* која је само њима својствена. Види се да не помаже много, што су цигани подвргнути плаћању грађанског данка.

Од 1866 до 1874 године број цигана

у округу :	свега се увећао	свега се смањио	годишњи проценат вишка	годишњи проценат опадања	од 100 становника било је цигана
Ваљевском	866	—	4,37	—	3,79
Београдском	278	—	1,64	—	3,33
Смедеревском	—	210	—	1,05	3,24
Шабачком	—	366	—	1,61	3,12
Алексиначком	550	—	7,43	—	2,55
Пожаревачком	—	1125	—	3,29	1,98
Крајинском	—	992	—	5,02	1,95
Подринском	254	—	4,41	—	1,86
Књажевачком	104	—	1,29	—	1,76
Крагујевачком	190	—	1,56	—	1,59
Црноречком	—	400	—	3,83	1,55
Ћупријском	238	—	4,43	—	1,43
Јагодинском	26	—	0,04	—	1,33
Крушевачком	167	—	4,46	—	0,82
Рудничком	—	10	—	0,53	0,43
Ужичком	50	—	5,63	—	0,14
Чачанском	160	—	52,63	—	0,03
У вароши Београду	63	—	7,16	—	0,63

Интересантна је појава, да се у кнежевини Србији број цигана смањује. Овај проблематични народ свуда је паразит друштва, и за то и видимо, где се у неким државама јако намножава. Узмимо на пр. Румунију, где има до 400.000 цигана, у Ердељу до 100.000. У Србији број цигана напротив опада, и они овде нису на терету осталим становницима. Ово ће се најбоље видети из статистике занимања становника српских по попису од 1866 године, која је статистика одавна за штампу спремљена, али до сад, због непознатих нам узрока није на јавност изнета.

1874 године пописани су становници Србије и по вери, и нашло се, да има 12.849 становника, који су друге вере а не православне. Од њих настањени су у варошима 7.613, а по селима 5.236. Од 100 варошана 5,49 стране су вере, а од 100 сељака само 0,43. 1866 године било је таких становника 10.301, и по томе у овој пе-

риоди број њихов увећао се са 2.548 свега, или 3,09 процената годишње. Од сваке вере посебице било је становника, и то:

	1866	1874	проценат годишњег множења
католика	3.405	4.161	2,78
протестаната	357	463	3,71
Евреја	1.560	2.049	3,92
Мухамеданаца	4.979	6.176	3,01

Највише дакле намножише се Евреји, а најмање католици. Ово намножавање није природно, оно долази од досељавања, и становници ових вера настањени су поглавито у варошима, изузимајући мухамеданце, који су цигани и станују и по селима.

Колико је било становника неправославних у појединим окрузима, види се из овог прегледа.

Округ	Број становника					Од 100 стан. долази на неправослав.
	католика	протестаната	Евреја	мухамеданаца	неправославних	
Алексиначки	33	—	—	1242	1275	2.21
Подрински	—	—	—	973	973	1.86
Књажевачки	10	—	2	1101	1113	1.77
Шабачки	277	10	136	688	1111	1.40
Црноречки	13	—	—	458	471	0.81
Ваљевски	87	1	12	463	563	0.64
Јагодински	35	—	3	330	368	0.52
Крагујевачки	208	20	9	316	553	0.51
Крушевачки	18	7	—	282	307	0.40
Крајински	193	32	1	2	228	0.30
Смедеревски	130	—	45	—	175	0.25
Пожаревачки	267	22	83	—	372	0.23
Ћупријски	20	—	—	79	99	0.16
Ужички	14	—	—	152	166	0.14
Чачански	36	8	4	38	86	0.13
Рудничкн	16	—	—	3	19	0.04
Београдски	12	—	—	13	25	0.03
Варош Београд	2792	363	1754	36	4945	17.91

Од 100 становника

	становају у Београду	становају у внутрешности Србије
католика	67,10	32,90
протестаната	78,40	21.60

	становје у Београду	внутрености Србије
Евреја	85,60	14,40
мухамеданаца	0,58	99,42
неправославних	38,49	61,51

По полу било је

	мушких	женских	на 100 мушких долазило је женских
католика	2.046	2.115	103
протестаната	239	224	94
Евреја	1.001	1.048	105
мухамеданаца	3.159	3.017	95
неправославних	6.445	6.404	99

Да се тачно попишу све *пореске* главе, то је била главна циљ свију досадањих пописа у кнежевини Србији. Једино за то, да се ово тачно констатује, свему је другом мања пажња обраћана. Једино због тога, трајали су наши пописи свагда дуго, местимице и врло дуго, и то наравно на штету пописа људства. Пописом од 1874 године нађено је плаћајућих данак

	у варошима	у селима	свега
грађански	34.570	257.523	292.093
бећарски	9.788	5.464	15.252
Плаћајућих данак	На 1000 становника долазило је		
грађански	249	212	216
бећарски	71	4	11

Напротив 1866 године нађено је

плаћајућих данак	у варошима	у селима	свега
грађански	24.708	212.622	237.330
бећарски	9.800	6.200	16.000
плаћајућих данак	На 1000 становника долази		
грађански	200	195	195
бећарски	79	6	13

Кад број пореских глава из године 1866 поредимо броју из 1874 године, онда показује ова последња година више 54.763 глава, а то је равно годишњем вишку од 2,88 процената, докле је број становника само са 1,41 процената годишње напредовао. Тачнији пописи и растурање задруга главни, су узроци овом намножењу пореских глава.

Колико је у сваком појединном округу напредовао број пореских глава у овој периоди, и каква је где релативна пореска моћ, изложено је у овом прегледу.

Округ	Број пореских глава по попису од год. 1874	Број пореских глава по попису од год. 1866	Број пореских глава увећавао се год. са проц.	На 100 становника долазило је 1874 год. пореских глава: варошана	сељака	у опште
Крајински	18.627	15.710	2,32	256	**243**	245
Црноречки	13.946	11.703	2,40	248	238	239
Ћупријски	14.618	11.694	3.13	259	224	231
Пожаревачки	36.634	30.224	2,66	243	229	231
Јагодински	15.592	13.300	2,34	247	219	221
Смедеревски	15.611	12.363	3,28	274	216	221
Шабачки	17.562	14.079	3,09	250	218	221
Крагујевачки	23.436	18.831	3,06	259	214	218
Алексиначки	12.503	9.834	3,39	236	214	217
Књажевачки	13.561	10.498	3,65	255	213	216
Београдски	15.365	11.887	3,68	245	213	214
Руднички	11.049	8.517	**3,72**	**288**	208	210
Чачански	12.964	11.774	**1,26**	257	199	203
Крушевачки	15.670	12.483	3,19	253	199	203
Ваљевски	17.645	14.670	2,54	229	198	200
Подрински	9.948	8.769	1,68	232	188	190
Ужички	20.461	17.189	2,38	**218**	**176**	179
Варош Београд	6.901	3.804	10,18	250	—	250

Највећу пореску моћ, имају окрузи у североисточном крају кнежевине, а најслабију на југозападу. Из оних дакле крајева утиче највише у државну благајну и на подмирење народних потреба. На сто пореских глава сеоских у округу крајинском, има округ ужички само *седамдесет две* главе! Ако годишњи проценат множења становника, који је у овој периоди износио 1.41, поредимо годишњем проценту множења пореских глава, то излази, да је ово последње било још једном голико. То је одиста од великог значаја. Како је пак *закон о порези* и у 1874 години био исти тај који и у години 1866, то онда излази, да је примена његова била другчија. Узмимо на пр. варош Београд, којој је од 1866 до 1874 године број становника растао са 1,21 процената годишње, докле се број пореских глава увећавао у истој периоди са 10.18 процента годишње! Другим речма: на 100 приновљених становника приновљено је 128 пореских глава! Но абстрахирајући од Београда, где је вазда било ванредних околности, узмимо округ руднички, па ћемо видети, да је и овде на сваку стртину приновљених становника долазило по 57 приновљених пореских глава. Једино у округу чачанском увећавао се број пореских глава равномерно са бројем становника, јер на 100 приновљених

становника долази само 21 нова пореска глава! И у оном округу, који је за осам година између једне и друге пописне године најмање становника придобио, а то је округ ваљевски, долази на сваку стотину годишњег вишка у становницима по 62 пореске главе! Број пореских глава увећавао се у кнежевини Србији два пута јаче од броја становника. Наша данашња пореска система најпростија је у свету. Државне власти имају при наплаћивају те порезе врло лак посао, јер се зна колико има пореских глава и колика је главница. Општинска власт има да распореди колико ће од кога наплатити, те да изнесе колико треба према броју пореских глава. Са овом пореском системом не можемо више за дуго опстати, јер су потребе државне све веће, а извора за подмирење истих нема. Мора се дакле усвојити порез по имућности и на приход. То се хтело већ 1861 законом о наплаћивању пореза по имућности, то се хтело 1879 године законом *о упису у радње*, познатом *патентарином*, која није тако „*несретна*", као што је неки наши финансијери свету представљају. Што је један и други покушај пропао, томе је узрок, по нашем скромном мишљењу, недостатак потребне статистичке грађе, на основу које би се тек могао и требао писати такав закон.

Овим је исцрпљена сва грађа, коју је донела IX свеска *Државописа Србије* о последњем попису људства. Врло важне и занимљиве партије остале су неизрађене. Мислимо статистику становништва по *годинама старости*, и по *занимању*. Зашто није и то урађено казали смо напред. Но већ и из овога што смо овде изложили, може се увидети од какве су потребе и користи пописи људства. Овај попис од 1874 године био нам је *десети*, од како кнежевина Србија као држава постоји. По одлуци статистичког конгреса, на крају 1880 године (а у савезним државама америчким и у Данској свршен је попис и раније) свршен је попис људства у свима државама, осим Русије и Турске. И наша је влада била заступљена својим изаслаником на томе конгресу, а доцније и у перманентој комисији истога конгреса. Чињене су и припреме, да се попише људство и у кнежевини, кад буде попис у другим државама Европе. Шта више, летос је, као што смо већ једном напоменули, ишао начелник нашег статистичког одељења у Беч ради штудирања образаца пописних и начина, којим ће се исти попис тамо извршити. Али при свем том, попис је — — одложен, из узрока који нам нису познати! Само да не буде ово велико дело одложено због неких ситница!

Но како држимо, да ће попис људства насигурно бити у течају ове, кад није могао бити на крају прошле године, то овим обраћа-

мо још сад пажњу сваког родољуба на ову важну статистичку операцију, у нади, да ће сваки у својој околини обавештавањем и поучавањем народа допринети, да попис буде што тачнији и поузданији, како то захтевају интереси науке и државне управе.

Богољуб Јовановић.

ЗЛАТНА ГРИВНА

ДРАМА У ПЕТ РАДЊА

написао

Манојло Ђорђевић — Призренац

(наставак)

ЧЕТВРТА РАДЊА

„УХВАЋЕН ТРАГ."

Отворене место. С леве стране види се једна страна од судског здања и улица, с десна саме улице. На дну позорнице река са подзиданом обалом.

Појава 1.

Перунка. (изађе с лева одахнувши) Ах! Чисто ми се чини, као да сам се отресла какве грдне море, која ми није дала данути; — као да сам се наново родила! О, да како, ја сам се наново родила, јер ћу тек од сада живети (у заносу) покрај њега, — драгог Војислава! Ах, ја знам, он је тако добра душа, красан и племенит младић, — па кад се увери, да сам за њега жртвовала сав мој мали иметак, — само да се ослободи тавнице, — о, онда ће се зацело приклонити срцу које за њим толико чезне и гине. Он га зацело неће уцвелити, — он не уме бити неблагодаран! (гледа за собом) Он је можда у овом тренутку већ слободан. Како ће бити погрешен кад му саопште, да се пушта у слободу!? За цело ће одмах похитати дома, — о, за цело! (пође) А ја ћу му спремити такав дочек, да ће се дуго, дуго сећати првог дана његове слободе. Та то ће бити и први дан среће мога живота! (тргне се) Ха, Оно је Трнко!? Гле како се жури, загледајући сваки час у један лист новина, који држи у руци! А, чекај само господар Трнко, — сад ћу с тобом да пречистим рачун.

Мало ти је било што си ме обмануо са твојим од злата чистим гривнама, него ми још хтеде самовољно поткопати наду мог живота, упропастити Војислава ни крива ни дужна?! То ти нећу опростити!

Појава 2

Трнко. (дође с десна држећи новине у рукама, упрепашћено) То не може бити! То није могуће!

Перунка. (заједљиво) Шта то није могуће, мој драги господар Трнко?

Трнко. (тргне се) А, то си ти?! Помисли само, — ево овде стоји, да ће онај бити пуштен да се из слободе брани.

Перунка. Онај?! Ко?

Трнко. Та онај проклети новинар, ево, слушај само (чита): Као што је познато нашим читаоцима, још пре месец дана стављен је у притвор наш сауредник г. Војислав Мишљеновић. На њега је била бачена сумња да је у најмањем, знао за похару, која се пре тога десила у кући овдашњег златара Трнка Копривића. Ко зна живот и рад нашег младог публицисте, ко је кадар оценити високу образованост, с којом се одликује наш честити друг и пријатељ, тај ће се за цело сложити с нама, да он неби ни могао замислити, а камо ли упустити се у тако прљаво дело. Но нама, који знамо како је рад нашег пријатеља многима трн у оку, сасвим је јасна крајња циљ *оваквог* поступка. Ми очекујемо спокојно коначну пресуду суда, али међутим смо сматрали за нашу свету дужност учинити све могуће кораке, да нашег друга ослободимо притвора, како би се могао из слободе бранити, пошто је до сад већ свршена претходна истрага а и дан главног претреса већ је одређен. Данас пак можемо са задовољством саопштити нашим читаоцима решење великог суд, да се г. Мишљеновић пусти из притвора, ако положи јамчевину од 450 дуката. (Перунки) Разумеш ти то?

Перунка. (заједљиво) Да, — па шта онда?

Трнко. Ене, зар ти не знаш, да нам тај још може побркати рачуне?

Перунка. Је ли то све?

Трнко. (гледајући у новине, тргне се) Ево још нешто, чекај молим те. (чита) Позив нашим пријатељима. Од суме, коју ваља положити за ослобођење нашег друга г. Војислава Мишљеновића, скупљено је приватним уписом 300 дуката. Још не достаје 150 дуката. Молимо наше пријатеље, да у свом кругу прикупе нуждан недостатак, како би наш неуморни раденик био што пре ослобођен. Скупљене новце ваља одма послати (отежњим гласом, осмејкујући се) Уредништву „На-

родног листа.“ (прсне у смеј) Ха ха! Дакле још није пуштен?! А ја сам се тако уплашио! Но, тај ће се начекати док му његови просјаци изжебрају недостајућих 150 дуката. Ха ха ха!

Перунка. А ако је ипак већ пуштен?

Трнко. Пуштен? Лудорија! Ко би још на данашње време прежалио толике новце за ништа?

Перунка. (гледајући му строго у очи) Ја!

Трнко. (устукне) Ти?! (смеје се) Нисам мислио да се знаш тако лепо шалити!

Перунка. Али кад га данас видиш слободна, уверићеш се, да се не шалим, па се за цело нећеш смејати тако слатко.

Трнко. (зачуђено) Јеси ли полудила?

Перунка. Нисам. Али сам ипак дала из мог џепа недостајућих 150 дуката, и ја се надам, да ћеш ми ти то *двогубо* надокнадити. Шта велиш на то, мој драги, ха?!

Трнко. (устукне) Збиља — ти? Шта велиш? (ухвати је за руку) Велим да те ваља послати у лудницу!

Перунка. (осмејкујући се) А тебе у тавницу.

Трнко. Охо! (злобно) Мене? чини ми се да ћеш ми *ти* прокрчити пут. Да, прво ћу тебе тамо послати, тебе претворницо!

Перунка. Претворницо! Ај, господар Трнко, — ти као да не знаш ону стару пословицу: ругала се сова сеници.

Трнко. (плане) Ни речи више!

Перунка. (мирно) Лепо. Ја нећу ни речи прозборити. Али онда гледај сам да се Милунка не избави. Ја ћу да ћутим.

Трнко. (тргне се) Ти не можеш да ћутиш. Ти мораш извршити све што си обећала.

Перунка. Под условом, ако не будем изневерена и по други пут! А ти си ме опет хтео обманути. Радио си иза мојих леђа да упропастиш и другог ни крива ни дужна, — на што ја не бих пристала никад. Љубав за љубав — искреност за искреност, мој драги господар Трнко. И ти још смеш тражити од мене награду за твоју искреност, тражити, да се ради тебе лажно — кунем? Никад! То нисмо погодили!

Трнко. (ухвати је за руку) Дакле, нећеш да се на твој исказ закунеш?

Перунка. Нећу.

Трнко. Размисли се добро! Ти се мораш заклети, — ти ћеш се заклети; иначе —

Перунка. Шта?

Трнко. Иначе си пропала. Упамти добро, — ти си пропала.

Перунка. (смеје се) Ни ђаво није црн као што га цртају. Ја се тако не плашим. Па за то ти опет велим, ја нећу да се кунем.

Трнко. (ухвати је за руку, јетко) Нећеш ?! Добро. А ти иди са Милунком као њена саучесница. (смеје се) Ти мислиш, да ја незнам *ко је* предвојио оне адиђаре, што сам ти дао да закопаш у варошком шеталишту? Суд још није тражио у *твојој* кући.... Ја нисам још никоме остао дужан.

Перунка. Само си мени дужан за твоју „златну" гривну (извади из џепа пребијену гривну) и ти ћеш ми је одмерити и са драгим камењем. Јер и ако нема скоро никакве стварне цене, за мене вреди много, премного.

Трнко. (тргне се) Шта ће то рећи?

Перунка. Рећи ће целом свету, да се богати и угледни трговац Трнко Копривић обогаћује и таковим средствима, која се зову *лаж и превара*.

Трнко. (љутито) То није истина, то је обмана.

Перунка (смеје се) Ти се у томе боље разумеш од мене. Па покрај свега хтеде ме заслепити и са — лажним златом. Али хвала случају, што се гривна пребила те сад видим да је пуна у место злата са неком смесом. За цело, — врло вешто израђено... мора да си се у томе упражњавао већ од дужег времена. Надам се да кад то обелоданим, наћи ће се можда још гдегод који такав „чист" адиђар. О, како ћеш се онда тек славити — као прави уметник. (саркастично) До виђења, — славни уметниче! (оде смејући се)

Трнко. (пође упрепашћено) Стани! (па устукне држећи се рукама за главу)

Појава 3

Војислав (изађе међутим обалом с лева, гледајући за собом, радосно). Слободан сам! О, како је бајна слобода. (разгледа) Како је красан и диван овај слободан свет! И ја се опет у њ' враћам да живим с њим! Колико сам пута с оних окованих прозора гледао у ове таласе како се слободно подижу и титрајући се одлазе све даље и даље. Са каквим сам мислима пратио њихову несташну игру! (замисли се гледајући у воду)

Трнко. (дошавши к себи) Оде... и она је кадра учинити покор.... Не.... ја је морам задржати ма ме и живота стало. (одјури за њом)

Војислав. (тргне се и окрене) Ха! То је онај подлац! Гле, стаде са госпођом Перунком. Нешто живо говоре. Шта он има с њом? Та она је тако племенитог срца, — да ње није било, још би чамио међу оним зидинама. И сам не знам чим сам заслужио да толико за мене жртвује. Па сад — с њим? Враћају се амо. Шта ће то

да значи? (замисли се па се тргне) Далеко од мене црна слутњо! Па ипак — ипак их не смем изгубити из вида! (повуче се натраг)

Трнко (иза кулиса). Тамо врви свет. Застанимо овде, — само на неколико речи. (изађе с Перунком) Ти си ме сасвим рђаво разумела, — веруј ми. Ја опет не могу тебе да појмим. Разумимо се дакле. Ти си сасвим у заблуди ако мислиш, да ће ти свет тако лако веровати. Мене сваки познаје као ваљана и честита човека.

Перунка. Не сваки. Прво ја не. А за то имам пуно основа и сасвим јасног доказа.

Трнко. Доказа?! Каквог доказа?

Перунка (показујући на полупане пребијене гривне) Не стоји ли овде твој жиг?

Трнко. Није могуће!

Перунка. Гледај добро, — (показује) Ово се не да избрисати..

Трнко (истргне јој из руке обе полутине, радосно) Али се може уништити. (баци у реку, но парчад падну на обалу) Сад иди, па их тражи на дно реке. (ухвати је за руку) Ту сам те хтео! Сад се нећеш мићи одавде, док не дозовем власт да ти одма претресу кућу! — Ти знаш добро да претрес неће бити узалудан... Што се тражи — *тамо* ће се за цело наћи.

Перунка. (дотав к себи, хладнокрвно и злобно) Али пре тога ваља да уништиш и ону другу гривну, коју сам подметнула Милунки, и за коју си код суда признао да је из твоје радионице. Она има за цело исту вредност, као и ова, — па ако се исто тако *пребије*....

Трнко. (тргне се) Ћути... (осврће се пажљиво)

Војислав. (изађе) Шта је то бацио? За цело није без значаја по дигне парчад и разгледа)

Трнко. (упрепашћено за себе) Ха.... Видим ли добро.,.. она парчад у *његовим* рукама?! Шта сам учинио!

Војислав. Боже, чисто не могу да верујем! (загледа пажљиво, па извади перорез и струже с њим)

Перунка. (злобно) Што си се тако препао? Хоћеш ме предати суду? ха ха ха!

Трнко. (осврћући се) Ћути!.. Што год хоћеш све ћу ти учинити, само хајдемо одавде...

Перунка. Ја сам ти казала, шта хоћу. А сад идем још даље, да ми троструко надокнадиш јамчевину коју сам положила за Мишљеновића.

Трнко. (сав престрављен) Мишљеновић?..

Перунка. Па онда...

Трнко. (водећи је за собом, за себе) Ако зна потанко прошлост, — пропао сам. (Перунки) Што год усхтеш — све ћу ти учинити! Само хајдмо брже.

Перунка. (за себе) Од страха тресе се као трска... Користићу се што год више узмогнем, — а — Војислав је сирома... Све иде као што сам ја желила.

Трнко. (у исто време) Хајдмо брже! (за себе) То не сме остати у његовим рукама, па макар се послужио и крајњим средством. Како их пажљиво разгледа... Ако ми ухвати траг! Зло по мени! Најсигурније ћу бити, ако се и њега опростим за свагда... за свагда.... (уплашено) Брже на посао, док не буде доцкан. (Перунки) Хајдемо!

Перунка. Ти си нешто са свим убрзао, — само се узми на ум! Више ме нећеш изиграти. (пође)

Трнко. Остави се старих заћевица, — него хајдемо! (оду)

Војислав. (који је дотле окренут реци разгледао пажљиво парчад, — у највећем узбуђењу) Не, ја се не варам. О поља злато, а изнутра истоветно са оним описом у очевом писму. (претура по џеповима) Куд сам ја то део, заборавих да ми је одузето при истрази. Па ипак ја се не варам, добро се опомињем шта сам читао, јер то беху речи мога несретног оца, које је он са дрхћућом руком написао и оставио у аманет свом сину као једино наслеђе... Наслеђе да спере окаљану част... То су речи које ће остати на свагда дубоко урезане у моме срцу... Речи, којима свет неби веровао, али сад... сад сам ухватио траг... сад ћу ја тај свет ипак уверити. Да, ја ћу скинути образину овом ниткову, — *он је тај* и нико други. (састављајући парчад тргне се) Ха! Каква мисао! Јест, не варам се, она гривна са које се криви Милунка, вели да је његова, добро се сећам како изгледа, баш као и ова. Можда су парице — једнаке, а онда би била лажна као и ова. И онда — (мисли се) Чудновата сведоџба моје газдарице највише је терети, — па сад ово шуровање с њом, ова парчад. — Не, то би било грозно! (метне руку на чело) Чисто не могу да верујем, — па ипак, ипак све ми постаје јасније, ова црна слутња — заједничка завера. — Али шта да мислим онда о њеној жртви са које сам пуштен на слободу?! Боже, боже! Изведи ме из овог лабиринта! (опет гледа гривну) Нема излаза, једини ће бити ако ова гривна буде истоветна с оном! Па тад, тад се и Милунка може избавити, — она се мора избавити као невина жртва његове подлости. То би била казна самог провиђења! Са новим зличинством да се покаже траг и старом! О зацело! правда не сме да буде пепељуга свакидашњег живота! Сад брзо старој мајци (одлучно) да је разведрим и охрабрим. (пође па се тргне) Боже! Да грозног призора! (покрије очи рукама)

Појава 4

Иконија за њом **Љубисав**

Иконија. (дође с десна брзим корацима, тражајући се и зверајући на све стране, хаљине су јој у највећем нереду, коса расплетена и спуштена низ леђа) Ха! авет.... грозна авет!... одбраните ме.... отерајте је.... ја не могу! Како су јој очи крваве! Из уста јој пламен избија... страховит пламен — хоће да ме угуши... (увија хаљином главу) Натраг.. пусти ме... ја идем моме анђелу... не стој ми на пут! Одбраните ме људи — не да ми да идем моме детету... нека ме пусти. (клекне) Ето... ја вас молим — преклињем... Зар ви немате деце? Не знате шта је мајчина љубав? О, пустите ме да видим мог анђела — пустите ме... пустите. (клоне, Љубисав је придржи)

Војислав. (очајно) Има ли под сунцем толике казни, да је довољна за виновника овакве несреће?!

Љубисав. (Војиславу) Молим вас господине, уклоните се. Ова сиротица истина је слепа, али од како је десила ова несрећа. чини ми се као да неким неприродним нагоном осећа све што бива око ње, — само у неком чудноватом виду. Извините — није при свести.

Војислав. Знам ја добро, младићу. Али реците ми како дође довде, — зар је нико не надгледа?!

Љубисав. Сваки је се клони као куге. Али нас неколико суседа уверени смо да није истина што свет говори, — па је пазимо и чувамо колико можемо (за себе, сетно) као мајку оне, за коју бих и сам живот положио.

Војислав. (ухвати га за руку) Хвала вам! Ви сте племенити младић.

Љубисав. Немојте нас хвалити, господине. То би сваки чинио да је познаје, као што је ми познајемо. Ето, видите, тако долази сваког вечера донде — до судског здања. Нико је није кадар задржати од тога, — па се за мало смири, малакше и одведем је кући мирну као јагње...

Војислав. Јадница... Она осећа да је Милунка тамо затворена.

Иконија. (скочи) Милунка... моје дете?! Не бој ми се ништа, не бегај од мене, — та ја сам твоја мати... Ходи к мени.... не бој се... ево гле, ја се молим богу... (склопи руке и подигне главу к небу).

Љубисав. (тужно) И све о њој говори... Ово је, да човеку срце пукне од жалости... (брише сузе)

Војислав. Добри младићу. Надајмо се, да ће се скоро исцелити. Ја ћу се за то побринути колико узмогнем, хвала ти на досадањој доброти, од сада је остави мојој бризи.

Љубисав. Извините, али —

Војислав. Не познајете ме? Ја сам Мишљеновић, — будите без бриге.

Љубисав. (тргне се) Ах, ви сте?! Опростите, што сам се сумњао. Само вас молим, чувајте је што можете боље, — а ја ћу је ипак обићи по који пут.

Војислав. Кад год вам је воља, ја ћу се особито радовати. До виђења. (рукује се)

Љубисав. (пође, замишљено за себе) Моја је нада по свој прилици узалудна.... Изгледа ми, да се о њему и њој не говори тек тако узалуд.... Ех, ти ниси дете, Љубисаве.... Ти зацело желиш, да она буде само срећна.... Па.... па зар не може бити с њим срећна?! Он је за цело не достојан.. Не морам је само ја љубити, — али је за то морам још више поштовати (оде).

Војислав. (гледајући сетно на Иконију) Како да јој приступим? Најбоље ће бити да окушам са њеним чаробним именом. (прђе Иконији и метнув јој руку на раме, љупко) Умири се драга мајко — Милунка је добро и невино дете. Њу ће бог чувати.

Иконија. (тргне се) Пст! Тихо — да не чује она авст! Тихо... тихо...

Војислав. (ухвати је за руку) Хајдемо мајко... Не брини се за Милунку... она ће доћи... скоро ће доћи, она ми је то казала...

Иконија. Теби? А ко си ти?

Војислав. Њен бранилац, — а твој хранилац — драга мајко!

(Сумрачак се хвата)

Иконија. „Њен бранитељ, а мој хранитељ"... чекај... чекај.. јест, сећам се, врло се добро сећам, ти си то и онда казао... О, ја те добро познајем... али то је било давно... врло давно... Ти си арханђел који си био сишао на земљу; али су људи пакосни, врло пакосни... не трпе међ собом анђела.. Иди... иди — бегај од људи... иди натраг у рај, — тамо је отишло и моје дете. Иди... видиш, како је на земљи свуда мрак... тама... Иди... (из далека свира војничка труба) Зар не чујеш херувимске трубе како зову у рај? Немој се задоцнити... настаје ноћ.. Ха... сад није... Гле како (по улицацама почиње се осветљавати) анђели светле праведнима (ухвати га за руку показујући на судско здање). Видиш — оно је рај! О, ја видим врло добро... јест... јест оно је рај! Ено и светог Петра како чува на вратима... Он пушта у рај само праведне. (одгурне га) Иди... брже...

Војислав. (очајно) Војничка труба — херувимски гласи, — свеће по домовима анђелска светила, — судница рај, — а стражар — свети Петар — о, та и камено срце мора на то заплакати!

Иконија. Још ниси отишао? Иди одма... што стојиш... иди и кажи моме детету, да ћу и ја доћи за тобом (плете косу) само док оплетем лествице... Ето ја их плетем... видиш? Ти имаш крила... а ја морам да плетем лествице (слабијим гласом) врло дугачке лествице... дугачке... (посрне, Војислав је придржи) до неба... у рај! (клоне)

Војислав. Како је малаксала! Хвала богу, — сад је могу полако одвести. (пође)

Иконија. (са свим слабим гласом) У... рај!

ПРОМЕНА

Пространа улица са засађеним липама у реду с једне и друге стране. На дну позорнице као у почетку ралње река са подзиданом обалом. Ноћ.

Појава 5

Трнко (изађе с десна лагано, увијен у плашт, са образином на лицу, мрко). Хм! Истина, — давно је то било. А овде нико и не сања о томе... Име Вујице одбацио сам кад ми није више било потребно, — и најзад суд ме није ни тражио.. Чини ми се, она је луда ту тајну понела у гроб, добро сам распитивао, но и да се што сумња, Темишвар је доста далеко, — овде се немадох чега бојати, — па ипак ми не даде ђаво мира. Хтедох се још једном послужити старом вештином да ону несретну Перунку што јефтиније скинем с врата. Проклета моја несмотреност, злокобна гривна! (замисли се) Не варам се! Он је тако разгледао, па ако зна све шта је било, а пошто је видио да сам ја бацио ону злосретну парчад, може ми правити неприлике, — нарочито за време судског претреса, — за то их морам добити натраг, морам се и њега опростити! прошлост ваља да се баци у заборав, а он би ме, у најповољнијем случају, вазда на њу подсећао. Загорчао би ми цео живот. — Дакле, удар ваља да је сигуран... а рука ми тако дркће! У њу се не могу поуздати. (извади ханџар) Морам да будем са свим сигуран... (разгледа ханџар) Често је пута говорио како само један убод овог врха отрује сву крв. Нека дакле буде; ако и не погодим право у срце, његов убод ипак ће постићи циљ. (смеје се злобно) Са оца на сина, — као да сам то још онда наслутио... (стресе се) Да будем убијца?! Зар нема друге помоћи?! Нема! за мене — нема! (осврће се) Ево га с оном манитом бабом (тргне се) Ха! изредна мисао! И да с њим свршим са свим, — не требам се више бојати... Она је с њим... Свет ће лако веровати да је она у лудости.. ха ха ха! ипак ме стара срећа није изневерила. Само — одважно и смотрено. (наслони се уз једно дрво)

Појава 6

Војислав изађе с лева водећи полако **Иконију** која се на њега наслонила.

Војислав. (гледајући је) Сасвим је малаксала, — како тешко дише. (пође) Само да је могнем овако довести до куће.

Трнко (у том им се приближи иза леђа). Проклета рука, како дрхће... па ипак морам... морам (шчепа Војислава за раме, удари га ханџаром у прса и груне га на тле)

Војислав. (падне вриснувши) Ах... убијце... помагајте!

Трнко (му у том клекне на прса, запушивши му уста левом руком). Не ћеш никог дозвати (а десном поче претурати по џеповима).

Војислав. (брани се рукама, загушено) Помоћ, по...

Иконија. (која се у том тргла, уплашено ослушкује) Убијце... убијце... помоћ!

Трнко (опет му запуши уста). Још није време — ха! (извади из џепа парчад) Ево их! Сад сам сигуран. (устане)

Војислав. (виче изнемогло) Помоћ — убијце...

Иконија. Ха! (рашири руке) Ево... (па полетив Војиславу, судари се с Трнком, вриснe, шчопа га десном руком за прси, а левом за ханџар) Убијцо... хавети... Нећеш ми умаћи — тебе и тражим!

Трнко. (хоће да јој се истргне) Вештице матора!

Иконија. Нећеш ми се ишчупати... Хоћу твоју крв... аветињо (виче) Помоћ! Убијца, помагајте људи! (иза кулиса чује се звиждање).

Трнко. (истргне јој се, оставивши ханџар у њеној руци, гурне је, злобно) Ти си убијца! (одјури на десно)

Иконија. (заниха се) Тај глас! (вриснувши) Трнко! (падне; опет звиждање)

Појава 7

С лева изађе **Добрић**, за њим **два стражара.**

Добрић. (угледав Војислава, стражарима) Овамо!

(Завеса пада)

ПИСМА „ОТАЏБИНИ“

О СУВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Писмо четврто

Нова година, 1881, отпочела се читавим низом губитака за руску књижевност; за девет дана Јануара умреше: *Т. Б. Милер* (20-ог Јануара у Москви), *А. Т. Писемски* (21-ог Јан. у Москви), и *Т. М. Достојевски* (28 Јан. у Петрограду), три знаменита књижевна раденика. То је тежак и врло осетан губитак за руску књижевност.

Руски листови напуњени су извештајима о свечаностима при сарањивању Достојевскога, успоменама на њ и оценама радње тога оригиналног и дубоког психолога-писца. Т. М. Достојевски родио се 1822-ге године у Москви, где је његов отац био лекар у једној од главних болница. Најпре се учио у једном од најбољих приватних пансиона у Москви, а за тим је ступио у петроградску енжењерску школу, коју је уредно свршио. Достојевски је брзо схватио на што је позван, и наскоро се одао књижевним радовима. Када је познати песник, који је не давно умр'о, Некрасов наумио 1846 године да изда „Петроградски Зборник“, Достојевски му преко свога друга и пријатеља Григоровича, такође познатог писца, послао своју прву приповетку „Сироти Људи“. Некрасов и Бјелински, који онда стајаху на вршку критичарске славе, беху одушевљени од те приповетке новога писца. Сам Достојевски прича о почетку своје књижевничке каријере у једном броју „Дневника писчевог“ што га је он издавао 1876 и 1877 год. Његова прва приповетка (Бѣдные люди) наштампана је у поменутом Зборнику и од тога доба Достојевски је писао приповетке и романе у којима је показао изванредну способност за дубоку анализу душе човечије. Пошто је био заплетен 1849 год. у тако звану Петрашевскову ствар, Достојевског послаше на робију у Сибир, где је провео 4 године. У прогонству јо остао до 1860 год Но и на робији и у прогонству он се бавио књижевношћу, и неколико његових романа написао је баш у то жалосно и тешко доба његовог живота.

Беше природно очекивати да ће Достојевски, издржавши робију у цвету своје младости и снаге, донети отуда огорченост и мржњу на људе, хладно очајање које му је живот отровало, хладну душевну развратност, најгору од свију других разврата.... Достојевски напротив вратио се из прогонства само више просвећен, он се вратио ако не с већом оно с онако истом великом љубављу спрам људи, којом се свагда одликовао са дубоком вером у Бога и у верозаконске истине, а преко свега тога донео је још и оно што пређе није имао: дубоко познавање руског духа, руског народа.

По повратку из прогонства Достојевски је почео свој рад с романима „Крокодил“, „Ружни анекдот“, „Записке из подпоља“ итд. За тим је био уредник журнала „Време“ и „Епоха“. — У то доба појавише се његове „Записке из мртвога дома“, са којима се започиње слава Достојевскога, коју је он тако потпуно заслуживао. Даље је написао неколико већих романа: „Преступ и казна“, (1866), „Идиот“ (1868), „Беси“ (1873), „Подмладак“ (1875), „Браћа Карамазова“ (1879 – 1880). Године 1876 и 1877 издавао је „Дневник писчев“ у коме је све чланке писао сам издавалац. У Августу 1880 године изашао је један број тога дневника, у коме је беседа што ју је Достојевски говорио у Москви приликом прославе Пушкина, беседа, која је учинила тако силан утисак на искупљену руску интелигенцију и на целу Русију (в. моје друго писмо „Отаџбини“ штампано у 18 свесци). Писац је хтео да с почетком ове године настави издавање свога дневника, али први број наштампан је баш онога дана када је Достојевски умрьо.

То је кратки нацрт књижевнога рада најбољег и најомиљенијег савременог руског писца.

Као што горе казасмо, „Записке из мртвог дома“ положише темељ слави Достојевскога. У њима он црта све што је сам преживео на робији и у прогонству. Он не идеалише кривце, не правда преступе, напротив он црта људе који су пали, у њиховој правој наготи, али у исти мах, својом особитом психолошком анализом тражи у њима високе црте човечности, и приморава читаоца да заволи човека а не кривца. С друге стране, те записке карактеришу како се народ руски понаша према кривцу, коме он даје и особито име „Несрећника.“ Та је књига учинила, да се промени сама система кажњења и поступања с кривцима. Срдачност и топла љубав човечанска која одликује све списе Достојевскога, произвела је огроман утисак на сву Русију, која чита. Његова снисходљивост наспрам пропалица не беше основана на учењу да човек нема слободне воље и да према томе није крив за злочинства која почини, које се учење пропове-

дало у многим руским журналима у шестој десетини овога века, него беше основано на хришћанском закону о љубави наспрам ближњега.

Тражећи свуда и вечно само правду, Достојевски је био најбољи и најплеменитији идеалиста, и у последње време беше јако ожалошћен што му се чинило, да материјалистички инстинкти узимљу маха у извесном делу рускога друштва. Дубоко убеђен, да су држава и друштво само онда јаки, ако живе ради узвишених идеалних циљи, ради добра и истине, Достојевски црта у својим романима људе, који су морално болесни, у којима привремено надвлађују ниске страсти, но који, пошто су достигли што су хтели, налазе казну у себи самима, у својој савести, и који се, очистивши се дутим страдањима, враћају остављеним идеалима моралне чистоте и правде. Достојевски је искрено веровао у морално здравље рускога народа, и до те вере дошао је познаванем целокупног народног живота. Може се рећи, да је он најбоље познавао руски народ у свима његовим слојевима.

Од његових већих романа особито се одликују „Преступ и казна“, „Беси“ и „Браћа Карамазова“. Последњи роман тек што је довршен у „Руском вјеснику“ за 1880 г. и што је засебно штампан.[1]

Уплив Достојевскога на руску омладину постајао је све јачи са сваким његовим новим списом, и тај уплив крепио је омладину врло благотворно. Из уста тога психијатра-романсијера слушала је омладина не фразу и лаж, већ поуку, од њега је добијала потпоре. Дубоко поимајући како је текла руска историја и шта је њен смисао. Достојевски показиваше омладини руској неопходну потребу да ствара себи идеале рускога живота на основима које је израдила прошлост руска. Веран религиозним начелима, Достојевски се бори свом силом свога убеђења противу бесмислице у одрицању божанства због једностраних материјалистичких погледа или због моде. Сам искрен, тражио је да и други имају искрена убеђења, а био је силан непријатељ сваке лажи и притворства. У последње време многи су се људи обраћали лично или писмено за савет, управо као душевном лекару.

Неочекивана смрт Достојевскога поразила је сваког. Умро је с тога, што му је прсла артерија у плућима. Руски Цар ставио се на чело покрета који одмах овлада народом да се ода достојно поштовање успомени великога писца. Он је одредио две хиљаде рубаља

[1] Братя Карамазовы. Романъ Т. М. Достоевскаго. Два тома. 76 печатанныхъ листовъ. Ц. 5 руб. съ пересилкою 6. руб. — 1881.

пензије његовој удовици, а за његову децу наредио је да се васпитају о државном трошку. Сви слојеви друштва, сви кругови учествовали су у свечаностима при његовом сарањивању. Чланови царске породице, министри, највећи чиновници, преставници војске и аристократије, ђаци и т. д све је то похитало у скромни стан Достојевскога да се поклоне његовом мртвом телу. Новине причају, да га је сто хиљада душа отпратило од куће до у лавру Александра Невског, где је сарањен близу Ломоносова и Карамзина. На пратњи беху депутације из многих вароши. Московски кмет Трећаков похитао је да сам лично представља Москву на тој пратњи. У многим варошима и у многим школама које имају своје капеле, држан је парастос за покојника. Уметник Крамској, који је у Европи чувен као портретиста, израдио је слику Достојевскога која је изложена била на збору што је држан у спомен Пушкина 29-ог Јануара (44-а годишњица смрти Пушкинове). Сви, који беху на збору, устадоше и учинише пошту успомени Достојевскога. Цело вече посвећено је томе спомену.

Новине су донеле многе беседе које су изговорене на гробу Достојевском. Особито се међу њима одликују беседе: ректора петрбуршке академије, проте Јанишева, беседа младога професора историје философије на петроградском универзитету В. С. Соловјева, који је већ добро познат у науци (он је син историка Соловјева), даље беседа драматурга Пољаме, који је био другар покојников у политичкој ствари рад које је Достојевски био послан на робију, најзад беседа ђака Павловског и т. д.

Већ је отворена и уписанија за споменик Достојевскоме, који се има подићи на његовом гробу, и већ је скупљена велика сума на ту циљ.

А. Т. Писемски (рођен 1820 у костромској губернији, а умро 21 Јан. о. г. у Москви), припадао је као писац оној школи, коју је Гогољ основао. Он је се учио на московском универзитету где је свршио историјско филолошки факултет, и почео је своју белетристичну радњу још 1846 г. с већим романом „Б о я р щ и н а.“ Тај роман, у оно доба строге цензуре, није се могао штампати, али га је публика читала у многим преписима. Слава Писемскова, као писца, почиње од 1849 год. када се појавио са својом приповетком „Т ю р я к ъ“ у „Московићанину,“ журналу који је онда издавао М. П. Погодин. Од тога доба појављује се Писемски као самосталан писац чисто реалне школе.

У поменутом роману налазе се већ све оне црте творачког духа, које карактеришу и све остале доцније романе Писемскове. Нацрт карактера и целе радње изванредно природан, практички изводи и примедбе, које показују пишчево дубоко познавање живота и људи, простота и природност целог догађаја и свију околности, етичка мирноћа у приповедању, примеран оригиналан језик, — ето то су црте којима се одликују сви романи и приповетке Писемскове.

Писемски се појавио на књижевном пољу, када је Гогољ био у пуној слави својој. У то доба искочити из гомиле писаца на површину, то је могао само човек са необичним даром. У извесном смислу Писемски је наставио Гогоља. Да би се потпуно разумели његови списи, ваља добро знати руски живот и све особине рускога језика, јер код њега кадшто једно „мѣткое слово“ окарактерише целу личност јунака у причи. И Писемски црта, као и Гогољ, по његовим сопственим речима, „рѣавштину (пошлость) живота.“ Ево шта сам Писемски вели о своме роману „Взбаломученное море“ који је штампан у шестој десетини овога века у „Руском вјестнику“: „Ако се у том роману не огледа сва Русија, оно се огледа сва њена лаж“.

Тај је роман изазвао читаву буру у руској журналистици противу писца, јер је он у њему описао покрет, који се зове „движеніе шесдсятихъ годовъ“, са његове најодвратније стране.

У петој десетини ов. века имао је Достојевски огроман успех са својим романом „Хиљаду душа“. Јунак романа Калинович прави је тип оних људи, којих има доста у рускоме животу, и којима је главни задатак да се дочепају *комфорта*, комотног живота. Тај је роман још и сада јако популаран. При крају пете десетине постао је уредник „Библиотеке за читање“ којом је управљао до 1863 год. За то време наштампао је у библиотеци много својих списа, а међу њима и свој први спис „Боярщину“ и своју познату комедију „Горка судбина“. Та је комедија добила Уваровску награду — која је највећа — и често је играју у руским театрима.

1871 год. у журналу „Беседа“ који је онда г. Јурјев издавао, Писемски је штампао свој повећи роман „Въ водоворотѣ“. У њему се бори противу женског питања. Јунакиња Јелена врло је смели и силни, изванредни реалистички тип. Један од критичара, говорећи о том роману, вели, да би се могла извести паралела између Базарова јунака у Тургењевљевом роману „Очеви и деца“, који се *труди* да у себи угуши свако пејетско осећање и Јелене која „наоружавши се противу породичног јарма, готова је да уништи породицу, а међу тим у њој се баш показују осећања женска и материнска“.

Последњи од његових најважнијих романа зове се „Масоны“.[1] Познато је, да фран-масонство („фармазонство“, „фрајмауерство“) имаћаше знатан уплив на развиће руске образованости на концу прошлог а у почетку овог века. Најбољи раденик на пољу руске просвете у XVIII веку, Н. И. Новиков беше франмасон. Писемски још је у детињству познавао људе који су принадала франмасонским круговима, а доцније је стао изучавати франмасонску књижевност и дошао је до убеђења да је правац који беше познат у руском животу концем XVIII а почетком XIX века под именом волтеријанства, знатно заостајао иза масонства у културном и моралном погледу.

Писемски је и као драматург оставио дела, која ће још за дуго бити украс руске сцене.

Писемски као реалиста могао је и умео је да се пајетски издигне над оним што фактички постоји, и да црта прљаву и тамну страну људскога живота, умео је да пајетичним сликама пропрати тричарију и прљавштину живота, оне тамне стране, које су последњих десетина година јаче него игда искочиле на површину рускога живота. То је било време преображаја и великих унутрашњих реформа у Русији, а у такво време свагда се боље виде недостатци и пеге на државном и народном животу.

Трећи од најпопуларнијих писаца, које је смрт уграбила у Јануару ове год. беше Т. Б. *Милер* (рођ. 1818 у Москви, где је и умро 20 Јан. о. г) један од најбољих превођача песника у сувременој руској књижевности. Од године 1841 до 1869, за 28 година предавао је руску књижевност у I-ој московској војној гимназији, коју је основао познати љубимац Катарине II-ге, Зорић, онај исти, код кога је био Доситије Обрадовић у гостима на његовом добру Шклови.

Прво што је Т. Б. Милер написао беше роман „Циганка“ који је написао у својој 19-ој години. 1841 штампан је у „Москвићанину“ његов први превод у стиховима, Кастелијеве драме „Дон Карла петог.“ Од тога доба он се махом одао на превођење најлепших производа европске књижевности, нарочито од немачке, коју је одлично знао.

У руској књижевности нарочито је Шилер био зле среће и ако су његове ствари преводили песници и уметници првог ранга. Славни В. А. Жуковски, романтичар руске пајезије први је уметничким сти-

[1] Масоны, въ 5 частяхъ 62 печатанихъ листа съ 60-ію рисунками. Изданіе 1881 год. ц. 4 р. съ пересылкою 5 руб.

ховима познао руске читаоце са Шилеровом романтичном поезијом. Али Жуковски је хтео да у својим преводима буде више оригинални творац него преводилац, с' тога његови преводи често изгледају као да су оригинални а не преводи. И у самом избору Шилерових списа за превод видела се намера романтикова, који је симпатисао само с романтичким делима генијалног немачког песника. — Т. Б. Милер припадао је по својим симпатијама поетским у неколико школи Жуковској, али као преводилац, што се тиче тачности и верности превода стоји над Жуковским, као што се види из оних дела која је преводио и један и други.

Т. Б. Милер преводио је многе ауторе и с' многих језика. Да наведемо само неколико аутора које је он преводио: Шилер, Уланд, Фрајлиграт, Тома Гуд, Хајне, Гете, Анастасије Грин, Колриџ, Цедлиц, Валтер Скот, Тибул, Мицкјевић, Шамисо, Бајрн, Кастели, Шекспир (Цимбелин и Мера за меру), Крузе, Миндинг, Хамерлинг (Ахасвер у Риму и Цар Сиона), и мн. др.

Он је превео с немачког једини остатак перуанске књижевности, драму „Олланта“. Та је драма најинтересантнији споменик старе перуанске поезије, написан, као што кажу, концем XV века или у почетку XVI. који је сачувао један калуђер доминиканац из XVII века.

Год. 1859 основао је Т. Б. Милер недељни књижевно-хумористички журнал с карикатурама, „Развлеченіе“, које је издавао до своје смрти. Сама смрт која је наступила што му је срце прсло, застала га је на послу за тај журнал.

Т. Б. Милер био је један од оних неуморних и даровитих књижевних раденика, који се нигде не заустављају у своме раду, који нигда за се не траже одмора. За то је он свагда, поред рада за свој журнал, преводио нешто од славних списа за ма који од великих књижевних журнала. Тако чак и у Децембарској свесци „Рус. Вјестника“ за 1880 штампан је његов превод „Розамунде“ а вероватно скоро ће се штампати и његов превод драме „Кћи краља Рене-а,“ јер га је покојник спремао за штампу.

Он је имао изванредно лак и силан стих. Сви његови радови како оригинални тако и преводи доживили су по неколико издања. Последње издање износи 6 великих томова, а кад би се скупила и она дела која је он изоставио из те збирке, и она која још нису штампана, изашло би још 2—3 таква тома.

Читаоци „Отаџбине“ могу помислити по имену Милер да је био Немац. Али међу руским књижевницима и научењацима има много правих Руса са немачким презименима. Тако је и Т. Б. Ми-

лер био прави Рус православне вере, жарки руски родољуб по убеђењима. Доброта његовог карактера учинила је, те је био љубимац свију књижевних кругова у Москви. Он је био вредан члан друштва „пријатеља руске словености“ које на својим јавним седницама упознаје публику са делима, која се спремају за штампу. Сви важнији догађаји за последњих 25 година у Русији одјекнули су и на његовој звучној и нежној лири. Словенски покрет у Русији год. 1876 нашао је одзива у покојном песнику, који је он исказао нарочитим спевом.

И тако руска је књижевност пре неколико дана изгубила три од својих најбољих и најдаровитијих раденика, који су се за њу тако много трудили. У таким случајевима може послужити као утеха само убеђење, да дела творца-песника и уметника-писца сеју истину и лепоту у масу народа, и да ће тај усев уродити богатим плодом.

Београд
10 Фебруара 1881.

Платон Кулаковски
професор.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Српски архив за целокупно лекарство, одељак други, књига осма, *О школским клупама*, од Дра Јарослава Кужеља. У Београду, држ. штампарија 1880.

У једној кући је одавно некака тиха и дубока радост. Мир и тишина је у њој непрестанце, боже ме прости, као у цркви. Шта је то? За што је то?!...

Жена је *трудна*.... Ваља је оставити на миру.

И све се врве око овога милостивнога створа, што даје друге створове; и све облеће око ове светиње, мајке; и све се ради, рекао би, тако, и за то, да се само *њој* учини угодба.

И дани за данима пролазе; и очекује се танак гласак маленога створења, новога чељадета.

И једног дана учини нешто код мајке:

— *Ма! Ма! Ма!*.....

Шта је то?!

— Чедо!.. Приновак!.. Родило се!.. Благо мајци!.. О, радости!.....

И овога часа мајка је нешто *споредно;* а ово је *душа;* ово је *срце*; ово је централно *сунце*, око кога ће од сад цела кућа, цео овај мали свет, да се окреће.

Амо те слушкиње! Амо те „кинцмадле!" Амо те дадиље! Амо те чељади сва! Родио се идол наше љубави. Амо и ти шећеру и ти млеко, зове вас мајка детиња, требате јој, хоће своје чедо да гаји, да чува, да негује, да храни; да одржи и подигне!....

Чедо мајкино! Пиле татино! Анђелче! Голупче! Јагње! Луче! Злато! Сунце! Срце! Душо!.. Радости родитељска, узданицо друштвена!..

Шта оно ради мајка?

— Купа дете.

Шта оно ради сестра?

— Намешта колевку.

А брат?

— Доноси воду.

А слушкиња?

— Пере пелене.

А отац?

— Броји паре за шећер и млеко.

А они други?

— Помажу.

Окупано је дете; повијено; заспало....

После неколико сати:

— Маааа!

— Дете! рекне се само, и потрче сви; ко пре. Узму га; забављају га; поране га; милују га; љубе га.

О, красно! О, лепо! О, *румени, ти обрашчићи!*..... И после неизмерне милоште и љубави на оне невине румене обрашчиће, полаже се опет ово злато у његову кутију.

И тако иде сваки у бога дан.

— Оче, по што би *продао* ово злато? За које би га благо ти дао?... Шта велиш: ни за како!

— Мајко, ајде да ти *убијемо* ово дете!... А! Шта је!.. Што се грозите!..... Ајде, *поклоните* га!.. ни то.

Дакле не дате га на поклон; грозите се смрти његове, и мртав вас страх вата кад се она само помене; и то је благо које се не даје ни за какво друго благо.

*

Дан за даном, месец за месецом, година за годином јури у неврат. Око чеда татинога и срца маминога, око овога највећега блага њинога, окреће се цео свет.

«Расте чедо као ружица
И мирише као душица.»

И једнога дана рекне се: ајде сине, или ћери, да те отац води у школу! И срећна мајка спрема своје слатко чедо, и испраћа га оној кући што се зове **школа**, и ономе човеку што се зове **учитељ**. И отац води, и дете иде, али с неким дубоким страхом и зебњом; много му се живаца купи и грчи, а врло их се мало опружа и растеже; по целоме телу више је ладноће но топлоте; више чедо „зебе", но што се радује.

И право има. Овога часа нам је ово централно сунце постало месец. Не. сасвим погрешно. Овога часа нам је ово неоцењено благо постало *ђубре*, које се *одбаца* од куће.

Ух, не! Та, мајка је опет мајка, а отац остаје опет отац; но друга је мена која настаје сад. Кака?

Једна малецна мена, а та је, што је чедо доведено из раја у пакао; што је злато татино и мамино узето из укуснога сиротињскога или богаташкога мебла и свакако повољних хигијенских услова за пораст и за здравље, па бачено у прашину; што је одузето од срца, па предато „*ладноме*" разуму; што је одвојена од бриге, па доведено у небригу.

Не чудите се! Т. ј. чудите се, али слушајте!

И дође нам човек до ове зграде што је зову школа, па се упропасти од нас; она му је нешто страшно и необично. Уђе у њу; ух, још чуднија и грђа. Поседи у њој; ох, да паклена ли је!... Споља је често грђа од сваке друге куће — тако се и познаје које је школа, Изнутра је ово: трап с неколико рупа, или, ако ћете мало боље, мутвак, мрачњак с по којим отвором, на који улази по мало оне муке, што се, сирота, зове у овоме мраку светлост. А оздо је — ко би могао погодити шта? Патос, цигле, земља? Не, ни једно, но — *блато* и *прашина*. А оно по зидовима, какав је оно диван намештај? То је по која исцепана и масна карта, а повише њих по ћошковима дивотна грађевина паукова — паучина. А оно доле на патосу? — Учитељев астал и код њега једно средство за песму школску, што

се зове прут, или мало финије „штап.“ А ово овамо велико, поређано једно до другога, шта је то? Каква је то згода?

Ах, та то је дивотна згода. Та је згода *за седење*. То је једна згода, знате, која најбоље прича колико смо отишли, што но велимо, „напред.“ То је једна направа, која ти најочигледније казује истинску бригу, за папретком „одоздо“. То је дивотан намештај школин, који свакоме, који га год види, засведочи нашу хвалу: како истина волемо своју децу, како маримо за њино здравље, како се старамо о њином добру; како се бринемо за „будућност“ за наш „подмладак,“ нашу „узданицу,“ нашу „наду,“ нашу „срећу.“ То су неки препотопски крекетала из којих она јадна створења мала вире као удављеници ие чељусти китових. То су неки олупани здепци и накарадне гогаље које су, онако истија, полако крадом, да ви не познате, мало по мало, многоме овоме срећноме створењу искривиле грбину, спречиле добар рад трбуха и црева, омеле опток крви по телу, стесниле груди и дисање. унеле бледоћу у лице, спремиле земљиште најопаснијој бољци што се лепо почиње са ова три слова: јек, и онакарадиле или сасвим одузеле најдрагоценије чуло, највећи дар природин — вид, *очи*.

У колико и колико се љутих бољака зачело још *овде, ових дана, у овоме добу*, на овоме месту, које ми радо хоћемо да зовемо „свето“, и ето у овим накарадама што се зову *клуне*, из којих би се често и вама једва видела глава, а камо ли вашим чедима!.... Тако су удесне.

Сад хајдете да се разговарамо овако:

Људи веле: на млађима свет остаје. Је л' те да је тако? И је л' те да тај млађи свет *волимо*? И то признајете. Е је л' те сад да за његово добро и садашње и будуће треба да се старамо? И то признајете. Је л' те да су то *деца* наша, за коју треба да се старамо? Је л' те да *за њих* морамо да се старамо и да нам је будућност у њима?

Сад верујете ли да је здравље највеће богатство, и да без тога богатства сва друга богатства не вреде ништа? Верујете ли да је оно *основица* и духовноме богатству, ономе што га ви зовете „знање,“ „наука,“ добра нарав, „просвета“ итд.? Пристајете ли на то, да то *треба* да тражимо и од школе, и да *имамо и право да тражимо* то од ње?

Е, онда, ви очеви и мајке, ви родитељи, ви грађани, чујте: и школа има права да вама рекне: *дајте ми што ми треба*, па да вам дам добра и здравља! И деца имају права да вам реку: не волите нас *истински*. И песник има права да вам виче непрестанце:

«Дижите школе, деца вас моле.
Јер има л' горег срама и стида,
Нег' своме чеду *не дати* вида!»

А ја у овој прилици могу то мало да предругојачим, па да рекнем овако:

Дижите школе, деца вас моле!
Јер има л' гора срама и стида.
Нег своме чеду **узети** *вида!*
Јер, ево, светлост свету се спрема,
А вам да пород очију нема!»....

И докле су год овако испуњени захтеви хигијенски по оним ћумезићима што их ви зовете школа, докле су год овако неизвршени услови за телесно и морално здравље ваше наде и наше узданице, ето дотле, увек, има право и школа, и дете, и песник, и лекар, и *књижевник*, да чини своје, да вас кори за немар и неред, и да вас опомиње.....

* * *

Мени није намера да се упуштам у претрес целокупног хигијенскога стања у нашим школама, нарочито основним, нити да узмем *једно* питање из те велике области па да га обрадим до ситница, нити да вам читам придику и корим за досадашњицу и садашњицу. Намера ми је, да вас упознам с једном књижицом, која је изишла пре неколико месеци, и која је привукла на се особиту моју пажњу, и која ми је дала повода, да вам ове мисли о нашим школама и деци кажем.

То је књига, којој сам исписао напред наслов.

Данас људи деле народе на велике и мале. Великим народима све је могуће, малима је готово све немогуће. Где је маса, ту је и снага; где је народ, ту је и сила. Колики је народ, толика му је и моћ. Немачка царевина броји преко четрдесет милиона својих живих душа људских. То је двадесет пута више од нас у кнежевини Србији. Од сто Немаца више од деведесет су писмени; од сто нас Срба више од деведесет смо неписмени. Од четрдесет милиона Немаца више од 36 милиона су писмени, а тек 3—4 милиона су неписмени; од непуна 2 мил. Срба 150—200 хиљ. су писмени а 1,800.000 су неписмени. Где је код нас *1* читалац, код Немаца је 180.[1] И кад код нас онде, где је сад један читалац, буде *десет*, онда ће сви Немци одреда што их има у царевини њиној умети да читају. (А код нас

[1] Цифре су узете у округлој цифри, а кад би се узело *тачно*, много би више изашло.

половина света умедне да чита онда ће Немци, по овој сразмери, измишљати методе како ће децу у колевци учити да читају; а кад ми *сви* научимо да читамо, онда ће они — — — ваљда ићи тамо где је дете још пре колевке, те га учити да чита и пише!.....) — У Немаца једна књига може имати на милион читалаца (то је иљаду иљада); у нас је срећна књига која има иљаду (једну иљаду). По свима нашим средњим и свима вишим школама мучно да има 3—4 иљаде ђака, сам један лајпцишки универзитет (без основ. и сред. и др. школа) има *5—6 иљада* ђака. Најлепша и најскупља наша књига је од *дуката*, и така је да се свакога тиче, па тек ако има 5—6 *стотина* читалаца, а ја сам видео у Немачкој књигу о самим *лептирима*, па кошта *три дуката*, и она ће имати 5—6, не стотина, но *иљада* читалаца. Што је код нас књига од *десет гроша*, код њих, према броју читалаца, може да буде *грош* (а није грош него је 50—60 гроша).

Такоме народу је све лако. Њему је све могуће. У њега се књиге пате и расту. Свака грана његове књижевности има више читалаца но што је сва наша читалачка публика. У таким приликама свака ситница у њих се може развити у *струку* и *стручност*. Сама стенографија код њих има читаву своју литературу (у нас ако су само 2—3 започетка). О гимнастици самој има толико дела, да их у списку каквоме не можете лако прегледати (у нас је једно једино дело пок. Предраговића). Једно једино питање школско има више дела и радова, но што је мо да цела наша школска књижевност. Најспецијалније, најједностраније питање у њих може да има више читалаца но у нас најпопуларнија књига, прича, или песма.

Поред безбројних осталих питања који се тичу школе и деце, наставе и васпитања, и питање *о школским клупама* је расправљано, и расправљено са сваке стране; и оно има читаву своју књижевност. Г. Кужељ је имао повише оваких радова при руци и послужио се многима, те је склопио и написао целу ову расправу своју.

На првом месту г. Кужељ прича како је питање о школским клупама постало *врло важно* питање. Онда казује, како лекари и педагози за дуго нису могли да се сложе у томе: *каке* клупе треба да буду; шта су тражили лекари, а шта педагози. За тим вели: треба да знамо законе седења у опште, а седења у школи посебице, и штетне посебице погрешног седења и седења у рђавим клупама, па ћемо онда знати, каке клупе морају да буду. Па онда цитира целу механику седења, рад свакога појединога мишића и унутарњег органа при различном седењу и изводи, *како треба да се седи* уопште

а нарочито у школи, у клупи и при писању. Онда говори о школској клупи: о размаку клупе за седење од клупе за писање; о разлици њиној по висини; о наслону; о дасци за писање; о нагибу њеном и како је она утврђена; о жљебу, о дасци за књиге и дасци за седење, и за ноге; итд. итд. Свако се питање скоро за себе расправља. Прво се каже, како је *пре* било, како је последице то имало, па онда како се водио договор, и до чега се дошло: шта је најбоље и за педагошке и за хигијенске захтеве, и у чему су се сви сложили. А накрај целе равправе стављене су таблице, које до ситница казују величину и облик последње чивије клупине, и на тај начин дата мера свакоме ко хоће да прави и направи не *добру*, но *најбољу* клупу што су је могли лекари и педагози дугом практиком и препирком, дугим животом и борбом измислити, те да буде мустра школскога намештања, справа, како за велики рад просвећавања, тако и за још веће добро — *Здравље*.

Ето, и то јој је цела садржина.

Стил је прилично развучен, и на многим местима рад многих страних израза доста тешко разумљив; и на многим местима (сем штампарских погрешака) има тако грубих погрешака у језику, да се ова књига не може никако уврстити у онај ред књига, које се одликују лепотом језика и строгом правилношћу облика. Али јој то нимало не одузима од мене *истинске вредности* коју има, и не смета, да је уврстимо у најбоља дела школска па и хигијенска, и у најбоље расправе ове врсте.

Све ми се чини, да ми више волемо да се варамо, но да кажемо истину. Све ми се чини, да је у нас врло мало озбиљних мислилаца и великих раденика у готово свакој струци, а у основној школи и за основну школу најмање. Кад погледнете школску књижевност, она, место да напредује и да се развија, она као да умире. Дечије књижевности готово и немамо. Силна школска питања, као што је нпр. ово о школским клупама, стоје нерешена и недирнута. Сви опажамо да овако, како је, не ваља; сви желимо боље, али ће мало бити оних, који то добро *доносе*. Сви хоћемо „преуређење," „побољшање," поправку, а дѐте, *каку* ћемо? — Учитељима је некако узета свака прилика да раде на томе. Глас се њин чује негде за часак, па се утули као оно ноћна „блудећа" светлост у зору. Сасвим јаке *материјалне* препоне, уз малу припомоћ и моралних, стоје на путу и чине *немогућим* сваки њин покушај за какви живљи рад ове врсте. Професорски круг, рекао би, као да у Србији више *ћути* но и један други. Ван овога круга наставничкога, други људи или имају друга посла, или се слабо разумеју у томе, или опет врло

мало улазе дубље у саму суштину живота школинога. (Ја највише имам на уму *основну* школу.) Лекари мисле, да им није посао да улазе у школу, и да овде чине што са своје стране у овом погледу. Они веле, да је довољно да оду онда, кад их општина или власт *позове* да „прегледају“ коју школу, а нарочито онда, кад се појави кака редња. Изгледа, као да је све добро, све лепо, све на своме месту, све како ваља, па сад можемо да ћутимо, и да живимо. Јер, дѐте, пружите прст на који год самосталан рад, који вели ово и оно *не* ваља, дѐте овако ваља! Покажите те силне расправе и предлоге за бољитак! Избројте ми, колико лекара прегледа наше школе, и доносе студију каку о томе, и написа књигу, да посаветује и предложи! — Учитељи мисле: лекари ће и „надлежни“ ће (то и то); то је њин посао. Лекари, па можда и надлежни катКад мисле: учитељи ће и професори; то је њин посао. Сваки се боји да не прекорачи своју струку, па да не ускочи у туђу; да се не замери; да не навуче на себе повику и критику, итд. Свакоме је боље да ћути и да гледа „свој посао“. Па онда куд ћеш ти, сирота школо, ти сиротицо основна школо, и ви весели сирочићи мали, кад вы нисте никака „струка“, но скуп свих струка од свачега, парче бриге и посла свакога и свих?.....

Немојте ми никога с овим да нападамо. Немојте ни једну *личност* да дирнемо и да коримо за ово. Него само *констатујмо факт, да је тако*, па онда гледајмо и проучавајмо прилике, и тражимо узроке овој појави. Можда ће се и овде наћи, да је узрок са свим у другом нечем и кривица са свим на другом месту.

Зарад свега тога, на првом месту нам је особито мило, што овде видимо лекара, где је „прекорачно границе“ своје струке, па ушао у школу и расправио једно тако важно и деликатно питање школско, а још нам је милије кад видимо с каком је генетичношћу и темељитошћу израђено. У нас је врло мало лекара-педагога, а још мање педагога лекара, па сумњамо да би икоји наш садањи педагог, могао у овој изради заступати обе оне стране: и педагошку и *хигијенску*, онако, као што су овде заступљене где је радио лекар.

Даље.

Кад код нас најбољи писац једва изиђе на крај са штампарским трошковима онда, кад напише каке „Зимње Вечери“, које интересују подједнако и Србина у Србији и Србина ван Србије, и „господина“ и „просјака“, и учитеља и ђака: онда вас питам, шта би учинио какав сирома учитељ или какав доктор г. Кужељ онда, кад расправи и изради једно тако специјално и тако сувопарно питање као што је ово питање о клупама школским?!

Школа је у целоме у нас још дете пасторче. Расправе њених питања су још глас вапијућега у пустињи, или, што но веле, млаћење празне сламе. Сва приватна предузећа и лични покушаји за како унапређење и бољитак у њој наседају и ломе се. И најинтересантније нешто из ње мучно да ће кога интересовати толико, колико најситније друге ствари ван школе. Па још кад се и питање сузи, и причање тако ограничи, да се само прича о једној јединој ствари школској, о мртвој ствари клупи, онда просто писац има право да се запита и да се побоји, е ће га ко год живи и прочитати, а камо ли примити, и видети вајду од њега, и е ће и толико комада продати, колико му треба да плати за саме корице књигине. Па онда има често право и да савије исписане табаке, па повеже канапом и остави — да пропадне као што је и много таких радова пропало.

И с тога ми се, на другом месту, и нехотице истиче хвала „лекарском друштву" што је овај рад једнога свога члана примило и штампало о своме трошку, као осму књигу другог одељка свог Архива.

*

Дакле лекар је израдио; „Лекарско Друштво" је штампало; књига је готова и изредна. Шта ћемо сад?

Ето шта бих.

Знајући, како тешко иду у опште све књиге у школу и народ, и како су књижнице школске свуда сиромашне да не речемо празне, учинио бих прво, да свака школа добије и има ову књигу, Друго, *заповедио* бих: да све клупе школске што се од сад праве, буду сасвим по овом плану и овој мери. Треће, настао бих: да се кроз најкраће време, кроз коју годину и све данашње клупе прекроје по овоме плану, а да се за неко време поштеде само оне, које су колико толико приближне овоме идеалу клупе школске.

И онда би било вајде од ове књиге; онда би она *користила*. Онда би и писцу било мило, и онда би било и вајде *писати*. Онда би се и ми кроз кратко време радовали; онда би се и школа радовала, а наша деца највише.

* * *

О, очеви и мајке! О, грађани!

Ако не можете учинити, да вам ваљани учитељи порасту као печурке за ноћ; ако не можете оне баталичине школске претворити у палате, као што је у другога срећнијега света; ако не можете окитити школу са свим оним што би она желела и поискала од вас

ради умнога добра ваше деце: онда барем учините ово, да ова препотопска крекетала, излете из школе, а дођу пристојне и удесне справе каке вам данас предлажу и лекари и учитељи, те да вам чеда и у школи буду чеда ваша и да вам злато ваше, у школи не потамни!....

Ј. Миодраговић.

О Арбанасима. Историјска студија. Израдио Д. К. Јовановић. У Београду, у државној штампарији 1880. на 16-ни, стр. 90.

„Кад сам предузео да пишем историјску *студију* о „Арбанасима", имао сам тиме намеру, да, *у колико ми је могуће*, упознам наш свет са географским и историјским приликама овога народа, да изнесем неке и неке моменте из прошлости његове, — народа, који се сматра као староседилац на овом југоисточном тропољу, и који је и са нама стајао некад у тесној, политичкој вези",[1] вели писац у „приступу", који би ваљало предговором назвати. Чим сам ово прочитао, одма сам посумњао, да ће се у овој књижици моћи ма и поједини моменти како ваља разложити. Јер сваки моменат ваља довести у свезу са оним, који је био пре њега — узроком, и оним који му је следовао — последицом његовом. Ту сумњу разбио је у неколико писац говорећи даље: „Имена писаца, чији радови су ми користили у овој прилици као што су: Хопф, Паганел и Хамер, који је усвојио у овој прилици, највише Барлецијево казивање; за тим конзул Хал, својим обилатим студијама о овоме народу као и конзул Јастребов, дају гаранције, да је дело по њима рађено верно и на критичким фактима основано." Али кад сам до краја прочитао, видио сам, да сам право имао, што сам сумњао у ваљаност ове „студије".

У књизи се говори о географском положају Арбаније, земљишту, рекама, језерима, клими, производима, трговини и радиности (стр. 8—20) и историји (стр. 20—90). Сем тога књига је подељена звездицама у шест одељака. У првом се говори о свему напред поменутом сем историје, у осталих пет о историји. У другом одељку прешао је у две стране историју Арбанаса до половине XIV столећа, две је стране заузео опис главних племена арбанашких, за тим се-

[1] Цитат је са свим веран, сем што сам проредио из два места слова. И у будуће цитираћу из књиге без икакве измене.

говори о положају Арбаније после Вукашина, како су Млечани заузели средњу и северну, а Турци јужну Арбанију. У трећем, четвртом, петом и шестом одељку говори се о пореклу Ђурђа Кастриотића Скендербега и устанку његовом на Турке 1443—1468 године. На послетку се у три листића прелази сва историја арбанашка од тог доба, до данашње арбанашке лиге.

Видите ли колики је материјал писац збио у 85 стр. шеснестине?

Први одељак (стр. 6—20) је увод у историју Арбанаса, који није имао куд краћи бити. Оно место, где се говори о арбанашком карактеру, начину живота и др. ако није могло бити опширније, а оно није требало скраћивати и сакатити оно што је о њима у „Кнежевини Србији" речено.

Али то је споредна ствар, а главна је историја. Но ни она није боље обрађена. Због малог простора често су поједини догађаји или читава доба нејасно и замршено представљени. Тако немамо никако јасну слику о Арбанији после Вукашина; докле су владали Срби, докле Млечани, којим су опет делом самостално управљале поглавице главних племена арбанашких. И о главнијим племенима веома је мало речено.

Пишчев „покушај, да изведе по реду догађаје, како су се развијали у Арбанији, започев од 1386 год. и том приликом упознавање у неколико и са политичком радњом Млечића у Арбанији, све до освојења турског, када и Млетачке земље у Арбанији, постадоше турска својина", тако је замршено изведен, да се може и десет пута прочитати, па опет не бити на чисто, како су догађаји текли (стр. 28—35).

На једном месту (ст. 23), објашњавајући љубав Арбанаса према Србима, а мржњу према Грцима, наводи овај пример: „За владе Томине, деспота јањинског, Арбанаси су јако били мучени од Грка. С тога, устану против Грка, а Тома, да би их умирио, мораде се са њима пријатељити, давши своју кћер Ирину за једног Арбанашког деспота, по имену Јована, сина Леосинова. Но и доцније, после тога, Арбанаси су много патили од Томе и његових грчких управника. За то се побунише Арбанаси, и да би их савладао Тома, скупи повећу војску, године 1378, надби етонског, арбанашког деспота Гина Буа, а све заробљене, подели и распрода". Ми ништа не знамо ко је тај Тома, да ли је самосталан господар или намесник византијски? А још мање знамо о „Арбанашким" деспотима: Јовану, сину Леосинову, и Гину Буу, јер се нигде на другом месту сем овде не спомињу. Изгледа као да је писац ово однекале узео и без икакве измене овде уметнуо, и није довео у свезу са осталим излагањем.

Тако исто на другом месту (ст. 28—29) вели: „Племе Дукађинско изјавило, беше већ покорност Турцима. Исто тако, и Константин Кастриота, зет Ђорђев (Топије), обраћа се султану Бајазиту, да преда њему, као најближем сроднику, Драч и покрајину.“ Од куд је Константин најближи сродник Бајазиту, нека читалац сам извиди, ако му треба: писац мисли да је доста да он рече, па да му се и верује и да је читаоцу јасно од куда је то. И ово изгледа као да је извађено из каквог другог писца. Али то само изгледа а сигурно се но може рећи, јер писац није нигде под примедбом ставио кад се којим писцем послужио, а тиме је учињено, да се не зна, шта је његово, шта ли туђе. Заклонив се у „приступу“ именима Хопфа, Паганела, Хана и др. а нигде даље не поминући радове њихове, којима се кад служио, наш писац учинио им је велику неправду, јер ће читалац, који их по овом делу ценио буде, добити са свим погрешно мњење о њима, а ова „студија“ не може се ни приближити радовима именованих писаца.

Сам материјал, који је употребљен, рђаво је распоређен. Тако се (на стр. 30 и 38) говори о једној истој ствари на два места, и на оба нејасно и замршено. Други пут (ст. 49—51) у сред ређања имена главара, које је Скендербег сазвао на збор почиње причати неки догађај, па свршив га, настави ређање имена. Често се око споредних ствари дуже забавља, а главне брзо прелази. Битку на Варни описује у две и по стране, а борбу Скендербега са српским деспотом Ђурђем Бранковићем, који је пречио да Скендербег не оде у помоћ Владиславу пољском, у пет врста! Ступање Мухамеда II на престо и смер његов да освоји Цариград, описао је у две. а путовање Скендербегово по Италији и Дубровнику у пола стране! — За победу Скендербегову над самим султаном Мухамедом II кад се је подигао на њ са 12000 пешака и 8000 коњаника он вели: „говорити о њој потанко далеко би нас одвело“, (стр. 81) и свршује у неколико врста. А кад је и по други пут насрнуо Мухамед на Арбанију и опет био одбијен, писац речма пропраћа ту борбу: „али и овог пута није био боље среће. У Арбанији свет, беше се поплашио од силе Мухамедове, и млоги потражише тада заклона са својим породицама у Неапољу и Сицилији. Видећи, да му је са свим не могуће Арбанију освојити, док је жив Скендербег, по што изгуби скоро половину своје силе, остави, после шест месеци ову земљу, порушен, и врати се натраг у престоницу“. Зар је довољно толико рећи о славним победама храбрих Арбанаса испред којих и силни освојилац Цариграда са својом големом силом узмиче?!

Из неколико наведених цитата могао се видити замршени и

тешки стил којим је писана ова књижица, али да наведемо још који пример. На стр. 30 вели: „Оженив се (дед Скендербегов) унуком по најзнаменитијег поглавице у читавој Арбанији, (Карла Топије) који је играо важну улогу у историји арбанашког народа од 1359—1387, њему по праву наслеђа, припадала је сва Маћа и град Кроја. Драч. који беше освојио од Млечића 1380 године и држао га, уступи његов Карлов син Ђорђе по ново Млечићима 1392 год.“ Човек би се лако преварио да помисли да је дед Скендербегов освојио Драч, а оно није, но Карло Топија, чија је унука била за Скендербегом. На страни 70, где прича издају Мојсила Комненовића, испрва би човек помислио, да га је издао у битци, коју је са Турцима имао, и тек после се види, да то није било тад но доцније.

Ето таква је ова „студија“ „о Арбанасима“, која је рађена по Хопфу, Паганелу, Хамеру, Барлецију, Хану и Јастребову, дакле најзнатнијим писцима о томе народу. Ваља се сетити, да је писац у „приступу“ рекао, да ради, „*колико му је могуће*“.

Ми се морамо зауставити и на језику, тим пре што је писац професор, који је предавао српски језик. И ту има сила погрешака. Пунктуација се види из цитата, а има и горих места. Садашње историчко време употребљује где не треба: „Чим *је стигла* о томе вест Млечићима“.... „Сенат *решава* 21 Маја....“ „Млечићи иза тога *шиљу* нарочитог посланика Константину, који је вичан грчком језику.“ Овде се не зна, ко је вичан језику: Константин или посланик. Употребљава трпно стање место радног: „би од њих погубљен“, „би убијен од домаћина“. Раздваја „не“ од придева: „не моћан“, „не умрли“. Даље пише: „гди“, чувство, богатство, увредијо, чији, с', к', Арбанашки, владаоца (gen. plur.), упозна ћемо, итд. итд. —*ρ*

БИБЛИОГРАФИЈА

НОВИНЕ у 1880 год. — Viestnik arkeologičkoga društva. Излази у Загребу. — »Српска зора», 1880, св. 2. стр. 39.

— Galeb. Излази у Краљевици сваке недеље један пут. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— Glasnik biskupije djakovačke. Излази у Ђакову. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— Glasnik sv. Josipa. Лист за децу. Излази у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр: 39.

— Gospodar. Излази у Осеку. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр, 39.

— Jugoslavenski stenograf. Излази у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— Katolička Dalmacija. Излази у Задру. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— Katolički list. Излази у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2. стр. 39.

— Merkur. Вестник трговачког друштва у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— Napredak. Лист за учитеље. Излази у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— **Народни гласник.** Год. III. Излази у Темишвару 3 пут у недељи. Одговорни уредник П. Јовановић. Штампа «народног гласника» у Темишвару.

— Naša sloga. Излази у Трсту два пут у месецу. — «Српска зора» 1880, св. 2., срп. 39.

— Pučke novine. Излазе у Загребу сваке недеље. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 38.

— Smilje. Лист за децу. Излази у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 39.

— **Смотра.** Лист за науку, књижевност и забаву. Год. I. Излази у Темишвару два пут на месец. Уређује Никола Марковић. Штампа «Народнога гласника» у Темишвару. На 4-ни.

— Sokol. Орган гимнастичког друштва у Загребу. — «Српска зора» 1880, св. 2., стр. 38,

— Sriemski Hrvat. Излази у Вуковару сваке недеље један пут. — «Српска зора» 1880, св. 2, стр. 38.

— **Српске новине.** Година XLVIII. Излазе у Београду сваки дан осим недеље и дана иза празника, на таб. у фол. Издање и штампа државне штампарије у Београду.

— **Српски лист.** Гласило за српске интересе на Приморју. Година I. Излази у Задру средом, на таб. у фол. Издаје и уређује Сава Бјелановић. Типографија Ивана Водичке у Задру.

— **Србски народ.** Лист за политику и народну просвету. Год. XII. Излази у Новом Саду два пут преко недеље на таб. у фол. Власник, издавалац и уредник др. J. Грујић. Штампарија Августа Фукса у Новом Саду.

— **Стармали.** Година III. Излази у Новоме Саду три пута у месецу на 4-ни у фол. Уређује Др. Илија Огњановић, издаје штампарија А. Пајевића у Н. Саду.

— **Тежак.** Илустровани лист за пољску привреду. XI година. Излази у Београду сваке суботе на табаку у осмини. Издаје Друштво за пољску привреду. Уређује и одговара Живко А. Шокорац. У државној штампарији у Београду.

— **Фрушкогорка.** Лист за народну привреду, поуку и забаву. Година III. Излази сваке недеље на читавом табаку у Митровици. Власник, издавалац и одговорни уредник К. Трумић. Брзотиском штампарије Конст. Трумића у Митровици.

ЧИТАОЦИМА „ОТАЏБИНЕ“

Са 24-ом свеском „Отаџбине“ (за Март 1881) навршила се друга година тога нашега месечног часописа за књижевност, науку и друштвени живот, који уређујемо уз одлично сурадништво првих српских књижевних снага и неколицине даровитих млађих књижевника.

У тих 24 свезака које су скупа растурене у 25.000 егземплара, донели смо, место обећаних 240 преко 252 штампана табака великог формата махом оригиналног књижевног рада из свију врста лепе књижевности (белетристике) и свију грана науке и уметности. А на име донели смо:

47 лирских песама од Јакшића, З. Јована Јовановића, Јове Илијћа, Ст. Вл. Каћанског, М. П. Шапчанина, Јов. Ђорђевића, Драгомира Брзака, Н. В. Ђорића, Драгутина Ј. Илијћа, В. М. Јовановића, Војислава Ј. Илијћа, Манојла Ђ. Призренца, П. Ј. Петровића.

10 балада и већих епских песама, од истих песника.

28 новела и приповедака из нашег народног живота од Стјепана Љубише, Милована Ђ. Глишића, М. П. Шапчанина, Л. К. Лазаревића, П. Марковића, Владана Ђорђевића и Тасе Миленковића.

Три повећа романа од Јаше Игњатовића, Владана Ђорђевића, и Лазе Комарчића.

Три драме од М. М. Максимовића, Драгутина Ј. Илијћа и Манојла Ђорђевића Призренца.

30 које већих дела које чланака из историје, географије и етнографије српских и суседних земаља, од: Стојана Новаковића, Јов. Ристића, Чед. Мијатовића, Мих. Н. Илијћа, Саве Грујића, Настаса Петровића, Јована Анђелковића, Мите Ракића, Младена Јанковића, Љуб. Ковачевића, Иве Павловића, Богољуба Јовановића, М. Миловановића, Дим. С. Јовановића, Јиречека, Ц. Ферлија.

14 студија и чланака из науке о природи, лекарства и хигијене од Др. Саве Петровића, Др. Лазе Докића, Др. Р. Лазаревића, Др. Владана Ђорђевића, проф. Симе Лозанића, проф. А. В. Поповића, Ристе Данића, Љуб. Миљковића, Добросава М. Ружића, Димитрија Герасимовића.